

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.БУРХАНОВ, К.РАХМАТОВ

**МИНТАҚАВИЙ
ИҚТИСОДИЁТ**

Ўқув қўлланма

5230100 - иқтисодиёт

ТОШКЕНТ-2019

УДК:

КБК:

ISBN

Минтақавий иқтисодиёт: олий ўқув юртлари бакалавр 5230100 – иқтисодиёт йўналиши, магистратура 5A230102 иқтисодиёт йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма. /А. Бурханов, К.Рахматов

Ўқув қўлланмада замонавий ижтимоий-иқтисодий ислохотлар шароитида минтақа иқтисодиётини ривожлантириш муаммолари бўлган ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойиллари ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этилади, мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ҳудудлар иқтисодиёти ва ҳудудлараро иқтисодий алоқалар, бундан ташқари ҳудудлар иқтисодий-ижтимоий ривожланиш масалалари баён этилган.

Такризчилар:

Якубов И.А.- иқтисод фанлари номзоди, доцент

Сагторкулов О.Т.- иқтисод фанлари номзоди, доцент

«...Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъи назар, эркин, тинч ва бадавлат умр кечириши, бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши - бизнинг бош мақсадимиздир... Биз эркин бозор тамойилларини ўрнатмоқчи эканмиз, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш орқали соғлом рақобат муҳитини яратишимиз шарт.

Худудларни комплекс ривожлантириш тадбирларини изчил давом эттириш лозим. Ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш, маъмурий ислохотларни давом эттириш ва давлат бошқарувида замонавий менежмент усулларини кенг қўллаш зарур. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулиятини қайта кўриб чиқишимиз, уларнинг мустақиллигини янада оширишимиз лозим.

(Ш. Мирзиёев)

Кириш

Маълумки, мамлакатимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ иқтисодиётни янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, худудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва худудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш устувор вазифа сифатида белгиланган.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар Стратегияси мамлакатимизда ҳам, чет эл ижтимоий-сиёсий доиралари томонидан ҳам катта қизиқиш ва эътибор билан ўрганилмоқда. Бу борада атоқли олимлар, нуфузли эксперт ва кузатувчилар, турли даражадаги кўзга кўринган раҳбарлар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирмоқдалар. Ҳаракатлар стратегиясининг ҳар бир устувор йўналиши мамлакатимиз тараққиёти учун ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатимиз раҳбарининг 2018 йилнинг якунлари ва 2019 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришнинг устивор масалаларини қамраб олган Мурожаатномасида 2019 йилни мамлакатимизда «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»-деб номлаш таклиф этилди ва бу таклиф бир овоздан маъқулланди¹. Мамлакатимиз раҳбарининг Мурожаатномасида таъкидлаб ўтилганидек: ҳудудларни комплекс ривожлантириш тадбирларини изчил давом эттириш муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув ва инқироз шароитида иқтисодий тизимлар ривожланишининг ҳудудий жиҳатларининг роли макро ва мега даражасида ўсиб бормоқда, бу мамлакатнинг минтақавий ривожланишидаги ижтимоий-иқтисодий номуносивбликлардан келиб чиқади. Бир томондан, глобаллашув - бу ресурслардан самарали фойдаланиш ва жамият эҳтиёжларини максимал даражада қондириш учун турли мамлакатларнинг саъй-ҳаракатларини (капитал, меҳнат, табиий ва бошқалар) бирлаштириш жараёни, иккинчи томондан, бу халқаро эксплуатацияга олиб келадиган ресурсларнинг беғараз ҳаракатини англайди.

Бундан ташқари, ушбу ресурслардан самарали фойдаланган мега-корпорациялар миқёсига катта таъсир кўрсатмоқда. Гипер-урбанизация, кўплаб мамлакатлар минтақаларида марказдан қочиш тенденциялари,

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliyas-28-12-2018>

экологик муаммолар, ишлаб чиқаришнинг пасайиши ва депрессия ҳудудларида ишсизликнинг ўсиши минтақавий ривожланишни бошқариш учун илмий асосланган ёндашувни талаб қилади.

Замонавий минтақавий иқтисодиёт саноат корхоналарининг жойлашувини биринчи навбатда муайян ҳудуднинг барқарор афзалликларини (ҳудудий харажатлар, иш кучи, аҳоли пунктларининг тўпланиши, инфратузилманинг мавжудлиги, хизмат кўрсатиш ва тақсимлаш жойлари ва бошқалар) ҳисобга олиши керак, яъни. фойдани кўпайтириш учун микроиқтисодий омилларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш харажатларини минималлаштиришга эришиш зарур. Шу билан бирга, барча зарур ресурслар билан тармоқлар ва ташқи савдо ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга олиши зарур. Алоҳида ажратилган саноат корхонасини эмас, балки ўзаро боғлиқ бўлган корхоналар мажмуасини кўриб чиқиш заруриятини юзага келтиради. Ушбу назарий йўналиш харажатларни (нафақат транспорт, балки ишлаб чиқариш) минималлаштиришга ўтиш билан даромадларни кўпайтиришга, ўзгарувчан нархлар, ижара, талаб ва таклиф функциялари ва динамик элементларини ҳисобга олиши билан тавсифланади.

Ўзбекистонда минтақавий иқтисодиёт сиёсати биринчи навбатда ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солиш, минтақавий табақаланишни камайтиришга қаратилган. Ушбу сиёсатни амалга оширишнинг воситалари қуйидагилар ҳисобланади: маҳаллий бюджетларни молиялаштиришнинг мавжуд тизими, давлатнинг мақсадли ижтимоий дастурлари, кам ривожланган, меҳнатга бой ҳудудларга йўналтирилган давлатнинг инвестиция сиёсати, шунингдек янги транспорт коммуникациялари, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ҳудудий дастурлари. Минтақавий даражада мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий комплекс ривожлантириш ва уни бошқариш йўллари таҳлил қилиш ўқув қўлланманинг мақсади ҳисобланади.

Ўқув қўлланманинг вазифаси талабаларда бугунги глобаллашув шароитида ва жаҳон молиявий -иқтисодий инқирози давом этаётган бир

пайтда иқтисодий ислохотларнинг минтақавий муаммоларини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш асосида зарурий билим ва кўникмаларни шакллантиришдан иборатдир. 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясини амалга ошириш асносида мамлакатимизни барқарор ривожлантириш борасида ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш жараёнлари ўқув қўлланманинг объекти ҳисобланади. Айни бугунги кунда иқтисодчи кадрлар ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойилларини ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этиш, мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш йўналишларини белгилаш, ҳудудлар иқтисодиётини ва ҳудудлараро иқтисодий алоқаларни микро ва макро даражада таъминлашдаги муаммолар ечимини излаб топиш йул-йўриқларини ўрганиши лозим.

Шу билан бирга, мазкур ўқув қўлланмада мамлакат ва ҳудудларнинг табиий ресурс салоҳиятини, мамлакатнинг жаҳон хўжалиги тизимидаги ўрни, аҳоли, меҳнат ресурслари ва ҳозирги демографик муаммоларни ўрганиш, бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат ва ҳудудларнинг иқтисодий даражасини таҳлил қилинади ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг асосий омилларини аниқлашда илмий-назарий жиҳатдан ёндашиб, уни ҳал этишда амалий кўникмалар ҳосил этиши мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам, мазкур ўқув қўлланмада миллий иқтисодиётнинг ҳудудий муаммоларини ўрганиш ва ушбу муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва механизмлари, восита ва усуллари баён этилган.

1-МАВЗУ. МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ, ПРЕДМЕТИ, ОБЪЕКТИ ВА МЕТОДЛАРИ

Режа:

1.1. Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида шаклланиши, предмети ва объекти

1.2. Минтақавий иқтисодиёт фанининг вазифалари

1.3. Минтақавий иқтисодиёт методлари

Таянч тушунча ва иборалар: минтақавий иқтисодиёт, минтақа, минтақавий иқтисодиётнинг вазифаси, тизимли таҳлил, тизимлаш услуби, баланс услуби, норматив усул, иқтисодий-географик тадқиқотлар услуби, иқтисодий ва математик моделлаштириш усули, таксономик услуб, ижтимоий тадқиқот усуллари.

1.1. Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида шаклланиши, предмети ва объекти

Минтақавий иқтисодиёт фани - давлатлараро иқтисодий зоналар, йирик иқтисодий ҳудудлар, алоҳида ҳудудий-саноат комплекслари, шунингдек йирик саноат ва шаҳар агломератлари тизими сифатида қараладиган мамлакат иқтисодиёти фаолиятининг ва ривожланишининг муаммолари ва шаклларини ўрганади.

Минтақавий иқтисодиёт - нисбатан ёш фан бўлиб иқтисодий йўналишдаги мутахассисларни тайёрлашда деярли барча мамлакатларнинг ўқув режаларида ўрганиш учун фан сифатида киритилган.

Ғарбнинг илм-фан соҳасида «минтақавий фан» деб номланган ушбу илм-фан йигирманчи асрнинг 50-йиллари охирида шакллана бошлади. Ушбу илмий йўналишнинг идеологи ва ташкилотчиси У. Айзард эди. Мустақил фан сифатида 1970-80-йилларда минтақавий иқтисодиёт фани шаклланди ва 1990-йилларда ўқув фани мақомига эга бўлди.

Мамлакатимизда XX асрнинг 70-йилларида минтақавий иқтисодиёт мавзусидаги дастлабки тадқиқотлар пайдо бўлди. Бироқ узоқ вақт мобайнида

бу билимлар «иқтисодий география» курсининг бир қисми сифатида университетларда ўқитилди, бу иқтисодий таълимнинг дастлабки цикли эди.

Минтақавий иқтисодиётнинг жараёни бошқа иқтисодий ва ижтимоий фанлар билан чамбарчас боғлиқ. Унинг мавзуси иқтисодий назария, социология, демография, сиёсатшунослик, менежмент ва бошқа фанларнинг масалаларини ўзида қамраб олади.

«Минтақавий иқтисодиёт» концепциясининг таърифини ҳисобга олган ҳолда бир нечта ёндашувни қайд этиш керак.

Грамер нуқтаи назаридан «Минтақавий иқтисодиёт» иқтисодиёт фанларида марказий ўринлардан бирини эгаллаши керак. Ушбу олимнинг нуқтаи назарига кўра иқтисодиётнинг асоси уч қутбли тизим сифатида қурилади:

- 1 - макроиқтисодиёт;
- 2 - микроиқтисодиёт;
- 3 - минтақавий иқтисодиёт.

Рус олими минтақавий иқтисодиёт фанинг асосчилари бири академик Некрасовнинг фикрига кўра, минтақавий иқтисодиёт мамлакатнинг минтақавий тизимида ва алоҳида минтақада ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий жараёнларни режалаштириш ва шакллантиришни белгиловчи иқтисодий ва ижтимоий омиллар ва ҳодисаларнинг умумийлигини ўрганади.

Некрасов минтақавий иқтисодиётнинг асосий таркибий қисми бўлган ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишини, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш учун мамлакатдаги ишлаб чиқаришнинг асосий омилларини, минтақавий ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигини ошириш масалаларини тадқиқ этди.

Гранберг нуқтаи назаридан минтақавий иқтисодиётнинг мавзуси кенг маънода мураккаб ва кўп томонлама. Унинг асосий таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- 1) алоҳида ҳудудлар иқтисодиёти;
- 2) ҳудудлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар;

3) минтақавий иқтисодиёт нафақат иқтисодий ҳаётнинг турли жиҳатларини балки давлат бошқаруви ва уни тартибга солиш тизимини ҳам ўз ичига олган минтақавий тизимларни, минтақавий бюджетлар ва бюджетлараро муносабатлар тизимини, минтақавий ва вилоят ва шаҳарлар даражасида ҳукуматлараро трансфертлар тизимини, шунингдек юридик шахсларга бериладиган бюджет маблағларини, паст даражадаги бюджетларни субвенциялари ва субсидиялари ва минтақадаги ижтимоий муносабатлар тизимини, минтақада аҳоли турмуш даражасини кўрсаткичларини, маҳаллий минтақавий бозорнинг салоҳиятини, унинг диверсификацияси даражасини, меҳнатга талабининг даражасини, минтақада демографик жараёнлар ва ишчи кучлари малакасини ифодаловчи кўрсаткичларни ўз ичига олади.

Замонавий иқтисодчиларнинг фикрига кўра, ҳозирги босқичда минтақавий иқтисодиётнинг асосий вазифаси - иқтисодий ислохотларнинг минтақавий муаммоларини ўрганиш ва уни ҳал этишдир.

Ушбу позицияга кўра, мамлакатда минтақавий иқтисодиёт ижтимоий-худудий меҳнат тақсимооти ва минтақалараро иқтисодий интеграцияни намоён этади ва унинг тенденциялари бўйича замонавий илмий қарашларни ўзида акс эттиради.

Хулоса ўрнида Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида - ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойилларини худудий жиҳатдан тадқиқ этади; мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш йўналишларини белгилайди; худудлар иқтисодиётини ва худудлараро иқтисодий алоқаларни ўрганади. Бундан ташқари, минтақавий иқтисодиёт ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш масалаларини мамлакат миқёсида яхлит ўрганади. Зеро, ҳар бир худуд иқтисодиёти, энг аввало, мамлакат ягона хўжалик мажмуасининг таркибий қисмидир.

Шу билан бирга, мазкур фан мамлакат ва ҳудудларнинг табиий ресурс салоҳиятини, мамлакатнинг жаҳон хўжалиги тизимидаги ўрни, аҳоли, меҳнат ресурслари ва ҳозирги демографик муаммоларни ўрганади; бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат ва ҳудудларнинг иқтисодий даражасини таҳлил қилади ҳамда ишлаб чиқариш кучларининг асосий омилларини аниқлайди.

Минтақа - мамлакат ягона халқ хўжалиги мажмуасининг ҳудудий кичик тизими ҳисобланади. У демографик, табиий-экологик, ижтимоий-иқтисодий ва техник-иқтисодий жараёнларнинг ички алоқаси ва ўзаро муносабати туфайли ҳосил бўлган яхлит бирликдир.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиши муносабати билан минтақавий иқтисодиёт фанининг аҳамияти ортиб бормоқда. Минтақаларни ўрганишда ҳозирги пайтда уларда рўй бераётган ҳолатни чуқур (қайси жиҳатлари ортаётганини) тушуниш лозим. Бозор муносабатларига ўтиш даврида Ўзбекистондаги ҳар бир минтақанинг иқтисодий ривожланиш даражаси турлича. Масалан, Тошкент шаҳри, Тошкент ва Фарғона вилоятлари саноат тармоқларининг ривожланишига кўра республиканинг бошқа минтақаларидан олдинда туради. Аксинча, Сурхондарё, Сирдарё, Жиззах вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси бу кўрсаткичлар бўйича қуйи ўринларни эгаллайди.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳудудларни комплекс ривожлантириш тадбирларини изчил давом эттириш лозимлиги, хусусан, иқтисодиётдаги тизимли ўзгаришлар натижасида ялпи ички маҳсулот таркибида саноатнинг улуши жорий йилда 35 фоиздан 37 фоизга ортиши кутилмоқда². Бироқ айрим шаҳар ва туманларда бу ўта муҳим масалага етарлича эътибор берилмаяпти.

---

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь. gov.uz.

Оқибатда, республиканинг 27 та туманида саноатнинг улуши вилоят кўрсаткичининг 1 фоизига ҳам етмайди. Шу сабабли, ҳар бир туман ва шаҳар саноатини ривожлантириш бўйича ўрта ва узоқ муддатли дастурлар ишлаб чиқиш кераклигини таъкидлади.

Қишлоқ хўжалигида ортиқча ишчи кучлари мавжудлиги – Фарғона водийси вилоятлари олдидаги долзарб муаммолардан ҳисобланади. Сирдарё ва Жиззах вилоятларида эса, аксинча, қишлоқ хўжалигини ходимлар билан таъминлаш жиддий муаммо бўлиб турибди. Навоий вилоятида ишсизлик даражаси юқори.

Ҳозирги вақтдаги минтакавий сиёсатнинг муҳим вазифаларидан яна бири – иқтисодий кооперация ва минтақалараро ҳудудий меҳнат тақсимотини такомиллаштиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида Маҳаллий ва хорижий бозорларда талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун саноатда кооперация алоқаларини ривожлантириш, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик учун қулай шарт-шароитлар яратиш мамлакатимиз иқтисодиётини жадал ривожлантиришнинг энг муҳим шартлари эканлигини таъкидланди.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш, кичик бизнес субъектларини саноат фаолиятига кенг жалб этиш, саноат кооперациясини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини камайтириш мақсадида вилоят, шаҳар ва туманларда мавжуд бўш фойдаланилмай турган ҳудудларда технопарклар ва кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, давлат харидлари тизими орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчилар учун барқарор талабни шакллантиришни

назарда тутадиган давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирларини амалга ошириш вазифалари белгилаб берилди³.

1.2. Минтақавий иқтисодиёт фанининг вазифалари

Минтақалар ривожланишидаги энг муҳим вазифалардан бири - турли ҳудудлар аҳолисининг турмуш даражаси бўйича тафовутларни бартараф этишдан иборат. Ушбу вазифани бажаришда ривожланиш даражаси паст бўлган ҳудудларни ривожлантириш учун махсус давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиий ресурсларга бой минтақаларда ҳудудий ишлаб чиқариш минтақаларини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

У муайян ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тадқиқ этади, ижтимоий ва иқтисодий омилларни ўрганади. Минтақавий иқтисодиёт иқтисод назарияси, социология, тармоқлар иқтисоди, иқтисодий география, демография ва бошқа ижтимоий-иқтисодий фанлар билан узвий алоқадор.

Минтақавий иқтисодиётнинг вазифаси – миллий иқтисодиётнинг ҳудудий муаммоларини ўрганиш ва ушбу муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва механизмларини аниқлашдир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда ҳудудий муаммоларни ўрганиш ва уларни ҳал этишда самарали ёндошув тизими яратилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги «Ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича секторлар фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4102-сонли Қарори мувофиқ мамлакатимизда ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, аҳолининг яшаш шароитларини тубдан яхшилаш, турмуш даражасида сезиларли ижобий ўзгаришларга эришиш бўйича изчил чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Ушбу мақсадда ҳудудларни секторларга бўлиб ишни ташкил этиш тизимининг жорий этилганлиги халқ билан манзилли мулоқотнинг

---

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги “Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Манбаа Lex.uz.

йўлга кўйилишига имкон яратди. Унга кўра ⁴: секторлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва самарадорлигини янада ошириш мақсадида секторларнинг «туман (шаҳар) — вилоят — республика» тамойили асосида уларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш ҳамда фаолиятини назорат қилиш бўйича ҳокимликлар, прокуратура, ички ишлар ва солиқ идораларида вертикал бошқарув тизимини жорий этилди;

ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини ўрганиш натижалари бўйича республика даражасида ечиладиган муаммоларни ҳал этишга доир чора-тадбирларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда амалга оширилишини ташкил этилди;

хар бир ҳудудда аниқланган муаммоларни ҳал этиш бўйича ҳудудий ва республика «йўл хариталари» ишлаб чиқилиши ҳамда амалга оширилишини ташкил этиш, уларда назарда тутилган тадбирлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чоралар белгилаб борилмоқда. Албатта ушбу тадбирлар жойларда ҳудудий муаммоларни бартараф этиш, қулай инвестицион муҳит яратилишида муҳим восита сифатида баҳоланмоқда.

Бу ҳолда, **минтақавий иқтисодиётнинг объекти** мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизимининг ҳудудий жиҳатлари, минтақавий иқтисодиётнинг ҳудудий қуйи тизимларининг фаолияти ҳисобланади.

Минтақавий иқтисодиёт ижтимоий фан ҳисобланади. У муайян ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тадқиқ этади, ижтимоий ва иқтисодий омилларни ўрганади. Минтақавий иқтисодиёт иқтисод назарияси, социология, тармоқлар иқтисоди, иқтисодий география, демография ва бошқа ижтимоий-иқтисодий фанлар билан узвий алоқадор. Бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши мамлакат хўжалигининг ҳудудий ташкил этилиши билан чамбарчас боғлиқ. Минтақавий иқтисод ва сиёсатнинг назарий ва амалий муаммоларини ўрганиш (рента муносабатлари,

---

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги “Ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича секторлар фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4102-сонли Қарори. Манбаа Lex.uz.

худудий ижтимоий жараёнлар ва ҳ.к.) иқтисод назариясини янада бойитади, янги илмий хулосалар чиқариш имконини беради.

Мамлакатимизда ижтимоий ва демографик йўналишдаги тадқиқот ишлари изчил амалга оширилмоқда.

Хусусан Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ривожлантириш, ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, иқтисодиёт тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш бўйича туб ислоҳотларни амалга оширишга қаратилган 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга ошириш натижасида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг барқарор ижобий ўсишини таъминланмоқда.

Иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва ривожлантириш, иқтисодий салоҳиятни кенгайтириш бўйича чора-тадбирларни изчил амалга ошириш, тадбиркорлик субъектлари рақобатбардошлиги ва фаолияти самарадорлигини кучайтириш асосида аҳоли турмуш даражасини ошириш мақсадида, шунингдек, 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги «Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5614-сонли Фармони қабул қилинди. Унга кўра⁵:

макроиқтисодий барқарорликни сақлаб туриш, самарали фискал сиёсатни юритиш, солиққа тортиш тизими ва солиқ маъмуриятчилигини тубдан ислоҳ қилиш;

асосий ресурсларни тақсимлашда бозор тамойилларини кенг жорий

қилиш асосида республиканинг рақобатбардош бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнларини тезлаштириш;

---

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги “Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5614-сонли Фармони Манбаа Lex.uz.

фуқароларнинг ижтимоий ҳимояси ва уларга давлат хизматларини кўрсатиш тизимини мустаҳкамлаш, аҳолининг ижтимоий кўмакка муҳтож қатламларини ҳимоя қилиш ҳажмлари ва турларини кўпайтириш;

давлат бошқаруви тизими самарадорлигини янада ошириш, хусусий секторни ривожлантириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш;

табiiй бойликлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, атроф-муҳит муҳофазасини таъминлаш, сув ресурсларини бошқаришни такомиллаштириш, ирригация ва мелиорация тизимларини модернизация қилишқаби аниқ вазифалар белгилаб олинган.

1.3. Минтақавий иқтисодиёт фанининг асосий тамойиллари ва усуллари.

Шунинг учун минтақавий иқтисодиётда кўпгина иқтисодий омилларни (меҳнат унумдорлиги ўсиши, миллий даромадни ҳудудий тақсимлаш, рента муносабатлари, асосий фондларнинг таркиби ва самарадорлиги, баҳо ва тарифларнинг ҳудудий тафовутлари ва ҳ.к.) чуқур таҳлил этилади ва шулар асосида ушбу фан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди. Минтақавий иқтисодиёт бўйича тадқиқот ишларини олиб боришда бир қанча илмий услублардан фойдаланилади. Улардан энг муҳимлари қуйидагилар:

Тизимли таҳлил. Ушбу услуб босқиччилик тамойилига асосланади (мақсад қўйиш, вазифани аниқлаш, илмий тахминни баён этиш, тармоқларни жойлаштириш хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш); у тармоқлар тузилмаси, уларнинг ўзаро алоқадорлигини ўрганиш имконини берадиган илмий билиш услубидир.

Тизимлаш услуби. У ўрганилаётган ҳодисаларни алоҳида белгиларига кўра гуруҳларга ажратиш йўли билан амалга оширилади. Бунда таснифлаш, турлаш, умумлаштириш ва бошқа усуллар қўлланилади.

Баланс услуби. Ушбу метод ҳудудларни манбалар, бюджетлар субвенциялар, субсидиялар, кредитлар орқали иқтисодий ривожланиш

кўрсаткичлари билан таъминлаш, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий прогнозини, минтақавий бюджетни ишлаб чиқишда мавжуд ресурсларни ўз ичига олган эҳтиёжларни, шунингдек, ҳудудларни бюджетдан ташқари ресурслардан жалб қилишлари мумкин бўлган ресурслар билан боғлаш имконини берадиган ресурслар тўпламидир.. Ушбу усул бир томондан, зарур эҳтиёжларни тасвирлаб берадиган асосий кўрсаткичлар ўртасидаги мувозанатга эришиш учун ишлатилади, иккинчидан, ушбу эҳтиёжларни кондиритиш учун жалб этилиши керак бўлган ресурслар тушунилади.

Балансни усулини қўллашни амалга оширишнинг асосий шарти - муайян хўжалик юритувчи субъектлар, шаҳар, туман ва вилоят баланслари билан ўзаро боғлиқлик заруриятини келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётида уни мувофиқлаштириш, ўзаро боғлаш ҳудудий прогноз кўрсаткичлари, вилоятлар ва ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш режалари, мақсадли комплекс дастурларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин.

Норматив усул. Нормалар ва стандартларнинг таркиби жуда хилма-хилдир. Нормларнинг учта кичик тизими мавжуд:

1) ресурслар: харажатлар меъёрлари ва стандартлари, хом-ашё захиралари, материаллар, ёқилғи, ишлаб чиқариш бирлигига энергия сарфи;

2) ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги қуйи тизими: меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш харажатлари бирлиги;

3) ижтимоий-иқтисодий меъёрлар: вилоят аҳолисининг пул даромадлари, ўртача иш ҳақи, минтақадаги «истеъмол саватининг» қиймати, муайян муҳитдаги зарарли моддаларнинг максимал рухсат этилган концентрацияси.

Замонавий шароитда ягона илмий асосланган меъёрлар ва стандартлар тизимини яратиш, уларни минтақавий даражада фарқлаш ва унинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда ҳар бир ҳудудга босқичма-босқич жорий этиш муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодий-географик тадқиқотлар услуги ўз навбатида яна 3 таркибий қисмдан иборат:

- ҳудудий усул (ижтимоий ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва риволантириш йўллари минтақавий даражада ўрганиш);

- тармоқ услуги (тармоқлар иқтисодиётини географик жиҳатдан тадқиқ этиш);

- маҳаллий услуб (ишлаб чиқаришни унинг биринчи бўғини - алоҳида шаҳар, аҳоли пункти даражасида жойлаштириш ва ривожлантиришни ўрганиш).

Картографик услуб. Ушбу услуб ишлаб чиқариш хусусиятларини кўргазмали акс эттириш имконини беради.

Иқтисодий ва математик моделлаштириш усули (минтақавий иқтисодиётнинг ҳудудий нисбатларини моделлаштириш, минтақавий иқтисодиёт тармоқлари бўйича моделлаштириш, минтақавий иқтисодий комплексларни шакллантириш моделлари). Замонавий электрон воситалардан фойдаланган ҳолда, ушбу услуб меҳнат ва вақтнинг кам миқдорини сарфлаб, катта ва хилма-хил статистик материалларни, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий комплекси даражасини, тузилишини, хусусиятларини тавсифловчи турли бошланғич маълумотларни қайта ишлашга имкон беради.

Бундан ташқари, минтақавий тадқиқотлар учун белгиланган мақсадларга мувофиқ оптимал ечимларни, оптимал вариантларни, моделларни танлаш имконини беради. Ушбу усул билан (тизимлаштириш услуги билан бир қаторда) кўп ўлчовли статистик таҳлил усуллари ҳам бевосита боғлиқдир. Кўп ўлчовли маълумотларни таҳлил қилишнинг умумий усулларида бири кластерларни таҳлил қилишдир.

Бу махфий (махфий) ўзгарувчан (факторлар) кичик сонга ва объектлар таснифида ушбу омиллар бўйича ўтишдан иборат.

Минтақавий тадқиқотлар учун ишлатиладиган статистик моделларнинг биринчи турларидан бири «иқтисодий база» деб номланган модел эди.

У 30-йилларда олим Г. Хойтом (АҚШ) томонидан тузилган ва 40 йил давомида 100 дан ортиқ АҚШ минтақавий тадқиқотлари учун ишлатилган.

Иқтисодий базанинг моделлари назарий асослаш ва ривожланиш нуқтаи назаридан жуда содда. Уларни қуриш учун иккита давр учун фақат иқтисодий фаолият кўрсаткичлари (асосан бандлик кўрсаткичлари) талаб қилинади. Иқтисодий базани таҳлил қилиш минтақавий иқтисодий ўсишни прогноз қилишнинг тезлаштирилган усули, ўсишнинг содалаштирилган назариясини қўллаган ҳолда ахборотга бўлган эҳтиёж минималлаштиради.

Олинган натижалар фақат асосий ва хизмат кўрсатиш секторларининг ривожланишини прогноз қилиш учун қисқартирилди.

Минтақавий иқтисодиётда математик усулларни қўллаш билан боғлиқ илмий йўналиш, яъни. минтақавий моделлаш регионометрик деб номланади. Математик усуллар орасида қуйидагилар мавжуд.

Таксономик услуб. Ушбу жараён муайян ҳудудни унга бўйсунувчи ийерархик таксонларга ажратиб чиқишдан иборат. Таксонлар - ийерархик поғонанинг қуйи босқичларини эгаллаб турган маъмурий-худудий бирликлар ҳисобланади. Масалан, вилоятга нисбатан туман ва шаҳарлар.

Минтақанинг ишлаб чиқариш кучларини аниқлашнинг вариант услуби. Ушбу усул кўпинча режалаштириш ва прогнозлашнинг дастлабки босқичларида минтақа учун ишлаб чиқаришни жойлаштириш схемаларини ишлаб чиқишда қўлланилади. У айрим ҳудудларнинг иқтисодиётини ривожлантиришнинг турли даражаларига вариантларни кўриб чиқиш, минтақалар бўйича худудий иқтисодий нисбатларнинг вариантларини беради.

Ижтимоий тадқиқот усуллари. Ушбу усуллар гуруҳи, шунингдек, минтақавий иқтисодиётни бошқаришда ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Амалий социалогияда кўриб чиқилган вазифалар худудий иқтисодиётнинг тармоқлари ва соҳаларида прогнозлаштириш, режалаштириш, бошқаришнинг аниқ ижтимоий-иқтисодий жараёнларини бошқаришга боғлиқ.

Минтақа иқтисодиёти тармоқларини ривожлантириш соҳасида ижтимоий тадқиқот усуллари қуйидаги вазифаларни бажаради:

- 1) минтақавий иқтисодиётни ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш;
- 2) ҳал қилишни талаб қилувчи долзарб муаммоларни аниқлаш, уни ҳал қилиш учун ечимларни ишлаб чиқиш;
- 3) сектор ёки минтақа иқтисодиётини режалаштириш ва прогнозлаштириш учун устувор йўналишлар белгиланадиган мезон сифатида хизмат қилиши керак бўлган аниқ кўрсаткичлар тизимини шакллантириш;
- 4) ҳудудий иқтисодиётда ишлаб чиқариладиган тадбирлар ва ислохотларнинг мумкин бўлган натижаларини баҳолаш ва таҳлил қилиш;
- 5) минтақанинг иқтисодий муаммоларини ҳал қилишда илмий қўллаб-қувватлаш ва амалий тавсияларни ишлаб чиқиш.

Социологик тадқиқот усуллари қуйидагилардан иборат:

- ҳудудий ижтимоий-иқтисодий мажмуанинг турли тармоқлари ва соҳалари вакиллари билан стандартлаштирилган интервьюлар, индивидуал интервьюлар (экспертизалар);
- минтақалар бошқаруви элитаси, олимлар ва мутахассисларнинг интервьюларини мазмунан таҳлил қилиш ва бошқалар.

Минтақавий тадқиқотларда аҳолининг минтақавий ҳаёт стандартларини таққослаш ва минтақавий ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни прогноз қилиш усуллари муҳим ўрин тутди. Ҳудудлар аҳолисининг турмуш даражасини таҳлил қилиш учун марказий органларни синтетик ва махсус кўрсаткичлар тизимига асосланган таққослаш методологиясини ишлаб чиқдилар.

Натижада, аҳоли турмуш даражасини ҳудудий таҳлил қилишнинг асосий мақсади - турмуш даражасининг ҳақиқий фарқларини ва Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари аҳолисининг эҳтиёжларини тенг равишда қондириш ютуқларини аниқлаб олиш ва аҳоли турмуш даражаси ҳудудий ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш билан бевосита боғлиқдир.

Шундай қилиб, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий тизимларни ўрганиш иқтисодчи олимларнинг фаол фойдаланадиган усулларининг кенг доирасига асосланган.

Мавзуни мустаҳкамлаш мақсадида минтақа иқтисодиётини ривожлантиришда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясидаги ҳудудий ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўзига хос жиҳатларига тўхталиб ўтсак.

Мамлакатимизда ишлаб чиқилган Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш юзасидан қуйидаги муҳим вазифалар белилаб олинган⁶:

ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш учун ҳар бир ҳудуднинг табиий, минерал-хомашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туристик ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш;

ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтириш;

янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш, кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитларини ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш;

---

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Манбаа Lex.uz.

саноат ва хизматлар кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобига субвенцияга қарам туман ва шаҳарларни камайтириш ва маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини кенгайтириш;

саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини жойлаштиришга қулай шарт-шароитлар яратиш, хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш ҳамда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш мақсадида ҳудудларнинг ишлаб чиқариш, муҳандис-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма тармоқларини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш.

Юқорида қайд этилган фикр ва мулоҳазалардан кўриниб турибдики, бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши мамлакат иқтисодиёти ҳудудий ташкил этилиши билан чамбарчас боғлиқ. Минтақавий иқтисод ва сиёсатнинг назарий ва амалий муаммоларини ўрганиш (рента муносабатлари, ҳудудий ижтимоий жараёнлар ва ҳ.к.) иқтисодиётнинг назарий асосларини янада бойитади, янги илмий хулосалар чиқариш имконини беради.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Минтақа - мамлакат ягона халқ хўжалиги мажмуасининг ҳудудий кичик тизими ҳисобланади. У демографик, табиий-экологик, ижтимоий-иқтисодий ва техник-иқтисодий жараёнларнинг ички алоқаси ва ўзаро муносабати туфайли ҳосил бўлган яхлит бирликдир.

2. Минтақавий иқтисодиётнинг вазифаси – миллий иқтисодиётнинг ҳудудий муаммоларини ўрганиш ва ушбу муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва механизмларини аниқлашдир.

3. Минтақалар ривожланишидаги энг муҳим вазифалардан бири - турли ҳудудлар аҳолисининг турмуш даражаси бўйича тафовутларни бартараф этишдан иборат. Ушбу вазифани бажаришда ривожланиш даражаси паст бўлган ҳудудларни ривожлантириш учун махсус давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиий ресурсларга бой минтақаларда ҳудудий ишлаб чиқариш минтақаларини ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

4. Минтақавий иқтисодиёт ижтимоий фан ҳисобланади. У муайян ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тадқиқ этади, ижтимоий ва иқтисодий омилларни ўрганади. Минтақавий иқтисодиётда кўпгина иқтисодий омилларни (меҳнат унумдорлиги ўсиши, миллий даромадни ҳудудий тақсимлаш, рента муносабатлари, асосий фондларнинг таркиби ва самарадорлиги, баҳо ва тарифларнинг ҳудудий тафовутлари ва ҳ.к.) чуқур таҳлил этилади ва шулар асосида ушбу фан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди.

Назорат саволлари

1. Минтақавий иқтисодиёт фанининг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
2. Минтақавий иқтисодиёт фанининг шаклланиш босқичларини баён қилинг?
3. Минтақа тушунчасига таъриф беринг?
4. Минтақавий иқтисодиёт қандай илмий услублардан фойдаланади?
5. Ижтимоий тадқиқот усуллари қайси вазифаларни бажаради?
6. Социологик тадқиқот усуллари қандай амалга оширилади?
7. Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ мамлакатимиз минтақаларида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан қандай муҳим вазифалар белгилаб олинган?

2-МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАРНИ ЖОЙЛАШТИРИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Режа:

2.1.Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш.

2.2. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этиш шакллари

2.3.Худудий меҳнат тақсимоти ва иқтисодий районлаштириш

2.4.Ишлаб чиқаришни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар

2.5.Ишлаб чиқаришни кучларини жойлаштиришнинг классик ғоялари

2.6.Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Таянч тушунча ва иборалар: Минтақа, ишлаб чиқариш тизими, ишлаб чиқариш кучлари, халқаро меҳнат тақсимоти, иқтисодий район, иқтисодий ландшафт, штандорт, монопол фойда, демпинг, солиқ тизими, давлат чегараси, халқаро савдо, техника тараққиёти, ривожланиш кутби, ривожланиш марказлари.

2.1.Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш.

Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларидан ғоят унумли ва самарали фойдаланишни таъминлаш билан шунга мос юксак ишлаб чиқариш муносабатларини ҳам юзага келтиради. Иқтисодий ташаббус ва ишбилармонликни ривожлантиради. Ҳар бир кишининг миллий бойликни ошириш масъулиятини кучайтиради, ҳар бир кишини бой қилиш орқали жамиятни ҳам бойитиб боради. Эркин бозор муносабатларини такомиллаштириш ҳамда иқтисодиётни лебераллаштириш шароитида ишлаб чиқариш кучларини тўғри ва оқилона ташкил этиш давлатнинг илмий асосланган иқтисодий сиёсати асосини ташкил қилади.

Муайян макон ва замондаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни чуқур илмий таҳлил қилиш негизида унинг объектив қонуниятларини ўрганиш,

аниқ хулосалар чиқариш ҳамда амалий тадбирлар белгилаш мумкин. Бинобарин, самарали, барқарор ривожланиб боровчи ишлаб чиқариш тизимини юзага келтириш том маънода ўзига хос тамойилларга асосланган ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш, табиат билан жамиятнинг қонун ва қонуниятларини англаш, уларни чуқур таҳлил қилиш, илмий ишланмалар ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга қўллашни назарда тутати.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармоннинг мақсад-моҳияти ҳам мамлакат минтақаларида ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий жиҳатдан тўғри ва оқилона ташкил этиш орқали миллий иқтисодий таракқиётини таъминлашдан иборат⁷.

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси томонидан кенг муҳокама қилинган мазкур Ҳаракатлар стратегияси ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча жабҳаларини бешта устувор йўналиш доирасида қамраб олганлиги ва «ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштириш, халқнинг турмуш даражаси ва даромадларини ошириш, ҳар бир ҳудуднинг табиий, минерал хомашё, саноат, қишлоқ хўжалиги, туристик ва меҳнат салоҳиятидан комплекс ва самарали фойдаланишни таъминлаш»га қаратилганлиги билан амалий аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифаси бўлиб, бу борада илмий-амалий тадқиқотлар олиб бориш заруратини келтириб чиқаради.

Илмий манбаларда ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг қуйидаги асосий тамойиллари ажратилади:

➤ ишлаб чиқариш тизимларини хомашё манбалари, ёқилғи ва энергия ресурсларини истеъмол минтақаларига яқин жойлаштириш;

---

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони. //Халқ сўзи, 08.02.2017 й. №28

➤ юқори самарали бўлган табиий ресурсларни ўзлаштириш ва мажмуали фойдаланиш тизимини барпо қилиш;

➤ мамлакат ва минтақаларда экологик ҳолатни соғломлаштириш, атрофмуҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, табиатдан фойдаланишнинг бошқарув тизимини такомиллаштириш;

➤ халқаро коммуникация тизимларини ривожлантириш ва қулай геостратегик мавқеидан самарали фойдаланиш асосида халқаро меҳнат тақсимотидаги иштирокини чуқурлаштириб, кенгайтириб бориш, яқин ва узоқ хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш;

➤ йирик шаҳарларнинг ҳаддан ташқари ривожланишини тартибга солиш, кичик ва ўрта шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тезлаштириш, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги табақаланиш жараёнини бошқариш, иқтисодиёт тармоқлари дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш.

Ишлаб чиқариш кучлари ишлаб чиқариш воситалари (асбоб-ускуналар, хом-ашё ва х.к.) саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда меҳнат ресурсларини ўз ичига олади.

Одатда, ишлаб чиқариш асосан саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт каби макроиқтисодий соҳалардан ташкил топади. Аммо уларнинг барчасини ҳаракатга келтирувчи ишчи кучи, яъни инсон ҳисобланади. Бинобарин, аҳоли ижтимоий ишлаб чиқаришдек мураккаб жараённинг марказидан ўрин олади. Буни биз демоцентрик принцип деб юритишимиз мумкин.

Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, умуман аҳоли ишчи кучи эмас ва у фақат иқтисодий тушунча саналмайди. Ҳозирги демографик вазиятда фақат меҳнатга лаёқатли аҳоли ишчи кучи сифатида қаралади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш тизими энг аввало уч таркибий қисмдан иборат. Бу ҳам бўлса, бевосита ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмолдир.

Буларнинг барчаси, албатта, ишчи кучисиз бўлмайди.

Айни пайтда ишлаб чиқарилган маҳсулот билан уни истеъмол қилиш ўртасидаги алоқадорликни амалга оширишда транспортнинг аҳамияти катта. Шу сабабли уни ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнининг «қон томири» ёки ҳаракатга келтирувчи омили даражасида қараш тўғрироқ бўлади.

Демак, ишлаб чиқариш кучлари кенг ва мураккаб иқтисодий тушунча, унинг таркиби ишлаб чиқаришнинг объекти билан субъекти, яъни ишчи кучидан ташкил топади. Аҳолининг иштироки қисман, меҳнат ресурси доирасида кузатилади. Умуман аҳоли эса, у ижтимоий-иқтисодий тушунча ҳисобланиб, ишлаб чиқариш жараёнининг қоқ ўртасидан жой олади. Сабаби-аҳоли (меҳнат ресурслари) моддий ва маънавий бойликларнинг яратувчиси ва айни пайтда уларнинг истеъмолчиси ҳамдир. Бироқ, ишлаб чиқарувчилар озроқ, истеъмол қилувчилар эса барча аҳолидан (унинг ёш ва жинсидан қатъий назар) иборат.

Минтақавий иқтисодиётда «жойлаштириш» тушунчаси жуда кўп ишлатилади. Тармоқ ёки соҳавий иқтисодиётида кўпроқ «ривожланиш», тараққиёт, ўзгариш кабилар тилга олинади. Шу ўринда қайд қилмоқ лозимки, жойлаштириш географиянинг бошқа тармоқлари, масалан, табиий география учун муҳим эмас, чунки иқлим, ер усти тузилиши, тупроқ, ўсимлик ёки ҳайвонот дунёси жойлаштирилмаган, уларнинг ҳудудий хусусиятлари бошқа омил ва қонуниятлар билан ифодаланади.

Умуман ривожланишнинг, ҳар қандай ҳодиса ёки воқеликнинг ажралмас, бир пайтнинг ўзида (перманент) содир бўладиган хусусияти ёки жиҳати мавжуд. У ҳам бўлса жойланишидир. Зеро, у ёки бу воқелик маълум вақтда ва аниқ жойда юзага келади-ки, биз бу ерда замон ва макон бирлигининг гувоҳи бўламиз. Шундан келиб чиққан ҳолда эътироф этиш мумкинки, ривожланиш ва жойланиш бир боғлиқнинг, ҳодисанинг икки томонидир ёки бошқача қилиб айтганда, жойланиш ривожланишнинг ҳудуддаги, макондаги инъикосидир. Бинобарин, минтақавий иқтисодиётда ушбу тушунчаларнинг бир жойда, қўшалок ишлатилиши анъана бўлиб

қолган (масалан: пахтачиликнинг ривожланиши ва жойланиши, қора металлургия саноатининг ривожланиши ва жойланиши, темир йўл транспортининг ривожланиши ва жойланиши ва ҳ.к.).

Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек, жойланиш ва айниқса жойлаштириш барча ҳодиса ёки воқеликларга тегишли эмас. Мисол учун, океанда балиқни, ер остида қазилма бойликларни, атмосферада булутларни ҳеч ким жойлаштирамаган. Демак, жойлаштириш деганда, унинг кимдир (субъект) томонидан амалга оширилганлиги назарда тутилганлиги сабабли балиқ ёки кўмирнинг географиясини бошқача изоҳлаш керак. Шу боис, минтақавий иқтисодиёт фақат жойлашувигина эмас, балки у ҳодиса ва воқеликларнинг ҳудудий таркиби ва тизими, бир жойнинг иккинчи жойдан фарқини ўрганади.

Минтақавий иқтисодиёт учун ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш умумий тушунча, объект ҳисобланади. Ҳатто минтақавий иқтисодиётни ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ҳақидаги фан сифатида таърифлайдилар.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларига қуйидагилар киради:

1. Ишлаб чиқаришни ҳудудий оқилона ташкил этиш қонуниятини. Унга мувофиқ:

ишлаб чиқариш корхоналарини ИТТнинг ютуқлари асосида, иложи борида манбаларга яқин жойлаштириш керак. Масалан, сувни кўп талаб қиладиган тармоқларни имкон қадар йирик ва самарали сув манбаларига яқин жойлаштириш мақсадга мувофиқ;

меҳнатни кўп талаб қилувчи (сермеҳнат) тармоқларни эса меҳнат ресурслари шаклланган марказларга яқинроқ;

кундалик истеъмол қилинувчи маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарини истемолчиларга яқинроқ жойлаштириш керак ва ҳ.к.лар.

2. Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви ва кооперациялашуви қонуниятини. Бунда бирон бир ҳудуд ичида ихтисослашув ва корхоналар

ўртасида энг такомиллашган ишлаб чиқариш алоқаларини ўрнатиш ҳамда уларни ташқи иқтисодий алоқаларда кенг иштироки кўзда тутилган.

3. Худудларнинг мажмуали ривожланиш қонуниятлари. Худуднинг (республика, вилоят, иқтисодий туман) комплекс ривожланиши деганда, хўжаликдаги мутаносиблик, ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳаллий табиий ва иқтисодий шароитга мослиги, ихтисослашган тармоқлар, инфратузилмасини, турли кўламдаги шаҳарларнинг ривожланиши, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва ҳоказолар назарда тутилади.

4. Ишлаб чиқаришни худудларда иложи борида бир меъёрга жойлаштириш ёки худудларнинг ихтисодий ва ижтимоий ривожланишини тенглаштириш қонуниятлари. Унга кўра республикада худудларининг иқтисодий ривожланишини бир-бирига тенглаштириш, яъни мамлакатимизда ишлаб чиқариш кучларини бир меъёрга жойлаштириб, келажакда аҳоли турмуш даражасини ошириш асосий мақсад қилиб олинади.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда юқоридаги қонуниятлар асосида ёндашилса иқтисодиётнинг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошади, иқтисодий самарадорликка эришилади.

Мамлакатимизда охириги уч йилда 2017-2019 йилларда ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги фаолиятини такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони билан худудлар салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда, уларни комплекс ривожлантириш, шу жумладан худудий саноатни модернизация ва диверсификация қилиш, ишлаб чиқариш кучлари ва инвестицияларни оқилона тақсимлаш, мавжуд ер ресурсларидан, суғориладиган, лалми ва яйлов ер майдонларидан самарали фойдаланиш, замонавий инфратузилмани яратиш, меҳнат ресурслари имкониятларидан тўғри фойдаланиш ва аҳолининг турмуш даражасини изчил ошириб бориш борасида белгиланган

вазифаларни амалга ошириш мақсадида Иқтисодиёт ва саноат вазирлигига кўйидаги кўшимча вазифалар юклатилди⁸:

худудларда саноатни ривожлантириш бўйича аниқ мақсадга қаратилган худудий дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда ушбу дастурларни вазирликлар ва идоралар томонидан амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

худудларга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш бўйича белгиланган дастурлар асосида импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни жадал ривожлантириш, саноатни модернизация ва диверсификация қилиш ҳамда ишлаб чиқариш кучларини самарали жойлаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

ер-сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва қишлоқ хўжалиги экинларини мақбул жойлаштириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини таркибий жиҳатдан ўзгартириш, уруғчилик ва селекция ишларини ривожлантириш, замонавий агротехнологияларни ва сувдан тежамкор фойдаланиш усулларини жорий этиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш юзасидан мутасадди вазирликлар, идоралар ва ҳокимликлар томонидан олиб борилаётган ишларда бевосита иштирок этиш;

кластер асосида хом ашёни, шу жумладан пахта, мева-сабзавот, паррандачилик, балиқчилик ва гўшт-сут маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш бўйича кўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш;

худудларда муҳандислик, йўл-транспорт ва коммуникация инфратузилмаларини ривожлантириш, транспорт хизматлари кўрсатиш тизимини такомиллаштириш, уй-жой коммунал хизматлар кўрсатиш даражаси ва сифатини тубдан янгилаш, санитария тизимларини яхшилаш ва аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ишларини мувофиқлаштириш;

ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ортда қолаётган туман ва шаҳарларда саноат ва хизмат кўрсатишни ривожлантириш, уларнинг табиий

---

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги фаолиятини такомиллаштиришнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манбаа Lex.uz.

бойликлари, географик жойлашуви, меҳнат ресурслари ва бошқа салоҳиятидан самарали фойдаланилишини ҳамда бу борада комплекс дастурларнинг амалга оширилишини таъминлаш;

аҳолининг ижтимоий ҳимоясини кучайтириш, шу жумладан ҳудудларда ишсиз аҳолини, айниқса, ёшларни доимий меҳнатга жалб этиш, турмуш даражаси ва сифатини ошириш, яшаш шароитларини яхшилаш, тиббиёт, таълим ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш бўйича кўрилаётган чора-тадбирларни мувофиқлаштириш.

Мазкур фанда «ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш» билан бир қаторда «ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилиш» тушунчаси кўлланилади. Чиндан ҳам бу икки тушунча бир-бирига жуда ўхшаш. Айниқса, «жойлаштириш» ҳудудий ташкил қилишга яқин, чунки бу маълум бир субъект (шахс, давлат) томонидан амалга оширилади.

Ҳудудий ташкил қилиш жойлаштириш, жойланишнинг юқори, мукамал шаклидир. Унинг энг муҳим хусусияти бошқарув, назорат (мониторинг)-да ўз ифодасини топади. Шу сабабли ҳудудий ташкил қилиш умумий аҳамиятга эга бўлган тизим ёки тизим-таркиб ғоясига асосланади.

Маълумки, ҳар қандай тизимга асосан мураккаб тизимларга қуйидагилар хос:

Икки ва ундан ортиқ элемент ва қисмлардан иборат бўлиш;

Ички ва ташқи, тик ва горизонтал алоқалар;

Кўп босқичлик, иерархиялик;

Мустақил амал қилиш, фаолият кўрсатиш;

Тартиб ва таркиблилик;

Бошқарувчанлик ва ҳ. к.

Айнан ана шу жиҳатларга кўра ҳудудий ташкил қилиш жойлаштиришга нисбатан маъқулроқ, афзалроқ ва амалийроқдир.

Ҳудудий ташкил қилишда ҳудуд ўзгармас (constanta), базис бўлиб хизмат қилади; турли объектлар –саноат корхоналари, қишлоқ хўжалик экинлари, аҳоли ва ҳ.к. ўзларининг хусусиятларига қараб маълум ҳудудда

жойлаштирилади. Бу ерда, худудда жойлаштирилади дейиш мумкин, аммо худудий жойлаштириш унча тўғри эмас, чунки ҳар қандай жойлаштириш ўзидан маълумки худудийдир (тўғри, камдан-кам ҳолларда, масалан автобуслар қатновини ёки дарс жадвалини муайян вақт ва соатларда жойлаштириш, тақсимлаш мумкин).

Айни пайтда «худудни ташкил қилиш» тушунчаси ҳам мавжуд. У кўпроқ район планировкасида, социологияда йирик ва ўрта масштаби тадқиқотларда қўлланилади. Бу ерда жойлаштириладиган объектнинг эмас, балки худуднинг хусусияти, имконияти («дини, тили, нафаси») ҳисобга олинади. Бошқача қилиб айтганда, нимани қаерда жойлаштириш эмас, қаерда нимани жойлаштириш назарда тугилади. Умуман олганда эса худудий ташкил қилиш билан худудни ташкил қилишни ўзаро мувофиқлаштирилган ҳолда амалга ошириш қулай ва яхши самара беради.

Худудий ташкил қилиш худудий таркиб (структура), худудий тизим (система), иқтисодий район тушунчалари билан чамбарчас боғлиқ ва улар минтақавий иқтисодиётнинг ўзак тушунчаларини ташкил қилади.

Ҳар қандай системанинг икки жиҳати, яъни унинг хусусийлиги ва худудийлиги борлигидек, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ҳам ижтимоий ҳамда худудий шакллардан иборат. Ижтимоий ташкил қилиш ихтисослашув, мужассамлашув, кооперация ва комбинатлашувдан иборат бўлса, худудий ташкил қилишда саноат маркази ва тугунлари, саноат парклари, технополислар, худудий ишлаб чиқариш мажмуалари мавжуд. Ижтимоий ва худудий шакллар турли хўжалик тармоқларида ҳар хил. Шунинг учун уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш катта аҳамиятга эга.

2.2. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этиш шакллари

Иқтисодиёт ривожланиши унинг ижтимоий ва худудий ташкил этилиши билан боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг бундай шакллари эса муайян бир жараённинг икки томони бўлиб, у моҳиятан ижтимоий ва худудий (географик) меҳнат тақсимооти хусусиятларидан келиб чиқади. Бинобарин, улар ни бир-бирига мутлақо тескари қўйиб бўлмайди, чунки катта ёки кичик

у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш албатта уларни маълум ҳудудда жойлаштириш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий ташкил этиш шакллари мужассамлашув, ихтисослашув, ҳамкорлик ва комбинатлашувдан иборат. Булар ҳам ўзаро алоқадорликда ривожланиб боради ва кўпинча биргаликда содир бўлади. Уларнинг аста-секин такомиллашиб бориши, бир-бирлари билан уйғунлашуви фан-техника тараққиёти, жамият ривожланиши билан ҳамкорликда юз беради.

Мужассамлашув ва ихтисослашув ишлаб чиқаришни ижтимоий (худудий) ташкил қилишнинг нисбатан оддийроқ шакллари ҳисобланади. Бироқ, айти ала шу шаклларнинг ўзгариб бориши қолган шакллар, ишлаб чиқариш ривожланиш хусусиятларга катта таъсир этади.

Мужассамлашув, энг аввало, корхона ёки бошқа ишлаб чиқариш объектларининг катта-кичиклигини англатади. Табиийки, жамият ривожланиши билан мужассамлашув даражаси ҳам ошиб боради. Шу нуқтаи назардан ўзига хос мужассамлашув қонунияти мавжуд: бир вақтлар маҳсулотлар унча катта бўлмаган корхоналарда ишлаб чиқилган бўлса, кейинчалик улар аста-секин йириклашиб борган (саноат корхоналарида 100 минг кишидан зиёд ишчи хизмат қилади, жуда катта кўламда маҳсулот ишлаб чиқарилади). Масалан, Олмалик тоғ-металлургия комбинати, Навоий тоғ-металлургия комбинати Тошкент, Бухоро тўқимачилик комбинатлари шулар жумласидандир.

Ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви катта иқтисодий самарадорликка (мужассамлашув, агломерация самарадорлиги) олиб келса-да, бу жараён чексиз эмас ва уни хар қандай шароитда ҳам ижобий баҳолаб бўлмайди.

Демак, мужассамлашув қонуниятининг ҳам ўзининг чегараси, меъёри мавжуд. Аммо, бу билан мужассамлашув ўз моҳиятини йуқотмайди, балки у ўз шаклини ўзгартиради, холос.

Мужассамлашув саноат мисолида жуда аниқ кўринади. Бу борада ишлаб чиқариш фондлари, ялпи маҳсулот ёки ишчи ва хизматчиларнинг турли йирикликдаги корхоналарда йиғилиши, тўпланиши соф ҳолдаги ишлаб

чиқариш ёки корхона мужассамлашуви, уларнинг шаҳарлар ва районлар жойлашувини эса урбанистик ва ҳудудий мужассамлашув сифатида кўрсатиш ўринли.

Мужассамлашувнинг бу шакллари бир-бирига ўтиб туради ва турли район ёки мамлакатларда ҳар хил бирикмада бўлади. Чунончи, шаҳарнинг марказлашув даражаси маълум бир босқичга етгандан кейин ўзига хос вазият вужудга келади, яъни энди мазкур шаҳарда кўшимча корхоналарни қуриш имконияти қолмайди. Экологик, уй-жой, транспорт муаммолари кескинлашади, қуриш учун ер майдони ҳам етишмайди ва айни пайтда янги корхона бу марказдан олисда жойлашувни ҳам «истамайди». Демак, йирик шаҳарда ҳам эмас, ундан узоқда ҳам эмас; шаҳарнинг ички имконияти йук, корхона эса ундан йироқлаша олмайди. Натижада янги корхона ёки илмий текшириш муассасалари, олий ўқув юртлари йирик шаҳарнинг таъсир доирасида ўрнашади - шаҳар агломерацияси ёки саноат тугуни вужудга келади.

Энди турли шаклдаги мужассамлашувга мисол келтирайлик Масалан, Ўзбекистон саноат маҳсулотининг ярмидан кўпини ҳар бирида 2000 дан ортиқ ишчи ишлайдиган корхоналар ишлаб чиқаради, деб фараз қилайлик Бу ишлаб чиқариш ёки корхона даражасидаги мужассамлашувдир. Тошкент шаҳрида мавжуд корхоналар Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотининг тахминан 17-20 фоизини беради-бу урбанистик мужассамлашув бўлади. Агар Фарғона водийсини Республикаимизнинг асосий пилла ёки мева маскани, нефт маҳсулотлари ёки ўсимлик ёғи ишлаб чиқарувчи райони сифатида кўрсак, у ҳолда ҳудудий мужассамлашувни назарда тутган бўламиз.

Мужассамлашувнинг юқори ёки пастлиги айни пайтда маълум бир соҳанинг ривожланганлик даражасини белгилайди. Бу ерда «умумий махраж» бўлиб шаҳар, вилоят ёки бошқа бир жойда яшовчи аҳолининг улуши, ҳиссаси хизмат қилади. Айтайлик, Фарғона водийсида Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 27 фоизи жойлашган. Агар у ёки бу ишлаб

чиқариш кўрсаткичи шу рақамдан қанча юқори бўлса, у ҳолда мазкур ишлаб чиқариш тармоғи водийда ривожланган, иқтисодий мужассамлашган бўлади.

Корхона, урбанистик ва ҳудудий мужассамлашув турли район ёки мамлакатларда турлича бирикма ҳосил қилади. Нисбатан паст даражадаги урбанистик мужассамлашувида корхона ёки ишлаб чиқариш мужассамлашуви юқори бўлиши ҳам мумкин. Бунга кичикроқ шаҳарда масалан, Хивада катта гилам комбинатининг жойлашуви мисол бўла олади. Худди шундай, паст даражадаги урбанистик мужассамлашув юқори кўрсаткичдаги ҳудудий мужассамлашувга ҳам олиб келади. Бу ҳолда мазкур ҳудудда жуда кўп кичик саноат пункти ёки марказлари мавжуд бўлади.

Шу билан бирга паст даражадаги ҳудудий мужассамлашуви юқори урбанистик кўрсаткич билан ҳам уйғунлашган ҳолда келади. Чунончи, бир вақтлар Франция деганда, аввало унинг пойтахти Париж, Венгрия рамзида эса Будапешт тушунилар эди. Ҳозир ҳам қўшни Қирғизистон Республикасида ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулотнинг талайгина қисмини унинг пойтахти Бишкек беради, Туркия иқтисодиётида эса Истамбулнинг ўрни ниҳоятда катта ва ҳ.к.

Юқори даражадаги мужассамлашув, айниқса ўта йирик корхоналарни барпо этиш ҳамма вақт ҳам ижтимоий-иқтисодий-экологик жиҳатдан самарали эмас. Бундай ҳолларда тайёр маҳсулотни транспортда ташиш харажатлари кўпаяди, ишчи кучи етишмайди ва энг муҳими экологик мувозанат бўзилади. Ҳўш, қайси даражадаги мужассамлашув маъқул, деган савол туғилади. Ахир, айти бир ҳажмдаги маҳсулотни турли хил бирликдаги корхона, шаҳар ёки районларда ишлаб чиқариш мумкин-ку! Бу ерда ҳам бир томонламалик, қатъийлик ноўриндир. Бинобарин, турли хил йирикликдаги корхоналар, катта-кичик шаҳарлар бўлгани мақсадга мувофиқ. Демак, мужассамлашув объектив қонуният, бироқ у барча мамлакатларга хос ва иқтисодий самарадорликка эга бўлсада, унинг маълум чегараси, кўлами, доираси бўлиши шарт.

Мамлакатнинг биргина, аксарият ҳолларда пойтахт асосида ривожланишини Лотин Америкаси давлатларининг яқин ўтмишдаги тараққиёти ёки ҳозирги Африка мамлакатлари мисолида кўришимиз мумкин. Ушбу мамлакатлар ўз ижтимоий-иқтисодий бойлигини уларнинг энг йирик маркази бўлган пойтахт шаҳрида мужассамлаштиради. Бундай ҳолларда ишлаб чиқаришнинг бир томонлама ёки номутаносиб ҳудудий таркиби ўта марказлашган мужассамлашувни билдиради.

Республикада ҳам фақат Тошкент ёки Тошкент вилоятини ривожлантириб, қолган минтақаларни ўз ҳолича қолдиравериш ярамайди, албатта. Шу боис Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Сурхондарё, Жиззах каби вилоятлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш мустақил давлатнинг илмий асосланган минтақавий сиёсатида ўз аксини топган.

Хусусан, мамлакатимизда мавжуд табиий урбанистик мужассамлашувни кўйидаги изоҳласак бўлади. Олиб борилаётган таркибий ислохотлар доирасида йирик стратегик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш билан бир қаторда шаҳарлар аҳолиси фаровонлигининг ўсиши ва барқарор ривожланишига етакловчи омил сифатида урбанизация жараёни тегишли даражада ҳисобга олинмаган. Натижада сўнгги йилларда урбанизация даражасининг пасайиш тенденцияси кузатилмоқда, шаҳар аҳоли пунктлари сони эса атиги 1065 дан 1071 гача кўпайган холос.

Бу борадаги ишларни давлат сиёсатида даражасида кўриб чиқилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Бугунги кунда мамлакатимизнинг урбанизация даражаси 35,5 фоизни ташкил этади ва ҳозирдан бошлаб зарур чоралар кўрилмаса, ушбу кўрсаткич яқин келажакда пасайиши мумкин. Мамлакатимиз аҳолисининг урбанизация даражасини 2030 йилга қадар 60 фоизга етказиш бўйича Давлат дастури ишлаб чиқиш» вазифаси белгилаб

берилди⁹. Эътиборлиси шундаки, бу борада фақат пойтахт ва вилоят марказлари бўлган шаҳарларни эмас, аввало, ҳудудларда жойлашган шаҳар ва посёлкаларни комплекс ривожлантириш эътибор марказида туриши керак.

Қишлоқ жойларда намунавий уй-жойлар қуриш дастурларидан босқичма-босқич шаҳар ва посёлкаларда кўп қаватли уйлар қуришга ўтишимиз лозим. Муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси ҳам уй-жойларни қуриш дастурлари билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиши даркор.

Йирик қишлоқ аҳоли пунктларини шаҳар посёлкаларига айлантириш бўйича кўрилган чора-тадбирларга қарамасдан, бугунги урбанизация даражаси шаҳарларни комплекс ривожлантириш бўйича замонавий талабларига жавоб бермайди ва жаҳон тенденцияларидан сезиларли даражада қолиб кетмоқда. Бунда урбанизация даражаси ҳанузгача барқарор хусусиятга эга эмас.

Урбанизация жараёнларининг давлат томонидан самарали тартибга солинишини таъминлаш ҳамда ер участкаларининг айланмаси ва улардан фойдаланишда замонавий бозор механизмларини жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги «Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Унга кўра қуйидагилар мамлакатда урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари этиб белгиланди¹⁰:

мутлақо янги уй-жой сиёсатини амалга ошириш асосида урбанизация жараёнларини фаоллаштириш, бунда муҳандислик, транспорт ва ижтимоий инфратузилмалар билан таъминланган, ипотекани кредитлаш ва тадбиркорлик субъектларининг молиявий ресурсларини жалб қилиш механизмларидан фойдаланган ҳолда, шу жумладан кам ва ўрта даромадли

---

⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 2018 йил 28 декабрь

¹⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манбаа Lex.uz.

оилалар учун арзонлаштирилган турар жойларни қуришга йўналтирилган инвестицияларни қўллаб-қувватлаш бўйича махсус чора-тадбирларни назарда тутиш;

жисмоний ва юридик шахслар учун турар жой ва нотурар жой бино ва иншоотлар остидаги ер участкаларига эгалик қилиш ҳуқуқини амалга оширишни кафолатлаш, ер участкаларини фуқаролик муомаласига киритиш учун шарт-шароитлар яратиш;

миграция жараёнларини маъмурий тартибга солиш тизимини такомиллаштириш йўли билан аҳолининг қишлоқ жойларидан шаҳарларга эркин ҳаракатланиш учун шарт-шароитлар яратиш;

йирик шаҳарлар аҳолисининг фаровонлигини таъминлаш, иқтисодий ва саноат ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш ҳисобига ушбу шаҳарлар аҳолисини тўлиқ ва самарали бандлигини таъминлашга кўмаклашиш, шунингдек ҳудудлардаги олий таълим муассасалари ва илмий-тадқиқот институтлари асосида технопарклар ташкил қилиш ва уларнинг тизимини мустаҳкамлаш;

авваламбор саноат, хизмат ва сервис соҳаларида аҳолининг даромадларини ошириш ва барқарор иш жойларини яратиш омили сифатида агломерацияларнинг афзалликларидан фойдаланишни назарда тутган ҳолда ўрта шаҳарларни, шу жумладан туман марказларини бошқаришда илғор халқаро тажрибани кенг жорий этиш;

йирик шаҳарларга туташ бўлган ва қулай транспорт алоқасига эга йўлдош-шаҳарлар тармоғини кенгайтириш, йирик шаҳарларнинг марказий қисмида саноат ва бошқа зоналар ҳудудларини қисқартирган ҳолда ижтимоий-ишбилармонлик зоналар ҳудудларини кенгайтириш.

Мужассамлашув қишлоқ хўжалиги ва айниқса транспортда унча сезиларли эмас, чунки уларнинг жойлашуви «нуқтасимон» бўлмай, балки ареал (майдон) ва лентасимон шаклга эга. Албатта, бу ерда соф ҳолдаги ишлаб чиқариш, яъни корхона даражасидаги мужассамлашув назарда туғилади. Бундай мужассамлашув аҳоли жойлашувида, аҳоли

манзилгоҳларнинг катта-кичиклигида, соғлиқни сақлаш, таълим тизими, савдо, спорт, маданият ва бошқа ижтимоий соҳалар корхоналарини ташкил қилишда яққолроқ намоён бўлади. Бироқ, юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур тармоқларда ҳам ўтиш даврида фақат йирик корхоналарни кўриш ижобий натижалар бермаслиги мумкин.

Тарихан караганда, ихтисослашув мужассамлашувдан олдин пайдо бўлган. Зеро, дастлабки ижтимоий меҳнат тақсимоти оила аъзоларини — аёл ва эркекларни турмушнинг турли соҳаларига ихтисослашувида ўз аксини топганди (аёллар уй юмушлари билан, эркеклар овчилик билан шуғулланардилар). Маълумки, бу даврда кишилар табиатда мавжуд бўлган озиқ-овқат билан кун кечирар эдилар.

Ихтисослашув ҳам, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг муҳим шакли бўлиб, у меҳнат тақсимоти билан чамбарчас боғлиқ Унинг уч босқичи ва уч тури мавжуд. Ихтисослашувнинг уч босқичи — корхона, шаҳар ёки район, микёсидаги ихтисослашувдир. Бошқача қилиб айтганда, уларнинг ҳар бирига ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида маълум бир маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши бириктирилади. Ўз навбатида, ихтисослашув шу корхона, шаҳар ёки районларнинг «қиёфасини» уларнинг меҳнат тақсимотида тутган ўрнини белгилаб беради.

Ихтисослашувнинг уч тури — бу қисм (детал), технологик ёки ярим маҳсулот (полуфабрикат) ва предмет (тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш) ихтисослашувидан иборат. Унинг бундай кўринишлари бир-бири билан ўзвий боғлиқ ва улар турли ҳудудий босқичда у ўзгача хусусиятга эга.

Ихтисослашув оқибатида хўжаликнинг турли тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал типлари шаклланади. Шу билан бирга у ташқи транспорт иқтисодий алоқаларини тақозо этади, чунки ишлаб чиқарилган ва маҳаллий истеъмолдан ортиб қолган маҳсулот четга чиқарилади ва мазкур районда етишмайдиган маҳсулот эса бошқа жойлардан келтирилади.

Ихтисослашув, албатта фақат моддий ишлаб чиқаришга тегишли эмас. У барча ижтимоий жабҳаларга ҳам молик хусусиятдир. Қолаверса, айрим олийгоҳлар ўқитувчи, бошқалари - агроном, муҳандис, таботатчи каби мутахассисларни тайёрлайди. Чунки бу олийгоҳлар айнан ана шундай ходимларни тайёрлашга ихтисослашган. Ихтисослашувнинг ҳам мужассамлашув каби ўзининг чегараси бўлиши лозим, ўта тор ихтисослашув бир томонламаликка (ижтимоий ҳаётда тор фикрлашга), йул харажатларининг кўпайишига олиб келади. Улкан корхоналарни куриш қандай зарарли бўлса, ҳаддан ташқари тор ихтисослашув, яккаҳокимлик ҳам шунча хатарлидир. Иқтисодиётда фақат ёки асосан бир соҳага ихтисослашув - бу худуднинг муваққат қудрати, бахти ва айна вақтда унинг бадбахтлиги, фожиаси бўлиши мумкин (ижтимоий ҳаётда ҳам худди шундай).

Ихтисослашган тармоқлар билан биргаликда бошқа ёрдамчи ёки иккиламчи соҳалар ҳам ҳеч бўлмаганда маҳаллий эҳтиёж доирасида ривожланган бўлиши лозим. Бу ерда ихтисослашган тармоқни дарахтнинг танасига, дарёга, қўшимча тармоқларни эса дарахтнинг шоҳ ва шоҳчаларига, дарёларнинг ирмоқларига ўхшатиш ўринли. Ўз-ўзидан маълумки, танасиз шоҳ ҳам бўлмайди, шоҳсиз дарахт эса-бу оддий бўтадир, ирмоқсиз дарё ҳам баркамол дарё тизимини шакллантирмайди.

Демак, ихтисослашув мажмуали, ҳар томонлама ривожланиш билан уйғунлашуви керак. Зеро, ихтисослашувда йул куйилган хатолар оқибатини ҳозирги кунда сезиб турибмиз. Бу камчиликлар айниқса, Собиқ иттифоқдош республикаларнинг ўзаро иқтисодий алоқаларини бузилишида ўз аксини топмоқда. Шу сабабли эътибор кўпроқ ҳар бир мамлакатнинг мумкин қадар атрофлича ривожланишига қаратилмоқда. Албатта, бундай тараққиёт Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятидаги бошқа мамлакатлардан фарқ қилдирувчи, унинг ўрнини белгилаб берувчи ихтисослашган тармоқларни такомиллаштириш орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Минтақа ва мамлакатларнинг у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашуви, энг аввало, улардаги мутлоқ ва нисбий афзалликларга

боғлиқ, бу ерда яратилган махсулот уни бошқа жойда етиштиришга кўра арзонроқ, кам харажатлироқ бўлиши керак. Одатда, ҳар бир мамлакат ёки унинг алоҳида қисмлари ўзидаги қулай ва арзон омиллардан фойдаланиб, қийин ва қиммат омил махсулотларини четдан олиб келади.

Ихтисослашувнинг ҳам туб моҳияти, мақсади иқтисодий самарадорликни оширишдир. Табиийки, бир кишининг ҳар хил махсулот яратиш, ёки ҳар хил касб билан шуғулланишидан кўра муайян ишни бажариши фойдали. Қолаверса, меҳнатнинг бир тўрини унинг иккинчи тури билан алмашуви давомида вақт ҳам кетади, ишлаб чиқарилган махсулотнинг сифати яхши бўлмайди. Аммо, бу ерда соф ижтимоии ихтисослашув кишининг фикр доирасини торайтиради, уни оддий роботга айлантириб қўяди. Кўриниб турибдики, ижтимоий ҳаётда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам тор ихтисослашув яхши натижалар бермайди.

Ҳозирги ривожланган мамлакатларда ва қисман ўзимизда ҳам бозор муносабатларига мос равишда истеъмол, талаб индивидуаллашиб, хусусийлашиб бормоқда. Авваллари бир мамлакат ёки район махсулотнинг бир турига ихтисослашган ва у билан минтақавий ва жаҳон бозорида қатнашган бўлса, эндиги шароитда ўша махсулотнинг ўзи турли шаклга, кўринишга эга бўлиши керак. Масалан, ҳозирги даврда енгил машиналар, озиқ-овқат махсулотлари ва бошқалар фақат бир турда бўлиши уларнинг рақобатбардошлиги ва харидорлигини таъминламайди. Бинобарин, эндиги шароитда конвейр усули, миқдор кўрсаткичлари муҳим эмас, аксинча «постфордизм», масштаб (миқдор) самарадорлигининг ўрнига турли хиллик, сифат самарадорлиги олдинга сурилмоқда.

Шундай қилиб, ихтисослашув ҳам мужассамлашув каби ривожланганликнинг муҳим белгисидир. Аммо, ҳар иккисининг ҳам чегараси бўлиши керак. Худди шу нуқтаи назардан кооперация ёки ҳамкорлик янада самаралироқ ҳисобланади. Бу ўринда айтиш мумкинки, кооперация ихтисослашув билан яқиндан боғлиқ ва усиз вужудга келмайди. Чунки, ҳар

кандай кооперация турли касб, хунар, маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашганларнинг ҳамкорлигидан бошқа нарса эмас.

Кооперация пировард натижада муайян бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлигидир. Бу корхоналар фақат бир ёки икки тармоққа тегишли бўлмаслиги мумкин. Шу билан бирга кооперацияда ҳудудий бирлик, барча ихтисослашган корхоналарнинг бир жойда ўринлашуви унча сезилмайди ва, аксинча, уларнинг тарқоқ ҳолда жойлашуви кузатилади.

Кооперацияда катнашувчи корхоналар сони ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг мураккаблигига боғлиқ. Чунончи, машинасозликда, аниқроғи энгил ва юк машиналарини ишлаб чиқариш учун жуда кўп эҳтиёт қисмлар, деталлар керак. Шу боис бундай машиналарнинг яратилишида юзлаб ихтисослашган корхоналарнинг улуши бор. Масалан, Самарқандаги «SamAvto», Асакадаги «UzAvto Motors» автомобил заводларининг шунга ўхшаш юзлаб корхоналар билан ҳамкорлик қилади. Модомики асосий, яқунловчи ёки йиғувчи бош корхона кўп жойдан асбоб-ускуналар, деталл ва жиҳозлар олар экан, у (транспорт) географик жиҳатдан қулай нуқтада курилиши зарур.

Маҳаллий ва хорижий бозорларда талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун саноатда кооперация алоқаларини ривожлантириш, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик учун қулай шарт-шароитлар яратиш мамлакатимиз иқтисодиётини жадал ривожлантиришнинг энг муҳим шартлари ҳисобланади.

Ички бозордаги эҳтиёжлар ҳажмларининг таҳлили давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг самарали механизмларини амалга ошириш орқали саноат кооперациясини ва талаб юқори бўлган товарларнинг алоҳида турларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун фойдаланилмаётган имкониятлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш, кичик бизнес субъектларини саноат фаолиятига кенг жалб этиш, саноат

кооперациясини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини камайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори ушбу йўналишдаги ишларни янги сифат босқичига кўтаришга хизмат қилмоқда. Мазкур Қарорга кўра¹¹:

Республика минтақаларининг табиий, минерал-хом ашё, ишлаб чиқариш ва меҳнат салоҳияти, тегишли инфратузилмасидан фойдаланган ҳолда саноат соҳасидаги хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида кооперация алоқаларини кенгайтириш;

талаб юқори бўлган маҳсулотлар, шу жумладан истеъмол товарларининг рўйхатини, мавжуд ишлаб чиқаришларни кенгайтириш ва маҳсулотларнинг янги турлари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш механизмларини белгилаш;

улар асосида ишлаб чиқилган инвестиция лойиҳаларини ҳар йили тасдиқланадиган манзилли рўйхатларга киритиш;

фойдаланилмаётган бино ва иншоотлар негизида янги лойиҳаларни амалга ошириш, шунингдек, технопаркларни қуриш;

аввало рўйхат бўйича янги маҳсулот турларини тайёрловчи ишлаб чиқаришларни жойлаштириш;

талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришда давлат харидларини кўллаб-қувватлаш;

тадбиркорлик фаолиятини кўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси томонидан лойиҳани амалга ошириш учун олинган кредитнинг 50 фоиздан кўп бўлмаган миқдорига кафиллик бериш;

рўйхат бўйича маҳсулот ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкаларини 5 фоизгача қоплаш

---

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Манбаа Lex.uz.

шаклида давлат томонидан кўллаб-қувватлаш механизмларини амалга ошириш;

электрон кооперация порталини яратиш ва унинг давлат харидлари махсус ахборот портали билан интеграциялашувини таъминлаш каби бир қатор имконият ва афзалликлар яратилган.

Комбинация ёки комбинатлаш кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан иборат. Аммо бу ерда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги, технологик ва ташкилий бирлиги тушунилади. Шу сабабли комбинацияда, кооперациядан фарқли ўлароқ ҳудудийлик хусусияти кўпроқ, намоён бўлади. Бинобарин, унда мужассамлашув яққол кўзга ташланади, сабаби-кўп ҳолларда комбинатлашув муайян хом ашёни биргаликда, атрофлича қайта ишлаш билан боғлиқ. Бу икки, юзаки караганда бир-бирига ўхшаш тушунча ўртасида бошқа фарқлар ҳам бор. Хуллас, бу шаклни қаерда «комбинат» сўзини учратсак, уни ўша соҳада кўрамиз, ҳатто аҳолига хизмат кўрсатувчи тармоқларда ҳам (маиший хизмат комбинатлари).

Саноатда комбинатлар бир неча технологик жиҳатдан боғлиқ бўлган завод ёки цехлардан ташкил топган бўлади. Чунончи, қора металлургия комбинатлари, аниқроғи тўлиқ циклли комбинатлар чўян, пўлат ва прокат ишлаб чиқарувчи заводлар бирлашмасидир. Агар уларнинг биттаси бўлмаса, у ҳолда комбинат тўлиқ циклга эга эмас (Бекободдаги Ўзбек металлургия комбинати худди шундай корхоналардандир). Тўқимачилик комбинатлари йигирув, буёқлаш, тайёрлаш цехларидан иборат, хом ашё битта-пахта толаси ёки пилла маҳсулоти. Гўшт комбинатида ҳам ягона хом ашё асосида бир неча маҳсулот: гўшт, консерва, колбаса каби бошқа маҳсулотлар олинади.

Унинг чиқиндисидан, масалан, суяк ва қондан қишлоқ хўжалиги ва тиббиёт соҳасида фойдаланиш мумкин, териси эса ошлагандан сўнг чарм-пойафзал саноатида ишлатилади. Ўрмон, цемент-шифер, кимё комбинатларининг тузилиши ҳам худди шундай. Қолаверса, марказлашган

иссиқлик электр станциялари ҳам комбинат хусусиятига эга, чунки улар айна пайтда электр энергияси ва пар (буғ) беради.

Шундай қилиб, комбинация саноат тармоқларининг кўпчилигига хосдир. Фақат машинасозликда «комбинат» сўзини учратмаймиз, аммо моҳиятан бу ерда ҳам у мавжуд, зотан металлдан асосий маҳсулот билан бир қаторда халқ истеъмол моллари ҳам ишлаб чиқарилади. Масалан, Тошкентдаги Чкалов номи авиация бирлашмаси самолётдан ташқари автомобил учун баъзи бир эҳтиёт қисмлар, болалар аравачаси (коляска) ва шунга ўхшаш турли хил халқ истеъмол молларини ҳам ишлаб чиқаради.

Умуман олганда, ишлаб чиқаришнинг барча ижтимоий шакллари ўзаро боғлиқ. Жумладан, ихтисослашган корхоналар ёки кооперация ва комбинация доирасидаги ишлаб чиқариш бўғинлари ҳам у ёки бу кўринишда мужассамлашувни англатади. Бироқ, бу ерда уларнинг бир жойда тўпланганлиги, йиғилганлик даражаси бошқа жойларга нисбатан юқори бўлиши лозим, акс ҳолда том маънодаги мужассамлашув бўлмайди.

Сўнгги йилларда ихтисослашувда унинг детал ва технологик ихтисослашув шакли қисқариб бориш ҳоллари кузатилмоқда. Айна вақтда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, яъни предмет ихтисослашуви кенг ривожланади, айниқса детал ва технологик ихтисослашув кооперация ва комбинатлашувда кўпроқ иштирок этади. Бундай вазият қисман ўтиш даврининг ўзига хос қийинчиликларидан ҳам келиб чиқади.

Ихтисослашув ишлаб чиқариш жараёнини ажратади, яқкалайди, кооперация эса уни умумийлаштиради, комбинатлашув бирлаштиради. Уларнинг барчаси айна вақтда у ёки бу даражадаги корхонада ташкил этилади, мужассамланади. Масалан, ҳар қандай комбинат юқори даражадаги мужассамлашув, йирик корхона демакдир.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакллари бозор иқтисодиёти шароитида ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Энг муҳими шундаки, корхоналарнинг катта-кичиклиги, уларнинг ихтисослашуви ва ўзаро уйғунлашуви энди кўп жиҳатдан давлатга, ягона марказ ва режалаштиришга боғлиқ эмас.

Корхоналар, ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар бир-бирлари билан тўғридан-тўғри алоқа, шериклик қиладилар. Давлатнинг вазифаси эса бу жараённи турли механизмлар орқали тартибга солиш ва бошқариб боришдан иборат бўлади.

2.3. Худудий меҳнат тақсимоти ва иқтисодий районлаштириш

Худудий меҳнат тақсимоти иқтисодий тараққиётнинг муҳим асосий омилидир. У ижтимоий меҳнат тақсимотининг муҳим бир қисми ёки томони сифатида жамият, ижтимоий-сиесий ривожланишга катта таъсир кўрсатади. Махсус илмий адабиётларда худудий меҳнат тақсимоти тушунчасига ўхшаш яна бошқа иборалар ҳам мавжуд: географик меҳнат тақсимоти, регионал меҳнат тақсимоти, акваториал меҳнат тақсимоти ва ҳ.қ.

Дастлаб худудий меҳнат тақсимоти таълимотини инглиз классик иқтисодчилари А. Смит ва Д. Рикардолар яратган. Улар *меркантилизмга* қарши очиқ эркин савдо, яъни *фритредизм* ғоясини олдинга суришган. Бу ғоянинг асосий моҳияти ҳар бир мамлакат ёки минтақа ўзида нисбатан қулай ва арзон маҳсулотларни четга чиқариб, бу ерда ишлаб чиқариш харажатлари кўп ва қиммат маҳсулотларни сотиб олишдан, импорт қилишдан иборатдир. Бундай фикрлаш асосида мутлақ ва нисбий (киёсий) қулайлик ёки афзаллик ётади. Худди шунга ўхшаш ғоя ишлаб чиқариш омиллари нуқтаи назаридан швед иқтисодчилари Э.Хекшер ва Б.Олинлар томонидан ҳам яратилган. Бунинг маъноси - ҳар бир мамлакат ўзида арзон омил маҳсулотини чиқариб, қиммат омил маҳсулотини четдан келтириш демакдир.

Кўриниб турибдики, меҳнат тақсимоти ҳар бир жойнинг ўзида қулай ва арзон бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувини англатади. Ихтисослашув эса яратилган маҳсулотнинг миқдор ва сифат жиҳатидан яхши, уни маҳаллий бозорларни кондирган ҳолда бошқа минтақавий, ҳалқаро ва жаҳон бозорига чиқариш имкониятини назарда тутади. Айнан шу маънода худудий меҳнат тақсимоти ташқи савдо юритишининг асоси бўлиб хизмат қилади, савдо эса, иқтисодчилар фикрича, ҳар қандай бойликнинг яратувчисидир. Юқорида келтирилган илмий ғоялар буйича бундай худудий

меҳнат тақсимоти, минтақалараро ва ҳалқаро савдода ҳар икки томон ҳам ютади.

Ҳудудий меҳнат тақсимоти мамлакат ва районлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим кўрсаткичи, белгиси бўлиб ҳисобланади. У қай даражада кенг ташкил қилинган, диверсификациялаштирилган (яъни турланган) бўлса, мамлакат ҳам шунча ривожланган бўлади. Айни вақтда ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланмаганлиги мамлакатда интенсив эмас, экстенсив иқтисодиёт йуналиши мавжудлиги, унинг ички салоҳиятидан тула фойдаланмаслик ва ҳудуд иқтисодий зичлигининг пастлигини акс эттиради. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ривожланмаган шароитда мамлакатнинг иқтисодий макони тўлалигича шаклланмайди, унинг геосиёсий ва иқтисодий хавфсизлиги таъминланмайди, иқтисодий ландшафти заиф ва қутбийлашмаган бўлади.

Ҳудудий меҳнат тақсимотининг турли даражалари, босқичлари мавжуд. Уларни икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин: жаҳон микёсидаги ҳамда давлатларнинг ички меҳнат тақсимоти. Ўз навбатида улар ҳам турли босқичларга бўлинади. Масалан, биринчи гуруҳда жаҳон мамлакатлари ва ҳалқаро, яъни алоҳида мамлакатлараро меҳнат тақсимоти ажратилади. Барча мамлакатлар орасидаги иқтисодий муносабатлар жаҳон хўжалик тизими ва бозорини вужудга келтиради, алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий интеграция жараёнлари эса йирик минтақалар иқтисодий ҳамкорлиги ва бозорларни шакллантиради.

Чунончи, 1957 йилда ташкил қилинган умумий бозор - ҳозирги кунда ўзининг таркибини мунтазам кўпайтириб бораётган, 15 мамлакатни бирлаштирувчи Европа Иттифоқи бунга яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, даставвал 1967 йилда асос солинган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг ҳудудий уюшмаси (АСЕАН, ҳозир у 10 давлатни бирлаштиради) ёки 1989 йилда таъсис этилган Осиё-Тинч океан иқтисодий ҳамкорлиги, Шимолий Америка эркин савдо уюшмаси ҳам шулар жумласидандир. Бу борада МДҲ ҳудудида, жумладан, Ўрта Осиё ва

Қозоғистон минтақасида ҳам шаклланиб бормоқда. Хусусан, 2001 йилда олти мамлакат раҳбарлари Шанхай ҳамкорлик ташкилотини тузиш ҳақида Декларация имзолашди. Ташкилотнинг мақсади - Марказий Осиёдаги вазиятни барқарорлаштириш, давлатлар ўртасидаги дўстлик ва қўшничилик алоқаларини мустаҳкамлаш, шунингдек сиёсий, иқтисодий, илмий, гуманитар ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни ривожлантириш, деб белгиланган.

Бунинг оқибатида халқаро меҳнат тақсимотининг асосий субъекти сифатида алоҳида мамлакатлар эмас, балки кўпроқ мамлакатлараро иқтисодий уюшмалар катта аҳамиятга эга бўлади.

Давлат ичидаги меҳнат тақсимоти қуйидаги босқичлардан ташкил топади:

1. Йирик иқтисодий районлараро меҳнат тақсимоти;
2. Вилоят ва бошқа турдаги маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти;
3. Вилоят ичидаги меҳнат тақсимоти;
4. Маҳаллий меҳнат тақсимоти.

Бу даражадаги ҳудудий меҳнат тақсимотининг таркибий тузилиши мамлакатлар майдонининг катта-кичиклиги, ижтимоий-сиёсий вазиятга боғлиқ.

Иқтисодий районлаштириш. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ва унинг доимий «йулдоши» бўлган ихтисослашув натижасида иқтисодий районлар шаклланади. Улар эса мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий таркибини ташкил қилади. Аммо ҳудудий таркиб фақат иқтисодий районлар туридан иборат эмас, у маъмурий бирликлар, табиий географик ва гидрографик омиллар асосида ҳам белгиланиши мумкин.

Иқтисодий районлар минтақавий иқтисодиёт ва минтақавий сиёсатнинг объекти ҳисобланади. Агар илгари иқтисодий районлаштириш халқ хўжалигини планлаштириш мақсадида ажратилган бўлса, ҳозирги шароитда улар ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг асосий шакли, давлат

минтақавий сиёсатининг объекти, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни тартибга солиб бориш ва бошқариш учун зарур. Қолаверса, иқтисодий районларсиз мамлакат хўжалиги ички тузилиши, ҳудудий таркиб ва тизимини ўрганиш ҳам қийин. Айнан ана шу мақсадларда иқтисодий районлаштиришнинг амалий аҳамияти янада ошиб бормоқда. Масалан, Россия Федерациясида 11 та йирик иқтисодий районлар негизида еттига федерал округлар ажратилган. Ўзбекистонда ҳам иқтисодий районлаштириш мамлакатни ижтимоий-сиёсий ташкил этиш ва бошқариш учун зарур.

Иқтисодий районлаштириш мамлакат ҳудудининг катта-кичиклигига унчалик боғлиқ эмас, энг муҳими иқтисодий макон ички жиҳатдан турланган бўлиши керак. Ички тафовутлар қанчалик катта бўлса, иқтисодий районлар тури ва тизими ҳам шунча ривожланган бўлади. Чунончи, майдони жуда катта бўлган Австралия мамлақатида жуда кўп иқтисодий районларни ажратиш қийин, ваҳоланки унга қараганда анча кичик бўлган Европа давлатларида бир қатор районлар шаклланган.

Иқтисодий районларнинг турлари ва шакллари ҳар хил; улар бутун мамлакат ҳудудини ўз ичига олиши (унда майдон, иқтисодий аҳамиятидан катъий назар, турли қисмларга бўлинади) ёки унинг алоҳида жойларида, яъни дискрет ҳолда ажратилади. Бундан ташқари, иқтисодий районлар умумий (интеграл) ва тармоқ районларга бўлинади.

Иқтисодий районлар турли омилларга қараб ажратилади. Улар қуйидагилар:

ҳудудий меҳнат тақсимоти ва ҳудудий ихтисослашув;

бозорга мулжалланган маҳсулот ишлаб чиқариш, бозор маконининг шаклланганлиги;

табiiй шароит ва қазилма бойликлар, уларнинг ҳудудий бирикмалари;

аҳоли ва меҳнат ресурслари;

район ҳосил қилувчи ва уни ташкил этувчи марказнинг ёки марказларнинг мавжудлиги;

иқтисодий географик ўрни;

транспорт турининг ривожланганлиги;

минтақавий инфраструктура тизимининг шаклланганлиги ва ҳ.к.

Барча район ҳосил қилувчи омил ва тамойиллар икки катта гуруҳни ташкил қилади: иқтисодий (бозор иқтисодиёти, мужассамлашув, ихтисослашув, комплекс ривожланиш, транспорт) ва ҳудудий ёки географик (табiiй шароит ва табiiй бойликлар, инфраструктура ва аҳоли жойлашув тизими, географик ўрни). Бу икки асосий қисм бирлиги, яъни иқтисод ҳудуд иқтисодий район атамасини шакллантиради. Булардан ташқари, фан-техника тараққиёти, экология кабилар ҳам район чегараларини аниқлашда маълум аҳамиятга эга.

Юқоридаги омил ва шартларга кўра мамлакатнинг иқтисодий макони бир неча районларга бўлинади. Ҳозирги шароитда айниқса бозор таъсир доираси катта аҳамиятга эга. Немис олими А.Лёш ҳам иқтисодий ландшафтларни (яъни районларни) бозор маконига қараб ажратган эди.

Баъзи олимлар иқтисодий районларнинг объектив борлигига шубҳа билдирадилар (масалан, америкалик Р.Хартшорн) ва улар фақат расмий чегараларни тан оладилар. Бу хусусда айтиш жоизки, умуман ёки барча соҳаларни қамраб оладиган «ҳаммабоп» районлар йуқ, балки аниқ соҳаларнинг реал ҳудудий таркиб ва тизимлари районлари мавжуд (саноат ва қишлоқ хўжалиги, социал районлар; саноат тугуни шаҳарлар агломерацияси ва ҳк).

Ҳудудий меҳнат тақсимотига ўхшаш иқтисодий районлар ҳам поғонасимон бўлади. Чунончи, мамлакат ичида бир неча иқтисодий районларни бирлаштирувчи йирик иқтисодий минтақа ёки округлар, асосий иқтисодий районлар, маъмурий-иқтисодий районлар, вилоят ичидаги районлар ва ниҳоят, маҳаллий иқтисодий районлар (бизнинг Республикамизда-қишлоқ туманлари) бор. Уларнинг ҳар бирига турли даражадаги бозорлар мос келади.

Ҳар бир иқтисодий районнинг ўзига хос район ҳосил қилувчи омил ва ишлаб чиқариш тармоғи мавжуд. Баъзи районлар шаклланишида қазилма

бойликлар, бошқасида-транспорт географик ўрин, учинчисида - малакали ишчи кучи, туртинчисида йирик шаҳар ва айниқса пойтахт шаҳар омили муҳим аҳамиятга эга бўлади. Хатто жойнинг геологик тузилиши билан иқтисодий районлаштириш ўртасида ҳам алоқадорлик мавжуд. Бу ҳақда дастлаб таникли рус олими Ю.Г.Саушкин фикр билдирган эди.

Одатда, комбинатлашувга ва ҳамкорликка мойил тармоқларнинг район ҳосил қилиш салоҳияти кучли бўлади. Масалан, нефт ва нефтни қайта ишлаш саноати, қора ва рангли металлургия, тўқимачилик, машинасозлик ва бошқа тармоқларда бу ҳолат кузатилади. Шунингдек, бундай ролни транспорт, рекреация, халқаро туризм ҳам бажариши мумкин.

Иқтисодий район ўзига хос ҳудудий мажмуа ва ҳудудий тизимни ташкил этади. Албатта, бу ерда район, комплекс ва система тушунчалари айнан бир мазмунга эга эмас, аммо уларнинг бир-бирларига яқинлигини ҳам инкор этиш ноўриндир. Ҳар қандай иқтисодий район комплекс, ҳудудий мажмуа принципига асосланади. У комплекслик, энг аввало турли даража ва аҳамиятга эга бўлган тармоқларнинг мавжудлиги, уларнинг ўзаро мувофиқлашган ҳолда (пропорционал) ривожланишида ўз ифодаси топади.

Чунончи, ҳар бир районда ихтисослашган, яъни бозор аҳамиятига эга бўлган тармоқ ва тармоқлар, уларни тўлдирувчи ёрдамчи, иккинчи даражали тармоқлар ва маҳаллий эҳтиёжларга қаратилган маҳаллий бозорни туйинтирувчи тармоқлар мавжуд бўлади. Шу 3 буғиннинг қайси бири шаклланмаган бўлса, у ҳолда тўлақонли иқтисодий район тўғрисида сўз юритиш қийин.

Одатда, ҳар бир йирик иқтисодий район базавий тармоқларга эга бўлишлари керак. Уларга, масалан, электро-энергетика, қурилиш саноати кабилар киради. Айни вақтда бу тармоқлар юқоридаги 3 гуруҳдан иборат буғинларнинг бирига ҳам кириши мумкин.

Демак, ана шу мазмунда иқтисодий районни ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси шаклида талқин қилса бўлади. Аммо реал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари билан район ишлаб чиқариш мажмуалари бир хил эмас;

биринчиси, ҳақиқий боғлиқ бўлса, иккинчиси кўп жиҳатдан маъмурий — бошқарув маъносидаги мажмуадир. Жумладан, Ангрен — Олмалик ёки Қарши ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари билан Тошкент вилояти ёки Қашқадарё ҳудудий мажмуалари бир-биридан фарқ қилади. Бундан ташқари, иқтисодий районда бир эмас, бир неча ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари бўлиши ва айна вақтда мажмуа ҳосил қилувчи тармоқлар ҳам мавжуд бўлади.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, ҳар қандай район илмий ўрганишнинг ёки билим эгаллашнинг ўзига хос усулидир; у классификация ва типология сингари умумий гуруҳлаш турларига киради. Бинобарин, район ҳудудий гуруҳлаш демакдир, бироқ ҳар қандай гуруҳ комплекс ёки система бўла олмайди. Комплекс эса бирлик, уйғунликни, технологик алоқаларни англатади.

Агар аниқроқ қараладиган бўлса, тизим (система) тушунчаси янада мураккаброқ бўлиб, унинг ўзига хос талаб ва шартлари мавжуд. Жумладан, тизим таркибдан ёки «тизимча»дан ташкил топиши, поғонасимон (иерархияли) бўлиши, мустақил фаолият кўрсатиш, бошқарув каби хусусиятларга эга бўлиши керак. Табиийки, бундай даражада ёндошилса ҳар қандай район ва хатто мажмуа ҳам ҳақиқий тизим бўла олмайди.

Бироқ шунга қарамасдан, иқтисодий район ҳудудий мажмуа ва ҳудудий тизимлардан унчалик узок эмас. Чунки, иқтисодий район мамлакат худудининг маълум бир хўжалик тармоғига (ёки тармоқларига) ихтисослашган ва бу жиҳатдан қўшни, туташ худудлардан фарқ қилувчи, умумий иқтисодий ландшафт шаклига эга бўлган қисмидир. У яхлит иқтисодий макон сифатида ҳудудий тизим маъносини англатади.

Иқтисодий район ҳудудий мужассамлашув ва ҳудудий ихтисослашувнинг ўзаро уйғунлашган, ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш, ушбу жараён иқтисодий самарадорлигини оширувчи муҳим омил ёки шаклдир. Зеро, ҳар қандай иқтисодий район ёки минтақа

бирор бир хўжалик тармоғини бошқа жойларга қараганда бу ерда кўпроқ тўпланганлиги, ривожланлиги демакдир.

Иқтисодий районлаштиришнинг энг қадимий йуналиши қишлоқ хўжалигини жойлаштириш билан боғлиқ. Сабаби қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари, яъни унинг ареалсимонлиги макроиқтисодиётнинг бошқа тармоқларига кўра яққол кўзга ташланади. Шу боис, минтақавий иқтисодиёт, иқтисодий география ва иқтисодиёт тарихи кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигини районлаштириш ва жойлаштириш тарихи билан белгиланади. Бежиз эмаски, Ўзбекистонда ҳам бу борадаги илмий ишлар даставвал айнан ана шу тармоқни жойлаштириш ва районлаштириш билан бошланган (В.Н.Четиркин, Қ.Н.Бедринцев, З.М.Акрамов, Солиев А., И.Лапкин, Қ.Н.Абиркулов, Р.А.Ҳодиев ва бошқалар).

Иқтисодий районнинг ҳудудий тизимга яқинлигининг яна бир томони шундаки, у айни вақтнинг ўзида ҳам моноген, ҳам гомоген хусусиятга эга. Агар тизим-таркиб услубиёти нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, иқтисодий район ташқи жиҳатдан, яъни «ёпиқ» тизим шаклида асосан бир хиллик ландшафтдир ва ички жиҳатдан ёки «очик» тизим шаклида у турли-туман, ички тафовутларга бой ҳудудий бирликни англатади.

Моҳиятан, иқтисодий район мамлакат маъмурий-ҳудудий таркибини ташкил этиш ва бошқаришда катта амалий аҳамиятга эга. Аммо, бу ерда маъмурий-ҳудудий масалаларнинг айрим ҳолларда субъективлиги, юқоридан ташкил қилиниши ва иқтисодий районлаштиришнинг «ичкаридан», объектив ҳолда шаклланиши ўртасида номувофикликлар келиб чиқади. Бунинг устига маъмурий бирликлар чегараси ва сони тез-тез ўзгариб туради, иқтисодий район эса анча турғунликка эга. Бинобарин, мамлакатни маъмурий районлаштириш билан уни иқтисодий районлаштиришни туғри йулга қуйиш муҳим сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий муаммодир. Шу жиҳатдан ҳам қараганда, иқтисодий районлаштириш ва иқтисодий районлар ўз илмий ва амалий аҳамиятини сақлаб қолаверади.

2.4. Ишлаб чиқаришни кучларини жойлаштиришнинг классик ғоялари

Жаҳон хўжалигининг ягона тизими вужудга келганга қадар халқаро (географик) меҳнат тақсимоти унча ривожланмаган эди. Ҳатто XVII-XVIII асрларгача кўпгина мамлакатлар халқаро иқтисодий муносабатларда ўзларининг ички бозорларига чет эл маҳсулотларини киритишга қарши сиёсат олиб борар эдилар. Бу сиёсат, ёки импортни чеклаш иқтисодиёт тарихида меркантилизм номи билан ўрин олган.

Албатта, бундай шароитда жаҳон бозори хусусида сўз юритиш мумкин эмас. Жаҳон бозори эркин иқтисодиёт, очиқ савдо тизимини жорий қилишни тақозо этади. Ана шундай йўналиш фритредизм, яъни эркин савдо деб аталади. Унинг илмий асосини яратишда А.Смит ва, айниқса Д.Рикардонинг хизмати катта бўлган. Уларнинг ғоялари халқаро географик меҳнат тақсимотини кенг кўламда ривожлантириш, мамлакатлараро савдо сотиқни фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, у қиёсий имтиёз ёки қулайлик қонуни («закон сравнительного преимущества») номини олган. Бу қонуннинг асл моҳияти шундаки, ҳар бир мамлакат ўзининг ички имконият ва шароитларидан келиб чиққан ҳолда маълум маҳсулотни бошқа давлатларга қараганда арзонроқ, яъни камроқ харажат билан етиштиради ва уни бозорда осон реализация қилади. Сотилган маҳсулотнинг пулига ўзида йўқ, ёки етиштириши қимматроқ, харажатлироқ тушадиган товарни харид қилиб олади. Бундай товар айирбошлаш нақд пулсиз, «айр-бош», яъни бартер усулида ҳам олиб борилиши мумкин.

Фритредизм ғояларини амалга татбиқ қилиш жаҳон хўжалигининг шаклланишига, меҳнат тақсимотини ривожлантиришга катта таъсир кўрсатади. Айни пайтда мамлакатлар иқтисодиётининг ихтисослашуви ва худудий ташкил қилишида ҳам ўзгаришлар юз берди.

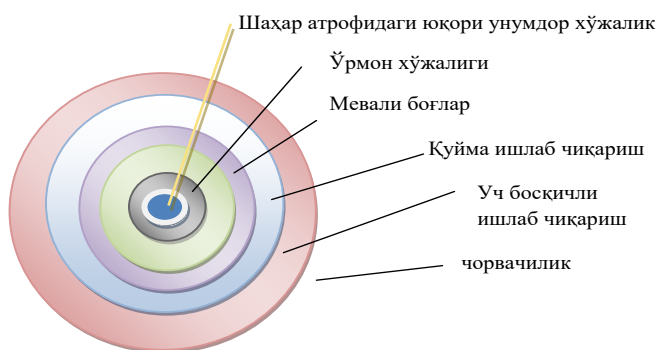
И.Тюнениннг «қишлоқ хўжалик стандарти» назарияси

Бевосита ишлаб чиқаришни жойлаштиришга оид илмий ғоялар даставвал Германияда яратилган. Масалан, немис мулкдори Иоган Генрих

Тюнен XIX асрнинг 20-30-нчи йилларида ўзининг қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштириш бўйича илмий фикрларини махсус асарларида баён қилди (русча номи «Изолированное государство»).

Тюнен ғоясининг асосий моҳияти ягона шаҳар, яъни истеъмол маркази атрофида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришни ҳудудий ташкил қилишдан иборат. У бу ғояни амалга татбиқ қилиш учун хўжалик билан шаҳар ёки бозор (унинг мисолида бу шаҳар –Мекленбургдаги Росток) ўртасидаги масофа, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг нархи, қиймати ва ер рентасига асосланади. Ер рентаси эса унга қўйилган маблағ билан олинган даромад нисбати билан белгиланади.

Юқоридаги шартлар ёрдамида И.Тюнен шаҳар атрофида қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашув тизимини яратади. Бу тизим адабиётда «Тюнен халқалари» номи билан машҳур. Чунки, турли маҳсулотларни етиштиришга ихтисослашган ҳар хил тармоқлар истеъмол маркази атрофида халқасимон жойлашади. Масалан, биринчи халқа-боғдорчилик, сабзавотчилик ва қисман сут чорвачилиги; иккинчиси – ўрмон хўжалиги (ўша даврда ўтин учун), учинчи халқа- картошка, арпа етиштириш ва уруғчилик, сут чорвачилиги, тўртинчи-юқори унумдор ғаллачилик ва сут-гўшт чорвачилиги, бешинчи- ғаллачилик ва ниҳоят, олтинчи халқа –яйлов чорвачилиги.

2.1-чизма. И.Тюнен шаҳар атрофида қишлоқ хўжалиги тармоқларининг жойлашув тизими

И.Тюненнинг хизмати шундаки, у биринчи бўлиб ердан фойдаланиш масалаларини кўтариб чиқди ва илмий адабиётга «иктисодий макон» тушунчасини киритди. У ўзининг абстракт моделида маҳсулотнинг бозорга истеъмолчига арзон ва сифати бузилмаган ҳолда етказиб беришига катта эътибор беради. Шундай қилиб, И.Тюнен қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришнинг дастлабки илмий асосини яратувчиси бўлди.

А. Вебернинг штандорт назарияси

1909 йилда Тюненнинг ватандоши –Альфред Вебер «Саноат штандорти тўғрисида» номли асарини чоп эттирди. У ўзининг диққат-эътиборини саноат ишлаб чиқаришини жойлаштиришга таъсир этувчи омилларга қаратди. Шу мақсадда Вебер омилларнинг таъсир кучига қараб, табақалаштирди, асосий ҳал қилувчи омилни аниқлади.

А.Вебер саноат штандортининг асосчисидир. Штандорт эса-корхонанинг ўрнашган жойи ёки корхонанинг оптимал (стандарт) жойлашган нуқтаси маъносини англатади. Жойлаштириш омилли у ёки бу корхонани куришда кўзда тутилган иқтисодий самарадорлик, фойда нуқтаи назаридан баҳоланади.

Бу фойда, Вебер фикрича асосан хом ашё маҳсулотни реализация қилиш, транспорт ва ишчи кучига кетган харажатлар нисбати ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидан ташкил топади. Кейинчалик у хом-ашё ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ омилни умумий транспорт сарф-харажатларига киритди. Чунки, маҳсулотнинг таннархига хом-ашёни келтириш, маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ харажатлар ҳам киради.

Натижада, саноат штандортини белгиловчи иккита омил –транспорт ва ишчи кучи (меҳнат ресурси) олинди. Вебер кейинроқ уларга яна бир муҳим омилни қўшди – у ҳам бўлса агломерация омилидир.

Транспорт омилига маҳсулот ёки хом-ашёнинг вазни, ташиладиган масофа, меҳнат ресурсида иш хақи, агломерация омилида эса корхоналарнинг бир жойда тўпланиши ҳисобга олинади.

А. Вебер илмий адабиётда ўзининг штандорт назарияси, «жойлаштириш омили» ва «агломерация самарадорлиги» тушунчаларини киритганлиги билан машҳурдир. Агломерация самарадорлиги - бу асл моҳиятига кўра мужассамлашув (концентрация) самарадорлиги бўлиб, у ҳозирги кунда корхоналарнинг йириклашуvidан, яъни миқёс, масштаб иқтисоди асосида эмас, балки корхоналарнинг кооперация ва ихтисослашув («хилма-хиллик», ёки сифат иқтисоди) натижасида эришилади.

Немис иқтисодчиси А.Вебер «Саноат штандорти назарияси» номли асарида саноатни жойлаштиришнинг қуйидаги учта омил ёки йўналиши ажратиб кўрсатади:

1. Транспорт йўналиши, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини транспорт харажатлари энг кам бўлган аҳоли манзилгоҳларида кўришга интиладилар.

2. Ишчи йўналиши, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини энг арзон ишчи кучи мавжуд аҳоли манзилгоҳларида қуришга интиладилар.

3. Агломерация, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини бошқа саноат корхоналари тўпланган ҳудудларда кўришга ҳаракат қиладилар ва бу билан транспорт йўллари, энергетика хўжалиги, коммунал хўжалиги (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфратузилмаси тизими) барпо қилишга бўлган харажатларини қисқартиришга ҳаракат қиладилар.

А.Вебер таълимоти кейинчалик О.Энглендер, Т.Паландер, А.Лёш, В.Кристаллерлар томонидан ривожлантирилади. Хусусан, В.Кристаллернинг «Марказий жой» назарияси аҳоли манзилгоҳларининг жойлашишини асосласа, А.Лёш штандорт назариясини такомиллаштириш орқали монопол фойда, демпинг, солиқ тизими, давлат чегараси, халқаро савдо, техника тараққиёти ва бошқа тушунчалар моҳиятини очиб беради.

И.Тюнен (қишлоқ хўжалиги) ва А.Вебернинг (саноат штандорти) ғоялари абстракт шароитларни ҳисобга олган ҳолда яратилган бўлсада, уларнинг илмий аҳамияти ҳозиргача йўқолмаган. Бу оқимларининг ғояларини «омиллар таҳлили» шаклида умумлаштириш мумкин. Омиллар эса ҳудудда айрим жойларни танлаб олиш ва пировард натижада ҳудудий

муҳассамлашув ва ҳудудий нотекисликларни ёки географик тенгсизликни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг икки асосий тармоғи, яъни қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришини жойлаштириш бўйича илмий ғоялар яратилди. Энди навбатида аҳоли жойлашуви, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ҳудудий ташкил этиш муаммоларига келди. Бу ҳақдаги ишланмалар ҳам немис олими Вальтер Кристаллерга тегишли. У 1930-йилларда аҳолининг ҳудудий тарқалиши ва жойланиши масалаларини ўрганиб, ўзининг «Жанубий Германия марказий ўринлари» номли китобини ёзди.

Марказий ўринлар турли йирикликдаги шаҳар ва бошқа аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, улар ўзига хос таъсир доираси, хизмат кўрсатиш радиусига эга. Идеал ҳолатда ҳар хил миқёсдаги марказий ўринлар географик муҳитда олтибурчак шаклга эга ва улар асаларининг уясини эслатади.

В.Кристаллернинг «Марказий жой» назарияси.

В. Кристаллер «Марказий ўрин назарияси»нинг асосчисидир. У математик ҳисоб-китоблар орқали ҳудудий ийерархия бир даражадан бошқа даражага тўғри геометрик прогрессия орқали ўтишини исботлади. Масалан, вилоят бир неча туманлардан, ўз навбатида туманлар кўплаб қишлоқ фуқаролари йиғинларидан иборат. Ҳар бир қишлоққа ўзига тегишли бўлган товар ва хизматлар йўналтирилган. Шундай қилиб, олим аҳоли пунктлари гуруҳий тизимини ташкил этишнинг қулай вариантини аниқлаш орқали марказий ўринлар назариясини яратди. Мазкур назария асосида бозор минтақасининг энг самарали тузилмаларини, товар ва хизматлар ҳаракатининг оқилона йўналишларини, шаҳар ва аҳоли пунктлари бошқаруви маъмуриятининг қулай тузилмасини шакллантиришни аниқлаш мумкин.

Ҳудудий назарияларни (шу жумладан, ҳудудий сиёсат назарияларини) ўрганишга охириги ўн йилликларда нисбатан камроқ эътибор берилди. Тўғри, ҳудудий иқтисодиёт бўйича анчагина тадқиқотлар қилинди. Уларнинг

натижалари китоб ҳолида нашр этилди. Аммо, ҳудудий иқтисодиётнинг назарий асослари уларнинг айримларидагина кўриб чиқилди. Ҳудудий ўсиш назарияларини кўриб чиқишда икки хил асосий ёндашув мавжуд. Биринчиси – ҳудудларда иқтисодий ўсиш моделларини қўллаш. Бундай моделларни мамлакат иқтисодиётининг ўсишини изоҳлаш учун ишлаб чиқилган моделларга ўхшатиш мумкин. Иккинчиси эса, алоҳида корхона ва фирмаларнинг хатти-ҳаракатларини таҳлил этишга асосланган. Чунки минтақаларнинг иқтисодий ривожланишини, авваламбор, уларнинг фаолиятигина белгилаб беради. Компаниялар ўз фаолиятини у ёки бу ҳудудда олиб боришининг сабаблари жойлаштириш назариялари орқали кўриб чиқилади.

Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш қонуниятлари: ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш, минтақа хўжалигининг комплекс ривожлантириш, ҳудудий меҳнат тақсимотидан иборатдир.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ишлаб чиқариш кучлари ва ҳудудлар ўртасидаги умумий муносабатларда намоён бўлади. Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришда ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлиги, максимал даромад олиш имкониятларига катта эътибор бериш лозим. Айни пайтда, табиий-ресурс салоҳиятларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, экологик шароитни яхшилаш масалалари ҳам ҳисобга олинади.

Бозор шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қуйидагилардан иборат:

ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш;

минтақаларни комплекс ривожлантириш;

минтақалар ўртасидаги ҳудудий меҳнат тақсимоти;

минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштириш.

Ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш деганда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини минимал ҳолатга келтириш ва ишлаб чиқаришнинг барча (тайёр маҳсулотгача бўлган) босқичларини муайян ҳудудга жойлаштириш тушунилади. Мамлакатимизнинг турли ҳудудлари табиий ресурслар захираларининг миқдори, компонентлар таркиби, геологик салоҳиятларига кўра ўзаро фарқ қилади. Бунда ишлаб чиқаришнинг хомашё, ёқилғи, энергия ва истеъмол манбаларига яқинлигини таъминлайдиган транспорт омили катта аҳамиятга эга.

Минтақалар ўртасида ҳудудий меҳнат тақсимооти бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш кучларини самарали жойлаштиришнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Минтақаларнинг иқтисодий ривожланиш даражаси, табиий-ресурс салоҳияти, тарихий ва демографик хусусиятларига кўра ўзаро фарқ қилади. Шунинг учун ҳар бир минтақа фақат ўзигагина хос бўлган хусусиятлар асосида муайян соҳага ихтисослашади ва иқтисодий алоқалар асосида бошқа минтақалар билан маҳсулот айирбошлайди.

А.Лёшнинг «Жойлаштириш» назарияси

Бошқа, ёш ва истеъдодли немис олими Август Лёш ўзидан олдинги ватандошларининг илмий ишланмаларини умумлаштириб (у А.Вебернинг ўқувчиси эди), барча хўжалик тармоқларини жойлаштириш тўғрисида иш олиб борди. А.Лёш ғояларининг моҳияти унинг махсус китобида (русча номи «Географическое размещение хозяйства»-М. 1959) баён этилган. Китобнинг асл нусхаси. қўлёзмаси 1940 йилда нашр қилинган.

А.Лёш қишлоқ хўжалигининг ареал майдон сифатида, саноатнинг эса нуқтасимон ҳудудий ташкил этиш хусусиятларини асослаб берди. У биринчи бўлиб «бозор муҳити ёки макони», «иқтисодий ландшафт» (ҳозирги кунда – иқтисодий район) тушунчаларини яратди ва фанга киритди. Агар аввалгилар, хусусан И.Тюнен ва А.Вебер алоҳида корхонани, тармоқни ўрганган бўлишса, А.Лёш ишлари барча хўжалик соҳаларини қамраб олди ва ўз моҳиятига кўра микроиқтисодий бозор муносабатлари, унинг таъсир доираси ҳақиқий район ташкил қилувчи омил эканлиги таъкидланди, математик

усулларни кенг қўллади. Айнан ана шу тамойилларни ҳозирги кунда Ўзбекистонни иқтисодий районлаштириш масалаларига татбиқ қилиш аҳамиятдан ҳоли бўлмаса керак.

А.Лёшнинг концепциясига кўра янги корхоналарни жойлаштиришда юқори фойда олишни кўзлаган тадбиркорлар билан бутун иқтисодиёт манфаатлари ўртасида кураш кетади. Ушбу таълимотлар бозор муносабатлари ҳукмрон шароитда юқори фойда олишни кўзлаган самарали ишлаб чиқариш тизимларини ривожлантиришнинг назарий жиҳатдан асослашга қаратилгани боис, унинг бир қатор йўналишлари - В.Бунгенинг «марказий жой» М.Скарлетнинг «жойлашишнинг уч типи», Ф.Перрунинг «ривожланиш кутби» ва «ривожланиш марказлари», шунингдек, «янги ғоялар» (диффузии нововведений-янгилик киритиш) юзага келди.

Ўтган асрнинг ўрталаридан бошланган фан-техника инқилоби ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш, ҳудудий ташкил қилишни такомиллаштиришнинг «классик» назарияларига бир қатор «тузатишлар» киритди¹². Улар жумласига:

а) саноатнинг ўта янги тармоқлари, аввало, илмий тадқиқот ва лойиҳалаш-тажриба ишлари билан чамбарчас боғлиқ «илмталаб» соҳаларнинг гуркираб ривожланиши;

б) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг саноат тармоқларига кўчиши агросаноат мажмуасининг (агробизнес) шаклланиши;

в) инфратузилма соҳаларининг миллий даромаддаги ҳиссаси барқарор ортиб бориши;

г) ишлаб чиқариш тизимини тобора транспорт-географик ўринга ва хомашёга боғлиқлигининг қисқариб бориш жараёни;

д) илмий тадқиқот ишлари ва лойиҳалаш-тажриба марказлари ролининг ортиб бориши;

ж) юқори малакали меҳнат ҳиссасининг тобора кенг роль ўйнаши;

---

¹² Региональная экономика/ Под ред. Г. Поляка. – М.: Юнити-Дана, 2013. – 464 с.

з) ижтимоий-экологик омиллар - ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишида рўй берган сезиларли ўзгаришларни келтириш мумкин.

Бу эса, ўз навбатида, «жойлаштириш» назариясида Д.Ж.Гелбрейтнинг «индустиал жамият», У.Изарднинг «жойлаштиришнинг бозор назарияси» каби янги йўналишлар ривожланишига замин ҳозирлади¹³.

Бирок, мавжуд вазият «табиат-жамият» тизимида аҳоли ва у билан боғлиқ қонун ва қонуниятлар моҳиятини тўлақонли очиб беришга имкон бермаган.

Таъкидлаш жоизки, И.Тюнен ва А.Вебер ғоялари ўз даври талабига мос келарди. Сабаби – у даврда ҳудуднинг иқтисодий сиғими, зичлиги унча юқори эмас, ҳудудий-иқтисодий манзара қутбийлашмаган, яъни деярли бир текис эди. Ана шундай иқтисодий географик ҳолат алоҳида корхона ёки тармоқларни айрим жойларда ўринлаштириш таъсирида ўзгаради, нотекислик хусусиятини олади. Бошқача қилиб айтганда, аввалги табиий кўринишдаги иқтисодий текислик нотекисликка, ҳудудий мужассамлашувнинг кўчайишига ўзгаради. Бунинг натижасида нотекисликни текислашга уриниб кўрадиган илмий изланишлар талаб этилди. Худди шундай регуляризи тизимга мослашган ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилиш ғояларини В.Кристаллер ва А.Лёш яратди.

Ф.Перрунинг «Ўсиш қутблари ва ривожланиш маркази» назарияси

Иқтисодиёт нуқтаи назаридан унча ўзлаштирилмаган, хўжалик сиғими паст ва ҳудудларни ривожлантириш ва жонлантириш борасида ўсиш қутблари ва ривожланиш марказлари тўғрисидаги назария ҳам катта аҳамиятга эга. Унинг асосчиси француз олими Франсуа Перрудир.

Ф.Перру «марказий ўринлар» ғоясидан келиб чиқди, омилларни эмас, тармоқларни ривожланиш хусусияти, ҳаракатчанлиги, атрофга таъсири

---

¹³ Фетисов Г.Г. Региональная экономика и управление: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2012. — 416 с.

бўйича табақалаштирди ва уларни уч гуруҳга ажратди. У энг аввало ҳудудий –иқтисодий муносабатларда тенгсизлик, нобаробарликни тан олди ва мутлоқ жиҳатдан тенгликни амалга ошириш мумкин эмаслигига тўла ишонди.

Перру фикрича, учинчи гуруҳ тармоқлари тез, жадал ривожланиш, район ҳосил қилиш салоҳиятига, қобилиятига эга бўлиб, айнан ана шундай минтақавий иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи тармоқлар ривожланиши ўсиш марказларини ташкил қилади. Марказларнинг мустаҳкамланиши, уларда турдош корхоналарнинг кўпайиши, атрофга бўлган таъсир доирасининг кенгайиши натижасида ўсиш қутблари вужудга келади.

Ўсиш қутблари ғояси швед олими -Лунд университети профессори (Швеция) Т.Хагерстранднинг *янгиликлар диффузияси* назариясига ўхшаб кетади. Фақат муаллиф бу ғояни кўпроқ социал география бўйича ишлаб чиққан.

Чиндан ҳам, жаҳон тараққиёти, дунё хўжалик тизимининг ривожланиш тарихи фан-техника ютуқлари, илмий янгиликлар ва кашфиётлар, инновациялар, технологик детерминизм билан боғлиқ. Тарих нуқтаи-назаридан ёндошганда, жаҳон хўжалиги ривожланишида маълум циклларни ажратиш мумкин. Бу давр ёки цикллар янги кашфиётларнинг ихтиро этилиши, татбиқ этилиши, тарқалиши ва уларнинг ўрнига бошқа инновацияларнинг келиши билан белгиланади.

Махсус адабиётларда америкалик У.Ростоунинг (XX аср, 58-60-йиллар) иқтисодий ривожланишнинг босқичлари, стадиялари, рус иқтисодчиси Н.Д.Кондратьевнинг 30-йилларда илмий-техника ўзгаришларига асосланган «узун тўлқинлар» назарияси мавжуд. Шунингдек, америкалик олим Р.Верноннинг (XX аср ўрталари) экспорт товарининг ҳаёт цикли тўғрисидаги ғояси ҳам янгиликларнинг диффузияси ва технологик детерминизм билан боғлиқ.

Диффузия (физикадан олинган) кенгайиш ва тарқалиш хусусиятига эга бўлиши мумкин. Биринчисида янгиликнинг амалий татбиқ доираси аста-секин кенгайиб боради, иккинчисида эса бу бирин-кетин содир бўлади,

янгилик бирдан иккинчисига кўчади. Худди шу хусусда америкалик иқтисодчи М.Портернинг (1993) марказдан четга кашфиётларнинг, янги технологияларга асосланган ишлаб чиқариш тармоқларининг кўчиши, бир мамлакатдан иккинчи, учинчига ва ҳ.к. даражаларга каскадсимон ўтиши, миграцияси ҳақидаги илмий ишланмалари ҳам бор.

Жаҳон хўжалиги тизими (бу тушунча асосчиси америкалик И.Валлерстайн), унинг тараққиётидаги цикллар даврий, тарихий хусуситга эга. Бундай ёндошувни тик эмас, горизонтал, яъни географик жиҳатдан ҳам қўллаш мумкин. Натижада, иқтисодиёт ривожланишининг ҳудуддан-ҳудудга ўтиши, бизнинг иборамизда «географик конвейр» ёки эстафета кўз олдимизга келади.

Н.Д.Кондратьев жаҳон хўжалиги динамикасида 5 та циклни ажратади, улардан тўрттаси индустрия даврига, охири 5-ундан кейинги, яъни постиндустриал даврга тўғри келади. Бу даврда электроника, лазерлар технологияси, биотехнологиялар устувор аҳамиятга эга. Худди шунга ўхшаш ҳудудий –иқтисодий ривожланишнинг кетма-кетлигини кузатиш мумкин. Бу ўринда И.Мечниковнинг жаҳон цивилизацияси босқичлари ва бунда буюк тарихий дарёларнинг роли ҳақидаги асарини ҳам эътибордан четга қолдирмаслик керак. Муаллиф жаҳон маданияти ва тараққиётида дарё, Ўрта денгиз ва океан цивилизацияларини ажратади. Улар бир вақтнинг ўзида эмас, балки турли даврларда, бирининг ўрнини иккинчисини олиши билан юзага келган.

Дарҳақиқат, жаҳон тараққиёти Узоқ Шарқ, Япония ва Хитойдан бошланиб, Ўрта ва Яқин Шарққа, ундан Ўрта денгиз ва Пиреней ярим оролига, улардан Англия ва ниҳоят Америкага (АҚШ)га кўчди. Ҳозирги даврда тарихни, иқтисодий-ижтимоий ҳаётни ривожлантирувчи минтақалар «учбурчаги», яъни АҚШ-Ғарбий Европа-Япония ҳисобланади. Айни вақтда, етакчи кучнинг аста-секин яна шарққа кўчиши аломатлари сезилмоқда. Айни вақтда буни Япония таъсири ва бошчилигида янги индустриал мамлакатлар – жанубий Корея, Сингапур, Тайланд, Малайзия, Индонезия жадал суръатлар

билан ривожланишида кўрамыз. Демак, бизнинг назаримизда, иқтисодий таракқиётнинг цикл хусусиятига эга эканлиги фақат давр, вақт доирасидагина эмас, балки Ер шари, глобал географик маконда ҳам содир бўлмоқда. Бу эса албатта жаҳон хўжалигининг ривожланиш ва унинг ҳудудий таркибига таъсир қилади.

Шу билан бирга минтақа иқтисодчилари, иқтисодий географлар В.Леонтьев ва У.Изардларнинг тармоқлараро ва ҳудудлараро баланси ҳамда минтақавий иқтисодиёт фани тўғрисидаги илмий ғояларини, Зипфа ва Стюарт, Дж.Фридман кабиларнинг шаҳарлар ривожланиши, бошқа олимларнинг «дунёвий шаҳарлар» ҳақидаги янги ишларини ҳам билишлари лозим. Зеро уларнинг барчаси ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш билан бевосита боғлиқ.

Биз юқорида ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг илмий ғояларини асоан ғарб олимлари асарлари бўйича талқин қилдик. Ўз-ўзидан савол туғилиши табиий: наҳотки узок тарихга, маданиятга эга бўлган ўзимизнинг юртимизда бундай ишлар қилинмаган бўлса? Шубҳа йўқ, албатта бу борада ҳам ўлкамиз катта ва бой меросга эга. Муаммо фақат уларни тарихий манбалардан қидириб топиш, ўрганиш, тарғиб ва ташфиқот қилиш, амалга татбиқ қилишдан иборат бўлмоғи лозим. Масалан, бу ерда, хусусан деҳқончиликни ривожлантириш ва жойлаштириш, суғориш иншоотларни куриш ва фойдаланиш, савдо ва ҳунармандчилик соҳалари, шаҳарсозлик тўғрисида дунё аҳамиятига молик ихтиролар яратилгани сир эмас. Математика, тиббиёт ва бошқа фанлар туғилган бу Замин ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларига, жаҳон маданияти ва тарихига ҳам ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган.

2.5. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий омиллари

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришни жойлаштириш ўзига хос хусусиятига эга. Бу борада тадбиркор албатта фойдали, қўшимча

даромадни кўзлайди, давлат эса иш ўринларини кўпайтириш, меҳнат ресурсларини банд қилиш, ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш, ҳудудлар ривожланиш даражасидаги фарқларни камайитиришга интилади. Демак, бундай вазиятда ҳар икки йўналишни мувофиқлаштирган ҳолда масалани ечиш талаб этилади.

Ишлаб чиқариш тармоқлари ўз-ўзидан, тасодифан ҳудудий тарқалмайди, балки маълум шарт-шароитлар ва омилларни ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади ёки ҳудудий ташкил этилади. Бу омилларни яхши билиш ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизимининг ривожланиш қонуниятларини ўрганишга асос бўлади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш маълум қонуният, принцип ва омиллар асосида амалга оширилади. Қонуниятлар, энг аввало, омилларнинг ўзаро алоқадорлиги, ишлаб чиқариш корхона ва тармоқларининг маълум ҳудудий ва технологик мажмуа шаклида ташкил этилиши, бу тармоқлар ривожланишидаги мўтаносибликлардан келиб чиқади. Масалан, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврини ўзининг қонуниятлари мавжуд. Ишлаб чиқаришга нисбатан истеъмол, таклифга кўра талабнинг устунлиги, эркин рақобат, очиқ иқтисодиёт юргизиш, уни либераллаштириш шулар жумласидандир. Булар, албатта, ишлаб чиқаришни жойлаштиришга, иқтисодий маконнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Шунингдек, бу даврда вақт ва маблағдан унумли фойдаланиш, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминловчи соҳаларни жадалроқ ривожлантириш, табиий ва меҳнат ресурсларини ишга солиш, минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш ҳам катта аҳамият касб этади. Албатта, бу борада ишлаб чиқаришни хом ашё базасига, электр манбаи ва истеъмол районларига яқинлаштириш принципи ўз кучини сақлаб қолади. Бироқ унутмаслик лозимки, барча ишлаб чиқариш тармоқларини бир вақтнинг ўзида ҳам хом ашё, ҳам ишчи кучи, ҳам истеъмол районига яқинлаштириш қийин (ё униси, ёки бунисига яқинлаштириш мумкин, аммо

хаммасига эмас!). Бинобарин, бу тамойилни ҳар хил тармоққа нисбатан аниқ қўллаш талаб қилинади.

Табиийки, иқтисодиёт тармоқлари ҳамда минтақаларнинг ривожланиши турли хил омил ва шароитларга ҳам боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда хом ашё, ёқилғи, электр қуввати, сув ва иқлим шароитлари, меҳнат ресурслари, истеъмол ва транспорт, иқтисодий географик ўрин каби омиллар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, экология, илмий-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиёти омилларининг бу борадаги роли ҳам ошиб бормоқда.

Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар жуда кўп. Модомики бу омиллар кўп экан, демак:

- уларнинг таъсир даражаси ҳар хил бўлади;
- бу омилларни гуруҳлаш талаб этилади;
- омиллар ва ишлаб чиқаришни жойлаштиришни ўрганишда комплекс (яъни ҳар томонлама) ёндошув зарур.

У ёки бу омилнинг таъсир даражаси унинг маҳсулот чиқаришдаги «солиштирма оғирлиги» билан ўлчанади ёки унинг маҳсулот бирлиги билан нисбати ҳисобга олинади. Албатга, жамият тараққиёти, фан-техника ривожини ва бошқа сабаблар туфайли омилларни таъсирчанлиги ўзгариб боради. Чунончи, агар илгари табиий шароит, хом ашё, ишчи кучи кабиларнинг аҳамияти катта бўлган бўлса, ҳозир илмий-техника тараққиёти, экология, бозор, истеъмолининг кучайиши ва турланиши муҳимроқ бўлиб қолмоқда, ишлаб чиқариш кўпроқ маблағ талаб ва илмталаб бўлиб бормоқда.

Шу билан бирга маълум омилнинг таъсирчанлиги, яъни унинг кўп сарфланиши аста-секин камайтирилиб борилади. Масалан, маҳсулот бирлигига нисбатан сарфланадиган хом ашё, ёқилғи, электр қуввати, ишчи кучи ва бошқалар мунтазам равишда тежалади. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиб боришига олиб келади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, «кўп сарфланади» деган сўз ўз-ўзидан исрофгарчиликни ва бинобарин, атроф-муҳит экологиясига ҳам салбий

таъсирни англатади. Жумладан, хом ашё кўп сарфланадиган ёки «сув талаб» корхоналарда шунга мос равишда хом ашёни тўла ишлатилмаслиги, унинг чиқиндига кетиши, сувнинг ифлосланиши каби ҳолатлар юз беради. Демак, бу борада тежамкорлик ҳам иқтисодий, ҳам экологик аҳамиятга эга бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар, омиллардан келиб чиқилади. Лекин маълум тармоқни худудий ташкил этишда ҳамма омил эмас, улардан фақат айримлари етакчи, ҳал этувчи рол ўйнайди. Бунинг учун яратиладиган маҳсулот бирлигига, масалан, сув ёки электр қуввати, ишчи кучининг қай даражада сарфланишини аниқлаш талаб этилади. Бошқача қилиб айтганда, «каср махражида» маҳсулот бирлиги, унинг суратида эса алоҳида-алоҳида омиллар (масалан, 1 тонна шакар олиш учун хом ашё, яъни қанд лавлаги ишлатилади, қанча электр қуввати ёки меҳнат сарфланади ва ҳқ) туради. Қайси омил бўйича йирик сон чиқса, унинг аҳамияти шунча юқори бўлади ва у қўрилаётган ишлаб чиқариш тармоғини жойлаштиришда белгилловчи, аниқловчи вазифани ўтайди.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда хом ашё, ёқилғи, электр энергия, сув, иқлим, меҳнат ресурслари, истеъмол ва транспорт, иқтисодий-географик ўрин каби омиллар эътиборга олинади. Шунингдек, экология, ИТТ ва бозор иқтисодиёти омилларининг бу борадаги аҳамияти ҳам ошиб бормоқда.

Ушбу омилларни табиий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик гуруҳларга бирлаштириш мумкин. Уларнинг моҳияти ва таъсирчанлиги жамият ривожланиши билан ўзгариб туради. Айни пайтда ижтимоий ва экологик омиллар ишлаб чиқаришни бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида ташкил этишда устувор ўринга эга бўлмоқда.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар ҳисобга олинishi зарур, лекин маълум тармоқни худудий ташкил этишда барча омиллар эмас, балки улардан айримларигина етакчи роль ўйнайди.

Хом ашё омили. Айрим маҳсулотларни олиш учун хомашё кўпроқ сарфланади. Шунинг учун бундай маҳсулотларни ишлаб чиқаришга

ихтисослашган корхоналар мумкин қадар хомашё районларига яқин жойлаштирилади. Хом ашёга асосланган саноат тармоқларининг географиясини ўрганиш энг аввало, мамлакат табиий шароити ва бойликларини билишни талаб этади.

Ёқилғи-омили. Иссиқлик электр станциялари қора металлургия саноатининг дастлабки босқичини жойлаштиришда асосий роль ўйнайди. Аммо унинг таъсири ҳар доим етакчи кучга эга эмас. Бундай ҳол нефть ва унинг маҳсулоти мазут, табиий газ асосида ишловчи иссиқлик электр станцияларини қуришга тааллуқли бўлади.

Электроэнергия омили. Бу соҳанинг ўзига хос хусусияти шундаки, у яратган маҳсулот - электр қувватини жам\ариб, омборхоналарда йиғиб бўлмайди, ундан айни пайтнинг ўзида фойдаланиш керак. Бундан ташқари электр қуввати юқори кучланишли бўлиб, тармоқлар орқали узок масофаларга берилиши мумкин. Худду шу мақсадда йирик кўмир ҳавзаларида йирик ёқилғи энергетика мажмуалари барпо этилган. Одатда, электр қуввати омилини ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этилишида энг аввало, унинг арзон турига устунлик берилади. Арзон электр қуввати гидроэлектро-станцияларидан олинади, чунки бунда сув кейин ҳам сувлигича қолаверади, ёқилғи электр станцияларида эса кўмир, мазут ёки табиий газ сарфланади. Электр қуввати омилига қуйидаги мисолларни келтириш кифоя: 1 тонна титан ишлаб чиқариш учун 40-50 минг квт-с, шунча алюминий ишлаб чиқариш учун 17-19 минг квт-с, мисни тозалаш, темир қотишмаларини ишлаб чиқариш, электр печларида пўлат эритиш учун уларнинг ҳар бир тоннасига 8-10 мин квт-с атропофида электр қуввати сарфланади. Табиийки, бундай корхоналарнинг арзон электр қуввати манбаларига яқин жойда қурилиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлади. Демак, электр қуввати бир қатор саноат корхоналарини ўз атропофига омил сифатида «йиғар» экан. Шу сабабли у йирик район ва мажмуа ҳосил қилиш қудратига эга.

Сув ва иқлим шароити ҳам ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда катта аҳамиятга эга. Сув манбалари айниқса кимё, ёғоч-целюлоза, металлургия заводларининг фаолиятига сезиларли таъсир қилади.

Сув ва иқлим шароитлари бошқа саноат корхоналарини қуришда ҳам эътиборга олинади. Бу омилнинг аҳамияти қишлоқ хўжалиги учун муҳим ҳисобланади. Чунончи, Ўзбекистон Республикасида анъанавий деҳқончилик иссиқ ва қуруқ иқлимий шароитида фақат сунъий суғориш асосида олиб борилади.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар орасида энг муҳими, аҳоли ва меҳнат ресурсларидир. Бу ўринда икки ҳолни қайд қилиш лозим: биринчидан, шундай корхоналар борки, уларга сон жиҳатидан кўп ишчи керак. Масалан, тикув фабрикаси, консерва ишлаб чиқариш, пахта этиштириш ва уни қайта ишлаш ва ҳ.к. Бошқа корхоналарга эса, меҳнат ресурсларининг миқдори кўп бўлиши шарт эмас, уларда «оз» ва «соз» малакали ишчи кучи талаб қилинади. Масалан, радио ва асбобсозлик, аниқ машинасозлик ва ҳ.к.лар. малакали ишчи кучи мавжуд бўлган шаҳарларда, илмий техник марказларда жойлаштирилади.

Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг табиий кўпайиши даражаси юқорилиги, миграцион ҳаракати фаолсизлиги меҳнат захиралари кўплаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабли уларнинг миқдори кўп бўлган қишлоқ жойларда, шаҳарларда янги саноат корхона ва бошқа корхоналарни, маданий-маиший муассасаларни ташкил этил этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда ҳамда бу борада махсус мақсадли дастурлар ишлаб чиқилиб амалиётга жорий этилмоқда.

Аҳоли фақат ишчи кучи эмас, балки у энг аввало, «истеъмолчи» ҳамдир. Бу омилнинг роли эса ҳозирги кунда кескин ошиб бормоқда. Шу сабабли истеъмол омили корхоналарни ўзига «тортади». Истеъмол омили фақат халқ эҳтиёжи билан белгиланмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўз талаби, бошқа хил маҳсулотларнинг кенг миқдорда сарфланиши, уларни транспортда

келтиришнинг ноқулайлиги ҳам бундай корхоналарни истеъмол районларида барпо этишни назарда тўтади.

Транспорт ҳам жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқаришнинг бевосита давом этирувчи тармоғи ҳисобланади. Шунинг учун транспортнинг аҳамияти барча бошқа омиллар билан қўшилиб, уйғунлашиб кетади ва уни «соф» ҳолда ажратиб олиш қийин. Шу билан бирга транспорт масаласи иқтисодий-географик омил билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Бу объектнинг энг аввало, ташқи (худудий) иқтисодий муносабатларини англатади.

Илмий-техник тараққиёт омилининг таъсири бир қатор тармоқларни худудий ташкил этишда аниқ намоён бўлади. Масалан, машинасозлик, электротехника ва кимё саноат тармоқларига тегишли кўпгина корхоналар юксак даражада илмий техника қудратига эга бўлган шаҳарларда жойлаштирилади.

Юқорида қўрилган омилларнинг аҳамияти катта. Аммо уларнинг барчаси пировард натижада **экологик омил** билан «ҳисоблашишлари» керак. Ҳозирги кунда айрим саноат корхоналарининг ишлаши шу нуқтаи назардан тўхтатилганлиги бежиз эмас. Экологик жиҳатдан кимё, ёғоч-целлюлоза, гўшт, консерва, чарм заводлари, иссиқлик электростанциялари аҳоли жойлашган марказлардан узоқроқда бўлгани яхши. Бу омил билан ҳозирги кунда ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Бозор иқтисодиёти омилини ишлаб чиқариш тармоқларининг худудий ташкил этишга нисбатан таҳлил этар эканмиз, унда бу борада анъанавий фикр юритиш тарзимиз тамомила ўзгариб кетади. Чунки бу шароитда нимага ихтисослашувни ва қаерда жойлаштиришни пировард натижада бозор, рақобат, талаб ва таклиф белгилайди, давлат эса регионал (худудий) ва солиқ сиёсати орқали бу жараённи бошқариб ёки тартибга солиб туради.

Бозор иқтисодиётининг ўзи эса ишлаб чиқаришни жойлаштиришда ҳал қилувчи омилдир. Сабаби-бозорталаб соҳаларгина ривожланади; бозори чаққон маҳсулотларни ишлаб чиқарган тадбиркорлар енгади.

Бозор (талаб ва таклиф), эркин рақобат, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарадиган маконни, бозор муҳитини белгилайди. Шу боис, талабнинг нафақат микдор жиҳатдан ўсиб боришини, балки унинг хусусийлашувини, сифатини эътиборга олиш, ихчам, ҳаракатчан, бошқариши осон бўлган кичик ва ўрта корхоналарни жойлаштириш ўтиш даври учун айниқса хосдир. Бу даврда вақт ва макондан унумли фойдаланиш ўта зарур.

Ҳозирги вақтда қулай инвестиция маконини яратиш ҳам катта мазмун касб этади. Инфраструктура ва бошқа шароитларнинг мавжудлиги, ҳуқуқий ва ташкилий масалаларнинг ҳал этилганлиги, кафолатланганлиги хорижий сармоядорларнинг кириб келишига қулайлик яратади. Кўпинча инвесторлар ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган, ижтимоий-сиёсий бақарорлик, арзон ишчи кучи бўлган ҳудудларни қидирадилар. Қурилган қўшма корхоналар эса минтақа ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришга унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибига сезиларли ўзгаришлар киритади.

4.6. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарлар, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтиришга алоҳида эътибор қаратилгани билан давлат ва жамиятни ривожлантиришнинг мутлақо янги босқичини бошлаб бермоқда.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ижтимоий-экологик омиллари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, фан-техника инқилоби туфайли юзага келган экологик инқирозлар ва саноатнинг энг янги соҳаларини соф табиий муҳитга бўлган талаби билан боғлиқ. Аҳоли ўсиши

ва ишлаб чиқариш суръатларининг ҳаддан ташқари тезлашуви, яъни концентрация жараёнининг кучайиши оқибатида атроф-муҳитга таъсир кучайди. Атмосферанинг ифлосланиши, тупроқ ва ер ресурсларининг яроқсиз ҳолга келиши, йирик шаҳарлардаги ижтимоий-экологик муаммоларнинг ҳаддан ташқари кучайишига олиб келди.

Натижада ишлаб чиқариш кучларини «енгиллаштириш», яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва инфратузилма соҳаларини мамлакат ҳудудлари бўйича бир текис жойлаштириш, атроф-муҳитга таъсири кучли корхоналар (кимё, нефть-кимё, металлургия ва бошқалар) қурилишини чеклаш ёки уларни аҳоли манзилгоҳларидан четга жойлаштириш сиёсатини юзага келтирди. Мамлакатимиз ҳудудида барпо этилаётган Муборак, Устюрт, Сурғул нефть-газ мажмуалари айти шу тамойилларга асосланади.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ижтимоий ва иқтисодий ривожланишда нисбатан орқада қолаётган Нурота, Каттақўрғон, Қўшрабат, Қизирик, Музрабат, Боёвут, Сардоба туманларини комплекс ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш вазифалари белгилаб берилди.

Минтақалар саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида юқори меҳнат унумдорлигига эришиш, мавжуд табиий ва ижтимоий-иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда ҳудудларга эркин иқтисодий зоналар мақомини белгилаш муҳим аҳамият касб этади.

Эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш орқали ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда Хитой тажрибаси жаҳон ҳамжамиятидан томонидан кенг эътироф этилади. Мамлакат шарқида 1333 та божсиз зоналар 32 та замонавий технологик ишлаб чиқариш зоналари 52 та технополислар 10 дан ортиқ эркин савдо зоналари ва буларни бирлаштириб турувчи йирик махсус иқтисодий зоналар тузилган бўлиб, бу ҳудудлар Хитойнинг ташқи дунё билан иқтисодий алоқа қилишдаги ўзига хос «очик эшик»лар вазифасини бажармоқда.

Мамлакатимизда дастлабки эркин индустриал-иқтисодий зона Навоий вилоятида ташкил этилди. «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги фармонга асосан янги ишлаб чиқариш тармоқлари ва замонавий корхоналар бунёд этиш ҳамда хорижий инвесторларга солиқ ва бож тўловлари бўйича стратегик аҳамиятга эга бўлган имтиёзлар белгилаб берилди.

Хорижий инвесторларнинг ҳудудга қизиқиши йиллар ўтган сари ортиб бормоқда ва бунинг натижасида ҳудудда йирик логистика марказлари ташкил этилди ҳамда қўшма корхоналар сони ортиб бориши кузатилмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 13 декабрдаги «Ангрен махсус индустриал зонани барпо этиш тўғрисида» ги, 2013 йил 18 мартдаги «Жиззах махсус индустриал зонасини барпо этиш тўғрисида»ги, 2016 йил 26 октябрдаги ПФ-4853-сонли «Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида» ги ҳамда 2017 йил 12 январдаги ПФ-4931-сонли «Ургут», «Ғиждувон», «Қўқон» ва «Хазорасп» эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисида» ги Фармонлари ҳудудларда ишлаб чиқаришни янги босқичга ўтишига муҳим пойдевор бўлди.

Ушбу ҳудудлардаги маҳаллий минерал-хомашё ресурсларини чуқур қайта ишловчи ва юқори қўшимча қийматга эга рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи юқори технологияли ва маҳаллийлаштириладиган замонавий корхоналарни ташкил қилиш учун тўғридан-тўғри инвестицияларни, авваламбор, хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш, эркин иқтисодий зоналарнинг муайян соҳага ихтисослашувини қўллаб-қувватлаш ва уларда саноат кооперациясини ривожлантиришга замин яратади.

Биргина «Ангрен» эркин иқтисодий зонасида 2016 йилда 56,7 миллион АҚШ доллари қийматидаги инвестициялар ўзлаштирилди, бу 2015 йилга нисбатан 6,1 фоизга кўпдир. Ушбу давр мобайнида 7 янги завод қурилди, 929 миллиард сўмликдан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқарилди.

Мамлакатимизда янги кичик саноат зоналарини ташкил этиш ва фаолият юритаётганларининг самарадорлигини ошириш, кичик саноат зоналарига уларнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг ресурс салоҳиятини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқаришнинг тўлиқ циклини амалга оширувчи тадбиркорлик субъектларини жойлаштириш ҳудудий тенгсизликни бартараф этишининг муҳим омили бўлмоқда.

Мамлакатимизда бозор муносабатларини янада такомиллаштириш, иқтисодийни лебераллаштириш бугунги куннинг объектив зарурати айланди. Чунки бозор иқтисодиёти жаҳон цивилизациясининг ғоят улкан ютуғи сифатида – иқтисодий ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсиш ва аҳоли фаровонлигини узлуксиз таъминловчи иқтисодий тизим эканлигини исботлади. Айни шу йўлдан дадил одимлаётган Ўзбекистон 2017-2021 йилларда умумий қиймати 40 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 649 та инвестиция лойиҳасини назарда тутувчи тармоқ дастурларини рўёбга чиқариш режалаштирилмоқда. Натижада кейинги 5 йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 1,5 баравар, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 33,6 фоиздан 36 фоизгача, қайта ишлаш тармоғи улуши 80 фоиздан 85 фоизгача ошади¹⁴.

Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Ислон ва Осиё тараққиёт банклари, бошқа халқаро молия институтлари билан ҳамкорликдаги инвестициялар ҳажми 8,5 миллиард долларни ташкил этди. Бугунги кунда юртимизда, чет эл инвестициялари ҳисобидан қиймати 23 миллиард долларлик 456та лойиҳа амалга оширилмоқда¹⁵.

Мева-сабзавот ва гўшт-сут маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида 147 млн. долларлик 63 та лойиҳа, рангли ва қимматбаҳо металлларни чуқур қайта ишлаш бўйича 217 млн. долларлик 6 та лойиҳа, кимёвий хомашёларни чуқур

---

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги фармони. //Халқ сўзи, 08.02.2017 й. №28

¹⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

қайта ишлаш бўйича 25 млн. долларлик 2 та лойиҳа, углеводород хомашёларини қайта ишлашни чуқурлаштириш бўйича 342 млн. долларлик 6 та лойиҳа, тайёр чарм-пойабзал маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича 6 млн. долларлик 9 та лойиҳа, фармацевтика маҳсулотлари ишлаб чиқаришни оширишга йўналтирилган 24 млн.долларлик 7 та лойиҳа, қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш бўйича 151 млн. долларлик 29 та лойиҳа, тайёр тўқимачилик ва тикув-трикотаж маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ошириш бўйича 178 млн. долларлик 15 та лойиҳа шулар жумласидан.

Мамлакат иқтисодий ривожланишида ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда тўқимачилик соҳаси муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, биринчидан қишлоқ аҳоли пунктлари – туманларда пахатачилик соҳасини салмоғи юқорилиги, арзон хом-ашёнинг мавжудлиги;

иккинчидан, асосан қишлоқ аҳоли пунктларида ортиқча ишчи кучининг тўпалиниб қолганлигини ҳисобга олсак, тўқимачилик саноатининг меҳнат сиғимининг юқорилиги ишчи кучларини иш билан таъминлаш имкониятини кенгайтиради;

учинчидан, ишлаб чиқаришда хом-ашё транспортироқаси нисбатан анча арзон тушуши маҳсулот таннархини пасайтиришни таъминлайди;

тўртинчидан, тўқимачилик саноатини асосий ишчи кучига ўрта ва кичик малака талабларининг қўйилиши; қишлоқ аҳоли пунктларида иқтисодий-ижтимоий муаммоларнинг ечимида тўқимачилик саноатининг салмоғи юқори эканлиги ва ҳаказолари билан изоҳланади.

Қайд этилаган масалаларнинг долзарблигидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда 2017-2019 йилларда тўқимачилик ва тикувчилик-трикотаж саноатини янада ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар дастури амалга оширилмоқда. Дастурга мувофиқ, 2020 йилга келиб ип калава ишлаб чиқаришни 2,5 баравар, тайёр матоларни – 2,8 баравар, нотўқима материлларни – 1,5 баравар, трикотаж матоларни – 2,7 баравар ошириш режалаштирилмоқда. Тикувчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 3,2

баравар, трикотаж маҳсулотларни 2,1 баравар, ипак хом ашёси етиштиришни 2,1 баравар ошириш мўлжалланмоқда. 2011 йилда матоларни ишлаб чиқариш ҳажми 85,63 млн. кв. метрни ташкил қилган бўлса, 2020 йилга келиб, ушбу кўрсаткич 459,2 млн. кв.метрдан ошади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг 5,4 баравар ўсишини таъминлайди.

Бунда 156 тўқимачилик компаниялари Жанубий Корея, Ҳиндистон, Сингапур, Германия, Швейцария, Италия, Япония, АҚШ каби давлат инвесторлари иштирокида ташкил қилинган.

Ушбу тадбирларни амалга ошириш саноат тармоқларидаги йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини ўртача 8 фоизга қисқартириш ва рақобатдошлигини оширишга асос бўлади. Мамлакатнинг барқарор ривожланиши таъминлаб бераётган ҳудудий иқтисодиёт тармоқлари муҳим ҳисобланади.

Бу тармоқлар мамлакат аҳолисининг саноат, қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва бошқа турдаги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини таъминлашда, қайта ишлаш саноати тармоқларини эса хомашёга бўлган талабини қондиришда катта аҳамиятга эга.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1. Минтақавий иқтисодиёт учун ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш умумий тушунча, объект ҳисобланади. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларига қўйидагилар киради: ишлаб чиқаришни ҳудудий оқилона ташкил этиш, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ихтисослашуви ва кооперациялашуви, ҳудудларнинг комплекс ривожланиши, ишлаб чиқаришни ҳудудларда иложи борича бир меъёрда жойлаштириш ёки ҳудудларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тенглаштириш қонуниятларидан иборатдир.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда юқоридаги қонуниятлар асосида ёндашилса иқтисодиётнинг барча тармоқларида меҳнат унумдорлиги ошади, иқтисодий самарадорликка эришилади.

2. Худудий меҳнат тақсимоти ва унинг доимий «йулдоши» бўлган ихтисослашув натижасида иқтисодий районлар шаклланади. Улар эса мамлакат иқтисодиётининг худудий таркибини ташкил қилади. Аммо худудий таркиб фақат иқтисодий районлар туридан иборат эмас, у маъмурий бирликлар, табиий географик ва гидрографик омиллар асосида ҳам белгиланиши мумкин.

3. Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар ҳисобга олинмиши зарур, лекин маълум тармоқни худудий ташкил этишда барча омиллар эмас, балки улардан айримларигина етакчи роль ўйнайди. Хусусан, хом-ашё, ёқил ва энергетика, сув ва иқлим, транспорт, ижтимоий-иқтисодий (меҳнат ресурслари), экологик, илмий техникавий тараққиёт, бозор иқтисодиёти каби муҳим омиллар ҳисобланади.

4. Жаҳон бозори эркин иқтисодиёт, очиқ савдо тизимини жорий қилишни тақозо этади. Ана шундай йўналиш фритредизм, яъни эркин савдо деб аталади. Унинг илмий асосини яратишда А.Смит ва, айниқса Д.Рикардонинг хизмати катта бўлган. Уларнинг ғоялари халқаро географик меҳнат тақсимотини кенг кўламда ривожлантириш, мамлакатлараро савдо сотиқни фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, у қиёсий имтиёз ёки қулайлик қонуни («закон сравнительного преимущества») номини олган.

5. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қонуниятлари ишлаб чиқариш кучлари ва худудлар ўртасидаги умумий муносабатларда намоён бўлади. Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштиришда ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлиги, максимал даромад олиш имкониятларига катта эътибор бериш лозим. Айни пайтда, табиий-ресурс салоҳиятларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, экологик шароитни яхшилаш масалалари ҳам ҳисобга олинади.

6. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, минтақалар саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида юқори меҳнат

унумдорлигига эришиш, мавжуд табиий ва ижтимоий-иқтисодий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда ҳудудларга эркин иқтисодий зоналар мақомини белгилаш мева-сабзовот ишлаб чиқаришни кенгайтириш, тўқимачилик саноатини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Назорат саволлари:

1. Ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш кучлари нима?
2. Аҳолининг ижтимоий-иқтисодий тушунча эканлигини тушунтириб беринг.
3. Ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш ва жойлаштириш ўртасида қандай ўхшашлик ва фарқлар мавжуд?
4. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг асосий тамойиллари нималардан иборат?
5. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ривожланиш қонуниятларини тушунтириб беринг?
6. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этишда мужассамлашувни қандай тушунасиш?
7. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг муҳим шакли ихтисослашувни афзалликлари нимада?
8. Ҳудудий меҳнат тақсимоти мазмун-моҳиятини баён қилинг?
9. Иқтисодий районлаштириш деганда нимани тушунасиш?
10. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий омилларига изоҳ беринг.
11. Ўзингиз яшаб турган вилоят табиий шароити ва бойликларига иқтисодий баҳо беринг.
12. Инфраструктура нима ва у ишлаб чиқаришни жойлаштиришга қандай таъсир кўрсатади?
13. Экологик омил ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш борасида нималарни айтаоласиз?

14. И.Тюненнинг «қишлоқ хўжалик стандарти» назариясининг асосий моҳияти нимада?
15. А. Вебернинг штандорт назариясини тушунтириб беринг?
16. В.Кристаллернинг «Марказий жой» назариясида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг самарали усуллари нималардан иборат?
17. А.Лёшнинг «Жойлаштириш» назарияси моҳияти ва аҳамиятини тушунтириб беринг?
18. Ф.Перрунинг «Ўсиш қутблари ва ривожланиш маркази» назариясининг мазмун моҳияти нимада?
19. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари тушунтириб беринг?

3-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ ВА УЛАРНИНГ МИНТАҚАВИЙ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

3.1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилиши

3.2. Давлат шакли тушунчаси, унинг таркибий қисмлари

3.3. Давлат тузилиши ва унинг шакллари

3.4. Мамлакатда маъмурий ҳудудий бўлиниш масалаларини ҳуқуқий асослари

3.5. Аҳоли пунктларига шаҳар мақомини беришнинг қонуний масалалари ва шаҳар агломерацияси

Таянч тушунча ва иборалар: давлат шакли, монорхия, бошқарув шакли, республика, президентлик республикаси, аралаш республика, оддий – унитар ҳамда мураккаб – федератив ва конфедератив давлат, давлатлараро бирлашмалар, шахсий уния, ҳамдўстлик, мураккаб давлат, протектор, уюшган давлат, шаҳарсозлик, аҳоли пунктлари, урбанизация, агломерация, бир марказли модель, кўп марказли модель, чизикли субмодель, тарқок субмодель, ҳудудий ривожланиш, минтақа, аҳоли манзилгоҳи, йўлдош шаҳар.

3.1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилиши

Ўзбекистон Марказий Осиёда жойлашган бўлиб, минтақадаги бошқа давлатлар орасида жуда қулай табиий-географик шароитларга эга. Мамлакат ҳудуди ўзига хос паст-текислик ва тоғ рельефини ўз ичига олади.

Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмини (4/5 қисми атрофида) пасттекисликлар ташкил этади. Шулардан энг муҳими Турон паст-текислигидир. Мамлакат шарқи ва шимолий шарқида Тянь-Шань ва Помир тоғ (мамлакатнинг энг юқори нуқтаси (4643м) тизмалари жойлашган. Ўзбекистон ҳудуди марказида дунёнинг бепоён чўлларида бири — Қизилқум ястаниб ётади.

Республика ҳудудининг 1/5 қисмини тоғ ва тоғ олди ҳудудлар ташкил этади. Шарқий ҳудуди ўрта ва баланд тоғли рельефдан иборат. Мамлакат ҳудуди Ғарбий Тян-Шань (Угом, Пскем, Чотқол ва Қурама тоғ тизмаси) ва Помир-Олой (Зарафшон, Туркистон, Ҳисор, Қўхитангтоғ ва Бойсунтоғ тоғ тизмаси) тоғ тизмалари ёнбағрини ўз ичига олади. Жанубдан ғарбга томон улар қиялаб боради ва паст-текисликка қўшилиб кетади. Ушбу тоғлар орасида улкан Қашқадарё, Сурхондарё, Зарафшон ва Самарқанд воҳалари жойлашган. Буларнинг энг каттаси ҳисобланган Фарғона водийси - узунлиги 370 километр, кенлиги 190 километрга этади. У уч томондан баланд тоғ билан ўралган ва фақат ғарб томони текисликдир. Афғонистон билан чегара ҳудудда Амударё дельтаси ёйилиб ётади.

Ўзбекистон Республикаси Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, умумий майдони 448,9 минг км.кв.ни ташкил этади. Республика ҳудуди шарқдан ғарбгача 1 425 км ни, шимолдан жанубгача эса 930 км ни ташкил этади.

Республика шимолда ва шимолий-шарқда Қозоғистон, шарқда ва жанубий-шарқда Қирғизистон ва Тожикистон, ғарбда Туркменистон, жанубда эса Афғонистон билан чегарадошдир. Давлат чегарасининг Афғонистон билан узунлиги — 137 км., Қозоғистон — 2.203 км., Қирғизистон — 1.099 км., Тожикистон — 1.161 км. ва Туркменистон билан — 1.621 км.

Мустақил давлатимизнинг равнақ топиши сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бориши, миллий иқтисодиёт, давлат қурилиши борасида раҳбарлик ва бошқариш тизимини назарий ва амалий жиҳатдан туғри ташкил қилишда мамлакат маъмурий ҳудудий тузилишини оқилона белгилаш катта аҳамиятга эга. Шунингдек, у давлат ва ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, молия, солиқ каби қатор тизимлар фаолиятини амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий алоқаларни ҳудудлар доирасида ижобий тарзда ривожлантириш масалаларини туғри ҳал этишда ҳам катта ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасида шундай дейилган: «Маъмурий-худудий тузилиш масалаларини қонун йули билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш Ўзбекистон Олий Мажлисининг мутлоқ ваколатлари жумласига киради».

Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўтиш жадаллашиб бораётган ҳозирги даврда Республикамиз олдида иқтисодий, илмий, маданий жиҳатдан ривожланишнинг зарур имкониятлари мавжуд. Бу, энг аввало, Республика аҳоли сонининг кўпая бораётганлиги, зарур меҳнат ресурсларининг борлиги, табиий шароитнинг қулайлиги, хилма-хил табиий бойликлар кўплиги билан ифодаланади.

Илмий-назарий жиҳатдан асосланиб оқилона тарзда амалга оширилаётган маъмурий-худудий тузилиш мамлакат олдида турган иқтисодий ва ижтимоий мақсад ҳамда вазифаларни бажаришга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Мамлакатимизнинг маъмурий-худудий тузилиши ўз тарихига эга. Мазкур масала борасида ишлаб чиқилган қонун ва қоидалар, тартиблар бир неча марта қайта-қайта кўриб чиқилди, улар айрим ўзгартишлар, янги фикр, мазмунлар билан бойиб борди.

Аввалги даврда Ўзбекистоннинг маъмурий-худудий тузилиши масалаларида айрим ҳолларда мутасадди ташкилотлар томонидан шошма-шошарликка йул қўйилган, илмий жиҳатдан чуқур ўйлаб кўрилмаган ва кенг муҳокамага қўйилмаган масалалар илгари сурилар эди. Бу айниқса вилоятларни ташкил қилиш, уларни ноўрин тугатиш, бир вилоятни иккинчи бир вилоятга қўшиб юбориш, қисқа вақт ўтиши билан ўша тугатилган вилоятларни яна қайтадан тиклаш ҳоллари учраб турарди. Бу ҳақида қўйидаги мисолларни келтириш мумкин.

1941 йил 6 мартда ташкил топган Наманган вилояти 1960 йил 25 апрелда тугатилиб, Андижон вилоятига қўшиб юборилди. 1967 йил 18 декабрда эса у қайта тикланади. Қашқадарё вилояти 1943 йил 20 январда тузилган. У 1960

йил 20 январда тутатилиб, Сурхондарё вилояти билан бирлаштирилади. 1964 йил 7 февралда эса Қашқадарё вилояти яна ўз аслига қайтарилди.

Қизилқум саҳросида сувсизликдан қақраб ётган ерларнинг маълум қисмини ўзлаштириш ва самара билан ишга солиш мақсадида 1982 йил 20 апрелда ташкил топган Навоий вилояти ҳам шу йулни босиб ўтди. Ташкил этилганидан бор йўғи 4 йил ўтиши билан, яъни 1986 йилга келиб бу вилоят ҳам тутатилиб Самақанд вилояти билан қўшиб юборилди. Орадан яна тўрт йил ўтгандан сўнг Навоий вилояти 1998 йили қайта тикланди.

Бундай ноўрин, мантиққа тўғри келмайдиган, илмий жиҳатдан асосланмаган масалаларни тайёрлашда қанчадан-қанча киши банд бўлди, катта маблағ беҳуда сарф этилди ва энг асосийси - аҳоли ҳаёти, унинг кундалик турмушида учраб турадиган қатор масалалар мураккаблашди. Бу эса турли хил норозиликлар келиб чиқишига сабаб бўлди.

3.2. Давлат шакли тушунчаси, унинг таркибий қисмлари

Умуман олганда, давлат қурилишида давлат шакли катта аҳамиятга эга. Янги давлатлар ташкил топаётганда, айниқса, унинг шакли тўғри танланиши, жорий этилиши муҳим. Давлат шакли бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва сиёсий идора усули (тартиб, режим) тушунчаларини ўз ичига олади. Давлат бошқарув шакли давлат ҳокимияти ва бошқарувни тузиш ҳамда ташкил этишнинг муайян тартиби ҳисобланади. Бошқарув шаклининг энг қадимги ва ҳозирги кунга қадар ривожланиб келаётган шакли монархия ва республика саналади. Айтайлик, монархия кўпроқ қадимги Шарқ, шу жумладан Турон заминида ташкил топган давлатлар шакли эди. Монархиянинг ўзи ҳам мутлақ монархия ва чекланган монархия кўринишларига эга. Давлатнинг республика шакли эса президентлик, парламентар ва аралаш республика кўринишларида ўз ифодасини топади¹.

Агар давлат шакли тушунчасини атрофлича таҳлил этадиган бўлсак, аввало, шуни таъкидлаш керакки, бутун жамият ич-ичига сингиб кетувчи сиёсий ташкилот сифатида, ҳокимият тизими сифатида давлат турлича

тузилиши, яъни турлича шаклга эга бўлиши мумкин. Уни қандай қилиб яхшироқ ташкил этиш, тузиш устида одамлар давлат юзага кела бошлаган пайтлардан буён бош қотириб келишади, десак, янглишмаган бўламиз. Зеро, кишилар давлатга уюшган жамиятда яшар эканлар, уларнинг бутун ҳаётларию фаровон-турмуш тарзлари айнан шунга боғлиқ бўлади. «Шакл буюмга ҳаёт бахш этади», дейишган эди римлик юристлар. Бинобарин, давлат шакли тушунчаси давлатшуносликнинг энг муҳим мазмуний тавсифларидан биридир.

Энг аввало, давлат шакли халқлар ҳаётига бефарқ қарайдиган «мавхум тушунча» ҳам, «сиёсий чизги» ҳам эмас, балки *ҳаёт тарзи ва халқнинг жонли ташкилотидир*. Халқ ўз *ҳаёт тарзини тушуниши, айнан «шундай» ташкил бўлишни уддалаши*; шу тузум қонунларини *ҳурмат қилиши* ҳамда шу ташкилотга ихтиёрий ҳиссасини қўшиши зарур. Бошқача айтганда, айнан *халқнинг жонли ҳуқуқий онг* давлат шаклини рўёбга чиқаради, унга ҳаёт, куч бахш этади; бинобарин, давлат шакли, *енг аввало, халқ ҳуқуқий онги даражасига*, халқ томонидан тўпланган тарихий *сиёсий тажрибага*, унинг ирода кучи ва миллий хусусиятига боғлиқ бўлади».

Гапни «*давлат шакли*» тушунчасига оид турли нуқтаи назарлар мавжудлигидан бошлаш ўринли деб ўйлаймиз. Жумладан, айрим муаллифлар уни фақат тор маънода изоҳлайдилар. Уларнинг фикрига кўра, бу – *фақат бошқарув шакли холос*. Бошқа муаллифлар бу тушунчани *кенг маънода* талқин этишади. Зотан, улар мазкур тушунчага *бошқарув шакллари мажмуи билан давлат тузилиши шакли*ни киритадилар.

Бироқ бу каби нуқтаи назарлардаги фарқлар шу ёндашувлар билангина чекланмайди. Давлатнинг *ички* ва *ташқи* шаклларини фарқловчи муаллифлар ҳам бор. Ички шакл деганда, демократия, ташқи шакл деганда эса, сиёсий ҳокимиятнинг аниқ ташкилоти тушунилади (Д. А. Керимов). Ушбу нуқтаи назар нималарга асосланганлигини қуйидагича изоҳлаш мумкин: модомики, демократия сиёсий тартибнинг бир кўриниши экан, уни

давлатнинг ички шакли сифатида тушуниш зарур, бошқарув ва давлат тузилиши шакллари мажмуи эса **ташқи шакл**ни ташкил этади.

Шундай қилиб, *давлат шакли деганда, уч таркибий қисм (ёки жиҳат) – бошқарув шакли, давлат тузилиши шакли ва сиёсий идора усули биргаликда олинган сиёсий ҳокимият ташкилоти тушунилади* (С. А. Комаров).

Давлат шаклининг **уч жиҳати** мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз. Булар: бошқарув шакли, яъни давлат ҳокимияти ва бошқарувни тузиш ҳамда ташкил этишнинг муайян тартиби;

– давлат тузилиши шакли, яъни давлатнинг ҳудудий тузилиши, марказий, минтақавий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг ўзаро муносабатлари муайян тартиби;

– сиёсий (давлат) идора усули, яъни сиёсий давлат (ҳокимияти)ни амалга ошириш усул ва методларидир.

Бошқарув шакли – аниқ бир давлатда давлат ҳокимиятини ташкил этиш усуллариининг мажмуидир. Агар ушбу таърифни янада аниқроқ ифодалайдиган бўлсак, у қуйидагича маъно касб этади: ***бошқарув шакли олий ҳокимиятни, боз устига, унинг олий ва марказий органларини, таркибини, ваколатини, шу органларни ташкил этиш тартибини, шунингдек, унда оддий халқ иштироки даражасини, бу органлар ваколати муддатларини назарда тутуди***

Бошқарувнинг қадим-қадимдан инсониятга маълум бўлган шакллари **монархия** ва **республика**дир. Шу муносабат билан Арасту ўз вақтида бошқарув шакллари олий ҳокимият танҳо амалга ошириладиган **монархияга**, **тор доирадаги чекланган шахслар томонидан амалга ошириладиган аристократияга**, **бутун халқ ҳокимиятни бошқарадиган демократияга** бўлганлигини эслаш ўринлидир¹.

«**Монархия**» («монос» – бир, «архе» – ҳокимият) атамаси юнонча сўз бўлиб, «**яккаҳокимлик**», «**ягона ҳукмдор**» маъноларини билдиради. Монархия бошқарув шакли сифатида ўзининг аниқ юридик белгиларига эга.

Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсат бобида давлат бошлиғи сифатида, халқ вакили, миллат «отаси» сифатида, фуқароларни жипслаштирувчи, уларни давлат теварагига бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади. Монархлар — Франция қиролларидан бири: «Давлат — менинг ўзимман», деб бежиз айтмаган. Бироқ бу аксарият ҳолларда масаланинг фақат юридик томонини англатар, амалдаги аҳволни ифодамай олмасди.

Монарх танҳо ҳукмдорлик қиларди. Албатта, бу давлатнинг барча ишларини унинг бир ўзи ҳал этаркан, деган маънони билдирмайди. Турли давлат органларида хизмат қилувчи кўпсонли маслаҳатчилар, вазирлар, амалдорлар давлат ишларини бошқаришарди. Айни пайтда, энг муҳим, асосий давлат ишлари бўйича монархнинг ўзи ҳукм чиқаришига тўғри келарди. У бутун ҳокимиятнинг тўла соҳибидир. Монарх ҳокимияти олий ҳокимият бўлиб, мустақилдир. У – давлатдаги олий ҳокимиятдир.

Шундай қилиб, монархия минг йиллар давомида бошқарувнинг ҳукмрон шакли сифатида амал қилиб келди. Ўзига хос шаклларда у бугунда ҳам дунёнинг учдан бир қисм мамлакатларида (масалан, Буюк Британия, Швеция, Дания, Испанияда) сақланиб келмоқда¹.

Республика (лотинча Respublika – жамоа иши) – *давлат ҳокимияти аҳоли муайян муддатга сайлаб қўядиган органлар томонидан амалга ошириладиган бошқарув шакли*дир. Республика ҳам монархия сингари муайян тарихий хусусиятга эга. Бошқарувнинг республика шакли бир қанча турлари мавжудлиги тарихдан маълум. Улар кулдорлик шароитларидаёқ намоён бўла бошлаган эди.

Президентлик республика бошқарув шакли сифатида, биринчи навбатда, сайлаб қўйилган давлат бошлиғи бир вақтнинг ўзида ҳукумат раҳбари ҳам бўлиши билан фарқ қилади. Президентнинг ўзи парламент розилиги билан шу ҳукуматни тузади ва зарурат туғилганда уни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга бўлади. Бутун халқ томонидан сайланган президент умуммиллий манфаатлар ифодачиси, миллат рамзи бўлиши (ҳар қалай

шундай бўлиши керак ҳам) бошқарув президентлик шаклининг ижобий томонидир. Мазкур шакл бутун ваколатни бир шахсга беради ва у фавқулодда ҳолатларда масъулият ва раҳбарликни ўз қўлига олади. Бошқарувнинг президентлик шакли, одатда, парламент шаклига нисбатан юқоридаги даражадаги сиёсий барқарорликни таъминлайди. Зеро, ҳукумат (президент) конституцияда белгилаб қўйилган қатъий муддатга сайланади.

Президентлик бошқарув шаклининг заиф жойлари ҳам мавжуд. Бошқарувнинг парламент шаклидан фарқли ўлароқ, у ҳокимиятнинг ижро этувчи ва қонун чиқарувчи тармоқлари ўртасидаги зиддият ва можароларни, шунингдек, конституциявий инқироз эҳтимолини истисно этмайди. Бундай вазият, чунончи, президент билан парламент кўпчилиги бошқа-бошқа партиялар, сиёсий оқимларга мансуб бўлган вақтларда юзага келиши мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, президентлик институти ваколатлари деярли барча давлатларда бир хил бўлса-да, уларни амалга оширишда катта фарқлар мавжуд. Президентларнинг қуйидаги ваколатлари мавжуд: мамлакат ички ва ташқи сиёсатида давлатни намойиш этиш бўйича ваколатлари; президентлик институтининг қонунчилик ташаббуси бўйича ваколатлари; ҳукуматга нисбатан ваколатлари; давлат органларини шакллантириш ва кадрлар сиёсати бўйича ваколатлари; ҳуқуқий ҳужжатлар, норматив актлар яратиш бўйича ваколатлари; фавқулодда вазиятлар бўйича ваколатлари; ҳарбий сиёсат соҳасидаги ваколатлари; шахснинг ҳуқуқий мақомини аниқлаш соҳасидаги ваколатлари; халқаро муносабатлар бўйича ваколатлари. Бундан ташқари, президентлик институтига нисбатан конституцияларда ваколатлар билан бирга, маълум бир жавобгарлик ва тақиқлар ҳам мавжуд: бошқа лавозимларни эгаллашнинг ман этилиши; бошқа фаолият билан шуғулланмаслик; бадиий, илмий, адабий фаолият учун қалам ҳақи олмаслик; айрим мамлакатларда президент мамлакат ҳудудидан фақат парламент рухсати билан чиқиши мумкинлиги; конституция ва қонунларни била туриб

бузиш, оғир жиноятларни содир этиш, коррупция, давлатга хиёнат қилиш каби хатти-ҳаракатларга жавобгарлик шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, бошқарувнинг парламент ва президентлик шакллари билан бирини танлаш ягона, аммо беқарор раҳбарият (парламент бошқаруви) билан барқарор, лекин икки ҳокимият ўртасидаги ихтилофларни истисно этмайдиган раҳбариятдан бирини танлаш деган маънони англатади.

Аслида, «Президентни сайлашнинг энг мақбул услубининг ўзи бормикан?» Уларнинг ҳар бири ўзининг кучли ва заиф томонларига эга. Шу муносабат билан президентлик сайловларининг аҳамияти ортиб боради. Тўғридан-тўғри сайловлар энг содда ва демократик сайловлардир. Бундан ташқари, президентлик ҳокимияти қонунчилик ҳокимиятига ниҳоятда қарам бўлиб қолиши ҳам мумкин (масалан, фавқулодда ҳолат шароитларида президентни иккинчи муддатга қайта сайлаш тартибини олиб кўринг).

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, давлат бошқарув тизими қотиб қолган эмас, балки тарихий тараққиёт жараёнида муқаррар равишда ўзгариб, янгиланиб туради. Айни пайтда дунёдаги давлатлар бошқарув шакллари кўп минг йиллик тарихга эга бўлиб, жамият тараққиёти асосида такомиллашиб, мазмун жиҳатидан мукаммаллашиб борган. Буни Ўзбекистон давлат бошқаруви мисолида кўриш мумкин. Конституциямизга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий тамойилларидан бири – халқ ҳокимиятчилигидир. Республикада халқ давлат халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Халқ давлатни бошқарувни бевосита ёки сайлаб қўйилган ўз вакиллари орқали амалга оширади.

Шу ўринда истиқлол боис Ўзбекистон давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллантирила бошланганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. «Президентлик бошқарув усули – шу тизимнинг ўзагидир».

Дарҳақиқат, жаҳон тарихий таҷрибаси президентлик республика шакли давлат бошқарувининг энг мақбул, халқ манфаатлари – эҳтиёжларига жавоб берадиган қулай шаклларида бири эканлигини кўрсатиб турибди².

Ўзбекистонда жорий этилган давлат бошқарувининг президентлик шаклининг мазмун-моҳияти, асосий принциплари, ўзига хос хусусиятлари, Президентнинг ҳуқуқий мақоми, ваколатлари мамлакатимиз конституциясида, 1991 йил 18 ноябрда Олий Кенгашнинг саккизинчи сессиясида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги Қонунда баён этилган.

Аралаш республикалар (Францияда бешинчи республика, Португалия, Финляндия, Европанинг тоталитар тузумидан кейинги кўпчилик мамлакатлари) ўзида президентлик ва парламентар республикалар институтларини мужассам этади. Ижро этувчи ҳокимият ваколатларига эга бўлган ва халқ томонидан сайланадиган президент институти президентлик-республика бошқарув шаклидан ўзлаштирилади. Парламентар республика шаклидан эса бош вазир етакчилик қиладиган ҳукуматнинг парламент олдидаги масъуллиги олинади. Ижро этувчи ҳокимиятнинг бундай тизими *бицефаль («икки бошли»)* ҳокимият деб аталади. Мабодо, президент ва парламент кўпчилиги бир партиёга (коалицияга) мансуб бўлишса, у ҳолда президентнинг ўзи ҳукуматни шакллантиради ва амалда унинг бошлиғи бўлиб қолади. Агар улар турли партиёларга мансуб бўлсалар, у ҳолда президент парламент кўпчилиги бошлиғини бош вазир этиб тайинлашга мажбур бўлади. Бунда президент ва ҳукуматнинг бирга яшаши, яъни ҳамхоналиги деб аталадиган вазият юзага келади. Бундай вазиятда у сиёсий жиҳатдан нисбатан заиф бўлади, лекин, шунга қарамай, ҳукумат президент фикри билан ҳисоблашишга мажбурдир.

Чунончи, Францияда президент «ҳамхоналик» вазиятида ҳам мустақил ваколатларини сақлаб қолган муҳим сиёсий арбоб бўлиб қолаверади. У олий бош қўмондон ҳисобланади, референдум ўтказиш ҳақида қарорлар қабул қилади, энг муҳими — қонунчилик предмети бўла олмайдиган масалалар

юзасидан тартибга солувчи ҳужжатларни эълон қилади. Дарвоқе, бу ҳужжатлар бош вазир томонидан, зарурий ҳолларда эса — масъул вазирлар томонидан назорат қилинади. Натижада бу ҳужжатлар, президент фикрини ҳисобга олган ҳолда, ҳукумат эълон қилган ҳужжат бўлиб чиқади. Лекин, нима бўлганда ҳам, «хамхоналик» вазиятида президент ва ҳукумат бир-бирларининг манфаатлари билан ҳисоблашишга мажбур бўладилар.

Агар аралаш республикада президент ва парламент бир-бирига нисбатан муҳолифатда бўлмаса, «партия» ҳокимияти таркиб топиб, унда бош ролни президент ўйнайди. Мабодо, улар бир-бирига муҳолифлик қилса, унда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқларга бўлинишининг ўзига хос кўриниши юзага келади. Бунда ижро этувчи ҳокимиятни президент ва парламент олдида масъул бўлган ҳукумат амалга оширади, лекин, айти пайтда, у президент фикрини ҳисобга олишга мажбур. Ҳокимият бўлинишининг бу турида ҳукумат бошқарувнинг парламентар республика шакли амал қиладиган мамлакатларга нисбатан парламентга камроқ тобе бўлади.

3.3. Давлат тузилиши ва унинг шакллари

Маълумки, ҳар қандай давлат муайян ҳудудда жойлашган бўлади. Унинг фуқаролари ҳам худди шу ҳудудда истиқомат қилишади. Давлат ўзининг ижтимоий функцияларини бажарар экан, фуқароларнинг иқтисодий турмуши ва ҳимоясини ташкил этиш, суғурта заҳираларини яратиш ва ҳоказолар учун турли хил фаолиятни амалга оширади. Аммо аҳолининг сони анча кўп, ҳудудий кўлами катта бўлган шароитларда бир марказдан туриб бу фаолиятни амалга ошириш – қарийб уйдалаб бўлмайдиган вазифадир.

Фуқаролар сони ва ҳудуд кўлами муайян чегарага етганда мамлакат ҳудудини округлар, вилоятлар, ўлкалар, штатлар, кантонлар, губерниялар, уезд сингари ҳудудларга бўлиш ҳамда шу ҳудудий тузилмаларда ҳокимиятнинг маҳаллий (ҳудудий) органларини тузиш зарурати туғилади. Шу тариқа ҳокимият ва бошқарувнинг марказий ҳамда маҳаллий органлари

ўртасида ваколатларни бўлиш эҳтиёжи ҳам пайдо бўлади. Бу давлат (худудий) тузилиши заруратини келтириб чиқарадиган биринчи сабабдир.

Иккинчи сабаб у ёки бу давлат аҳолисининг кўпмиллатлилиги билан боғлиқ. Ҳар бир халқ, миллат ўз анъаналари, давлатчилик бўйича тарихий тажрибаси, маданий, тил ва бошқа маънавий эҳтиёжларга эга. Буларнинг ҳаммасини давлат тузилиши чоғида назарда тутиш керак.

Учинчи сабаб субъекти ва ҳатто тасодифий омиллар – ўзлаштириб олиш, мустамлакачилик таъсири, сиёсий манфаатлар ва бошқа кўпгина ҳолатлардан иборат бўлиши мумкин.

Давлат тузилиши шакли деганда – давлат ҳокимиятининг маъмурий-худудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ўртасидаги, давлатнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар хусусиятини тушуниш керак, деб ҳисоблашади.

Шундай қилиб, давлатнинг худудий тузилиши бир бутун ва қисмларнинг, марказий ва минтақавий ҳокимият органларининг ўзаро нисбатини ифодалайди.

Худудий тузилишнинг икки асосий фарқловчи жиҳати мавжуд. Яъни: тузилиш таркибига кўра давлатлар **оддий – унитар** ҳамда **мураккаб – федератив ва конфедератив** давлатларга бўлинади. Демак, давлат тузилиши шакли нафақат оммавий ҳокимият билан, балки давлатнинг яна бир жиддий хусусияти – аҳолининг худудий ташкилоти билан ҳам чамбарас боғлиқдир.

Унитар (ягона, лотинча «unus» – «бир» сўзидан олинган) **давлат** оддий тузилишга эга яхлит давлат бўлиб, тўла сиёсий бирлик эканлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Унитар давлатларнинг аксарияти муайян маъмурий - худудий бўлиниш (туманлар, вилоятлар, кантонлар)га эга. Бирок мазкур мустақил қисмлар давлат суверенитети аломатларига эга эмас. Бундай давлатда олий органларнинг ягона тизими ҳамда ягона қонунчилик мавжуд

бўлади. Унитар давлатнинг яхши томони шундаки, унинг тузилиши содда бўлиб, олий ҳокимият тўлалигича унинг тасарруфида бўлади.

Барча унитар давлатларга хос бўлган марказлаштириш турли шаклларда ва турли даражада намоён бўлиши мумкин. Баъзи мамлакатларда маҳаллий органлар умуман бўлмайди ва маъмурий-худудий бўлинмалар марказий ҳокимият тайинлаган вакиллар томонидан бошқарилади.

Бошқа давлатларда маҳаллий органлар ташкил этилади, лекин улар (бевосита ёки билвосита) марказий ҳокимият назорати остида бўлади. Марказий ҳокимият маҳаллий органлар устидан назоратнинг қай турини амалга оширишига қараб, *унитар давлатлар марказлашган* (Буюк Британия, Швеция, Дания ва бошқалар) ва *марказлашмаган* (Франция, Италия, Испания ва бошқалар)га бўлинади¹.

Бундан ташқари, баъзи унитар давлатларда бир ёки бир неча худудий бўлинмаларга бошқалардан имтиёзлироқ ҳуқуқий мақом берилиши мумкин. Бундай унитар давлат нисбий маъмурий мустақил мухторият (автономия)га эга бўлади. Давлат тузилишининг юқоридаги шакли худудий бўлинмаларнинг махсус манфаатларини ҳисобга олиш зарур бўлган жойларда қўлланилади. Мазкур автоном тузилмаларда ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи бошқа аҳолига қараганда кенгроқ бўлади. Бироқ мухториятлар мустақиллигига марказий ҳокимият белгилаган доирадагина йўл қўйилади.

Федератив (лотинча «foedus» – иттифоқ, шартнома) *давлат* – мураккаб давлат. Давлат ва ҳуқуқ фанида *давлатларнинг шартнома ва қонуний тартибга солинган бирлашувини таъсис этишга асосланган иттифоқ федерация деб аталади. Демак, ўзаро бирлашишга интилувчи бир қанча мустақил давлатлар мавжуд бўлган жойдагина федерация ташкил этилиши мумкин.*

Кўпчилик (ҳатто сиёсатдонлар, юристлар, жамоат арбоблари ҳам) федерация нима эканлиги ҳақида жуда мавҳум тасаввурга эга. Шу муносабат билан биз тирихга мурожаат этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Федерациянинг келиб чиқиши тарихини тахминан шундай тасаввур этиш мумкин: сиёсий жиҳатдан шаклланиб бўлган бир қанча кичик давлатлар мустақил яшашга интилишади, бироқ ташқи хавф-хатар ва ички қийинчиликлар *улардан бошқа ўзига ўхшаш давлатлар билан бирлашишни тақозо этаётганига* ишонч ҳосил қилади. Шундай қилиб, улар мазкур бирлашув нималардан иборат бўлиши ҳамда қандай қонуний тартибда бу амалга оширилиши ҳақида шартнома тузиб, ягона давлатни барпо этади. Бу бирлашув, одатда, «абადий» деб эълон қилинади.

Швейцарияда худди шундай воқеа содир бўлганди. У ерда кучли қўшниларга қарши кураш давомида дастлаб, 1321 йили Ури, Швиц, Нидвалден ва Обвалден деб номланган кичик давлатлар (кантонлар) *стратегик* мақсадларда бирлашишди ва кейинчалик «иттифок ёрлиғи»ни ёзишди. 1332 йили улар федерациясига Люцерн кантони қўшилди. 1352 йили Цюрих, Гларус ва Цуг федерацияга бирлашди. 1353 йили Берн «абадий» қўшилди. 1415 йили Ааргау кантони Австриядан ажратиб олинди ва федерация таркибига киритилди. Шу йилдан бошлаб Швейцарияда ҳар йили ўтказиладиган федерал съездлар ўз ишини бошлади.

Анча кейинроқ Америка Қўшма Штатлари худди шундай асосда бирлашдилар. Улар дастлаб бир-биридан мустақил 13 инглиз колониясидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзининг махсус сиёсий ва конституциявий тарихига эга эди. 1775 йили бу колониялар Англияга қарши курашда *стратегик* мақсадларда бирлашишди. 1781 йили, кейин эса 1787 йили штатлар ўз федерал конституцияларини ишлаб чиқишди, яъни улар энди *давлатчилик* асосида бирлашишганди. Кейин улар сафига Франциядан сотиб олинган Луизиана қўшилди. Россиядан Аляска сотиб олинди. Мексикадан «худудлар», Испаниядан Антил ороллари тортиб олинди.

Юз йилликлар мобайнида мустақил сиёсий ҳаёт кечириб келган 25 немис мустақил давлатлари ва эркин шаҳарлари 1871 йили худди шу тарзда бирлашишди. Улар «абадий конфедерация» сифатида ягона Германияни ташкил этди.

1867 йилда Шимолий Америкадаги уч инглиз вилояти (Канада, Янги Шотландия ва Янги Брауншвейг) «Канада номли ягона мустақил давлат»га бирлашди.

Ҳозирги вақтда Россия, АҚШ, Бразилия, Ҳиндистон федератив давлатлар сифатида мавжуд. Одатда, федерация норматив шартнома асосида (бунга 1922 йили СССРнинг ташкил топиши мисол бўла олади) ёхуд конституция қабул қилиниши (1787 йили ташкил топган АҚШ мисол бўла олади) асосида вужудга келади.

Конфедерация давлатларнинг шундай иттифоқидан иборатки, у қатъий муайян мақсадлар (сиёсий, ҳарбий, иқтисодий мақсадлар) йўлида шартнома ёки битим асосида тузилади ҳамда муваққат хусусиятга эга бўлади. Конфедерация кейинчалик ё федерацияга (АҚШ, Швейцария сингари) ўсиб, бирлашади ёхуд (Австрия-Венгрия каби) тарқалиб кетади.

Конфедерацияни ташкил этувчи давлатлар халқаро ҳуқуқий муносабатлар субъектлари сифатида сақланиб қолиб, ўз фуқароликлари, ҳокимият органлари тизимига – бошқармалари, суд органларига эгалик қилишда давом этади. Улар ҳокимиятни мустақил бошқариб, ўз конституцияларига эга бўлади. Шунинг учун конфедерация даражасида қабул қилинадиган ҳужжатлар шу конфедерацияга кирувчи давлатлар олий органлари томонидан маъқулланиши шарт. Конфедерация аъзолари ўз мустақил даромад манбаларига эга бўлиб, унинг бир қисмини конфедерация бюджетига ўтказишлари мумкин. Конфедерация Қуролли Кучлари мазкур конфедерация аъзолари бўлган давлатлар ҳарбий қисмларидан ташкил топади ва уларнинг қарорлари асосида конфедерация кўмондонлиги ихтиёрига юборилади.

Умуман, таъкидлаш лозимки, давлат ҳокимияти тузилиши биз юқорида кўрсатиб ўтган шакллардангина иборат, деб ўйлаш нотўғри бўларди. Дунё давлатлараро бирлашиш ва ошқора ҳуқуқий иттифоқларнинг кўплаб шакллари (шахсий ва реал уния¹, вассаллик, сюзеренитет, миллатлар ва давлатлар ҳамдўстлиги, давлатлар ҳамжамияти)ни, доминионлар ва

метрополиялар, савдо иттифоқлари, ҳарбий блоклар муносабатлари ва ҳоказоларни кўп кўрган. Бироқ булар энди давлатлар бирлашмаларга киради.

Давлатлараро бирлашмалар. Давлатнинг ҳудудий тузилишдан давлатлараро бирлашма (тузилма)ни фарқлаш керак. Бундай бирлашма давлатларнинг шундай иттифоқини билдирадики, унинг доирасида умумдавлат ёки давлатлар устида турувчи органлар мавжуд бўлади. Лекин, айти пайтда, бирлашадиган давлатлар ўз суверенитетларини сақлаб қолади. Шу мазмунда шахсий ва реал униялар, протекторат ва уюшган давлатлар, конфедерация, ҳамдўстлик ва бошқа шаклларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Шахсий уния — бу бошқарув монархик шакли оқибатида юзага келадиган давлатлараро бирлашишнинг энг оддий тузилишидир. У ё тасодифан тўғри келиб қолган тахтнинг меросхўри сифатида ёхуд бир давлат тождорлик ҳуқуқини бошқа давлатга топшириши туфайли монарх бошқа давлат тожини эгаллаш ҳуқуқига эга бўлганда юзага келади. Бунда бошқа мамлакат монархи давлат бошлиғи бўлиши конституциявий ҳуқуқ билан ўрнатилмайди. Натижада бир шахснинг ўзи айти пайтда мутлақо мустақил давлат бошлиғи лавозимини эгаллаган бўлади. Шунинг учун ҳам шахсий уния икки давлатнинг юридик иттифоқини англатмайди ҳамда умумдавлат органларининг ташкил этилишига олиб келмайди. Шу давлатлар тахтларини бошқа шахслар эгаллаши билан у барҳам топади. Шахсий унияга Польша тожини қудратли Августга топшириш натижасида ташкил топган Саксония билан Польша ўртасидаги уния (1697-1763 йиллар), шунингдек, Буюк Британия билан Ганновер ўртасидаги уния (1714-1837 йиллар) мисол бўла олади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шахсий унияга қарама-қарши ўлароқ **реал уния** давлат бошлиғи умумий институти – монарх ва давлат ҳокимиятининг бошқа умумий органларини ташкил этиш асосидаги давлатларнинг ҳуқуқий иттифоқини билдиради. Реал уния доирасида иттифоқ давлатларининг суверенитети сақланиб қолиши мумкин. Шундай иттифоққа Швеция билан Норвегия унияси (1814-1905 йиллар)ни мисол қилиб келтириш мумкин бўлади. Бу ерда

умумий монархдан ташқари фақат ташқи алоқалар органлари умумий бўлган. Аксинча, Австрия-Венгрия унияси (1867-1918 йиллар)да императордан ташқари ташқи сиёсат идораси, молия ва Қуролли Кучлар умумий эди.

Ҳамдўстлик дейилганда, одатда, Миллатлар ҳамдўстлиги (илгариги Британия миллатлар ҳамдўстлиги) тушунилади. Бу — таркибига Буюк Британия ва унинг собиқ мустамлакалари бўлган суверен давлатлар кирган иттифоқ давлатлари конституцияларида ўз ифодасини топган халқаро-ҳуқуқий иттифоқдир. Дастлаб Ҳамдўстлик принципи қуйидагилардан иборат бўлганди: Британия монархи Ҳамдўстлик барча аъзолари учун номинал давлат бошлиғи ҳисобланади, ҳар бир мамлакатда унинг томонидан тайинланган бош губернатор вакиллик қилади. Бироқ ҳозир умумий давлат бошлиғи институти Ҳамдўстликнинг атиги бир нечта мамлакатда эътироф этилади ва у фақат расмийлик хусусиятига эга.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) қисман миллатлар ҳамдўстлигини эслатади. МДҲ собиқ иттифоқ тарқалиб кетгандан кейин ташкил топган. Бироқ Россия давлати бошлиғи МДҲ мамлакатларида номига бўлса-да, давлат раҳбари ҳисобланмайди, балки фақат МДҲ давлатлари бошлиқларидан иборат мувофиқлаштирувчи органнинг раҳбари этиб сайланади.

Протекторат бир давлат амалда ўзига қарам бўлган давлатга ташқи сиёсий ва ҳарбий ҳомийлик қилишига асосланган давлатлараро ҳуқуқий иттифоқдир. Ички сиёсатда ҳомийликдаги давлат муайян маънодаги мустақилликка эга бўлади. Бунда ҳомийлик қилувчи давлатнинг тегишли органлари айни пайтнинг ўзида ҳимоядаги давлат ваколатларини ҳам ўзлаштириб олади. Протекторат собиқ мустамлакалар ва уларнинг метрополиялари ўртасидаги муносабатларнинг дастлабки босқичида мавжуд бўлиши мумкин.

Уюшган давлатлар шаклида юзага келган давлатлараро муносабатлар протекторат муносабатларига ўхшаб кетади. Чунончи, Пуэрто-Рико «асосий» давлат — АҚШ билан уюшган давлат ҳисобланади. Юридик жиҳатдан

бундай давлатлар фақат ташқи сиёсатларинигина «асосий» давлат билан келишиб олишлари керак. Бу уларнинг ташқи суверенитетини расмий нуктаи назаридан чеклайди. Лекин улар амалда ички сиёсатда ҳам, иқтисодиётда ҳам «асосий» давлатга қарамдир.

Бундан ташқари, тантанали равишда эълон қилинган федерация аслида унитар давлат бўлиб чиққан ҳолатлар маълум. «Совет халқи миллий социалистик давлатчилигининг олий шакли» ҳисобланган собиқ иттифок федерацияси худди шундай бўлганди.

Иттифокдош республикалар СССР Конституциясида мустақамланган ихтиёрий бирлашув асосида ягона иттифок давлати сифатида СССРга кирадилар, деб ҳисобланарди. ССР Иттифоқини тузиш ҳақидаги шартнома (1922 йил) бу бирлашувнинг ҳуқуқий асоси бўлганди. Бироқ бу фақат қоғоздагина шундай, яъни ҳуқуқшунослар тили билан айтганда, *de jure* бўлиб, амалдаги сиёсат *de facto* марказдан туриб амалга оширилиши давом этаверган. Шунга ўхшаш ҳолатни Россияда ҳозир ҳам кузатиш мумкин. Чунончи, бу ерда ижро этувчи ҳокимият раҳбарларини сайлаш – шаҳар ва вилоятлар маъмуриятлари бошлиқларини мамлакат президенти томонидан тайинланиши билан қўшиб олиб борилади. Лекин жойлардаги олий мансабдор шахсларни пойтахтдан туриб тайинлаш ва уларнинг ваколатларини белгилаб бериш федерация эмас, унитар давлатнинг белгисидир. Бунда олдинги хатоларининг ҳам таъсири катта. Айтайлик, давлат-худудий чегараланиши даврида собиқ иттифок миллатлар манфаатлари мутлақо ҳисобга олинмаганди. Ўша вақтларда бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Зеро, миллат, миллатга мансублик қандайдир иккинчи даражали, аста-секин барҳам топиб кетадиган тушунча деб қараларди. Фақат биргина «миллат» — ягона шўро халқигина яшашга ҳақли эди.

Дарҳақиқат, миллий ғурури сўндирилган, маданияти, тарихи, тили, урф-одат ва қадриятлари камситилган, ҳақ-ҳуқуқлари, иззаг-нафси ерга урилиб руҳан эзилиб, умидсизликка тушган халқ ва миллат мустамлакачилар ўлжаси эди. Мустабид шўро тузуми замонида Ўзбекистонга нисбатан «мамлакат»

атамаси ҳеч қачон ишлатилган эмас. Ўша даврда кишиларни беватанликка тарғиб этувчи, она юрт, миллат тушунчаларини онгдан, юракдан буткул чиқариб юборишга қаратилган маккорона сиёсат олиб борилганди. Айниқса, тарихни, миллий ўзликимизни англашга бўлган ҳар қандай интилиш ғаламислик, миллатчилик, феодал ўтмишни қўмсаш, байналмилалликнинг илдизига болта уриш сифатида баҳоланиб, қаттиқ тайзикқа олинганди.

Қолаверса, мустабид шўро тузуми даврида миллатчилик деб аталган ходиса аслида туб миллий қадриятларни, ўзига хос хусусиятларни, анъаналарни сақлаб қолишга интилиш бўлиб, бу миллатнинг ижтимоий, маънавий ва тарихий ривожланиш субъекти сифатида ўзини сақлаб қолишга интилишдан иборат асосли эҳтиёжи эди. «Ҳар қандай миллат, у нақадар кичик бўлмасин – инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирликнинг, унинг тил, маданий ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг кашшоқлашувига олиб келади»¹.

Бироқ тарих ҳамма нарсани жой-жойига қўйиши яна бир бор ўз исботини топди: бундай давлат, тўғрироғи, давлат тузилишининг бу шакли ўлимга маҳкум бўлди.

Инсоният учун энг муҳим сабоқлардан бири шундан иборатки, давлат тузилишининг ҳар қандай шаклида ҳам марказ билан ҳудудий жойлар ўртасида ваколатлар ҳар қандай миллий-этник можароларнинг келиб чиқиш эҳтимолини қарийб йўқ даражага олиб борадиган омилларни яратиш имконини берадиган тарзда тақсимланиши даркор. Буни, албатта, ёдда тутиш лозим. Жумладан, Чеченистондаги воқеалар бунинг ёрқин далилидир.

3.4. Мамлакатда маъмурий ҳудудий бўлиниши масалаларини ҳуқуқий асослари

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Ўзбекистон Республикасининг

маъмурий-ҳуқуқий тизими» деб аталган XVI бобининг 68-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, кишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоқистон Республикасидан иборат».

Конституциянинг 69-моддасида эса Қорақалпоқистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилиши кўрсатиб утилган¹⁶.

Мамлакатимизда маъмурий ҳудудий тузилиш масалалари «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Қонун билан тартибга солинади. Унга кўра¹⁷:

ушбу Қонун вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар, овулларни тузиш, тугатиш, уларнинг чегараларини ўзгартириш, маъмурий марказларни кўчириш ҳамда аҳоли пунктларини шаҳар, шаҳарчалари туркумига ўтказиш тартибини белгилайди;

Вилоятларни тузиш ва тугатиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади;

Туманларни тузиш ва тугатиш тегишли вилоят ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади;

Қорақалпоқистон Республикасида туманларни тузиш ва тугатиш Қорақалпоқистон Республикаси ҳукуматининг таклифига мувофиқ Жўқорғи Кенгес томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг [69-моддаси](#).);

---

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

¹⁷ «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Қонун. Манбаа Lex.uz

Қишлоқлар, овулларни тузиш ва тугатиш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади;

Республика (Қорақалпоғистон Республикасида), вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қоида тариқасида, камида ўттиз минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин;

Шаҳарчалар туркумига саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган ҳамда қоида тариқасида камида икки минг аҳолиси бўлган аҳоли пунктлари киритилиши мумкин;

Шаҳарларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли вилоят, Тошкент шаҳри ҳокимларининг илтимосномасига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади;

Шаҳарчаларнинг чегараларини белгилаш ва кенгайтириш тегишли туман ҳокимларининг илтимосномасига асосан халқ депутатлари вилоят Кенгашлари томонидан, Қорақалпоғистон Республикасида эса — Жўқорғи Кенгес томонидан амалга оширилади.

Маълумки, охириги йилларда Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ мамлакатимиз маъмурий ҳудудий тузилишида ҳудудларнинг мавжуд имконият, салоҳият ва резерфларни ишга солиш ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланишни жадаллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида»ги [Қонунига](#) мувофиқ ҳамда ҳудудларни жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, шаҳарларнинг резерв ва имкониятларини тўлиқ ишга солиш, бу борадаги стратегик ва энг муҳим истиқболли вазифаларни самарали ҳал этишда давлат бошқаруви ҳамда маҳаллий ижроия ҳокимияти

органларининг мувофиқлаштирилган фаолиятини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 июндаги «Республика бўйсунувидаги шаҳарларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони қабул қилинганлиги бу борадаги изчил ислохотларнинг давомидир. Унга кўра¹⁸:

Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида 12 та штат бирлигидан иборат Республика бўйсунувидаги шаҳарларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўлими ташкил этилди.

Бўлим Тошкент вилоятининг Ангрен, Бекобод, Олмалик, Оҳангарон ва Чирчиқ шаҳарлари, Сирдарё вилоятининг Ширин шаҳри, Навоий вилоятининг Зарафшон шаҳри ва Сурхондарё вилоятининг Шарғун шаҳарчасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича вазифаларни самарали ҳал этилишини таъминлайди.

Шунингдек, шаҳарлар иқтисодиётининг рақобатбардошлигини тубдан ошириш, инновацион фаолиятни ривожлантириш, шаҳарларни ишлаб чиқаришга жалб этилмаган резерв ва имкониятларини тўлиқ ишга солиш, шаҳарларда аҳоли даромадлари ўсишини таъминлаш каби вазифалар бўлимнинг асосий вазифалари ҳисобланади.

Хулоса ўрнида Ангрен, Бекобод, Олмалик, Оҳангарон, Чирчиқ, Ширин, Зарафшон шаҳарлари ва Шарғун шаҳарчаси вилоятлар бўйсундуривидан Республика бўйсунувига ўтказилди.

Юқоридагиларга асосланиб Ўзбекистонда маъмурий ҳудудий тузилишини куйидагича ажратиб кўрсатиш мумкин:

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри - (14та);

Республика бўйсунувидаги шаҳарлар (8та) – Ангрен, Бекобод, Олмалик, Оҳангарон, Чирчиқ, Ширин, Зарафшон шаҳарлари ва Шарғун шаҳарчаси;

---

¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 июндаги “Республика бўйсунувидаги шаҳарларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони. Манбаа Lex.uz

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бўйсунувидаги туман ва шаҳарлар;

Туманлар бўйсунувидаги шаҳарчалар, овуллар ва аҳоли пунктлари.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий – ҳудудий тузилиши қуйидаги асосий таомилларга асосланади:

Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг бирлиги ва бўлинмаслиги;

Давлат манфаатлари ва тегишли ҳудудларда яшовчи аҳоли манфаатларининг уйғунлаштириш;

Ўзбекистон Республикаси ягона давлат ҳокимиятининг фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари билан уйғунлиги;

маъмурий – ҳудудий тузилиш ва ижтимоий-иқтисодий районлаштиришнинг ўзаро боғлиқлиги;

ошкоралик ва маъмурий – ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этишда жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш.

3.5. Аҳоли пунктларига шаҳар мақомини беришнинг қонуний масалалари ва шаҳар агломерацияси

Мамлакатимизда шаҳар мақомини бериш «Шаҳарсозлик» кодекси билан тартибга солинади. Шаҳарсозлик нормалари ва қоидалари шаҳарсозликнинг асоси бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси ва унинг қисмлари ҳудудларини ривожлантириш ва қуришни режалаштириш, бинолар, иншоотлар ҳамда бошқа объектларнинг лойиҳалаштирилиши, қурилиши ва реконструкцияси, бинокорлик материаллари ва буюмларини ишлаб чиқариш соҳалардаги нормалар ва қоидаларни белгилайди.

Аҳоли пунктлари шаҳарлар, шаҳар посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пунктларига (қишлоқлар, овуллар) бўлинади.

Аҳоли сонига қараб шаҳарлар қуйидагиларга бўлинади:

энг йирик аҳоли пункти - аҳолисининг сони бир миллиондан ортиқ кишидан иборат;

йирик аҳоли пункти- аҳолисининг сони икки юз эллик мингдан бир миллионгача кишидан иборат;

катта аҳоли пункти - аҳолисининг сони юз мингдан икки юз эллик минггача кишидан иборат;

ўртача аҳоли пункти - аҳолисининг сони эллик мингдан юз минггача кишидан иборат;

кичик аҳоли пункти - аҳолисининг сони эллик минггача кишидан иборат.

Аҳоли сонига қараб қишлоқ аҳоли пунктлари қуйидагиларга бўлинади:

йирик аҳоли пункти - аҳолисининг сони беш мингдан ортиқ кишидан иборат;

катта аҳоли пункти - аҳолисининг сони уч мингдан беш минггача кишидан иборат;

ўртача аҳоли пункти - аҳолисининг сони бир мингдан уч минггача кишидан иборат;

кичик аҳоли пункти - аҳолисининг сони бир минггача кишидан иборат.

Урбанизация дунё бўйлаб жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган жараён бўлиб, уни ҳаракатлантираётган куч мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксалаётганлигидир. Ер юзида шаҳарлар ва улар аҳолисининг сони ўсиб, майдони кенгайиб бормоқда. Турли миқёсдаги шаҳарларнинг мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги аҳамиятининг кундан-кунга ортиб бораётганлиги ҳам сир эмас. Шаҳарлар нафақат кенгаймоқда, балки уларнинг ўз атрофидаги бошқа шаҳарлар билан интеграциялашуви кучайиб, ўзаро алоқадорликда ривожланувчи аҳоли манзилгоҳлари гуруҳлари пайдо бўлмоқда. Бу ҳолат агломерацияларни вужудга келтиради.

Шаҳарлар агломерациялари мураккаб тузилишга ва ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига катта таъсир кучига эга. Шу сабабли, урбанизация жараёнининг жадаллашиб бораётганлиги агломерация

ходисасини ўрганишни тақозо этади. Агломерация катта миқдордаги аҳоли истиқомат қилувчи йирик ҳудудларни комплекс равишда ўзлаштириш усулларида бири бўлганлиги сабабли, ҳозирги кунда геосиёсий таъсир марказларини шакллантиришнинг муҳим дастакларидан бирига ҳам айланиб улгурган. Ушбу жараёни ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортишига яна бир сабаб дунёнинг кўпчилик мамлакатларида иқтисодий ўсиш ва ривожланиш кўрсаткичлари барқарорлигининг пасайиб боришидир. Худудий ривожланишнинг самарали моделларини амалиётга жорий этиш ижтимоий-иқтисодий тизимнинг барқарорлигини ошириш воситаларидан бири ҳисобланади.

Умуман олганда, худудий ривожланишни таъминлаш масаласи барча мамлакатлар, хусусан, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг ҳам асосий йўналишларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармонида мувофиқ тасдиқланган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича «Ҳаракатлар стратегияси»нинг асосий устувор йўналишларидан бири вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали фойдаланиш этиб белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан олиб борилаётган минтақавий сиёсат худудий мувозанатлиликни таъминлаш, урбанизациялашув ва худудлараро интеграциялашувни жадаллаштириш йўли билан минтақалар иқтисодиётининг комплекс ривожланишига эришишга қаратилган. Бу худудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тўғри ташкил этишнинг нақадар долзарб масала эканлигининг исботидир.

Инсон ҳаёт кечириши учун қулай макон яратиш усули сифатида агломерация мураккаб ва фанлараро тушунча бўлиб, иқтисодиёт, архитектура, қурилиш, социология, психология, маданият ва бошқа соҳаларга оид билимларни талаб қилади. Шу сабабли, замонавий фанда «агломерация» тушунчасининг умумэтироф этилган таърифи мавжуд эмас. Агломерациянинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам таърифи

келтирилмаган. Бу масаладаги мунозара ҳануз давом этмоқда. Дунё олимлари агломерациянинг моделлари, уларнинг афзаллик ва камчиликлари, ижобий ва салбий оқибатлари хусусида ҳамон баҳс олиб бормоқдалар, Шундан келиб чиқиб, ушбу мунозаралардаги айрим муаммоли саволлар устида тўхталишга қарор қилдик.

Агломерация (лот. *agglomerare* - бирлаштирмақ, тўпламоқ) яқин ҳудуддаги шаҳарларнинг ўзаро «тортилиши», ҳудуд аҳолисининг меҳнат ва турмуш жараёнларидаги алоқадорлигининг ортиши ҳисобидан вужудга келган ҳодисадир. Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида келтирилган таърифга кўра, агломерация - бу аҳоли манзилгоҳлари, асосан шаҳарлар, шунингдек қишлоқларнинг интенсив хўжалик, меҳнат ва маданий-маиший ҳамда рекреацион алоқалар билан боғлиқ, ягона бирликни ташкил қилган компакт ҳудудли гуруҳидир¹⁹. Рус географ олими А.Н.Лола ушбу атамага «ишлаб чиқариш, меҳнат, маданий маиший, рекреацион ва бошқа соҳаларда ўзаро алоқадор бўлган шаҳар, қишлоқ ва дала ҳовлилар жойлашган манзилгоҳларнинг ҳамда ландшафтларнинг бир бутун тизимидир» деб таъриф берган²⁰. Рус минтақашунос олими В.Н.Петров эса агломерацияларга «бир ҳудудда тўпланган шаҳар ва бошқа аҳоли манзилгоҳларининг тўпланиши бўлиб, улар ўсиш жараёнида ўзаро яқинлашадилар ва улар орасида хўжалик, меҳнат ва маданий-маиший алоқалар кучайиб боради» деб таъриф берган.

Хулоса ўрнида, агломерация мураккаб ҳудудий динамик тизим бўлиб, унинг элементлари ишлаб чиқариш, ижтимоий, маданий ва хўжалик алоқаларида, шунингдек инфратузилма ва ресурс салоҳиятидан фойдаланишда бир бутунликда намоён бўлади. Бу бир бутунлик ҳудудда мужассамлашган ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш имконини беради. Агломерацияларнинг ҳосил бўлиши саноатнинг ҳамда урбанизация жараёнининг ривожланиши билан боғлиқ. Бошқа томондан, аксарият

---

¹⁹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, А-ҳарфи. Т.: Давлат илмий нашриёти, 2009. Б.149.

²⁰ Лола А.М. Основы градovedения и теории города. М.: Изд-во: «КомКнига», 2005. Стр.202.

ҳолларда шаҳарлар сонининг кўплиги, йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларининг мавжудлиги ҳудуд ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг юқорилигини кўрсатади ²¹. Демак, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, урбанизация ва агломерация тушунчалари доимо ёнма-ён юради ва бири иккинчисини тақозо этади. Агломерациялар дунёнинг барча ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларида шаклланган. Бомбей (Ҳиндистон) шаҳар агломерациясида 20 миллион, Рио-де Жанейрода (Бразилия) 12 миллион, Мюнхен (Германия) агломерациясида эса 2 миллион аҳоли истиқомат қилади. Ўзбекистон Республикаси минтақаларида ҳам ўнлаб агломерациялар мавжуд. Улар орасида энг йириклари Тошкент, Самарқанд, Фарғона-Марғилон, Андижон, Наманган агломерацияларидир. Масалан, Тошкент агломерацияси аҳолиси сони бугунги кунга келиб 4 миллиондан ошиб кетди. Бу мамлакатдаги энг йирик агломерация бўлиб, ишлаб чиқариш салоҳияти ҳам энг юқоридир. Агломерацияларни аниқлашнинг умумэйтироф этилган ягона усули мавжуд эмас. Жаҳон амалиётида асосий кўрсаткич сифатида агломерация марказининг аҳолиси сони (100 мингдан кам эмас), шаҳар атрофидан шаҳарга етиб олиш учун сарфланадиган вақт (1,5 соатдан 2 соатгача), агломерация зонаси аҳоли манзилгоҳларининг сони (камида 3 та), йўлдош шаҳарлар аҳолиси сони (50 минг кишидан кам эмас), агломерация аҳолисининг сони (камида 110 минг киши), шаҳар аҳолисининг улуши (камида 10 фоиз) ва агломерациянинг етуклик коэффиценти кабилардан фойдаланилади. Рус олими П.М.Полян томонидан таклиф этилган агломерациянинг етуклик даражасини аниқлаш формуласи қуйидаги шаклга эга:

$$K_{\text{етук}} — P_x (M_x m + N_x n)$$

Бу ерда:

$K_{\text{етук}}$ - агломерациянинг етуклик коэффиценти;

P - агломерациянинг шаҳар аҳолиси сони;

---

²¹ А.Солиев. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий географияси). Т.: “Университет”, 2014. Б.26.

M ва N - мос равишда, шаҳарлар ва шаҳарчалар сони;

m ва n - уларнинг агломерация шаҳар аҳолиси сонидаги улуши.

Формула муаллифининг фикрига кўра, агломерациянинг шаклланганлик мезони K нинг 1 га тенг бўлган ҳолатидир²². XXI асрда ҳудудларнинг ривожланишини минтақашунос олимлар асосли равишда оқилона амалга оширилган минтақавий сиёсат билан боғлайдилар. Бундай минтақавий сиёсат агломерациялар доирасида аҳоли учун қулай турмуш ва меҳнат шароитлари яратиб берилишини назарда тутди. Агломерация ҳудудий ривожланиш назариясида янги тушунча бўлмасада, илм-фан тараққиёти билан унинг янгидан-янги қирралари очилмоқда, замонавий моделлари яратилмоқда. Ушбу моделлар минтақашунос олимларнинг аҳоли турмуш даражаси, шаҳарсозлик сиёсати, ҳудудий режалаштириш ва саноатнинг ривожланиши борасидаги тасаввурларини рўёбга чиқариш имконини беради.

Агломерацияларнинг макондаги ривожланишининг бир қатор моделларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Бир марказли;
- Кўп марказли;
- Тарқоқ;
- Чизиқли.

Бир марказли модель «марказ-йўлдош шаҳарлар» тизими шаклида бўлиб, ривожланиш жараёни марказда жадал кечади. Бу модель илк бор Кристаллернинг марказий ўринлар назариясида асослаб берилган. Бунда марказий шаҳар етакчи бўлиб, йўлдош шаҳарларни муҳим хизматлар билан таъминлайди. Моделнинг афзаллиги шундаки, агломерация доирасида ресурсларнинг мужассамлашувини таъминлаш ва уларни маҳаллий ҳудудлар ривожига йўналтириш мумкин. Бунда кичик турур-жой ва саноат зоналари, транспорт ва инфратузилманинг самарали тармоқлари барпо этилишини кузатиш мумкин. Моделнинг камчилиги шундаки, долзарблигини йўқотган

---

²² Лаппо Г., Полян П., Селиванова Т. Административно территориальные преобразования и развитие агломераций. М.: Издво:«КомКнига», 2011. Стр.123.

йўлдош шаҳарлар ресурсларнинг бошқа ҳудудларга «оқиб» чиқиб кетиши натижасида ривожланмай қолади. Бу моделда аҳоли манзилгоҳларининг нотекис ривожланиши натижасида маҳаллий меҳнат миграцияси кучаяди. Модель кўпроқ ривожланаётган мамлакатлар, хусусан Ўзбекистонга ҳам хосдир (Бухоро, Самарқанд, Навоий, Қўқон ва бошқа шаҳарлар агломерациялари).

Кўп марказли (тармоқли) моделда агломерация таркибидаги кўшни шаҳарлар тенг ҳуқуқли бўлиб, барча масалаларда бир-бирини тўлдириб турадилар ва минтақавий ҳамкорликда ривожланадилар. Бунда ҳар бири бирор тармоққа ихтисослашган мустақил марказлар тармоғи шаклланади. Горизонтал меҳнат тақсимотининг ривожланиши натижасида унча катта бўлмаган миграцион йўқотишлар бўлиши мумкин. Ўзбекистонда ушбу модель асосида Ангрен-Олмалик, Фарғона-Марғилон каби шаҳарлар агломерациялари ривожланмоқда. Масалан, Ангрен-Олмалик шаҳар агломерациясида марказ шаҳарларнинг бири ёқилғи-энергетика (Ангрен), бошқаси рангли металлургия (Олмалик) тармоғига ихтисослашган. Ушбу шаҳарлар ва уларга ёндош бошқа аҳоли манзилгоҳлари орасида ишлаб чиқариш кооперацияси, меҳнат муносабатлари, хусусан, маятникли миграция ва савдо алоқалари яхши ривожланган.

Тарқоқ ва чизиқли агломерация моделларини тадбиқ қилиш бироз мунозарали масала ҳисобланади. Тарқоқ модель аҳолини товар ва хизматлар билан таъминловчи марказларнинг агломерация ҳудуди бўйлаб бир текисда тақсимланишини назарда тутаяди. Бу модель қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини жойлаштириш учун қулай бўлиб, қишлоқлар ёки фермаларнинг бундай тарқоқ жойлашуви АҚШ, Канада, Австралия ва Болтиқбўйи мамлакатларига хос. Чизиқли моделда аҳоли манзилгоҳлари транспорт магистраллари бўйлаб ўзига хос «нур»лар ҳосил қилган ҳолда жойлашадилар. Бунда аҳоли манзилгоҳларининг ўзаро эмас, марказ билан алоқалари яхши ривожланган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, агломерациялар таркибий тузилишининг икки модели мавжуд: бир марказли ва кўп марказли. Тарқоқ

ва чизикли субмоделлар алоҳида модель ҳисобланмай, юқоридаги моделлар таркибида учрайди. Агломерациянинг қайси модель асосида ривожланиши унинг таркибидаги шаҳар ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг жойлашуви, ҳудудий меҳнат тақсимотидаги ўрни ва ихтисослашуви ҳамда ўзаро алоқаларнинг мазмунидан келиб чиқади. Агломерацияларнинг ривожланиши ҳам ижобий, ҳам салбий натижаларга олиб келади. Ҳудуднинг агломерация шаклида ривожланишининг ижобий жиҳатларига юқори малакали кадрларни жалб қилиш учун қулай шароит яратилиши, аҳоли турмуш даражасининг ўсиши кабиларни кирғизиш мумкин Салбий жиҳатлари сифатида аҳоли миграцияси натижасида баъзи аҳоли манзилгоҳларининг бўшаб, ривожланмай қолиши ва маҳаллий бошқарувнинг сусайишини эътироф этиш мумкин. Шунини таъкидлаш лозимки, бугунги кунда агломерацияларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш ва ҳудудий бошқарувни самарали ташкил этиш жиҳатидан кўп марказли модель анча қулай. Ўзбекистонда ҳам бир марказли агломерацияларнинг улуши анча юқори. Уларнинг кўпчилигида йўлдош шаҳарлар иқтисодиётини юксалтириш имкониятлари мавжуд. Масалан, Андижон агломерацияси таркибидаги Андижон-Асака-Шаҳрихон учбурчаги анча яхши шаклланган бўлиб, Асака ва Шаҳрихон шаҳарларининг ривожланишига бироз тўртки берилса, агломерациянинг Фарғона минтақаси иқтисодиётидаги аҳамияти янада ортишига эришилади. Бу таклифни Самарқанд, Каттақўрғон ва Жомбой шаҳарларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Шу ўринда моделнинг бир камчилигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим: кўп марказли агломерацияларнинг фаолиятини ташкил этишда инфратузилмани барпо этиш харажатлари анча юқори бўлади. Шунга қарамай, ушбу модель ҳудудда ишлаб чиқариш корхоналари ва инфратузилма объектларини оқилона ва қулай жойлаштириш, инсонларнинг меҳнат қилиши, яшаши ва дам олиши учун муносиб шароит яратиш йўли билан аҳоли турмуш даражаси ўсишини таъминлаш имкониятига эга.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Энг аввало, давлат шакли халқлар ҳаётига бефарқ қарайдиган «мавҳум тушунча» ҳам, «сиёсий чизги» ҳам эмас, балки *ҳаёт тарзи ва халқнинг жонли ташкилотидир*. Халқ ўз *ҳаёт тарзини тушуниши, айнан «шундай» ташкил бўлишни уदдалаши*; шу тузум қонунларини *ҳурмат қилиши* ҳамда шу ташкилотга ихтиёрий ҳиссасини қўшиши зарур. Бошқача айтганда, айнан *халқнинг жонли ҳуқуқий онги* давлат шаклини рўёбга чиқаради, унга ҳаёт, куч бахш этади; бинобарин, давлат шакли, *энг аввало, халқ ҳуқуқий онги даражасига*, халқ томонидан тўпланган тарихий *сиёсий тажрибага*, унинг ирода кучи ва миллий хусусиятига боғлиқ бўлади»

2. Давлат тузилиши шакли деганда – давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ўртасидаги, давлатнинг алоҳида қисмлари ўртасидаги, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар хусусиятини тушунилади.

Шундай қилиб, давлатнинг ҳудудий тузилиши бир бутун ва қисмларнинг, марказий ва минтақавий ҳокимият органларининг ўзаро нисбатини ифодалайди.

Ҳудудий тузилишнинг икки асосий фарқловчи жиҳати мавжуд. Яъни: тузилиш таркибига кўра давлатлар **оддий – унитар** ҳамда **мураккаб – федератив ва конфедератив** давлатларга бўлинади. Демак, давлат тузилиши шакли нафақат оммавий ҳокимият билан, балки давлатнинг яна бир жиддий хусусияти – аҳолининг ҳудудий ташкилоти билан ҳам чамбарас боғлиқдир.

3. Президентлик республика бошқарув шакли сифатида, биринчи навбатда, сайлаб қўйилган давлат бошлиғи бир вақтнинг ўзида ҳукумат раҳбари ҳам бўлиши билан фарқ қилади. Президентнинг ўзи парламент розилиги билан шу ҳукуматни тузади ва зарурат туғилганда уни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга бўлади. Бутун халқ томонидан сайланган президент умуммиллий манфаатлар ифодачиси, миллат рамзи бўлиши (ҳар қалай шундай бўлиши керак ҳам) бошқарув президентлик шаклининг ижобий

томонидир. Мазкур шакл бутун ваколатни бир шахсга беради ва у фавқулодда ҳолатларда масъулият ва раҳбарликни ўз қўлига олади. Бошқарувнинг президентлик шакли, одатда, парламент шаклига нисбатан юқоридаги даражадаги сиёсий барқарорликни таъминлайди. Зеро, ҳукумат (президент) конституцияда белгилаб қўйилган қатъий муддатга сайланади.

3. Мустақил давлатимизнинг раванқ топиши сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бориши, миллий иқтисодиёт, давлат қурилиши борасида раҳбарлик ва бошқариш тизимини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ташкил қилишда мамлакат маъмурий ҳудудий тузилишини оқилона белгилаш катта аҳамиятга эга.

4. Конституциянинг 69-моддасида эса Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади. Мамлакатимизда маъмурий ҳудудий тузилиш масалалари «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Қонун билан тартибга солинади.

5. Шаҳарлар агломерациялари мураккаб тузилишга ва ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига катта таъсир кучига эга. Шу сабабли, урбанизация жараёнининг жадаллашиб бораётганлиги агломерация ҳодисасини ўрганишни тақозо этади. Агломерация (лот. *agglomerare* - бирлаштирмақ, тўпламоқ) яқин ҳудуддаги шаҳарларнинг ўзаро «тортилиши», ҳудуд аҳолисининг меҳнат ва турмуш жараёнларидаги алоқадорлигининг ортиши ҳисобидан вужудга келган ҳодисадир. Хулоса ўрнида, агломерация мураккаб ҳудудий динамик тизим бўлиб, унинг элементлари ишлаб чиқариш, ижтимоий, маданий ва хўжалик алоқаларида, шунингдек инфратузилма ва ресурс салоҳиятидан фойдаланишда бир бутунликда намоён бўлади. Бу бир бутунлик ҳудудда мужассамлашган ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш имконини беради.

Назорат саволлари

1. Давлат тузилиши шакли деганда нимани тушунасиз?
2. Президентлик республика бошқарув шакли тўғрисида тушунча беринг?
3. Мамлакатимизда маъмурий ҳудудий тузилиш масалалари қандай ҳуқуқий ҳал этилади?
4. Шаҳарлар агломерациялари деганда нимани тушунасиз?
5. Мамлакатимиздаги агломерация ҳудудларига изоҳ беринг?
6. Рус олими П.М.Полян томонидан таклиф этилган агломерациянинг етуклик даражаси қандай аниқланади?
7. Агломерацияларнинг қандай моделларини биласиз, уларнинг бир-биридан фарқлари нимада?

4-МАВЗУ. МИНТАҚАЛАР ТАБИИЙ-РЕСУРС САЛОҲИЯТИ ВА УЛАРНИНГ ҲУДУДИЙ ТАРАҚҚИЁТДА ТУТГАН ЎРНИ

Режа:

4.1.Минтақа табиий шароити ва табиий бойликлари

4.2.Минтақада минерал хомашё ресурслари тушунчаси, унинг иқтисодий аҳамияти ва унда оқилона фойдаланиш муаммолари

4.3. Минтақа минерал ресурслари ва улардан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати

Таянч тушунча ва иборалар: табиий ресурслар, минерал хом-ашё ресурслари, ҳудуд, табиий бойлик, рельеф, фойдали қазилма, экология, инвестициялар, геологик қидурув.

4.1.Минтақа табиий шароити ва табиий бойликлари

Жамият ва табиат орасидаги ўзаро алоқалар билан боғлиқ бўлган муаммо-масалалар устида қатор фан вакиллари тадқиқотлар олиб борадилар. Аммо бу борада минтақавий иқтисодиёт фани алоҳида ўрин тутади. Чунки тадқиқот объекти табиат, аҳоли, хўжалик бўлиб келган ва ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, уларнинг келажаги тўғрисида иш олиб бориш ушбу ҳудудий фанлар учун ниҳоятда муҳимдир.

Табиий ресурслар ҳақида сўз борганда энг аввало бир масалани яхши тушуниб олиш лозим. Маълумки, табиий ресурслар тугалланиб қоладиган ва тугалланмайдиган ресурсларга бўлинади. Тугаб қоладиган ресурслар қаторига масалан, ер ости ва ер усти бойликлари киради. Шунинг учун улардан оқилона ва тежамкорлик билан фойдаланиш лозим бўлади. Тугалланмайдиган табиий ресурсларга асосан қуёш энергияси, шамол, океан ва денгиз сувлари туфайли олинадиган энергия киради.

Ўз навбатида, тугалланиб қоладиган табиий ресурслар икки қисмга— тикланиши мумкин бўладиган ва қайта тикланмайдиган ресурсларга бўлинади. Тикланадиган табиий ресурслар қаторига ўрмон, сув, тупроқ

киради ва уларнинг айримларининг қайта тикланиши учун узоқ вақт керак бўлади.

Ишлаб чиқариш ўсиб борган сари табиий ресурсларнинг деярли барча хилларидан фойдаланиш даражаси ҳам орта боради. Табиий ресурслар борасида гап борганда табиий бойликлар мамлакат миллий бойлиги таркибига кирадими ёки йўқми?— деган савол туғилади. Албатта, ушбу саволга рад жавобини бериш маъқулроқ. Чунки миллий бойлик таркибига инсон меҳнати натижалари: ишлаб чиқариш фондлари, ҳахсий мулк, маблаглар кирди. Шу билан бирга табиий ресурслар миллий бойлик вужудга келтиришда иштирок этадиган ижтимоий меҳнатга кирадиган сарф-харажатларга ўз таъсирини кўрсатади.

Шуни аниқ айтиш мумкинки, ижтимоий ишлаб чиқаришда табиий бойликлар муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Табиий шароит ва табиий бойликлар жамият ёки бирон-бир алоҳида олинган мамлакат ҳаётига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиши мумкин. Улар айрим хўжалик тармоқларини ривожини тезлатиш ва аксинча секинлаштиришга ҳам олиб келади. Бу жиҳатдан мустақил мамлакатимиз ўзига хос ва қулай афзалликларга эга.

Ўзбекистан Осиё қитъасида, географик ўрни жиҳатидан ҳудуднинг икки йирик дарёси бўлмиш Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган. Устюрт платосининг шимоли-шарқий қисми, Орол денгизининг ғарбий чеккаси Ўзбекистоннинг энг шимолий нуқтаси ($45^{\circ}36'$ шимолий кенглик), Термиз ҳаҳри эса ($37^{\circ} 11'$ шимолий кенглик) жанубий нуқтаси бўлиб ҳисобланади. Ғарбий нуқтаси Устюрт платосининг 56° шарқий узоқлигида, шарқий нуқтаси Фарғона водийсининг Қирғизистон билан чегарадош қисмида ($73^{\circ} 10'$ шарқий узоқлик) жойлашган.

Табиий - географик шароити нуқтаи назардан оладиган бўлсак, Ўзбекистан қатор қулайликларга эга бўлган минтақалардан ҳисобланади. Республика майдони $448,9$ минг км^2 га тенг бўлиб, у ғарбдан шарққа 1425 км га, шимолдан жанубга эса 930 км га чўзилган. Ўзбекистон ўз майдонига кўра

Европанинг Буюк Британия, Бельгия, Дания, Швейцария, Австрия каби мамлакатлар майдонини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан катталиқ қилади.

Ўзбекистон Республикаси қатор мамлакатлар билан шимолда Қозоғистон, шарқ ва жануби-шарқда Қирғизистон ва Тожикистон, ғарбда Туркменистон, жанубда Афғонистон давлатлари билан чегарадош. Республикамиз давлат чегараларининг умумий узунлиги 6221 километрга тенг бўлиб, ундан 2203 км Қозоғистон, 1621 км Туркменистон, 1161 км Тожикистон ва 109 км Қирғизистон ва, ниҳоят, 137 километри Афғонистон давлатига тўғри келади.

Республика рельефи бир хил бўлмай, унинг жануби-ғарбий қисмлари асосан текисликлардан иборат. Ўзбекистоннинг текисликлардан ташкил топган қисми бутун майдонининг қарийиб учдан икки қисмини эгаллаган. Қолган учдан бир қисми эса тоғ ва тоғ ёнбағрларидан иборат бўлиб, улар Республиканинг шарқий ҳамда жануби-шарқий қисмини эгаллаган. Ўзбекистоннинг Тяншон ва Хисор — Олой тоғ тизмалари таркибига кирувчи ана шу тоғли ўлкалари Тожикистон ва Қирғизистон ҳудудидаги тоғликлар билан туташган; Ўзбекистонга кириб келадиган Угом, Пском, Чотқол, Туркистон, Зарафшон тоғ тизмалари шимоли-ғарб ва жануби-ғарб томон аста-секин пасая боради ва текисликларга қўшилиб кетади.

Мамлакат ҳудудидаги тоғларнинг энг баланд қисми 4643 метрга тенг. Ўзбекистоннинг жанубий-шарқий қисмини эгаллаган тоғликлар Республиканинг сувга бўлган талаб - эҳтиёжини маълум жиҳатдан таъминлаб туришда аҳамият касб этади.

Тоғлар орасида каттагина майдонларни эгаллаган чўкма-ботиқлар мавжуд. Улар жумласига Фарғона, Сангзор — Нурота, Самақанд, Қашқадарё ва Сурхондарё ботиклари киради. «Фарғона водийси» деб ном олган Фарғона ботиғи тоғлар оралиғидаги йирик ҳудуд бўлиб, унинг узунлиги 370 километрга тенг. Фарғона водийси уч томондан тоғлар билан қуршалган, у фақат ғарб томондангина очиқ.

Республика доирасидаги текислик қисмига Устюрт ясситоғлигининг бир қисми, Қуйи Амударё, Қизилқум қумликлари киради. Қизилқум саҳросининг марказий ва жануби-ғарбий қисмида Буконтов, Олтинтов, Кукпатов каби адирлар мавжуд.

Ўзбекистон табиий шароитининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бу ерда тез-тез ер қимирлаш руй бериб туради. Ер қимирлаш кучи айрим ҳолларда саккиз-тўққиз баллга етиши мумкин. Чунончи, 1823 йилда Фарғонада, 1889 ва 1902 йилларда Андижонда, 1866 ва 1868 йилларда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган зилзилалар катта вайроналарга сабаб бўлган. 1966 йил 26 апрел тонгида Республика пойтахтида катта куч билан бўлиб ўтган зилзила кўпчиликнинг ёдида. Бу зилзила оқибатида шаҳар икки млн. км² метрга тенг бўлган уй-жойдан маҳрум бўлди, юзлаб мактаблар, болалар боғчалари ва яслилар, касалхоналар, маъмурий бинолар, маданият, фан ташкилотларига катта шикаст етказилди. Бу зилзиладан шаҳарнинг марказий қисми айниқса катта талафот курди.

Мамлакатимиз табиати ўзининг серқуёшлиги билан ажралиб туради. Унинг Осиё қитъаси марказида, океан ва бошқа сув хавзаларидан узоқда жойлашганлиги, иқлимнинг қуруқлиги, ёғин-сочиннинг камламига сабаб бўлади. Республика иқлими кушни Эрон ва Афғонистон учун хос бўлган ўзгарувчан субтропик иқлимда маълум даражада фарқ қилади. Бу фарқ рельеф хусусиятлари билан боғлиқ.

Мамлакатимизнинг энг совуқ даври январ ойидир. Айрим йилларнинг бу даврида совуқ минус 35 - 38 даражага етади. Ўзбекистоннинг энг шимолий қисмида қиш қарийб 5 ойга чўзилса, водийларда 1,5 - 2 ой давом этади, холос.

Баъзан, қиш мавсуми Ўзбекистонда жуда совуқ келади. 1968—1969 ва 1993—1994 йиллардаги қиш бунга мисол бўла олади. 1994 йил январида Устюртда совуқ 33 — 35 даражага етди. Қизиги шундаки, худди ана шу пайтда Собиқ СССР нинг энг совуқ минтақаларидан бири бўлган Ёқутистонда ҳарорат ҳам айнан шу даражада бўлган.

Июл, тоғли туманларда эса июл —август Республика ёзининг энг иссиқ давридир. Бу даврда водийлар ва тоғ ёнбағрларида харорат ўртача 25 —30 даражага етса, жанубий вилоятларда у 30 — 35, айрим вилоятларда 40 — 42 даражадан ҳам ошиб кетади. Ўзбекистоннинг энг жазирама иссиқ бўладиган Термиз шаҳрида 1944 йилнинг июл ойида харорат плюс 50 даражага етганлиги қайд қилинган.

Ўзбекистон ёғин-сочин кам тушадиган курғоқчил минтакалар қаторига киради. Бунинг устига барча ҳудудларда ёғин миқдори бир текисда эмас. Республиканинг кўпчилик жойларида йиллик ёғин миқдори 200 — 300 мм ни ташкил этади. Ёғингарчилик энг кам бўладиган ҳудудларга қуйи Амударё ва кизилқум чуллари киради. Бу ерларга йил давомида ёққан ёғин миқдори жуда оз. Текисликлардан шарқ ва жануби-шарққа борган сари ёғингарчилик кўпайиб боради ва у тоғли ҳудудларга яқинлашган жойларда 900-950 мм га этади. Қишлоқ хўжалик экинларига сув энг зарур бўлган пайтга келиб ёғингарчилик айниқса камайиб кетади ва сув танқислиги бошланади. Ер усти сувлари Республика ҳудудлари буйича ниҳоятда нотекис тақсимланган. Мамлакат ҳудудининг учдан икки қисмини эгаллайдиган поёнсиз текисликларда сув манбалари жуда оз. Айни пайтда мамлакат шарқидаги тоғликларда дарё шаҳобчалари кўп. Ер усти сувларининг бу тарзда ҳудудлар буйлаб нотекис тақсимланиши табиий шароит хусусиятлари билан борлиқдир. Республикада ҳукм сураётган сув танқислиги айниқса қишлоқ хўжалигининг ривожланишида катта муаммо бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондириш борасида икки йирик дарё — Амударё ва Сирдарё катта ўрин тутади. Бу икки азим дарёдан бири — Сирдарёнинг узунлиги 137; Амударёники эса—1437 км га тенг. Сирдарё Амударёдан узунлигига қарамай, сув хажмига кўра ундан кейин туради.

Ўрта Осиёнинг бу икки дарёси Сирдарё ва Амударё ҳавзасини ҳосил қилади. Сирдарё ҳавзасига Норин, Қорадарё, Чирчиқ Оҳангарон, Сух Исфара, Оқбура, Исфай-рамсой, Шоҳимардон, Ғовасой ва Косонсой киради.

Амударё ҳавзаси эса Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Тўполангдарё, Шеробод дарёларидан ташкил топади.

Амударёнинг ҳам, Сирдарёнинг ҳам асосий ўзани ўзининг ўрта ва қуйи оқимлари доирасидагина Республика ҳудудидан оқиб ўтади, холос. Яна шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Амударё ва Сирдарё Ўзбекистоннинг сувга бўлган эҳтиёжини тўла қондиrolмайди. Сув танқислигини бироз бўлса ҳам юмшатиш кичик дарёлар ва ер ости сувлари зиммасига тушади.

Ўрта Осиё ва шу жумладан, Ўзбекистондаги дарёларга сув берувчи асосий манба қор ва музликлардир. Ўлкамизда сув танқислиги кўп йиллар давомида сезилиб келинади. Шу туфайли Республиканинг қатор ҳудудларида бир нечта каналлар қурилган. Бу борада суғориш усталарининг амалга оширган ишлари кишини lol қилдиради. Халқ орасидан чиққан бундай мутахассислар томонидан амалга оширилган ишлар қатор олимлар, тарихчи, археолог ва четдан келган сайёҳларни ҳайратга солади.

Амударё, Сирдарё, Зарафшон водийсидаги Исфара, Суҳ Қувасой каби сойлардан фойдаланиш мақсадида ана шундай каналлар вужудга келтирилган, Республика ҳудудларида қазилган каналлардан ерларни суғориш ишларидагина эмас, балки электр станциялар қуриш учун ҳам фойдаланиб келинган. Нарпай, Катта Фарғона, Жанубий Фарғона, Шимолий Фарғона, Эски Анҳор, Аму-Бухоро, Катта Наманганга ўхшаш каналлар ва бошқа сув иншоотлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон ҳудудида анчагина кўллар мавжуд. Аммо уларнинг кўпчилиги кичик кўллар ҳисобланади Улар орасида энг йириги Орол кулидир. Бу кул анча майдонни эгаллагани туфайли у денгиз деб юритилади. Бироз каттароқ кўллар қаторига Судочье ва Арнасой киради.

Бир вақтлар Ўзбекистоннинг кемачилик ва балиқчилик соҳаларида муҳим ўрин тутиб келган Орол денгизининг мавқеи ҳозирги даврга келиб анча пасайди. Аму ва Сирдарёнинг Оролга олиб келадиган сув миқдори анча камайиб кетди. Натижада унинг сув сатҳ бир неча метрга пасайди қирғоқлари эса ўнлаб метрга чекинди, Орол муаммоси вужудга келди.

Кўзга кўринган мутахассис-экспертлар фикрича долзарб масала Орол денгизининг аввалги қиёфасини тиклаш эмас, унинг ҳозирги сатҳини сақлаб қолишдан иборатдир.

Орол денгизи фожиаси оқибатида вужудга келган экологик вазият эндиликда мамлакат доирасидан чиқиб бутун сайёра муаммосига айланди. Ушбу муаммони бирорта давлат ўз кучи, маблағи билан бажаришга ожизлик қилади. Демак, Европа мамлакатлари, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва жаҳон миқёсидаги қатор нуфузли бошқа ташкилотлар ҳам бу йирик муаммога диққат-эътиборини кучайтиришлари лозим.

Тошкент, Ашхобод, Тошҳовуз, Нукус каби шаҳарларда Орол муаммосига бағишланган йирик Халқаро анжуманлар ўтказилди. Бу анжуманларда ўнлаб мамлакат вакиллари иштирок этдилар.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясидаги нутқида жаҳон жамоатчилиги диққат-эътиборини яна бир бор Орол муаммосига қаратди.

Хусусан, «Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш билан боғлиқ муаммолар тўғрисида сўз юритар эканмиз, минтақанинг умумий сув захираларидан оқилона фойдаланиш каби муҳим масалани четлаб ўтолмаймиз. Бугунги куннинг энг ўткир экологик муаммоларидан бири – Орол ҳалокатига яна бир бор эътиборингизни қаратмоқчиман. Мана, менинг кўлимда – Орол фожиаси акс эттирилган харита. Ўйлайманки, бунга ортиқча изоҳга ҳожат йўқ.

Денгизнинг қуриши билан боғлиқ оқибатларни бартараф этиш халқаро миқёсдаги саъй-ҳаракатларни фаол бирлаштиришни тақозо этмоқда деб таъкидлади²³.

Республикада сув етишмаслиги назарда тутилиб сунгги йилларда қатор сув омборлари барпо этилди. Ҳозир уларнинг сони 45 тага етди. Улар орасида Чорвоқ, Оҳангарон, Толлимаржон, Туябуғиз, Жанубий Сурхон,

---

²³ Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясидаги нутқи. Манба: [Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти](#). 2017 йил 20 сентябр.

Чимқурғон, Сардоба ва бошқа сув омборлари бор. Қашқадарё воҳасининг йирик сув иншоотлари, жумладан жаҳонда тенги йуқ 6 та насос станциялари Амударёдан 1 сонияда 240 м³ сувни 132 метр баландликка — Толлимаржон сув омборига чиқариб туради.

Республикада бир неча шифобахш минерал сув манбалари мавжуд. Айниқса, таркибида олтингугурт, водород, йод, радий, радон кабилар бўлган сувлар катта аҳамият касб этади. Уларнинг кўпчилиги Кавказнинг машҳур шифобахш манбаларидан қолишмайди. Мамлакатимизда маъданли сув манбаларидан фойдаланиш мақсадида Чимён, Чортоқ, Янгийул, Турон каби санаториялар ташкил қилинган.

Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси ҳам ниҳоятда бой. Ўсимликлар орасида таркибида эфир мойлари бўлган 25 минг хилдан ортиқ ўсимликлар мавжуд. Республика ўсимлик дунёси борасида фикр юритганда Амударё этакларидаги кенг камишзор майдонларни ҳам айтиб ўтиш лозим. Улардан муйнаси қиммат бўлган ондатраларни кўпайтириш, қушлар қуриқхонаси, чорва моллари учун озуқа майдони сифатида фойдаланиш мумкин. Тоғ яйловларининг кўп жойларини эгаллаб олган мевазор, резавор ва ёнғоқзорлар иқтисодиётнинг муҳим тармоғи бўлган асаларичиликни ривожлантириш имконини беради.

Мавжуд ўсимликларнинг қарийб 30 фоизи фақат Республикамизда учрайди. Мамлакатдаги ўсимликларнинг кам қисми чорвачиликда озуқа бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда ер ости бойликлари ҳам кўп. Маълумки ҳозирги замон ишлаб чиқариши ва энг аввало саноатда маҳсулотлар ишлаб чиқариш асосан ер ости бойликларга асосланади. Бу борада мамлакатимиз катта қулайликларга эга. Табиат юртимизга турли-туман хом ашёларни инъом этган.

Ўзбекистон замини шунча кўп бойликларга эгаки, бу жиҳатдан жаҳон харитасида Ўзбекистонга тенг келадиган давлатлар унча кўп эмас.

Дарҳақиқат, Республикамизда Менделеев даврий тизимида акс эттирилган элементларнинг кўпчилиги мавжуд.

Ер ости бойликлари орасида мис, қурғошин, олтин, кумуш, рух вольфрам, уран, табиий газ, нефт, кўмир, алюминий хом ашёси, туз, кимматбаҳо тошлар, мрамор, каолин, озокерит, корунд кабилар бор.

Мутахассис-олимларнинг ҳисоб-китоб қилишларича, Республикамиз ер бағридаги фойдали қазилма бойликлар захираси 3,3 триллион АҚШ долларига тенг.

Ўзбекистон турли фойдали қазилмалар: мис, кумуш, олтин, қурғошин, табиий газ каби қатор конлар захираси буйича жаҳон миқёсида кўзга кўринган ўринларни эгаллайди.

Ер ости бойликлари тўғрисида сўз юритилганда, Ўзбекистоннинг олтин захиралари тўғрисида алоҳида тўхтаб ўтиш ўринли. Олтин мамлакатимизнинг энг асосий бойликларидан бири бўлиб, мустақилликнинг ишончли негизидир. Зеро, барча давлатларнинг ташқи иқтисодий алоқаларида олтин жаҳон валютаси вазифасини ўтайди.

Ўзбекистон Республикаси олтин қазиб чиқариш буйича Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги (МДХ) таркибидаги мамлакатлар орасида Россиядан кейин 2-ўринни, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1 -ўринни эгаллайди.

Олтин захиралари буйича Ўзбекистон дунёда ҳам катта мавқега эга. Мамлакатимиз қидириб топилган олтин захираларига кўра жаҳонда 4, уни қазиб чиқариш ҳажми буйича эса 7-ўринни эгаллайди¹.

Олтин қазиб чиқаришда Мурунгов Республиканинг асосий маркази ҳисобланади. Ушбу олтин кони туфайли Қизилкум саҳросида 1972 йили Зарафшон шаҳри вужудга келган. Мурунговдан ташқари Тошкент, Самарқанд, Жиззах, Наманган вилоятларида ҳам олтин конлари мавжуд. Ўзбекистондаги олтин конлар қаторига Маржонбўлоқ, Кукпатас, Зармитон, Кучбўлоқ, Қайрароч, Пирмуроб кабилар киради.

Республиканинг айрим ҳудудларида мис конлари топилган. Тошкент вилоятининг Олмалиқ атрофида мис конлари бор. Бу коннинг ишга туширилиши натижасида 1951 йили Олмалиқ шаҳри ташкил топган, кейинчалик у рангли металлургия саноати марказига айланган.

Ўзбекистонда табиий газ, нефт, кўмир конлари ҳам мавжуд. Заминимизда аниқланган табиий газ захираси 2 трл. м³, кўмир захираси эса 2 млрд. тоннадан ортиқни ташкил этади. Табиий газ ёқилги сифатидагина эмас, муҳим кимёвий хом ашё сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. Қашқадарё ва Бухоро худудлари Ўзбекистоннинг газга энг бой худудлари ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда чиқарилаётган табиий газ ва нефтнинг ундан туққиз қисми Қашқадарё вилоятига тўғри келади. Муборак газни қайта ишлаш заводи, Кукдумалоқ нефт кони мамлакатимиз ёқилги энергетикаси мажмуасида муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистонда кўп йиллар нефт ва нефт маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уни ташқаридан олиб келинар эди. Ҳозирга келиб эса Республика нефт чиқариш соҳасида катта истиқболларга эга. Кейинги йилларда мамлакатимизда 20 га яқин нефт конларининг борлиги аниқланди. Қатор нефт конлари ишга туширилиши туфайли нефт қазиб чиқариш кескин кўпайди. Масалан, 1990 йили Ўзбекистонда чиқарилган нефт ҳажми 2810 минг тоннани ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб бу рақам 2.5 млн. тоннадан атрофида бўлмоқда. Нефт чиқариш борасида Қашқадарё вилояти Карвонбошилиқ қилади. У ҳозир мамлакатда чиқарилаётган нефтнинг 92 фоизи ана шу вилоятга тўғри келади. Шундай, Ўзбекистон эндиликда нефт буйича ҳам мустақиликка эришди.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида аҳамияти ҳам жуда катта. Ангрен кўнғир кўмир бу борада етакчи ўринни эгаллайди. Мазкур коннинг ишга туширилиши туфайли Ангрен шаҳри ташкил топди.

Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсун тошкўмир конлари бор.

Ер ости бойликлари табиат инъом этган буюк неъматдир. Бироқ, улардан оқилона ва самарали фойдаланиш минтақалар экологик вазиятини соғлом ҳолда сақлаш билан биргаликда олиб борилиши керак.

Маълумот учун дунё мамлакатларида Қуйида нефт, газ, кўмир ва ёғоч каби табиий бойликларининг умумий қиймати жиҳатидан кучли олтиликка кирган давлатларни кўриб чиқсак.

6-ўрин: Хитой. Табиий бойликлари асосан кўмир ва ёғочдан иборат бўлган Хитойнинг бундай бойликлари тахминан 23 трлн. долларни ташкил қилади.

5-ўрин: Эрон. Унинг умумий табиий бойликлари 27,3 триллион долларни ташкил қилиши ҳисоблаб чиқилган. Шундан 16 трлн. доллари нефт ҳиссасига тўғри келса, қолган 11 трлн. доллари газ конларига тўғри келади. Эрон газ ҳажми бўйича Қатар билан беллашади.

4-ўрин: Канада. Табиий бойликлари қиймати 33,2 триллион долларга тенг. Бунга 2009-2010 йилларда очилган нефтли кумлардан 150 млрд. баррелга тенг конлар топилгани сабаб бўлган. Ҳозирда нефт ортидан Канада 21 трлн. доллар ишлаб олиши мумкин.

3-ўрин: Саудия Арабистони. Бу давлатнинг 34,4 триллион долларлик табиий бойликлари бўлиб, бундан 31,5 трлн. доллари нефт ҳиссасига тўғри келади. Айнан Саудия Арабистони ҳиссасига дунёдаги нефтнинг тахминан 20 фоизи тўғри келади.

2-ўрин: АҚШ. Табиий бойликлари 45 триллион долларга тенг дея баҳоланган. Шундан 11 трлн. доллари ёғочга тўғри келса, кўмир 30 трлн. долларни ташкил қилади. Бундан ташқари АҚШ олтин, мис, нефт ва газ конларига ҳам эга. АҚШ ўз табиий бойликларидан келгуси авлодга қолдиришни кўзлаб деярли фойдаланмайди.

1-ўрин: Россия. Табиий бойликлари унинг ҳудуди қадар улкан — 75 триллион доллардан ортиқ. Шундан 28,5 триллиони — ёғоч, 19 трлн. табиий газ ва 7 трлн. доллари нефт ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари Россия кўмир бўйича иккинчи ўринда, олтин конлари бўйича учинчи ўринда туради.

Аммо бу конларнинг кўпчилиги етиб бориш қийин ва музли ҳудудларда эканлиги боис ҳозирча фойдаланилмайди.

4.2.Минтақада минерал хомашё ресурслари тушунчаси, унинг иқтисодий аҳамияти ва унда оқилона фойдаланиш муаммолари
Минерал хом-ашё ресурслари тушунчаси. Минерал-хомашё ресурслари ҳар бир мамлакатнинг энг муҳим бойлик манбаидир. Ундан

олинаётган маҳсулотлар инсоннинг турли эҳтиёжини қондиради. Минерал-хомашёдан турли металллар, ёқилғи, қурилиш материаллари, химикатлар, қишлоқ хўжалиги учун ўғитлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Ер остидаги минерал ҳосилалар қидирилмаган ва баҳоланмаган бўлса, у ҳолда улар минерал хомашё сифатида кўриб чиқилиши мумкин, ҳолбуки уларни аниқлашга ва қидиришга меҳнат сарфланган. Аммо ер остидаги бундай минерал хомашё захиралари потенциал ресурслар ҳисобланади, ҳолос. Улар ер қаъридан қазиб олингандан кейингина ҳақиқий минерал хомашё ҳисобланади. Минерал хомашё тушунчаси фойдали қазилма тушунчаси билан узвий боғлиқдир.

Фойдали қазилма - ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг ҳозирги даражасида саноатда фойдаланиш учун яроқли бўлган ер қобиғидаги табиий минерал моддалардир. Улар ер остидан қазиб олингандан кейин минерал хомашё кўринишига эга бўлади. Шундай қилиб, ер қаъридан қазиб олинган, халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган фойдали қазилмалар минерал хомашё дейилади. Мамлакатда муайян муддатда қидирилган, аниқланган, баҳоланган ҳамда прогноз қилинган фойдали қазилмалар эса минерал ресурслар деб аталади.

Минерал хом-ашё ресурсларининг иқтисодий аҳамияти. Фойдали қазилмаларнинг табиатдаги миқдори, фойдаланишдаги мақсадига кўра маъданли ва номаъдан фойдали қазилмаларга бўлинади. Суюқ ва газсимон фойдали қазилмалар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Конларнинг геологик ўрганилиш даражаси, геологик тузилмалари, фойдали қазилмалари таркиби ва хоссаларини ўрганиш даражаси, тоғ ишлари миқдори ва характери ҳамда ишлаб чиқариш технологиясига қараб, кон захиралари А, В, С1, С2 яъни 4 тоифага бўлинади. А тоифага - фойдали қазилмаларнинг турлари ва технологик хоссалари ўрганилган захиралари киради. Фойдали қазилмаларнинг В тоифадаги захиралари руда жисмларининг ётиши ҳоллари, табиий турлари ва саноат навлари аниқланиб ҳисобланади. Бундай захиралар қидириб топилган ва чегараланган бўлади. С1 категорияга киритилган

фойдали қазилмалар захиралари конларнинг алоҳида участкаларидан олинган технологик намуналарни ўрганиш асосида аниқланади, аммо рудаларнинг хиллари, сифати ва технологик характеристикаси аниқланмаган бўлади.

Захиралар геологик, саноат аҳамиятига молик ва эксплуатация турларига бўлинади. Минерал ресурсларга бўлган талаб вақтга қараб ўзгариб туради ва у жамиятнинг ривожланиш даражасига, ишлаб чиқариш эҳтиёжларига, шунингдек техника тараққиётига ва иқтисодий имкониятига боғлиқ бўлади.

Табиий минерал моддалар уларга бўлган эҳтиёж ва амалда улардан фойдаланиш усуллари пайдо бўлгандагина минерал ресурсларга айланади. Техника билан қуролланганлик даражаси қанча юқори бўлса, фойдали қазилмалар ассортиментини шунчалик кўп бўлади ва минерал хомашёнинг кўплаб янги турлари саноат ишлаб чиқаришга жалб этилади.

Масалан, саноат аҳамиятига эга бўлган тошкўмирдан фақат XVII аср охиридан, нефтдан XIX аср ўрталаридан, алюминий, магний, хром ва нодир элементлар маъданларидан ва калийли тузлардан XIX аср охири ва XX аср бошларидан, уранли маъданлардан эса XX аср ўрталаридан бошлаб фойдали қазилма сифатида фойдаланиб келинмоқда.

Минерал хом ашё ресурсларини ҳудудий жойлашуви, уларни иқтисодиётда тутган ўрни. Одатда, фойдали қазилмалар захиралари ва прогноз қилинган ресурслар миқдорий жиҳатдан баҳоланади. Дунё ва айрим мамлакатлар минерал-хомашё балансида, ҳар бир фойдали қазилма тури, захираларининг 70-80 %дан ортиғи йирик ва жуда катта конлар ҳисобига тўғри келади, қолганлари ўртача катталиқдаги ва кўплаб майда конларга жамланган. Умуман қидириб топилган фойдали қазилмаларнинг талайгина қисми маъдан миқдorigа нисбатан оз бўлган, ёки катта чуқурликда ва мураккаб тоғ-геологик шароитларда жойлашган конларда жамланган.

Минерал ресурсларни саноат йўсинида ўзлаштириш уларни баҳолашга (илмий-тадқиқот, излаш ва геологик қидирув ишлари) ва ҳажмига,

саноатнинг ўзига хос хусусиятларига ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига, хўжалик минерал-хомашё секторининг мамлакат иқтисодиётидаги роли билан белгиланади ҳамда қазиб чиқариш, бойитиш ва қайта ишлашни ўз ичига олади. Минерал ресурсларнинг қайтадан тикланмаслиги, улардан оқилона фойдаланиш зарурати, қазиб чиқариш, қайта ишлаш ва ташишда нес-нобуд бўлишини қисқартириш, шунингдек иккиламчи хомашё сифатида ишлатиш ва минерал ресурслардан фойдаланишда экологик иқтисодий ёндошувга риоя қилиш лозимлиги билан изоҳланади.

Минерал-хомашё ресурсларига бўлган эҳтиёж истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришга нисбатан жадал ортиб бормоқда. Бу асосан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштириш, унинг энергетик ва техникавий қуролланганлик даражасини ошириш учун кўп миқдорда табиий ресурслар зарурлиги билан изоҳланади. Минерал-хомашё ресурслари ролининг ортиб бориши уларга нисбатан эҳтиёжнинг ўсиши билангина эмас, балки уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва меҳнат унумдорлигига таъсири билан шартланади. Бундан ташқари, ишлаб чиқаришни ривожлантириш суръатлари ва даражаси кўп жиҳатдан фойдали қазилмалардан фойдаланиш самдорлиги кўламлари ва даражасига боғлиқдир.

Минерал хомашё ресурсларидан оқилона фойдаланиш. Ўзбекистон Республикасида ишга солинаётган фойдали қазилма конлари бошқа мамлакатлардан ўзининг жуда катта захиралари билангина эмас, балки қуйидаги бир қатор хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради:

- биринчидан, табиий ва минерал-хомашё захиралари йирик конларда тўпланган бўлиб, уларни қазиб олинган жойнинг ўзидаёқ комплекс қайта ишлаш имконияти бор;

- иккинчидан, фойдали қазилмаларнинг кўпгина турлари таркибида фойдали компонентлар юқори даражада бўлибгина қолмай, катта миқдорда йўлдош элементларга ҳам эга;

- учинчидан, конларнинг кўпчилигида очиқ усулда ишлаш мумкин, рудаларни бойитиш технологияси ҳам нисбатан оддий. Бу технология кўп миқдорда фойдали компонентлар чиқариш ва жаҳон бозорида харидоргир маҳсулот олишни таъминлайди;

- тўртинчидан, кўпгина фойдали қазилма конлари яхши ўзлаштирилган, аҳоли зич яшайдиган ҳудудларда жойлашган. Улар қулай транспорт инфратузилмаси, шу жумладан суюқ ва газ ҳолатидаги фойдали қазилмалар учун қувур транспортига эга.

4.3. Минтақа минерал ресурслари ва улардан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати

Ўтган вақт мобайнида республикада ер қаъридан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва уни муҳофаза қилиш, минерал-хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, ҳудудларда замонавий саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун шарт-шароитлар яратиш юзасидан бир қатор комплекс чора-тадбирлар мақсадли амалга оширилди.

Ер қаърини комплекс геологик ўрганиш, узоқ истиқболга мўлжалланган минерал-хом ашё базани ривожлантириш ва такрор ишлаб чиқариш дастурларини самарали амалга ошириш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш бўйича ягона геология хизмати ташкил қилинди.

Шу билан бирга, ишларнинг амалдаги ҳолатини ўрганиш ушбу соҳада фойдали қазилмалар захираларини кўпайтириш ва оқилона фойдаланишни таъминлашга, шунингдек, инвестициявий жозибадорлик кўрсаткичларига салбий таъсир кўрсатаётган тизимли муаммолар мавжудлигидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул

қилинди. Унга кўра²⁴ : геология ташкилотлари ваколатларини амалга оширишнинг аниқ механизми мавжуд эмаслиги, ер қаъридан фойдаланиш устидан назоратни самарали амалга ошириш учун мавжуд ресурсларни жалб қилиш имконини бермаётганлиги, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари геология ташкилотлари фаолиятига етарлича жорий этилмаслиги, геология ташкилотлари мутахассисларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ва уларни моддий рағбатлантиришнинг амалдаги тизими даражаси пастлиги каби бир қатор жиддий муаммолар мавжудлиги таъкидланади.

Қарорга мувофиқ Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси — ер қаърини геологик ўрганиш, ундан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш, шунингдек, кончилик муносабатларини бошқариш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириши белигилаб қўйилди.

Ўзбекистонда олтин захиралари ва уни қазиб олиш. Ўзбекистон худудининг катталиги бўйича 55-ўринда, аҳолиси бўйича 39-ўринда, олтин захиралари бўйича 4-ўринда, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми юзасидан дунёда 8-ўринда ва аҳоли жон бошига олтин ишлаб чиқариш бўйича 5-ўринда туради. Мамлакатимизда йилига қарийиб 100 тонна атрофида олтин қазиб олинади. Маълумот учун 2016-2018 йилларда 70-80 тонна атрофида олтин экспорт қилимоқда. Шу ўринда дунёдаги энг йирик олтин захирлари мавжуд давлатларни кўриб чиқсак. Хитой 1-ўринда 450 минг тонна, Австралия 270 минг тонна, Россия 245 минг тонна, АҚШ 211 минг тонна, Канада 160 минг тонна, ЖАР 150 минг тонна атрофида олтин қазиб олмоқда.

Олтин глобал молия тизимининг муҳим элементи, чунки бу металл коррозияга мойил эмас, кўплаб техник соҳаларга эга ва унинг захиралари кичикдир. Олтин тарихий катаклизмалар жараёнида деярли йўқолиб кетган, лекин фақат тўпланган ва эриган. Ҳозирги кунда жаҳон банкининг олтин

---

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон республикаси давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Манбаа Lex.uz.

захиралари 32 минг тоннага баҳоланмоқда (агар сиз бу олтинни бирлаштирсангиз, сиз тахминан 12 метрли бир кубни оласиз). Олтиннинг халқаро валюта сифатида ролини пасайиши бир неча марта таъкидланган, бироқ жаҳоннинг деярли барча банклари олтинни ликвидлилик манбаларидан бири сифатида сақламоқда. Шундай қилиб, 2007 йил маълумотларига кўра, марказий банклар захирадаги активлар сифатида миналаштирилган олтиннинг жаҳон жамғармаларининг 20% ини ушлаб туришган, айрим давлатлар захираларнинг 10% ни олтин билан ушлаб туришган. Мамлакатимизда 2019 йил маълумотларига кўра валюта захиралари 27,4 миллиард долларни ташкил этган. Уларнинг 14,4 миллиард доллари монетар олгиндир.

Ўзбекистонда уран захиралари. Ўзбекистон Давлат Геология қўмитаси маълумотига кўра, республикада аниқланган уран захиралари миқдори 190 минг тоннани ташкил қилади. Ундан 140 минг тоннаси – кумлоқ уран конларидир, 47 – минг тоннаси қора сланец уран конлари. Қазиб олиш осонроқ бўлган кумлоқ уран конлари олдин хорижий сармоядорларга таклиф қилинмас эди. Ушбу конлар Ўзбекистонда уран қазиб олиш ҳуқуқига эга бўлга ягона корхона - Навоий тоғ-металлургия комбинати захиралари таркибига киради.

Сўнгги бир неча йил давомида Ўзбекистон ҳукумати хорижий сармоядорларни қора сланецли уран конларидан уран қазиб олишга чорлашга ҳаракат қилди, лекин муваффақиятга эриша олмади. Бундай уран қазиб олиш учун катта инвестициялар киритиш керак.

Айни дамда Ўзбекистон қазиб олинган барча уран рудасини экспортга юборади. Хусусан 2019 йил январда Ўзбекистон ва Ҳиндистон орасида уран етказиб бериш бўйича 200 млн долларлик шартнома имзоланган эди.

Маълумот учун, бугунги кунда дунёнинг фақат 16 та мамлакатада уран захиралари аниқланган. Шунлардан бири Ўзбекистон. Энг йирик уран захиралари: Австралияда – 1,6 млн тонна, Қозоғистонда – 745 минг тонна, Канадада – 509 минг тонна, Россияда – 507 минг тонна.

Ўзбекистон уран захирлари бўйича дунёда 11-12 ўринларда, уни қазиб олиш бўйича 7- ўринда туради.

Мамлакатимизда ушбу соҳада кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Франциянинг Orano Mining S.A компанияси билан Навоий вилоятида уран конларини қидириш ва қазиб олиш бўйича қўшма корхона ташкил қилинди.

Ўзбекистонда мис захиралари. Мамлакатимиз мис захиралари бўйича дунёда 10-11-ўринда туради. Бугунги кунда Ўзбекистонда ягона мис ишлаб чиқарувчи, бу – «Олмалик» ТМК бўлиб, у йилига 100 минг тонна мис ишлаб чиқаради. Компания асосан Кальмакыр ва Сары-Чеку мис-порфир конларидан фойдаланади. Ундан ташқари янги мис рудаси захираларини излаб топиш, мавжудларини ишга тушириш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Россиянинг «Росгеоперспектива» компанияси Навоий вилоятидаги «Казахтау» и «Казахтау –I» мис-порфир конларида синов қудуқлари қазилади. Дастлабки босқичда сармоялар миқдори 3 миллион доллардан иборат.

Rio Tinto номли Австралия-британия компаниясига Намангандаги «Гава» ҳудудида мис топиш учун «Дальнее» номли конни ўзлаштиришга киришди. Унинг умумий қиймати 1,7 млрд. доллар. Лойиҳа очиқ услуб билан йилига 23 миллион тонна руда қазиб олишни назарда тутди.

Минтақада кўмир захиралари. Ўзбекистон қидириб топилган кўмирнинг 1900 млн. тонна миқдоридаги захираларига эгадир, шу жумладан қўнғир кўмир захиралари 1853 млн. тоннани ташкил этади.

Сурхондарё вилоятидаги Шаргун кўмир конида йиллик кўмир қазиб олиш ҳажми бугунги 150 минг тоннадан 900 минг тоннага етказилиши режалаштирилмоқда.

Хитойнинг China Railway Tunnel Group компанияси ушбу лойиҳани амалга оширишга киришди. Хитойлик мутахассислар умумий узунлиги 1,5 минг километр бўлган эски кўмир шахталарини қайта тиклаш ҳамда 2,2 км

янги туннеллар қазииш ҳисобидан қўшимча миқдорда хом-ашё қазиб олишни режалаштиришган.

Лойиҳанинг умумий қиймати 105,5 миллион долларни ташкил қилади. Тайёрлов ишлари 2020 йилнинг биринчи чорагида яқунлаш режалаштирилган. Шагункўмир маҳсулотини ташиш учун 20 километрли темирйўл қурилади ва мавжуд йўллар таъмирланади.

Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, Шаргун конида кўмир захиралари 33 миллион тоннадан ортиқ. Бу республикадаги энг бой кон ҳисобланади. Бугунги кунда дунёнинг етакчи кўмир қазиб олувчи мамлакатлари Хитой, АҚШ, Ҳиндистон, Германия, Россия ва Украина ҳисобланади. Ўзбекистон ҳам яқин йилларда ушбу рўйхатдан жой олишни режалаштирган.

«Ўзбекнефтгаз» соҳасида мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар. 1997 йилда Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи «Течнип» (Франция), Марубени, «Джей Джи-Си» (Япония) компаниялари билан ҳамкорлик йўлга қўйилди.

1999 йилда улар Хайзҳобод ер ости газ омборини «BSI Индастриез» (АҚШ) компанияси билан биргаликда Дрессер-Ренд (АҚШ) компрессорлари ёрдамида ишлатишди.

Шўртан газ-кимё мажмуасини қуриш 2001 йилда «АББ Луммус Глобал» (США), «Нишо Иваи» (Япония), «АББ Соими» (Италия) компаниялари ёрдамида амалга оширилди.

Шўртан конидаги инжиниринг компанияси Беитман (Исроил) билан биргаликда компрессор станциясини қуриш лойиҳаси 2003 йилда тугалланган ва фойдаланишга топширилган.

Кўкдумалоқ конида жойлашган Дрессер-Ренд бирликлари (АҚШ) билан компрессор станцияси 1997 йилда қурилиб ишга туширилди. Ушбу лойиҳани амалга ошириш республика учун нефт ва газ соҳасини ривожлантиришда муҳим қадам бўлди. Ушбу лойиҳани Келлогг (АКСХ) хорижий компаниялари билан биргаликда амалга оширгандан сўнг, Нишо Иваи (Япония) хорижий инвестицияларни жалб қилишни бошлади.

2000 йилда Мицуи компаниялари (Япония) ва Тоё Енжинеринг (Япония) билан ҳамкорликда юқори сифатли нефт маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи реконструкция қилинди.

«Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси Россиянинг «Лукойл» ва «Газпром» компаниялари билан ҳамкорликни йўлга қўйди. Ушбу компания Тошкентдаги Инҳа университети, Нефт ва газ бўйича И. Губкин номидаги Россия давлат университети расмий ҳамийсидир.

2004 йилда «Лукойл» компаниясининг инвестицион жамияти ва «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компанияси Қандим конлари гуруҳида, Хаузак ва Шоди участкасида, шунингдек Қўнғирот участкасининг йирик лойиҳасини 35 йил давомида ишлаб чиқаришни тақсимлаш тўғрисидаги битим (ПСА) имзолади.

2002 йил охирида «Газпром» ва «Ўзбекнефтгаз» МХК ўртасида стратегик ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланган бўлиб, унинг мақсади компаниялар ўртасидаги ҳамкорликни кенгайтиришдир.

Ушбу лойиҳаларнинг амалга оширилиши «Газпром» га «Шахпахти» конида қазиб олинган газ захираларини сақлаш ва ривожлантиришдан ҳамда Ўзбекистон Республикаси нефт ва газ секторида ўз фаолиятини янада ривожлантиришни бошлашга имконият яратди. «Шахпахта конини қўшимча равишда ривожлантириш», «Ўзбекнефтегаз» МХК ва «Зарубезнефтегаз» ҚК, «Газпром» ОАЖ ва «Gas Project Development Central Asia AG» (Швейцария) компаниялари келишув битимлари имзоланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 30 августдаги «Оролбўйининг ўзбек қисмини геологик жиҳатдан ўрганиш тўғрисида» ги Фармониға мувофиқ Маҳсулотни тақсимлаш тўғрисидаги битим шартларига мувофиқ янги очилган углеводород конларини кейинчалик ривожлантириш, Ўзбекистон Республикасининг «Орол денгизининг Ўзбекистон қисмини тақсимлаш тўғрисидаги битимни имзолаш тўғрисида»ги 2007 йил 30 январда кучга кирган CNPC (КНР), KNOС(Корея), LUKOILOverseasHoldingLtd (РФ),

PETRONAS Carigali Overseas SDNBHD ((Малайзия) ва «Ўзбекнефтгаз» миллий холдинг компаниясида инвесторлар консорциуми келишуви имзоланди.

Ушбу лойиҳа Шўртан газ-кимё мажмуасидан тозаланган метан асосида синтетик суёқ ёқилғиларни ишлаб чиқаришга қаратилди. Лойиҳанинг умумий қиймати 3,985 млн.долларни ташкил этади, лойиҳанинг ўртача йиллик қуввати 863 минг тонна дизел ёқилғиси, 304 минг тонна керосин, 393 минг тонна нафта, 11 минг тонна суёлтирилган газни ташкил этади. Ушбу лойиҳа Сасол (Жанубий Африка) ва Петронас (Малайзия) билан биргаликда амалга оширилади.

Муборак газни қайта ишлаш заводида газ-кимё мажмуаси қурилди. Ушбу лойиҳанинг қиймати 2 млрд. долларга баҳоланади ва режалаштирилган ишлаб чиқариш қуввати 492 минг полиэтилен, 66 минг тонна газ конденсати ва 53 минг тонна пиробензен каби маҳсулот турларини ташкил этади.

Дунёдаги энг йирик табиий газ захиралари мавжуд давлатларни кўриб чиқадиган бўлсак, Россия (Уренгой кони, Газпром жаҳон газ захирасининг 17 фоизини ташкил қилади), Эрон, Форс кўрфази мамлакатларининг аксарияти, АҚШ, Канада. Европа мамлакатлари орасида - Норвегия ва Нидерландия. МДХ республикалари орасида Туркменистон катта газ захираларига эга ва шу жумладан Озарбайжон, Ўзбекистон ва Қозоғистон киритилади. Кўриниб турибдики мамлакатимиз энг кўп табиий газ захиралари мавжудлиги бўйича кучли 10 талик қаторида.

Шунинг билан бирга ушбу соҳаларда ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Хусусан, минтақада 2006 йилдан 2016 йилгача нефть ишлаб чиқариш ҳажми икки баравар камайди. Агарда 2006 йилда 5.4 млн. тонна нефть қазиб олинган бўлса 2017 йилда бу кўрсаткич 2.4 млн. тонна атрофида бўлмоқда. Юқори қайд этиб ўтилган нефть ва газ соҳасидаги ҳамкорликлар бу борадаги ишларни янги боқичга кўтаради.

Мамлакатимизда мавжуд хом-ашё ресурсларидан самарали фойдалнишни йўлга қўйишга алоҳида эътибор қаратилаётганини яна бир

мисолада яққол кўриш мумкин. Хусусан, Ўзбекистонда илк бор темир рудаси казиб олиниши йўлга қўйилади. «Келгуси йилда нафақат Қорақалпоғистон, балки бутун мамлакат иқтисодиётида улкан ривожланишни таъминлайдиган йирик лойиҳа амалга оширилади. Яъни, Тебинбулоқ конини ўзлаштириб, мамлакатимизда биринчи марта темир рудаси казиб олишни кўзда тутадиган, қиймати 810 миллион долларга тенг бўлган лойиҳа бажарилади», — деб таъкидлади давлат раҳбари²⁵.

Бу лойиҳанинг иккинчи босқичини ишга тушириш учун 940 миллион доллар сармоя киритилади. Натижада 2021 йилдан бошлаб бу ерда йилига 1 миллион тонна пўлат ишлаб чиқариш имконияти пайдо бўлади.

Юқорида қайд этилган ютуқлар билан бирга айрим соҳаларда тизимли муаммо ва камчиликлар мавжуд. Хусусан, нефть ва газ конденсати қазиш, суюлтирилган газ ишлаб чиқариш бўйича захиралар етарли даражада ошириб борилмаганлиги, геология-қидирув жараёнидаги бурғилаш ҳажми бўйича прогноз кўрсаткичлари бажарилмаслиги оқибатида захирани янада ошириш имкониятларидан етарлича фойдаланимаётганлиги, табиий газ қазиш қувватлари ҳамда тарқатиш тармоқларини модернизация қилиш ва таъмирлаш ишлари ҳам етарли даражада эмаслиги оқибатида газ казиб олишдан бошлаб, уни истеъмолчига етказиб бергунча ушбу табиий бойликнинг 6 фоизи атрофида йўқотишлар мавжуд.

Қайд этилган муаммоларни бартараф этиш юзасидан мамлакатимизда Нефть-газ соҳасини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш, «Ўзбекнефтгаз» акциядорлик жамиятининг кредит рейтингини аниқлаш ишларини жадаллаштириш бўйича амалий ишлар олиб борилмоқда.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1. Табиий - географик шароити нуқтаи назардан оладиган бўлсак, Ўзбекистан қатор қулайликларга эга бўлган минтақалардан ҳисобланади. Республика майдони 448,9 минг км² га тенг бўлиб, у ғарбдан шарққа 1425 км

---

²⁵ Шавкат Мирзиёев Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси депутатлари ва фаоллари билан бўлиб ўтаётган учрашуви. 2017 йил 15 декабрь. Манбаа. uza.

га, шимолдан жанубга эса 930 км га чўзилган. Ўзбекистон ўз майдонига кўра Европанинг Буюк Британия, Бельгия, Дания, Швейцария, Австрия каби мамлакатлар майдонини қушиб ҳисоблаганда ҳам улардан катталиқ қилади.

2. Ер ости бойликлари орасида мис, кўрғошин, олтин, кумуш, рух вольфрам, уран, табиий газ, нефт, кўмир, алюминий хом ашёси, туз, қимматбаҳо тошлар, мрамар, каолин, озокерит, корунд кабилар бор.

3. Минерал-хомашё ресурслари ҳар бир мамлакатнинг энг муҳим бойлик манбаидир. Ундан олинаётган маҳсулотлар инсоннинг турли эҳтиёжини қондиради. Минерал-хомашёдан турли металллар, ёқилғи, қурилиш материаллари, химикатлар, қишлоқ хўжалиги учун ўғитлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

4. Минерал-хомашё ресурсларига бўлган эҳтиёж истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришга нисбатан жадал ортиб бормоқда. Бу асосан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштириш, унинг энергетик ва техникавий қуролланганлик даражасини ошириш учун кўп миқдорда табиий ресурслар зарурлиги билан изоҳланади.

5. Ўтган вақт мобайнида республикада ер қаъридан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва уни муҳофаза қилиш, минерал-хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, ҳудудларда замонавий саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун шарт-шароитлар яратиш юзасидан бир қатор комплекс чора-тадбирлар мақсадли амалга оширилди.

Назорат саволлари:

1. Табиий ресурслар тушунчаси мазмуни ва моҳиятини изоҳлаб беринг?
2. Ўзбекистоннинг табиий - географик шароити ҳақида баён қилинг?
3. Минерал хом-ашё ресурслари тушунчасига таъриф беринг?
4. Минерал хом-ашё ресурсларини иқтисодий аҳамияти нимада?
5. Ўзбекистонда олтин, уран, мис, кўмир захиралари ва уни қазиб олиш кўрсаткичлари ва иқтисодий аҳамиятини баҳоланг?
6. Ўзбекистонда неть ва газ захираси ва уни қазиб олиш юзасидан амалга оширилаётган ислохотлар тўғрисида нималарни биласиз?

5-МАВЗУ. МИНТАҚАЛАР АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Режа:

5.1. Аҳолининг табиий ўсишнинг асосий омиллари. Аҳолининг ўсиш динамикаси ва демографик тенденциялар.

5.2. Минтақада меҳнат бозори. Меҳнат бозорини тартибга солишнинг ҳудудий асослари, аҳоли бандлиги ва уни такомиллаштириш йўллари.

5.3. Минтақада меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари

5.4. Халқаро меҳнат ресурсларининг ўзига хос хусусиятлари

5.5. Минтақа иқтисодиётида меҳнат ресурслари мобиллиги

Таянч тушунча ва иборалар: аҳоли, аҳолининг табиий ўсиши, аҳоли зичлиги, демография, демографик вазият, демографик тенденциялар, демографик омиллар, демографик хусусиятлар, ҳудудий демографик ўсиш, меҳнат бозори, бозор иқтисодиёти, бандлик, ишсизлик, меҳнат ресурслари, ишчи кучи, меҳнат ресурслари баланси, меҳнат миграцияси, иш ҳақи, меҳнат ресурслари мобиллиги.

5.1. Аҳолининг табиий ўсишнинг асосий омиллари. Аҳолининг ўсиш динамикаси ва демографик тенденциялар.

Ўзбекистон географик жиҳатдан Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашган бўлиб, умумий майдони 448,97 кв.км.ни ташкил этади. Ҳозир республикамиз аҳолиси сони 2019 йил 1 апрел ҳолатига 33 млн 375,8 минг кишини ташкил этиб, 2019 йил бошидан 120,3 минг кишига ёки 0,4 фоизга ўсди.

1897-йилда Ўзбекистон ҳудудида атиги 3,9 млн. киши яшар эди, яъни ўтган 100 йилдан сал кўпроқ вақт мобайнида бу ерда аҳоли 6,3 баравар кўпайди. XX асрда Ўзбекистон аҳолисининг сони бир текис ошгани йўқ. Унинг дастлаб икки ҳисса кўпайиши салкам 60 йил давомида, кейинги икки ҳисса кўпайиши эса 20 йил ичида рўй берди. Республика аҳолиси 2018 йилнинг охирига келиб, 1980-йилдагига нисбатан 2 баравар кўпайди.

Аҳолининг кўпайиши билан бир қаторда республика ва унинг ҳудудларида аҳоли зичлиги ҳам ошиб бормоқда. Хусусан, юртимизда ҳар кв.км.га 1940 йилда 14,6 киши тўғри келган бўлса, 1991 йилда бу кўрсаткич 46,3 киши, 2010 йилда 64,9 кишидан иборат бўлган. 2019 йилда бу кўрсаткич 74,1 кишини ташкил этди (1940 йилга нисбатан деярли 5 баравар ошган). Айни пайтда Ўзбекистоннинг 14 та ҳудудидан 10 тасида аҳоли зич жойлашган бўлиб, уларнинг умумий майдони бутун республика ҳудудининг тўртдан бир қисмини ташкил этади. Аҳолиси унча зич бўлмаган тўртта маъмурий-ҳудудий бирлик бўлиб, улар Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий ва Жиззах вилоятлари ҳисобланиб, республика ҳудудининг қолган тўртдан уч қисмини эгаллаган (5.1-жадвал).

5.1-жадвал. Аҳолининг зичлиги (йилда, 1 кв.км.га тўғри келадиган аҳоли сони, киши)

Ҳудудлар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2018 йилдаги аҳоли зичлиги энг юқори ва паст ҳудудлар
Ўзбекистон Республикаси	64,9	65,8	66,8	67,9	69,1	70,3	71,5	74,1
Қорақалпоғистон Республикаси	10,1	10,2	10,3	10,4	10,6	10,8	10,9	11,2
Андижон	621,5	631,2	641,0	652,4	664,5	676,9	689,0	713,2
Бухоро	41,8	42,3	42,9	43,6	44,3	45,0	45,7	
Жиззах	55,0	55,9	56,8	57,8	58,9	60,2	61,3	
Қашқадарё	95,3	97,2	99,1	101,3	103,6	105,9	108,1	
Навоий	7,9	7,9	8,0	8,1	8,2	8,4	8,5	8,8
Наманган	319,8	325,3	330,5	336,6	343,3	349,9	356,5	370
Самарқанд	195,0	198,3	201,6	205,5	209,6	213,7	217,8	
Сурхондарё	108,2	110,4	112,5	114,8	117,3	120,0	22,5	
Сирдарё	169,9	172,8	175,4	178,5	181,6	184,7	87,6	
Тошкент	173,4	175,1	176,8	178,7	180,9	183,2	85,5	
Фарғона	477,7	485,3	492,6	501,0	509,6	518,5	27,3	544,8
Хоразм	264,6	269,3	273,4	278,4	283,6	288,7	93,7	
Тошкент ш.	6875,7	6914,1	7008,8	7044,6	7099,6	7165,2	257,9	

Манба: Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

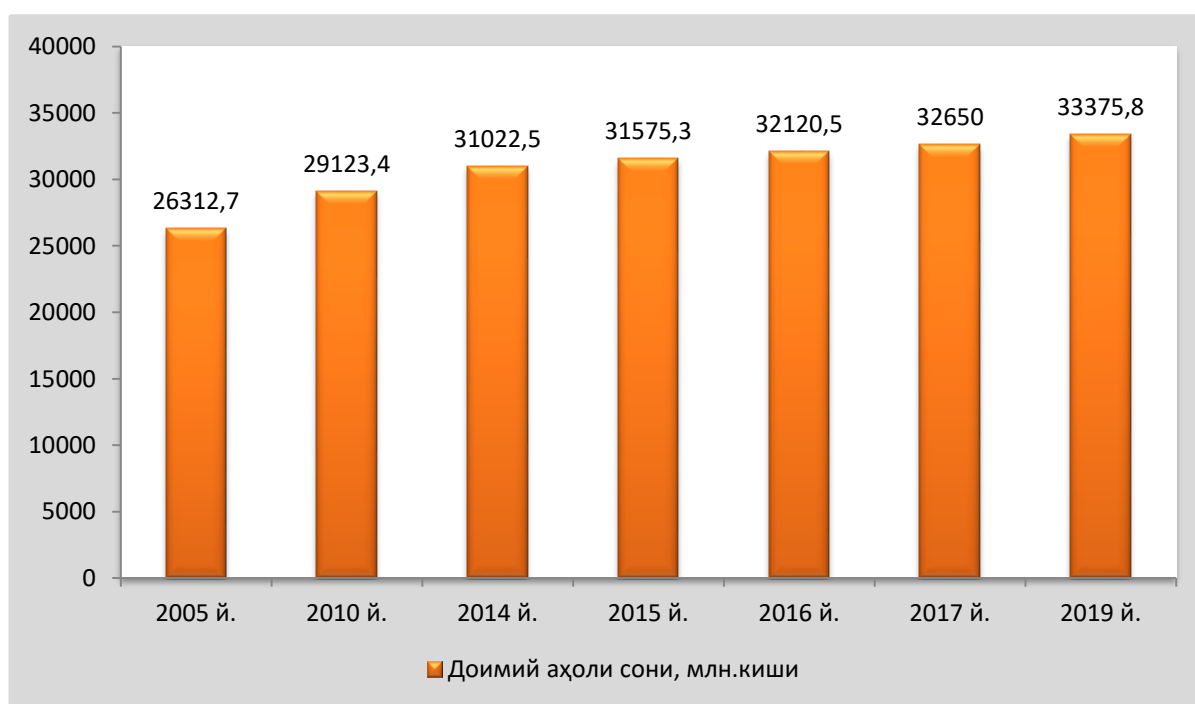
Аҳоли зичлиги бўйича таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон бўйича 1 кв кмга 74,1 киши, аҳолининг энг зич жойлашуви Андижон (1 кв кмга 713,2

²⁶ Stat.uz. Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

киши), Фарғона (544,8 киши), Наманган (370 киши) вилоятларига тўғри келган бўлса, аксинча ҳолат Навоий вилояти (8,8 киши) ва Қорақалпоғистон Республикасига (11,2 киши) тўғри келмоқда.

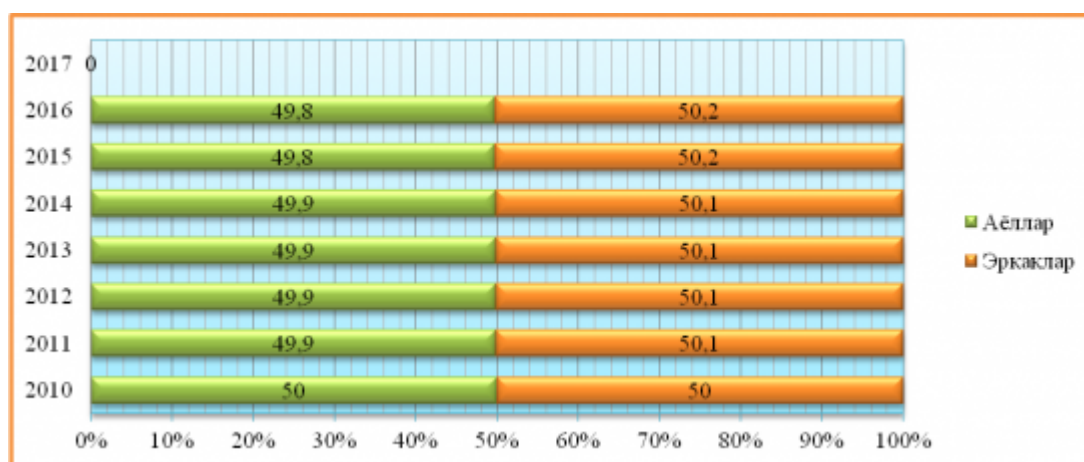
Маълумки, мамлакатнинг барқарор ва самарали ривожланишига таъсир этувчи омиллардан бири барқарор демографик вазият саналади. Ўзбекистонда аҳолининг табиий кўпайиш суръатлари сўнгги йилларда бироз пасайган бўлишига қарамасдан, Марказий Осиё ва МДХ мамлакатлари орасида аҳолининг кўпайиши кўрсаткичи бўйича ҳамон етакчи давлат ҳисобланади.

Таҳлилий маълумотларга кўра, республикаимиз мустақиллигининг 20 йили (1991-2011 йиллар) мобайнида Ўзбекистон аҳолиси сони 8,9 млн. кишига ошган ҳолда, бу кўрсаткич шу даврда қўшни давлатлар, хусусан, Тожикистонда 2,2 млн. киши, Туркменистонда 1,2 млн. киши, Қирғизистонда 1,0 млн. киши, Қозоғистонда 0,8 млн. киши ҳамда Озарбайжонда 1,9 млн. кишига тўғри келади. Аксинча МДХнинг айрим давлатлари, жумладан, Украинада 6,0 млн., Россияда 5,4 млн., Молдовада 0,8 млн., Белоруссияда 0,7 млн. ва Арманистонда 0,3 млн. кишига камайиш ҳолати кузатилган.

5.1-чизма. Ўзбекистонда аҳоли сонининг ўсиш динамикаси (йил охирига, минг киши).

Аҳоли сони жинсий таркиби бўйича республикада ҳар 1000 нафар эркакка 997 нафар аёл тўғри келади (5.2-чизма). Бу кўрсаткич динамикаси бўйича охириги йилларда барқарор мутаносиблик кузатилмоқда.

5.2-чизма. Ўзбекистонда доимий аҳоли умумий сонидида аёллар ва эркакларнинг нисбати (фоизда).

Умумий ҳолда айтиш мумкин, дунё бўйича эркаклар сони аёлларникидан кўп. Гапни биология тили билан тушунтириб кўрайлик. Айрим жинсли организмларда (одам ҳам айрим жинсли организм) Фишер тамойилига кўра қоида бўйича жинслар нисбати 1:1 га тенг бўлади. Лекин амалда ўғил ва қиз чақалоқларнинг туғилиш нисбати жуда оз нисбатларда фарқ қилади. АҚШ Марказий разведка бошқармаси (МРБ) нинг 2014-йилги маълумотига кўра бутун дунё бўйича туғилиш кўрсаткичи бўйича 100 та қиз болага 107 та ўғил бола тўғри келган. 2017-йилда бутун дунёда 100 та аёлга 102 та эркак тўғри келиши қайд этилган.

Ушбу рақамларни давлатлар кесимида кўрилса янада юқори кўрсаткичлар келиб чиқишига гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, Хитойда ўтган асрда «Бир оила - бир фарзанд» демографик сиёсати сабаб ўғил ва қиз болаларнинг сони орасида сезиларли даражада тафовут юзага келган. Жумладан, ушбу давлатда 100 та қиз бола чақалоққа 115 та ўғил бола чақалоқ тўғри келган ва бу дунёдаги энг юқори кўрсаткич ҳисобланади. Ҳиндистонда бу кўрсаткич 100:112, Арманистонда 100:113, Ветнам ва Озарбайжонда 100:111, Албанияда 100:110 ни ташкил этади.

Ўзбекистонда эса 100 та қиз бола чақалоққа 106 та ўғил бола чақалоқ тўғри келади. 2016 йилги маълумотга кўра бутун дунёда Қозоғистонни ҳисобга олмаганда (Қозоғистонда шу йили 100 та қиз бола чақалоққа 94 та ўғил бола чақалоқ тўғри келган) барча давлатларда ўғил бола чақалоқлар қиз бола чақалоқларга нисбатан кўп туғилган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра 2017 йилда бутун Республикасида 715 519 та чақалоқ туғилган бўлиб, 100 та қиз болага 108,5 та ўғил бола тўғри келган. Ёш давомида ўзгариб борадиган жинслар нисбатига эътибор берадиган бўлсак ҳам Ўзбекистонда аёллар ва эркеклар ўртасида кескин тафовутни учратмаймиз. Жумаладан, 0-14 ёш оралиғида 100 та қизга 105 та ўғил бола, 15-24 ёш оралиғида эса 103 та, 25-54 ёш оралиғида эса 99 та, 55-64 ёш оралиғида 90 ва 65 ёшдан катта ёшлилар орасида 74 та эркек тўғри келишини кўриш мумкин.

Юқоридаги кичик таҳлилдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, жамиятда аёллар эркекларга нисбатан кўпайиб кетгани йўқ,

Хитой ва Ҳиндистон каби аҳолиси Ер шари аҳолисининг 35 фоизини ташкил этувчи мамлакатларда умумий ҳолда эркеклар сони аёлларникидан кўп. Хитойлик мутахассисларнинг фикрича 2030-йилга бориб Хитойда 30 млн ортиқча балоғатга етган эркек киши бўлар экан. Бу эса ўз навбатида жуда кўплаб ижтимоий ва демографик муаммоларни келтириб чиқаради. Шу боис Хитой ҳукумати «Бир оила - бир фарзанд» сиёсатидан чекинишни маъқул кўрди.

Республикаимиз аҳолиси сонининг ҳудудлараро тақсимланишида ҳам сезиларли ўзгаришлар кузатилмоқда. Маълумотларга кўра ҳозирги даврда энг кўп аҳоли сони Фарғона водийси (Андижон, Фарғона, Наманган) минтақаси (28,6 фоиз) ва Зарафшон водийси (Самарқанд, Навоий, Бухоро) минтақасига (19,8 фоиз) тўғри келади. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари минтақасига – 17,3 фоиз, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрига – 16,5 фоиз, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятига – 11,2 фоиз, Жиззах ва Сирдарё вилоятларига – 6,6 фоиз аҳоли ҳиссаси тўғри келди (5.2-жадвал).

Бу вазиятда аҳолини меҳнат билан бандлик даражасини ошириш ва мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш мақсадида ички ва ташқи меҳнат миграцияси жараёнлари бўйича мақсадли давлат дастурларини тайёрлаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу дастурларда мавжуд меҳнат ресурсларини ҳудудлардаги инновацион ривожланиш истиқболларига муносиб қайта тақсимлаш, шу борада ички миграцияга жалб қилинган ёш оилалар учун имтиёзли уй-жой қурилиши ва ҳудудларда янги ижтимоий инфратузилмаларни барпо этишни тақозо этмоқда

5.2.-жадвал. Ҳудудлар бўйича аҳоли сони (минг киши)

Ҳудудлар	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2019 йил 1 январь ҳолатига	2019 йилда 2010 йилга нисбатан ўсиши (фоизда)
Ўзбекистон Республикаси	29123,4	29555,4	29993,5	30492,8	31022,5	31575,3	32120,5	33254,1	114,2
Қорақалпоқистон Республикаси	1680,9	1692,8	1711,8	1736,5	1763,1	1791,1	1817,5	1869,7	111,2
Андижон	2672,3	2714,2	2756,4	2805,5	2857,3	2910,5	2962,3	3066,7	114,7
Бухоро	1683,8	1707,4	1729,7	1756,4	1785,4	1815,2	1843,5	1899,5	112,8
Жиззах	1166,7	1186,6	1205,0	1226,8	1250,1	1276,1	1301,0	1352,1	115,9
Қашқадарё	2722,9	2777,8	2831,3	2895,3	2958,9	3025,6	3088,8	3213,3	118,0
Навоий	873,0	881,2	888,4	901,1	913,2	927,9	942,8	974,3	111,6
Наманган	2379,5	2420,6	2458,7	2504,1	2554,2	2603,4	2652,4	2752,7	115,7
Самарқанд	3270,8	3326,2	3380,9	3445,6	3514,8	3583,9	3651,7	3798,7	116,1
Сурхондарё	2175,1	2218,9	2260,6	2308,3	2358,3	2411,5	2462,3	2569,3	118,1
Сирдарё	727,2	739,5	750,6	763,8	777,1	790,6	803,1	829,7	114,1
Тошкент	2644,4	2671,0	2695,7	2725,9	2758,3	2794,1	2829,3	2898,7	109,6
Фарғона	3229,2	3280,8	3329,7	3386,5	3444,9	3505,3	3564,8	3683,1	114,0
Хоразм	1601,1	1629,1	1653,8	1684,1	1715,6	1746,9	1776,7	1835,5	114,6
Тошкент ш.	2296,5	2309,3	2340,9	2352,9	2371,3	2393,2	2424,1	2510,8	109,3

Манба: Давлат статистика қўмитаси маълумотлари²⁷.

Республика аҳоли сонидаги сифат жараёнларининг ўзгаришлари бевосита аҳолининг ёш таркиби ўзгаришлари билан боғлиқдир. Ўзбекистон аҳолисининг ҳозирги ёш таркиби ХХ асрнинг 90-йилларида бошланган туғилиш даражасининг қисқаришига қарамай ёш ҳисобланади. Яъни, 2017 йил 1 январь ҳолатига аҳоли таркибида 30 ёшгача бўлган ёшлар улуши – 56,5 фоиз, 16 ёшгача бўлган болалар улуши – 30,1 фоиз, 16-29 ёшдагилар улуши –

²⁷ Stat.uz. Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

26,4 фоизни ташкил этди. Шунингдек, статистик маълумотлар таҳлили сўнгги йилларда 0-15 ёшдаги аҳоли мутлақ сонининг камаётганлигидан далолат бермоқда (2010 йилда умумий аҳоли сонидан 16 ёшгача бўлган болалар улуши – 31,2 фоизни ташкил этган).

2010-2018 йиллар давомида республикада аҳоли таркибида меҳнатга лаёқатли ёшдан кичиклар сони 2010 йилда 31,3 фоиздан иборат бўлган бўлса, 2019 йилнинг 1 январь ҳолтига келиб – 30,3 фоизга тенг бўлган. (5.3-чизма). Мазкур ҳолат мустақиллик йиллари юртимизда туғилиш кўрсаткичининг камайганлиги билан изоҳланади. Жумладан, 1991 йили республикада туғилишнинг умумий коэффиценти 34,5 фоиздан 2018 йили 23,3 фоизгача камайган. Ҳозирги кунда бу кўрсаткич охириги 5 йилда ҳар йили 0,1 фоиз атрофида кўпайиш тенденциясини кўрсатмоқда.

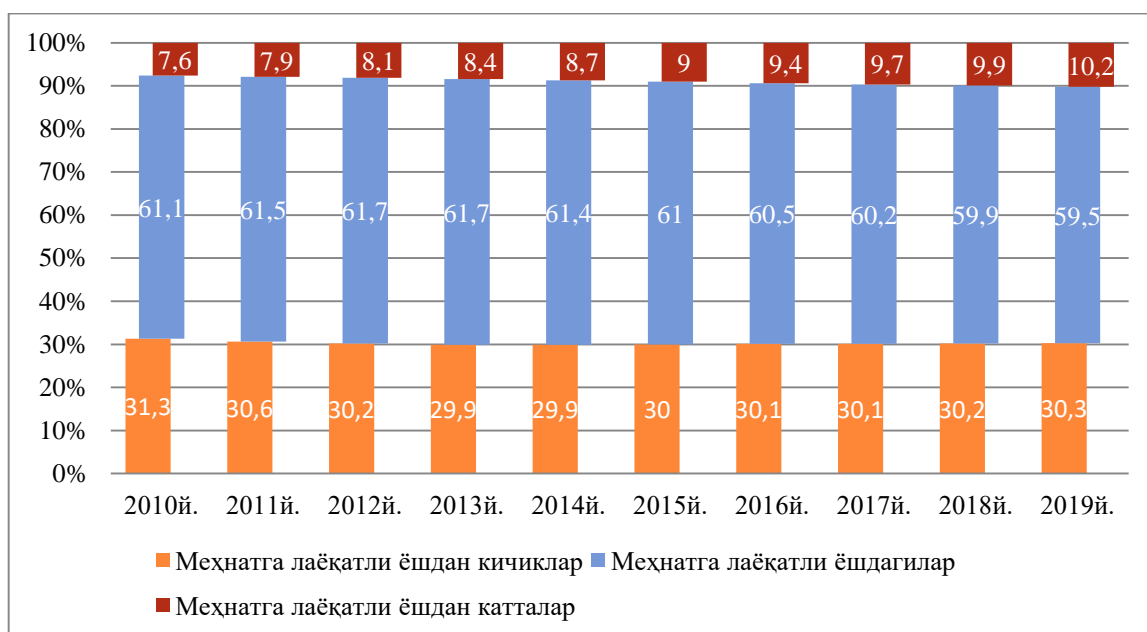
Умуман олганда бундан буён ҳам давлатимиз аҳолиси таркибий жиҳатида ривож топган давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 2050 йилга қисқариб боради ва кекса авлод аксинча ҳозирги 10,0-12 фоиздан – 18-22 фоизгача ошиб бориши фараз қилинмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида шаклланган кадриятлар, урф-одатларда ўзига хос ўзгаришлар рўй бераётганлиги халқнинг муносиб турмуш шароитини яратишга интилиши, омма ўртасида ҳомиладорликдан сақловчи тиббий воситаларнинг кенг тарқалиши, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида бандлик даражасининг ортиб бориши, ҳар бир оила ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фарзандлар туғилишини кўрсаткичининг биров пасайишига олиб келади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, 2010-2019 йилларда Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони – 2,8 фоизга, меҳнатга лаёқатли бўлган кекса ёшдаги аҳоли сони эса 34,2 фоизга ортган (5.3-чизма).

Таҳлил натижалари меҳнатга лаёқатли ёшдан катта бўлган аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сонига нисбатан юқори суръатда ўсганлигини кўрсатади. Бу ҳолат бир томондан, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги «демографик тўлдириш» даврида туғилган аҳолининг бугунги кунда

кексалар гуруҳи қаторига қўшилиши билан, иккинчи томондан, республика аҳолиси ўртача ёшининг нисбатан ошаётганлиги билан изоҳланади.

5.3-чизма. Ўзбекистонда аҳолининг ёш таркиби бўйича тақсимланиши (фоизда). Изоҳ: маълумотлар ҳар йилнинг 1 январь ҳолатига олинган.

Мамлакатда кечаётган демографик жараёнларнинг замонавий тенденциялари таҳлили аҳоли ёш таркибида болалар салмоғининг нисбатан турғун кечиши, меҳнатга лаёқатли ёшдагилар камайиши ва қариялар салмоғи ошиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Маълумотларга кўра, 2000-2019 йилларда Ўзбекистон аҳолисининг нисбатан суст кексаяётган ҳудудларида ҳам аҳолининг қариш индекси кўтарилиб бормоқда. Бу эса, ўз навбатида, яқин келажакда республикамизнинг барча ҳудудларида ҳам аҳолининг кексайиш даражаси ривожланишини кўрсатади.

Дунё демографларининг прогнозлари мазкур жараён тобора кучайиб боришидан далолат бермоқда. Хусусан, БМТ экспертларининг прогнозларига мувофиқ, 2050 йилга бориб дунёда энг юқори қариш даражаси 72,7 фоизга етиши тахмин қилинмоқда.

Аҳолининг кексайиш жараёни мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ривожланишига ўзининг салбий таъсирини ўтказди ҳамда бу жараён кўйидаги қатор ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келиши кутилмоқда:

1. Аҳоли ўртасидаги кексалар улушининг ортиши фуқароларнинг иқтисодий фаоллигини пасайтириб боради. Одамнинг ёши қанча катта бўлса уларнинг меҳнат жараёнидаги ҳаракатчанлиги ва маҳсулдорлиги шунчалик пасайиб боради;

2. Аҳолининг кексайиши иқтисодиётда меҳнатга лаёқатли ёшлар улуши камайишини англатади. Бу эса иш билан банд аҳолини касб-малака ва тармоқ таркибининг ўзгариш жараёни ҳамда бинобарин, иқтисодиётнинг самарадорлиги ошишини секинлаштиради;

3. Пенсия жамғармаси зиммасига пенсиялар тўлаш харажатларининг бениҳоя оғир юки тушади, зеро пенсионерлар улушининг кўпайиши билан бирйўла пенсия жамғармаларига маблағ тўлаб борадиган меҳнатга лаёқатли аҳоли салмоғи қисқаради;

4. Кексаларга тиббий хизмат кўрсатиш ва дори-дармон учун давлат ва оила томонидан ажратиладиган кўшимча маблағ миқдори ошиб боради, геронтологик муассасалар тармоғини кенгайтириш ва бутун соғлиқни сақлаш тизимини сифатли тарзда қайта қуришни талаб қилади;

5. Кексаликка қарамасдан ўз касбининг моҳир соҳиблари ҳали меҳнат қилишни истайдиган «ёш қариялар»ни иш билан банд бўлишига тўсқинлик қилмаслик сиёсатини жорий этиш зарур. Бу муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифа, чунки пенсия ёшига етмаганларга ҳам иш ўринлари етишмайди;

6. Аҳолининг кексайиш жараёни моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг таркибига, миқдорига ва сифатига бевосита таъсир кўрсатади, яъни аҳоли бу гуруҳнинг талаб ва эҳтиёжларига мувофиқ равишда товар ва хизматлар ассортиментини ўзгартиришга тўғри келади. Баъзи технологик операцияларни ҳам ўзгартириш, машина ва ускуналарни ходимларнинг ёш хусусиятларига мослаштириш керак. Транспорт воситалари ҳам кексалар талабига монанд хизмат қилиши лозим бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизнинг охириги йиллардаги демографик тенденциялари давлатимизда мунтазам равишда амалга ошириб келинаётган ижтимоий-иқтисодий давлат ва ҳудудий дастурлари аҳолини такрор барпо қилувчи юксак демографик салоҳият вужудга келганлиги ва ундан самарали фойдаланишга замин яратилганлигидан далолат беради.

5.2. Минтақада меҳнат бозори. Меҳнат бозорини тартибга солишнинг ҳудудий асослари, аҳоли бандлиги ва уни такомиллаштириш йўллари.

Меҳнат бозори – бозор иқтисодиёти тизимининг таркибий қисми бўлиб, унда бошқа бозорлар: хомашё, материаллар, қимматли қоғозлар ва бошқалар билан бирга фаолият кўрсатади.

Умуман, меҳнат бозори деганда, бозор иқтисодиётининг умумий кичик тизими тушунилиб, унда, бир томондан – иш берувчилар (ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари), иккинчи томондан – ёлланма ишчилар ўзаро алоқада бўлади. Бу ўзаро муносабатлар натижасида ишчи кучи таклифи ва унга талабнинг ҳажми, тузилмаси ва нисбати шаклланади.

Меҳнат бозорининг таркибий қисмларига меҳнатга талаб, меҳнат таклифи, ишчи кучи нархи, ишчи кучи қиймати ва рақобат киради.

Шундай қилиб, меҳнат бозори товар бозорининг ўзига хос тури бўлиб, унинг фарқловчи хусусияти бу бозорда товарнинг махсус тури – ишчи кучи ёки кишининг меҳнат қилиш қобилияти сотилишидир.

Меҳнат бозори иқтисодий тушунча сифатида бу товарнинг эгалари (ёлланма ишчилар), айна вақтда унинг сотувчилари ҳам ҳисобланадиганлар билан харидорлар (иш берувчилар) ўртасидаги ўзаро муносабатни акс эттиради. Бу ўзаро муносабатларнинг ўзига хос хусусияти ва жамият учун муҳимлигини назарда тутиб, улар меҳнат қонунчилигида юридик расмийлаштирилади.

Қуйидагилар меҳнат бозорининг асосий субъектлари ҳисобланади:

-ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари ва уларнинг манфаатларини ифодаловчи органлар (тадбиркорлар уюшмалари);

-ёлланма ишчилар ва уларнинг манфаатларини акс эттирувчи ташкилотлар (касаба уюшмалари, ходимлар кенгашлари);

-давлат (ўзининг турли тузилмалари тимсолида) иш берувчилар билан ёлланма ишчилар ўртасидаги воситачилар сифатида.

Шундай қилиб, меҳнат бозорининг асосий субъектлари орасида давлатга – ёллаш муносабатларининг иштирокчиси, иш берувчилар билан ёлланма ишчилар ўртасидаги воситачи ва бу соҳада бозор муносабатлари ишининг бош ташкилотчиси сифатида муҳим рол ажратилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозори бир қатор ижобий тарафларга эга:

-замонавий эҳтиёжларга жавоб берадиган ишчи кучини қайта тиклашда муҳим рол ўйнайди;

-ишчи кучини тармоқлар ва ҳудудлар ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашни таъминлайди;

-иш кучининг ҳаракатчанлиги (мобиллиги)ни оширади;

-меҳнат унумдорлиги ўсишини рағбатлантиради ва бошқалар.

Меҳнат бозорининг ижобий вазифалари унинг ишлаши ва ички тузилмаси билан боғлиқ ички механизмлар таъсири воситасида амалга оширилади.

Меҳнат бозори динамикасига таъсир кўрсатувчи омиллар қуйидагилардир:

-демографик, у аҳолининг сони, ундаги иқтисодий фаол аҳолининг салмоғи, унинг ҳаракатчанлиги ва бошқаларни ўз ичига олади.

-ижтимоий, унинг таркибига турмуш даражаси, жамиятнинг ижтимоий тузилмаси, ижтимоий шериклик муносабатларининг ривожланганлик даражаси ва бошқалар киритилади.

-ташкилий-ҳуқуқий – у давлат муассасаларининг меҳнат ва аҳоли бандлигини ташкил этишдаги ролини, меҳнат соҳаси ва тадбиркорликнинг

хуқуқий базаси ишлаб чиқилганлиги ҳамда унинг сифатини ва бошқаларни ифодалайди.

Аҳолини иш билан таъминлаш (бандлик) сиёсати - жамият ва унинг ҳар бир аъзосининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир этувчи чора тадбирлар йиғиндисиدير.

Бандлик соҳасидаги давлат сиёсати иккита асосий вазифани ҳал қилишга қаратилган:

биринчидан, амалдаги инвестицияланаётган капиталнинг ишчи кучига бўлган эҳтиёжини қондириш. Жадал ва фойдали амал қиладиган капитал – ишчи кучидан самарали фойдаланишнинг энг муҳим далилидир;

иккинчидан, меҳнатга лаёқатли аҳолини кишиларнинг меъёридаги ҳаёт кечиришларининг муҳим шарти сифатида иш жойлари билан таъминлаш.

Аҳолининг фаровонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатнинг анъанавий вазифаси ҳисобланади. Давлат меҳнат бозорида икки турдаги – пассив ва актив сиёсатни амалга ошириши мумкин. Пассив сиёсат иш излаётган фуқароларни рўйхатга олиш, ишсизлик нафақасини тайинлаш, уни тақдим қилиш тизимини ташкил этиш, ишсизлар ва уларнинг оилаларини кўллаб-қувватлашнинг пулсиз шакллари амалга ошириш билан чекланади.

Давлатнинг меҳнат бозоридаги фаол сиёсати бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат қилаётган аҳоли эҳтиёжларига кўп даражада жавоб беради. Унинг мақсади меҳнат қилишни истаган ҳар қандай инсон ўз талабларига мос иш жойини топишидан иборат.

Тўлиқ бандликни таъминлашга қаратилган актив сиёсат олиб бориш ривожланган мамлакатлар меҳнат бозоридаги давлат сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланади. Бу сиёсат асосий тадбирларига қуйидагилар киради:

- давлат томонидан иқтисодиётга инвестицияларни рағбатлантириш, бу янги иш жойларини яратишнинг асосий шарти ҳисобланади;
- таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ иш сизларни қайта ўқитиш ва малакасини оширишни ташкил этиш;

- меҳнат бозорида воситачилик қилаётган меҳнат биржалари ва бандлик хизматларини ривожлантириш, фрикцион ишсизлик ва таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ ишсизликни пасайтириш мақсадида вакант иш жойлари тўғрисида маълумотлар йиғиш, таҳлил қилиш ва бартараф қилиш борасида чоралар ишлаб чиқиш;

- кичик ва оилавий тадбиркорликка кўмаклашиш, бу кўплаб мамлакатларда аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим услуби сифатида ўрганилмоқда;

- иш берувчилар томонидан алоҳида аҳоли гуруҳлари – ёшлар, ногиронларга иш жойларини тақдим этишни давлат томонидан рағбатлантириш (солиқ ва қонунчилик тадбирлари орқали);

- зарурат туғилганда иш топиш учун яшаш жойини ўзгартиришда кўмаклашиш;

- бандлик муаммоларини ҳал қилишда халқаро ҳамкорлик, халқаро меҳнат миграцияси билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш;

- давлат секторида – таълим, тиббий хизматлар, коммунал хўжалиги, жамоатчилик бинолари ва иншоотларини қуриш соҳаларида ишчи ўринларини яратиш;

- жамоат ишларини ташкил қилиш.

Меҳнат бозорида фаол сиёсат олиб боришда бандлар, банд бўлмаган ва ишсиз фуқароларнинг ёш-жинсий таркиби, кишиларнинг ўртача ёши, мазкур тармоқ меҳнат салоҳиятини ташкил қилувчилар, уларнинг малака даражаси, ёлланиб ишлашдан оладиган оила даромади, мустақил бандлиги, яқка меҳнат фаолияти ҳамда меҳнат муассасаларини (тадбиркорлар, ишловчилар, касаба уюшмалари ташкилотлари) ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ҳисобга олиш зарур.

Меҳнат бозори бозор иқтисодиёти тизимида марказий ўринни эгаллайди. Бу, биринчи навбатда, бозор муносабатлари шароитларида амал этадиган турли: хом ашё, материаллар, ёқилғи, тайёр буюмлар, лойиҳалар, илмий ишланмалар, хизматлар, турар жой, инвестициялар, қимматли

қоғозлар ва бошқа бозорлар бир-бирларидан фарқ қилса ҳам уларни асосий субъект - инсон бирлаштириб туриши билан изоҳланади.

Меҳнат бозори ва иш билан бандлик назариясининг мақсади мазкур соҳаларда рўй бераётган воқеа ва жараёнларни илмий ҳолда ифода этишдир. Бу назария амалий аҳамиятга эга: у мазкур соҳаларга оид билимларни интеграциялаштирар ва умумлаштирар экан, уларни иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва инсон ҳаёти фаолиятининг бошқа жабҳаларида реал тарзда намоён бўлишига хизмат қилади.

Меҳнат бозори ва иш билан бандлик назарияси унинг вазифаларида конкретлашади. Бу меҳнат бозори ва иш билан бандлик ривожланиши қонуниятлари ва тенденцияларининг таҳлили асосида мазкур соҳаларнинг туб муаммоларини аниқлаш ва уларни ҳал этиш йўллари ва усуллари юзасидан илмий асосланган тавсиялар тайёрлаш, меҳнат бозори самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган моделлар ишлаб чиқиш, меҳнат ресурслари прогнозлари асосида мамлакат ва минтақани иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш истиқбол режаларига аниқликлар киритиш бўйича хулосалар тайёрлашдан иборатдир.

Меҳнат бозори ва иш билан бандлик назариясида умумий, алоҳида ва хусусий қонуниятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар меҳнат бозоридаги талаб ва таклифнинг иш ҳақи миқдorigа боғлиқлиги, ишсизлик ва иқтисодиётдаги меҳнат унумдорлигининг ўзаро боғлиқлиги («Оукен қонуни»), иш билан бандлик таркибининг хўжалик юритиш шаклидаги боғлиқ равишда ўзгариши, илмийтехникавий ва технологик тараққиёт натижасида таркибий ишсизликнинг пайдо бўлиши каби жараёнларда ўз ифодасини топади.

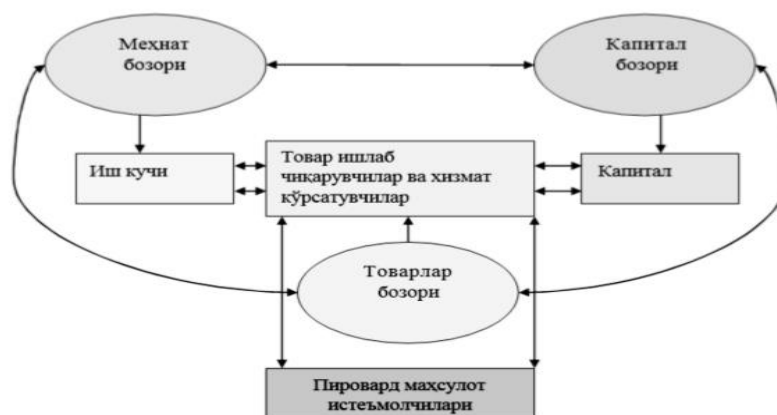
Меҳнат бозорида фаол сиёсатни амалга ошириш минтақаларда иқтисодиёт таркибий ўзгаришлар ва уни тартибга солишнинг самарали усуллари шакллантириш билан боғлиқ.

Меҳнат бозорини тартибга солиш деганда, ташқи меҳнат бозорига таъсир кўрсатадиган чора-тадбирлар кўзда тутилади. Бу тадбирлар

иқтисодий, маъмурий, ташкилий, қонуний ва меҳнат бозорига таъсир кўрсатишнинг бошқа тадбирлари мажмуи ҳисобланади.

Меҳнат бозорини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий мақсадлари ишсизларни меҳнат фаолияти жараёнига янада жадалроқ жалб этиш, таркибий қайта қуришни рағбатлантиришни хоҳловчиларга ишчи ўринларини тақдим этиш ва ишдан бўшатилаётган ишловчиларни қайта тақсимлашдан иборат.

Банд бўлмаган фуқароларни ижтимоий муҳофазалаш, эгилувчан меҳнат бозорини ҳуқуқий таъминлаш ҳамда ишга жойлаштириш, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш йўли билан ривожлантириш бу фаолиятнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

5.4-чизма. Меҳнат, товар ва капитал бозорининг ўзаро боғлиги²⁸

Меҳнат бозорларида бошқа бозорлардагидан фарқли равишда истеъмолчи эҳтиёжини қондирадиган товар эмас, балки муайян маҳсулот ишлаб чиқариш (хизмат тури кўрсатиш) учун талаб этиладиган ишчи кучи харид қилинади. Яъни ишчи кучига талаб товар ва хизматларга талабдан келиб чиқади, бу эса меҳнат бозори товар бозорлари билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Айни пайтда ишчи кучига талаб капитал бозоридаги ҳолат инвестиция муҳитидан ҳам келиб чиқади. Меҳнат ва капитал бир-бирини тўлдиролувчи ва бир-бирининг ўрнини боса олувчи ишлаб чиқарувчи омиллар ҳисобланади. Шунинг учун капитал қийматидаги

²⁸ С.Раҳмонова. Бандлик сиёсати ва унинг асосий йўналишлари. Иқтисод ва молия / экономика и финансы 2017, 7

хар қандай ўзгариш меҳнат бозорига таъсир кўрсатмай қолмайди. Бу омиллар меҳнат, товар ва капитал бозорлари ўзаро алоқада амал қилишини кўрсатади (5.4-чизма).

Шу билан бирга меҳнат бозори ва иш билан бандлик назариясига ҳозирги пайтдаги концептуал ёндашувларда аҳолининг иш билан бандлиги сифати муаммосига эътибор тобора кучаймоқда.

Иқтисодий адабиётда шахснинг иш билан бандлиги сифати ҳамда жамиятдаги иш билан бандлик сифати тадқиқ этилади. Лекин айрим тадқиқотчилар иш билан бандлик сифатига иш билан бандлик шароитлари ва инсон салоҳиятини ривожлантириш нуқтаи назаридан ёндашсалар, бошқа изланишларда шахс ёки ижтимоий гуруҳ турмуш даражаси, шунингдек иш билан бандлик хусусиятида намоён бўладиган хусусиятлар таҳлил этилади.

Иш билан бандлик сифатига ёндашувлардаги бундай фарқларга қарамай, мазкур тушунчанинг аниқ кўрсаткичлар тизими мавжуд, улар қуйидагилардан иборат²⁹:

- иш билан банд ходим даромадининг даражаси. Бу даромад Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) ҳужжатларида қайд этилганидек, фақат ходимнинг эмас, шунингдек унинг оила аъзолари эҳтиёжлари энг кам миқдори ҳамда иш кучини ҳосил этиш (таълим олиш, касб эгаллаш, саломатликни сақлаш ва ҳоказолар) учун етарли бўлиши лозим;

- оилада жон бошига тўғри келадиган даромаднинг харид қобилияти;

- ижтимоий меҳнат унумдорлиги даражаси. Мазкур кўрсаткичнинг умумэътироф этилган мезони - иқтисодий фаол аҳоли бирлигига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ҳажми мавжуд;

- меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг ялпи ички маҳсулот ҳажмидаги солиштирма улуши. Бу ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётида иш

---

²⁹ С.Рахромова. Бандлик сиёсати ва унинг асосий йўналишлари. Иқтисод ва молия / экономика и финансы 2017, 7

билан бандлик соҳасидаги иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим индикаторларидан бири ҳисобланади;

- меҳнат бозорида иш кучи сифати ва рақобатдошлиги даражаси. Ишсиз қолган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, уларни ижтимоий муҳофазалаш меҳнат бозорига давлат сиёсатининг пассив шаклига киради. Ишсиз фуқароларни давлат қафолатлайди:

- ишсизлик бўйича нафақалар кўринишида ижтимоий қўллаб-қувватлаш, моддий ёрдам ва бошқа ижтимоий тўловларни таъминлаш;
- бепул тиббий хизмат кўрсатиш.

Ривожланган мамлакатларда ишсизларга молиявий ёрдам ишсизлик бўйича суғурта тизими асосида амалга оширилади. Аҳолининг алоҳида гуруҳлари, ишловчилар, тадбиркорлар ҳамда меҳнатни ташкил этишнинг маълум унсурлари давлат таъсир кўрсатиш объекти ҳисобланади. Давлат уларга турли имтиёзлар, шу жумладан, солиқ имтиёзлари тақдим этади, жамоат ишларини ташкил қилади, шу орқали меҳнатга бўлган талабни рағбатлантиради ва бандлик муаммоларини ҳал қилади, корхона ва иш жойларини (давлат тадбиркорлиги) ўзи яратади ва ҳ.к. Таъсир кўрсатиш объекти хусусиятларидан келиб чиқиб, умумий таъсир кўрсатиш чораларини ва махсус тадбирларни ажратиш мумкин. Таъсир кўрсатиш йўналиши бўйича ходимларга бўлган талабни ҳам, таклифни ҳам оширадиган (камайтирадиган), талаб таркиби ва таклифнинг таркибида акс этадиган, уларнинг ўзаро мувофиқлиги даражасини оширишга қаратилган тадбирлар фарқланади.

Таъсир кўрсатиш шаклига кўра, бевосита ва билвосита тартибга солиш усуллари фарқланади.

Биринчи гуруҳга давлат субсидиялаши ва турли имтиёзлар, шу жумладан, солиқлардан имтиёзлар тақдим қилиш йўли билан барча мумкин бўлган ташкилий-ҳуқуқий шакллардаги, давлат бандлик хизмати билан ҳамкорлик қиладиган ва қандайдир касб бўйича ўқигандан кейин ишга қабул қиладиган корхоналарда бандликни рағбатлантириш киради.

Иккинчи гуруҳга демографик вазиятни тартибга солиш, давлат харидларини кўпайтириш, солиқ тўсиқларини камайитириш, амортизацияни жадаллаштириш ва бошқа тадбирлар, яъни мамлакат иқтисодиёти пасайиш босқичида бўлган даврдаги ишбилармонлик фаоллигини рағбатлантирадиган дастаклар киради.

Ўзбекистонда ҳозирда қандай бандлик сиёсати қўлланилади? Иқтисодиётни модернизациялаш босқичида Ўзбекистонда актив бандлик сиёсатга ўтиш ҳаётий заруриятдир.

Актив бандлик сиёсати - бу давлат томонидан ишсизлик даражасини пасайтириш мақсадида олиб бориладиган ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий чора-тадбирлар йиғиндиси. Бу сиёсат иш ўринларини сақлаб қолиш мақсадида ишчиларни кутилаётган бўшатишлардан огоҳлантириш; иш излаётганларни ўқитиш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш; янги иш ўринларини яратишни молиялаштириш; иш ўринларини излаш ва танлаш; жамоат ишларини ташкил этиш тизими орқали янги иш ўринларини яратиш ва бошқаларни қамраб олади.

Бандлик соҳасида фаол давлат сиёсатини олиб бориш аҳолини иш билан таъминлаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни ҳаётга татбиқ этиш орқали амалга оширилади. Бу дастур меҳнат бозоридаги ҳолат ва унинг ривожланиш истиқболларига мос равишда шаклланади. Бандликни ҳудудий тартибга солиш ҳудудлар ривожланишининг кўплаб ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олишни ва улар асосида аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар ишлаб чиқишни тақозо этади.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 декабрдаги 2019 йилдаги устивор вазифаларга бағишланган Олий Мажлисга Мурожаатномасида хотин-қизлар ва ёшларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш лозимлигини тўхталиб ўтиб, «Бу борада жорий йилда кўрилган амалий чораларга қарамасдан, ҳалигача оғир

турмуш шароитида яшаб, иш билан таъминланмаган 13 мингдан зиёд хотин-қизлар борлиги ачинарлидир»³⁰ деб таъкидлаган.

Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ва Хотин-қизлар қўмитаси ҳудудий ҳокимликлар билан биргаликда бир ой муддатда ана шундай аёлларни иш билан таъминлашга қаратилган дастур ишлаб чиқиш вазифаси берилган.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги «Аҳоли бандлигини таъминлаш борасидаги ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида ҳудудлардаги меҳнат бозорида ҳали-ҳамон юқори даражада кескинлик сақланиб қолаётганлиги, доимий иш ўринларини ташкил этиш, ёшлар, хотин-қизлар, кам таъминланган оилалар аъзолари бандлигини, айниқса, қишлоқ жойларда таъминлаш, шунингдек, ташқи меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш масалалари ҳал этилмаётганлиги таъкидланади.

Шунингдек, ишга жойлаштириш соҳасида аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари учун кредит, молиявий, маслаҳат-ахборот бериш хизматлари ва бошқа зарур хизматлар даражаси паст деб баҳоланади.

Ишлаб чиқариш кадрлари кўпинча иқтисодиёт тармоқларининг жорий ва истиқболдаги эҳтиёжларини, уларнинг имкониятлари ва ресурсларини ҳисобга олмаган ҳолда касбга тайёрланмоқда ва қайта тайёрланмоқда. Оқибатда меҳнат бозорида айрим мутахассисликлар бўйича малакали кадрлар тақчиллиги кузатилиши каби муаммоларни тизимли ечимини топиш масалаларида Қарорга мувофиқ кенг имкониятлар яратиб берилди.

Жумладан, Аҳоли бандлигини таъминлаш бўйича ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини оширишга доир «Йўл харитаси» ишлаб чиқилди ва тасдиқланди;

---

³⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 2018 йил 28 декабрь

Бандликка кўмаклашиш жамғармаси учун 2018 йилда Республика бюджетига қўшимча тушумлар ҳисобига 150 миллиард сўм ажратилади, 2019 йилдан бошлаб эса бюджет параметрларида 300 миллиард сўмдан кам бўлмаган миқдорда қўшимча маблағлар ажратиш назарда тутилди;

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари ҳузурида янги иш ўринлари ташкил этишни рағбатлантириш ҳудудий жамғармалари ташкил этилди;

шунингдек, аҳолини иш билан таъминлаш ва тадбикорликка йўналтириш мақсадида микрокредитлар энг кам иш ҳақининг 500 бараваригача бўлган миқдорда 3 йиллик муддатга, 6 ойлик имтиёзли давр билан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қайта молиялаштириш ставкасининг 50 фоизи миқдоридаги фоиз ставкаси, шу жумладан, тижорат банкининг ажратиладиган кредит ставкасининг 50 фоизи миқдоридаги маржа билан тақдим этилиши кабилар белгилаб берилди³¹.

Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги Ўзбекистондаги ишсизлик даражаси ҳақида расмий маълумотига кўра³² 2019 йилнинг март ойида вазирлик ҳузуридаги Республика аҳоли бандлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш илмий маркази томонидан республикадаги 108 та туман ва шаҳарларда кенг кўламли ижтимоий текширувлар ўтказди. Фуқароларнинг 462 та ўз-ўзини бошқариш органлари, 4900 та уй хўжалиги ва 25691 нафар фуқаро қамраб олинди.

Текширув натижаларига кўра, ижтимоий фаол аҳолига нисбатан ишсизлик даражаси 9,4 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткич 2018 йилнинг январь-декабрига (9,3 фоиз) нисбатан 0,1 фоизга кўп, бироқ 2018 йилнинг январь-март ойларига нисбатан 0,3 фоизга пастроқдир. Энг юқори ишсизлик даражаси 9,7 фоиз билан Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Қашқадарё, Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида қайд этилган

---

³¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги “Аҳоли бандлигини таъминлаш борасидаги ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Манбаа Lex.uz.

³² Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги расмий маълумоти.

бўлса, энг паст кўрсаткич Тошкент шаҳрида (8,0 фоиз) аниқланди. Ишга муҳтож аҳоли сони 1 391,1 минг кишини ташкил этди. Ишсизлик даражаси 30 ёшгача бўлган ёшлар орасида 15,3 фоизни, шундан 15-25 ёшлилар ўртасида 17,1 фоизни, аёллар ишсизлиги эса 13,0 фоизни кўрсатди.

Меҳнат ресурслари миқдори меҳнатга лаёқатлилар сонининг 183,2 минг кишига ортгани ҳисобига 18 953,8 минг аҳолини ташкил этди. Бу 2018 йилнинг январь-март ойларига нисбатан 1 фоизга кўп.

Ижтимоий фаол аҳоли сони эса 14 767,1 мингга етган (2018 йил январь-март ойларига нисбатан 1 фоиз юқори). Бунда расмий ижтимоий сектордаги бандлик 5 412,1 минг кишини ташкил қилади. Мазкур кўрсаткич ижтимоий соҳада банд бўлганлар (92,2 мингга), шунингдек, патентга эга юридик шахс бўлмаган тадбиркорлар (76,9 мингга) ортиши ҳисобига 176,3 мингга (3,4 фоизга) кўпайган.

Норасмий сектордаги бандлик эса ўтган йилги кўрсаткич билан бир хилда қолган – 7 963,9 минг киши. Бунда вақтинчалик бир марталик ва мавсумий ишларни бажарувчилар сони (41,9 мингга) ошгани кузатилган, меҳнат шартномаларисиз ишлаётганлар ва махсус рухсатномасиз тадбиркорлик фаолиятини олиб бораётганлар сони эса умумий олганда бироз (3,6 мингга) камайган.

Мамлакатимизда ишсизликни мунтазам бартараф этиб бориш, меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштиришни ҳар томонлама таҳлил қилиш, сифатли ва ҳолисона баҳолаш, айниқса меҳнат бозорига илк бор кириб келувчи меҳнатга лаёқатли ёшлар, аҳоли бандлигини таъминлаш дастури самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 декабрдаги «Ишга жойлаштиришга муҳтож аҳоли сонини аниқлаш, шу жумладан, уй хўжаликларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ўрганишлар ўтказиш, шунингдек, меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини шакллантириш методикасини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорида 2018 йилдан бошлаб меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга

жойлаштириш балансини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ягона идоралараро компьютерлаштирилган ахборот тизимини жорий этиш, аҳоли бандлигини таъминлаш, биринчи навбатда, меҳнат бозорига илк бор кириб келувчи меҳнатга лаёқатли ёшларни ишга жойлаштириш ҳудудий ва тармоқ дастурлари кўрсаткичларини шакллантиришда меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансига мувофиқ бу борадаги ишларни ташкил қилиш каби вазифалар белгилаб берилган³³.

5.3. Минтақада меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари

Республикада бозор муносабатларини самарали тадбиқ этиш, аҳолини иш билан таъминлаш ва бу орқали ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш, энг аввало, мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга боғлиқ. Меҳнат ресурслари эса бугунги иқтисодиётни либераллаштириш жараёнларида муҳим салмоққа эга бўлиб, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги аҳамиятини микро, мезо ва макро даражаларда кўриш мумкин.

Меҳнат ресурсларининг микро даражадаги аҳамияти уларнинг корхона (ташкилот) фаолиятидаги ўрни ҳамда ишлаб чиқаришдаги иштироки билан белгиланади. Маълумки, меҳнат ресурслари ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб, уни юзага келтирувчи барча ресурслар бевосита мазкур омил орқали бошқарилади. Ҳудудлар ва минтақалар иқтисодиётида меҳнат ресурсларининг роли унинг мезо даражадаги аҳамиятини кўрсатади.

Мамлакатнинг қайси ҳудудида меҳнат ресурслари юқори кўрсаткичга эга бўлса, у ерда ишлаб чиқариш, саноат, ижтимоий-иқтисодий инфратузилма ва коммуникация ривожланади. Меҳнат ресурсларининг макро аҳамияти унинг мамлакат ялпи иқтисодиётидаги ўрни ва асосий бойлик сифатида эътироф этилиши билан асосланади. Айнан меҳнат орқалигина

---

³³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 декабрдаги “Ишга жойлаштиришга муҳтож аҳоли сонини аниқлаш, шу жумладан, уй хўжаликларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ўрганишлар ўтказиш, шунингдек, меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини шакллантириш методикасини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори. Манбаа Lex.uz.

мамлакатда моддий ва номоддий бойликлар яратилади. Мазкур меҳнатнинг субъекти (муаллиф ва ижрочиси) эса бевосита инсон, яъни меҳнат ресурсларидир. Демак, меҳнат ресурсларининг барча даражадаги аҳамияти уни тадқиқ этишнинг ҳам илмий ҳам иқтисодий долзарблигини белгилаб беради.

Иқтисодий адабиётларда ҳозиргача «меҳнат ресурслари» тушунчасига турли хил қарашлар мавжуд бўлиб, уларни умумлаштириш ва ягона тўхтамга келиш мунозарали масала бўлиб қолмоқда.

Меҳнатга оид муносабатларнинг ўрганилиши ва тадқиқ этилишида шарқ тафаккури ва таълимотининг ҳиссаси беқиёсдир. Чунки, ёзма манбаларда ва ҳаётий муомалада меҳнат муносабатларининг илк пайдо бўлишини айнан шарқ маданияти ёдгорликлари ва мутафаккирларининг асарлари билан бевосита боғлаш мумкин. Энг қадимий ҳисобланган ва ислом дини кириб келгунча Осиё, хусусан Ўрта Осиё ҳудудида кенг тарқалган Зардуштийлик дини таълимотида инсон ва унинг меҳнатига алоҳида урғу берилган. Ушбу диннинг муқаддас китоби саналган «Авесто»да меҳнатга оид муносабатларнинг илк талқини ўзига хос тарзда ифода этилган. Шунингдек, иқтисодий ва меҳнатга оид ғоялар шаклланишида қадимги Хитой (Конфуций таълимоти) ва Ҳиндистон («Ману қонунлари» ва «Артхашастра» ёдгорликлари) тафаккурлари ҳам алоҳида ўринга эгадир.

Шарқ тафаккурининг йирик намояндалари Абу Наср Форобий («Фозил одамлар шахри» асари), Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Хожиб («Қутадғу билиг» асари) каби қомусий олимларнинг таълимот ва қарашларида меҳнат ҳамда инсон омили алоҳида ўрин эгаллаган. Шарқда меҳнатга оид муносабатларнинг тараққий этишида Баҳоуддин Нақшбандийнинг ҳиссаси беқиёсдир. Бу ўринда унинг биргина «Дил ба ёру, даст ба кор» (Қалбинг Оллоҳда-ю, қўлинг меҳнатда бўлсин) деган ибратли сўзларини келтиришнинг ўзи кифоя. Ушбу ибора замирида кишиларни меҳнат қилиш, интилиш ва изланишга ундаш ётади.

Иқтисодий билимларнинг тараққий этиши ва унда меҳнат муносабатларининг алоҳида ўрин топишида бобокалонимиз Амир Темурнинг ўзига хос таълимоти туб бурилиш ясади. Соҳибқирон томонидан илгари сурилган ғояларнинг амалий ҳаёт тажрибалардан ўтганлиги уларнинг илмий аҳамиятини таъминлаган. Унинг асосий илмий қарашлари «Темур тузуклари» асарида ўз ифодасини топган бўлиб, унда давлатни бошқариш, иқтисодиётни юритиш ва меҳнатни ташкил этиш масалаларига алоҳида ёндашилган.

Шунингдек, улуғ мутафаккир Алишер Навоий («Вақфия» асари) ҳамда буюк давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг («Мубаййин» ва «Бобурнома» асарлари) юритган одил сиёсатлари ва иқтисодий қарашларида меҳнат ва инсон омилига алоҳида эътибор қаратилган. Улар меҳнатнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ролига юксак баҳо берар экан, бойлик орттириш ва тўқ яшашнинг асосий йўли меҳнатдир, дея таъкидлайдилар.

Демак, қадимий шарқ таълимотини, шу жумладан юқорида номлари зикр этилган буюк алломаларимиз фаолиятини ўрганиш шундан далолат берадики, илмий ва ҳаётий муомалада меҳнатга оид муносабатларнинг, тушунча ҳамда қарашларнинг пайдо бўлиши ва тараққий этишида шарқ иқтисодий ғоялари мактабининг аҳамияти беқиёсдир. Ушбу ғоя ва қарашлар ҳозирги иқтисодий адабиётларда истеъмолда бўлган атама ва тушунчаларнинг пайдо бўлишида илмий асос вазифасини ўтаган, деб ҳисоблаш мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиб бориши натижасида «меҳнат ресурслари», «ишчи кучи» каби иқтисодий тушунчаларнинг маъно ва мазмуни бирмунча ўзгариб бормоқда. Бу тушунчалар фақат илмий-иқтисодий адабиётларда эмас, балки кундалик амалиётимизда ҳам кенг фойдаланила бошланди.

Ишчи кучига иқтисодиёт фанида меҳнат жараёнида инсон фойдаланадиган унинг жисмоний аа маънавий қобилиятларининг мажмуаси сифатида қаралади. Р.Ж.Эренберг ва Р.С.Смит «Ишчи кучи деганда ёши 16

дан юқори бўлган ходимлар, иш билан бандлар, фаол равишда иш қидираётганлар, ишдан бўшатиладиган кейин иш билан бандлик хизматларига яна мурожаат этиш ниятида бўлганлар тушунилади», деб ҳисоблаган.

Инглиз сиёсий иқтисоди асосчиларидан бири А.Смит «иқтисодий одам» атамасини фанга киритган. Унинг фикрига кўра, «иқтисодий одам» ўз шахсий манфаати ва мақсадини кўзлаб, турмушини яхшилашга интилади. Шу боисдан, инсон бозор иқтисодиётида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотининг қиймати юқори бўлган ва кўп фойда келтирадиган фаолият турини, соҳасини танлашга ҳаракат қилади. Фақатгина «кўзга кўринмас кўл», яъни эркин рақобат, бозор қонунларига ўз мақсадларини кўзлаб фаолият юритувчиларни тартибга солинган тизимга бирлаштиради. Шу боисдан «иқтисодий одам» ўз манфаатини кўзлагани ҳолда жамият манфаати учун ҳам меҳнат қилади.

Америкалик иқтисодчи олимлар К.Р.Макконнелл ва С.Л.Брюлар иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омил сифатида меҳнат ресурсларининг сони ва сифатини алоҳида ажратиб кўрсатган. Улар назариясига мувофиқ меҳнат ресурсларининг сони иқтисодиётда банд бўлган кишилар сони ҳамда уларнинг меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибидаги улуши билан белгиланади. Меҳнат ресурсларининг сифатини ифодаловчи ва меҳнат унумдорлигига таъсир кўрсатувчи омиллар сифатида эса кишилар саломатлигининг яхшиланиши, касб тайёргарлиги, билими ва манфаатдорлигининг ўсиши кўрсаткичлари келтирилади.

Ишчи кучи – меҳнат жараёнида инсон фойдаланадиган унинг жисмоний ва маънавий қобилиятларининг мажмуасидир.

«Ишчи кучи» атамаси кўп ҳолларда уч маънони англатишда ишлатилади:

организм, тирик инсон шахси эга бўлган ва ҳар сафар у қандайдир истеъмол қийматини яратиш чоғида ишга соладиган жисмоний ва маънавий қобилиятлар мажмуи сифатида;

аҳолининг иш билан банд бўлган ёки иш излаётган қисми – иқтисодий фаол аҳолининг синоними сифатида;

умуман ишловчилар ёки муайян бир корхона ишчилари сифатида.

Аммо айтилиши билан «меҳнат ресурслари» сўзи ва «ишчи кучи» сўз бирикмалари турли вариантларга эга бўлиб, уларни қўллашда онгли ва тегишли изоҳлар бериш керак бўлади.

Шундай қилиб, «меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчалари турли манбаларда турлича ишлатилади ва кўп ҳолларда бир-биридан деярли фарқланмайди.

»Меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчалари турли мазмунга эга бўлиб, меҳнат ресурсларининг ишчи кучига айланиш жараёни бир қанча босқичларни босиб ўтади.

Дастлабки босқичда меҳнат ресурслари ишчи кучининг салоҳиятли қисми бўлиб, улар меҳнат воситалари ва қуроллари билан ишлаш тажрибасини орттиради.

Иккинчи босқичда эса меҳнат ресурслари иш жойларига тақсимланади. Шу тариқа жисмоний ва ақлий қобилиятларнинг меҳнат жараёнида сарфланиши рўй беради. Меҳнат ресурслари бу жараёнда ишчи кучига айланади.

Учинчи босқичда ишчи кучи вақт сарфлаб, моддий неъмат яратади ва бу неъмат истеъмол қийматига эга бўлади.

Ишчи кучи меҳнат фаолиятини тўхтатиши билан яна иқтисодий нофаол аҳоли тусини олади, лекин меҳнат ресурси таркибида қолади.

Меҳнат ресурслари ва ишчи кучи тушунчалари ўртасидаги ўхшашлик иккала тоифага кирувчи кишилар ижтимоий ишлаб чиқаришга қатнашишлари учун ўзларида меҳнат лаёқатини мужассамлаштирганлигидир.

«Меҳнат ресурслари» тушунчаси биринчи марта 1922 йилда россиялик олим С.Струмилини томонидан фанга киритилган. У мазкур тушунчани марказлашган режали иқтисодиёт юритиш тизими нуқтаи назаридан талқин

этган бўлиб, унга кўра меҳнат ресурсларига режалаштирилувчи пассив ишчи кучи мажмуаси сифатида қаралган.

Меҳнат ресурсларига меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслар киради.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолига:

16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар;

16 ёшдан 55 ёшгача бўлган хотин-қизлар киради.

Лекин ушбу ёш гуруҳидаги барча аҳоли ҳам меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳисобланмайди.

Шунинг учун, меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли бу ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари, шунингдек, имтиёзли шартларда пенсия олаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги шахслар сонини чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

Мисол учун: Дастлабки маълумотларга кўра, Жиззах вилоятида 2017 йилда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли сони 780,3 минг кишини, мазкур ёшдаги аҳоли таркибида ишламаётган меҳнатга лаёқатли ёшдаги I ва II гуруҳ ногиронлари, имтиёзли шартларда пенсия олаётган ишламаётган шахслар сони 27,5 минг кишини ташкил этган.

Жиззах вилоятида 2017 йилда меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 752,8 минг кишига тенг ($752,8 = 780,3 - 27,5$).

Меҳнат ресурсларига кирадиган иккинчи тоифа булар меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслардир.

Маълумот учун: Ишга қабул қилишга ўн олти ёшдан йўл қўйилади. Ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бирининг ёки улар ўрнини босувчи шахснинг ёзма равишдаги розилиги билан ишга қабул қилиниши мумкин (*Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексининг 77-моддаси*).

Демак, ўн беш ёшга тўлиб ишлаётган ўсмирлар меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслар тоифасига киради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра меҳнатга лаёқатли ёшдан катта ёшдаги аҳолига 55 ёш ва ундан юқори ёшдаги хотин-қизлар, 60 ёш ва ундан юқори ёшдаги эркеклар киради.

Ёшга доир пенсияни расмийлаштириб, меҳнат фаолиятини давом эттираётганлар ҳам меҳнат ресурслари таркибида ўтиради.

Энди меҳнат ресурсларининг шаклланиш манбаларини мисол билан тушуниб олсак.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 752,8 минг киши, меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслар сони 3,5 минг кишини ташкил этган.

Демак, Жиззах вилоятида 2017 йилда меҳнат ресурслари сони 756,3 минг кишига тенг бўлган ($756,3 = 752,8 + 3,5$).

Ўзбекистон Республикасида ҳар йили меҳнат ресурслари баланси ишлаб чиқилади.

Хўш, савол туғилади. «Баланс» деган тушунчанинг луғавий маъноси нима?

«**Баланс**» атамаси лотинча **bis** – «икки марта», **lanx** – «тарози палласи» сўзларидан таркиб топган бўлиб, том маънода «икки палла» деган маънони англатади ва тенглик, мувозанат тушунчаси сифатида қўлланилади.

Демак, баланс тенглик, мувозанат тушунчаси сифатида қўлланилса, меҳнат ресурслари балансида тенглик, мувозанат нимада акс этади.

Меҳнат ресурслари баланси - бу меҳнат ресурслари мавжудлигини ва уларнинг тақсимланишини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимидир.

Меҳнат ресурслари балансида тарозининг бир палласи «шаклланиш», иккинчи палласи «тақсимланиш» қисми бўлади.

Биз юқорида меҳнат ресурсларининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшдан кичик ва катта ёшдаги меҳнат билан банд бўлган шахслардан шаклланишини турли мисоллар билан тушунтириб ўтдик.

Энди меҳнат ресурсларининг тақсимланиш қисмига, яъни тарозининг иккинчи палласига тўхталиб ўтамиз.

Мамлакатнинг меҳнат ресурслари иқтисодий фаол ва иқтисодий нофаол аҳолига тақсимланади.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда йил иқтисодий фаол аҳоли 492,6 минг кишини ва иқтисодий нофаол аҳоли 263,7 минг кишини ташкил этди.

Демак, Жиззах вилоятида меҳнат ресурслари сони 756,3 минг кишига тенг ($756,3 = 492,6 + 263,7$).

Шу жойда, баланс нимада акс этишини кўрсак:

шаклланиши - $752,8 + 3,5 = 756,3$;

тақсимлаши - $492,6 + 263,7 = 756,3$.

Иқтисодий фаол аҳоли сони - бу иш билан банд аҳоли ва ишсизлар сони йиғиндисидан иборатдир.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда йил иш билан банд аҳоли сони 468,2 минг кишини ва ишсиз аҳоли сони 24,4 минг кишини ташкил этган.

Демак, Жиззах вилоятида иқтисодий фаол аҳоли сони 492,6 минг кишига тенг ($492,6 = 468,2 + 24,4$).

Иш билан таъминланиш - фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятидир.

Иқтисодиётда иш билан банд аҳоли сони иқтисодий фаолият турларининг турли соҳаларида иш билан бандлар йиғиндисидан ташкил топади.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида иш билан бандлар сони – 195,7 минг киши, саноатда – 46,3 минг киши, қурилишда – 31,2 минг киши ва бошқа соҳаларда - 195,0 минг кишини ташкил этган.

Демак, Жиззах вилоятида 2017 йилда иш билан банд аҳоли сони 468,2 минг кишини ташкил этган ($468,2 = 195,7 + 46,3 + 31,2 + 195,0$).

Ишсизлар - қонун ҳужжатларига мувофиқ расман ишсиз сифатида рўйхатдан ўтказилган шахслар, шунингдек, ҳақ тўланадиган ишга ёки даромад келтирувчи машғулотга эга бўлмаган, мустақил равишда иш изловчи ва бундай иш таклиф этилса, ишга жойлашишга тайёр бўлган меҳнатга лаёқатли ёшдаги вақтинча меҳнат билан банд бўлмаган шахслардир.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда иқтисодий нофаол сони – 492,6 минг киши, ишсизлар сони - 24,4 минг кишини ташкил этган.

Демак, Жиззах вилоятида 2017 йилда ишсизлик даражаси 5,0 %ни ташкил этди ($5,0 \% = (24,4 / 492,6) \times 100 \%$).

Иқтисодий нофаол аҳоли – бу меҳнат билан банд ва ишсизлар деб ҳисобланмайдиган шахслардир. Уларга ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ўқувчилар ва талабалар; болаларни парвариш қилаётган ишламайдиган аёллар; уй бекалари ва ихтиёрий равишда меҳнат билан банд бўлмаган шахслар, шунингдек кўчар ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар киради.

Мисол учун: Жиззах вилоятида 2017 йилда ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ўқувчилар ва талабалар сони 72,7 минг кишини, болаларни парвариш қилаётган ишламайдиган аёллар сони 73,5 минг кишини, шунингдек уй бекалари ва ихтиёрий равишда меҳнат билан банд бўлмаган шахслар, кўчар ва кўчмас мулкдан даромад оладиган ишламайдиган шахслар сони 117,5 минг кишини ташкил этган.

Демак, Жиззах вилоятида иқтисодий нофаол аҳоли сони 263,7 минг кишига тенг бўлган ($263,7 = 72,7 + 73,5 + 117,5$).

Хўш, республикада меҳнат ресурслари сони аниқ бўлса, энди ундан самарали фойдаланиш керак.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишга қуйидаги омиллар таъсир этади:

1. Географик ва табиий омиллар. Республикамиз минтақалари турли табиий ва географик хусусиятларга эга бўлиб, бу ҳолат ҳудудий меҳнат

бозорларининг табиий шароитга юқори таъсирчанлигини англатади. Масалан, Оролбўйи минтақасидаги ишсизликнинг юқори даражаси экологик вазият билан асосланади. Бундан ташқари, иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги тармоғининг юқори улуши республикада иш билан бандликнинг мавсум ва иқлим омилларига юқори даражада боғлиқлигини келтириб чиқаради. Ноқулай келган об-ҳаво шароити қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга салбий таъсир кўрсатиб, ҳосилнинг кескин камайишига сабаб бўлади. Ушбу ҳолат эса саноат, жумладан, қайта ишлаш, озиқ-овқат ва енгил санаот тармоқлари корхоналарининг тўла қувватда ишламаслиги, ишчиларнинг бўш қолиши ва қисқартирилишига олиб келади. Республикаимизнинг қишлоқ жойларида мавжуд юқори даражадаги мавсумий ишсизлик ҳолати ҳам айнан мавсум ва об-ҳаво шароити билан чамбарчас боғлиқ. Шу боис, қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётганлар мавсумдан ташқари вақтда ишсиз қолмоқда ёки номуайян, вақтинчалик ва бир марталик ишлар билан шуғулланишга мажбур бўлмоқда.

2. Мавжуд хом ашё ресурслари. Хом ашё ресурслари ҳудудий иқтисодиёт тармоқларининг ўзига хослигини келтириб чиқаради. Масалан, табиий хом ашё ресурсларига бой бўлган Навоий, Тошкент, Бухоро ва Фарғона вилоятларида саноат ва ишлаб чиқариш тармоқлари яхши ривожланган бўлиб, ушбу минтақалар ишчи кучининг салмоқли қисми ушбу тармоқларда банддир.

3. Демографик омиллар. Бунда, демографик омиллар ишчи кучининг табиий ҳаракати ва иш билан бандлик таркибидаги табиий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Аҳоли, жумладан, ишчи кучининг ўлим кўрсаткичи иш билан бандликка сезиларсиз бўлса-да таъсир қилади. Агар ушбу кўрсаткич юқори даражада рўй берса, у ҳолда мамлакат ишчи кучи таркибининг сифат ва миқдор жиҳатдан қисқаришига олиб келади. Шу билан бирга касалликларнинг кўпайиши, айниқса, касб касаллиги ва жароҳатлари натижасида ҳам иш билан банд фуқаролар ўз иш жойларини йўқотиб қўйишлари ва ишчи кучи сафидан чиқиб кетишлари мумкин.

Шунингдек, демографик жараёнлар ичида туғилиш кўрсаткичи иш билан бандликка катта таъсир кўрсатади. Чунки, фарзанд дунёга келиши натижасида аёллар вақтинчалик ишчи кучи сафидан чиқади ва иқтисодий нофаол аҳоли таркибига қўшилади. Ўзбекистонда аёллар фарзанди 2 ёки 3 ёшга етгунча туғруқ таътилида бўлади. Демак, бу ҳолатда аёллар камида 2 йилдан сўнггина яна иқтисодий фаол аҳоли таркибига қайтиши мумкин бўлади. Шу сабабли мамлакатда туғилишнинг юқори кўрсаткичи аёллар иш билан бандлигига таъсир қилувчи бош омиллардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда республикада йилига ўртача 700 минг нафардан ортиқ чақалок туғилади, бу эса, ўз навбатида, шунча миқдордаги аёлларнинг меҳнат бозоридаги фаоллигига маълум муддат бўлсада чек қўяди.

Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга таъсир этувчи ҳамда унинг даражаси ўзгаришига сабаб бўлувчи демографик омиллардан бири меҳнат миграциясидир. Меҳнат миграцияси ишчи кучининг меҳнат даромади келтирадиган иш топиш мақсадида бир ҳудуддан бошқа ҳудудга кўчиш ҳаракатидир. Мазкур турдаги миграция вужудга келишининг асосий мотиви бўлиб фуқароларнинг юқори миқдордаги иш ҳақи ва қулай меҳнат шароити илинжидаги ҳаракатлари ҳисобланади. Мамлакат аҳолисини иш билан таъминлашда меҳнат миграцияси қуйидагича таъсир кўрсатади: ишчи кучининг ҳудудлараро ва тармоқлараро қайта тақсимланиши рўй беради; аҳолининг ишсиз қатлами иш билан таъминланади; ишловчиларнинг меҳнат даромади ошади ва турмуш даражаси яхшиланади; ишловчилар янги касб ва кўникмаларга эга бўлиб, уларнинг иш тажрибалари ортади.

4. Таълим тизими. Ушбу омилнинг меҳнат ресурсларидан фойдаланишга кўрсатадиган таъсирини қуйидагиларда кўриш мумкин:

аҳоли, жумладан ёшлар саводхонлик даражасининг юқори кўрсаткичи малакали ишчи кучи бозорини вужудга келтиради;

меҳнат бозорида рақобат курашининг пайдо бўлишига олиб келади;

ишчи кучи таклифининг сифат таркибини такомиллаштиради;

ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ёшлар сонининг кўпайиши меҳнат ресурслари таркибида иқтисодий нофаол аҳоли улушининг ортишига сабаб бўлади;

иқтисодиёт тармоқларининг тегишли йўналишлардаги малакали кадрларга бўлган талабини оптимал қондиришни таъминлайди.

5. Иш ҳақи. Иш ҳақи ва ижтимоий трансферт тўловлари миқдорини мунтазам ошириб бориш сиёсати аҳоли бандлиги муаммоларини бартараф этиш, фаровонликни ошириш ва ишчи кучининг қайта тикланиши учун қулай шароит яратади.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши, шунингдек, қатор ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этиш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни талаб қилади. Бу эса шахсларнинг манфаатлари, яшаш тарзи, тараққиёти ва истиқболи билан чамбарчас боғлиқ.

Ўзбекистонда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишнинг йўллари куйидагилардан иборат:

қонунчилик базасини мустаҳкамлаш, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштириш ва уларни амалий ҳаётга тадбиқ этиш;

меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш ва унинг реал миқдорининг ўсишига эришиш;

иш билан бандликнинг ноанъанавий шакллари – касаначилик, уй меҳнати, оилавий бизнес, хизмат кўрсатиш ва қорамолчилик каби фаолият турлари билан шуғулланиш ҳамда ўз-ўзини иш билан таъминлашни рағбатлантириш;

ишсизларни ишга жойлаштиришда хусусий секторнинг иштирокини кучайтириш ва бу ишда хусусий кадр агентликлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш;

меҳнат ресурсларини ҳудудлар ва тармоқлар бўйича қайта тақсимлаш ҳамда ортиқча ишчи кучини иш билан таъминлашда меҳнат миграциясига алоҳида эътибор қаратиш ва ҳ.к³⁴.

Иқтисодий эркинлаштириш ва модернизациялаш жараёнлари жадал амалга оширилаётган бугунги кунда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлашда меҳнат ресурсларининг ўрни ва аҳамияти ошиб бормоқда. Мамлакатда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш аҳоли фаровонлигини оширишга ва иқтисодий юксалишга замин яратади.

Зеро, жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган халқда қудратли салоҳият мужассам. Бу салоҳиятни юзага чиқариш эса жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришнинг жуда кучли омили бўлиб хизмат қилади.

5.4. Халқаро меҳнат ресурсларининг ўзига хос хусусиятлари

Маълумки, меҳнат миграцияси жараёнлари узоқ тарихга эга бўлиб, эрамизга қадар ҳам одамлар ўзларини машғул қилиш учун бир давлатдан бошқасига кўчиб юрган. Бу борада XIX асрнинг ўрталарида ишсизлик ва оғир яшаш шароитлари туфайли Европа мамлакатларидан катта миқёсдаги мигрантларни даромад топиш мақсадида АҚШга кўчиб ўтишлари, иккинчи жаҳон урушидан кейин юқори иш ҳақи таклиф қилган мамлакатларга «ақлий салоҳиятнинг оқиб кетиши» дея номланган юқори малакали кадрларнинг эмиграцияси, XX асрнинг иккинчи ярмига келиб Европа мамлакатлари томон миграция жараёнларининг жадаллашиши каби ҳолатлар меҳнат миграциясининг мунтазам шаклланиб келаётганлигидан далолат беради.

Халқаро меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланиши ниҳоятда мураккаб жараён бўлиб, унга турли мамлакатлардаги меҳнат мигрантлари иштирок этадиган жаҳон меҳнат бозорининг алоҳида сегментларининг юзага келиши асос яратади. Халқаро меҳнат бозори бу – зарур ишчи кучини танлаб олиш учун унга бўлган талаб ва таклифни давлатлараро миқёсда тартибга

---

³⁴ Б.Шодиёв, З.Юлдошев. Аҳоли турмуш даражасини оширишда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари. Манбаа. stat.uz.

солиш жараёнларида иштирок этувчи ҳамда мамлакат ташқарисидаги ишчи кучини сотувчилари ва харидорлари доимий равишда фаолият кўрсатувчи халқаро даражадаги бозордир³⁵.

Мазкур бозордаги жараёнларни – миллий меҳнат бозорларининг ишчи кучи ресурсларини мамлакатлар ёки минтақалар ўртасида кўчириш воситасида амалга ошириладиган интеграциясидир дея таърифлаш мумкин.

Шундай экан, мамлакатлар ўртасидаги меҳнат миграцияси соҳасидаги интеграция жараёнларининг қай даражада барқарор ва муваффақиятли аҳамият касб этиши кўп жиҳатдан унда иштирок этувчи ишчи кучининг сони, сифати ва таркиби каби хусусиятларга боғлиқдир. Шу сабабли ҳам халқаро меҳнат бозорида меҳнат ресурсининг сифатига, унинг умумтаълим ва ихтисослик бўйича тайёргарлиги ҳамда малакасига энг юқори талаблар қўйилади³⁶.

Ишга ёллаш шартларида замонавий ишчининг ижодий яратиш салоҳиятидан фойдаланиш, шу орқали жаҳондаги умумий ишлаб чиқаришнинг илм-фанга асосланишининг умумий даражасини кўтариш манфаатлари кўзда тутилади. Бугунги кунга келиб, меҳнат салоҳияти фақатгина жамиятга тегишли бўлган меҳнат масалалари ёки жаҳон хўжалиги меҳнат ресурсларининг умумий сонини англатиш билан чегараланмайди. Асосий мезон бу – энг аввало, ишчининг малакаси ва қобилияти ҳамда унинг меҳнатга бўлган лаёқати билан аниқланадиган меҳнат сифатидир. Халқаро ишчи кучининг муҳим сифатлари бўлмиш касбий-малакавий тузилиши ҳақида сўз кетганда, бир неча имкониятларни ҳисобга олиш зарур. Халқаро меҳнат бозорида иштирок этаётган ишчи кучининг сифати миллий меҳнат бозорларида фаолият кўрсатаётган ишчилар ҳарактеристикасида мавжуд бўлмаган хусусиятларга эга. У ўзида нафақат миллий хусусиятларни, балки халқаро тажрибани ўзлаштириши, дунёвий муомала маданиятини англаш

---

³⁵ В. В.Томилов, Л.Н. Семеркова . Маркетинг рабочей силы. М. 2004.С. 243.

³⁶ В. В.Томилов, Л.Н.Смеркова. Маркетинг рабочей силы. М. 2006. С. 251

хислатларни ҳам мужассамлаштириши лозим бўлади. Халқаро ишчи кучининг ўзига хос фарқли томони – унинг халқаро, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тизимга бириктирилганлиги, халқаро ишчилар меҳнатининг функционал хусусиятлари ҳамда уларнинг жаҳон иқтисодиёти, умуман, инсоният тараққиётининг умуминсоний ижтимоий вазифалари билан чамбарчас боғлиқлигида намоён бўлади.

Сўнгги йилларга келиб, кўпгина мамлакатлар ўзларининг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ бўлмаган ҳолда малакали ишчи кучи тақчиллигига учрамоқда. Бу ҳолат аксарият шароитларда микроэлектроника ва умуман, информацион технологияларнинг юқори даражада ривожланиши ҳамда аксарият инженер-техник ишчиларнинг билимларига бўлган талабнинг кескин даражада ўзгариши билан изоҳланади. Зарур малакага эга бўлган ишчилар тақчиллиги бугунги кунда бошқа мамлакатлардаги мутахассисларни вақтинчалик ишга ёллаш, малакали ишчи кучининг мобиллигини фаоллаштириш, ишга ёллаш шароитларини диверсификациялаш ҳамда ушбу категориядаги ишчилар меҳнатини ташкил этиш ҳисобдан қопланмоқда.

Халқаро ишчи кучининг асосий гуруҳларига замонавий техника ва информацион технологиялар бўйича мутахассислар ҳамда бозор иқтисодиёти (маркетинг, савдо ва молия биржалари, банк ва бошқалар) бўйича бошқарувчилар ва мутахассислар киради. Бундай мутахассисларга айниқса, ривожланган, илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик (ИГТК) ишларига катта миқдорда маблағ сарфлайдиган, ишчиларнинг ижодий фаолият учун тенги йўқ – аъло шароитлар ярата олган, халқаро иқтисодий, ижтимоий ва экологик дастурларни бажариш учун фойдаланиладиган, кўп миқдордаги илмий-тадқиқот институтлари ва таълим муассасаларига эга бўлган мамлакатларда талаб катта. Бу каби мамлакатларда иш ҳақи тўловларининг нисбатан қулай шароитлари яратилган, касбий ва маданий даражани ўстиришнинг имкониятлари таъминланган, шунингдек, оилалар учун юксак маданий ҳаёт даражаси, болалар учун эса таълим олиш имкониятлари

яратилган бўлади. Аммо бу ҳол ўз навбатида, донор мамлакатлардан «ақлий салоҳиятнинг оқиб кетиш» муаммосини келтириб чиқармоқда. Бу каби муаммони қўйи даромадли мамлакатларда кўп учратиш мумкин. Масалан Гаити ва Ямайкадаги университетлар битирувчиларининг ҳар 10 тадан 8 таси хорижда яшайди³⁷.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, замонавий халқаро меҳнат бозорида юқори малакали ишчилар билан бир қаторда, паст малакали ишчиларининг ҳам алоҳида табақаси ҳам шаклланиб бормоқда. Айниқса, нисбатан бой Ғарбий Европа мамлакатлари ўзига Африка, Осиё, Лотин Америкаси, МДҲ мамлакатларининг камбағал табақасини магнит каби тортмоқда. Хорижий ишчи кучидан фойдаланиш – Ғарб мамлакатлари иқтисодиёти ривожланишининг муҳим шартларидан бири бўлиб, улар ўзининг иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб туриш, туғилишнинг қўйи даражасини қоплаш учун хорижий ишчилар оқимини қўллаб-қувватлайди. Аммо бу мамлакатларда хорижий ишчилар ва маҳаллий аҳоли ўртасида ирқий ва диний тафовутлар билан боғлиқ можаролар туфайли ижтимоий муҳит беқарорлигининг кучайиши билан боғлиқ ҳавотир ҳукм суради.

Шуни эътиборга олиш лозимки, халқаро меҳнат бозорида характери жаҳон хўжалиги манфаатлари билан аниқланадиган ишчи кучи олди-сотдисининг алмашуви рўй беради. Бу борада жаҳон хўжалиги манфаатлари халқаро ишчи кучини ёллашнинг шароитларини, иш ҳақи миқдорини ва меҳнат бозорида талаб қилинадиган характерни аниқлаб беради. Ўз навбатида, жаҳон хўжалигининг турли хил тузилмаларида бўлган халқаро ишчи кучи ёки меҳнат ресурслари қўйидаги гуруҳларга бўлинади:

- Қўшма корхоналарнинг ишчилари;
- ТМКларнинг асосий ва ёрдамчи бўлимларида банд бўлган ишчилар;
- Минтақавий иқтисодий тузилмаларда банд бўлган ишчилар.

---

³⁷ Международная миграция и денежные переводы. www.un.org

Халқаро ишчилар юқори, ўрта, қуйи тоифаларга ҳамда идора хизматчилари (контора персонали, турли хил профил мутахассислари)га ҳам қараб таснифланади. Табиийки, биз юқорида таъкидлагандек, халқаро ишчи кучининг нисбатан мукаммал дифференциациялашда малака даражаси, жинси, ёши ва миллати каби хусусиятлар ҳам эътиборга олинади. Бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам халқаро ишчи кучининг нисбатан йирик ва базавий сегментларини ажратиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Буларга энг аввало, мамлакатлараро хўжалик тизимларида доимий ишга эга бўлган ишчилар, халқаро меҳнат бозорининг резерви сифатида фаолият кўрсатувчи ёки халқаро меҳнат бозори ва турли хил мамлакатларнинг миллий ишчи кучи бозорларида иш қидириш билан банд бўлган ишчилар категориялари киради. Юқорида таъкидланган барча омилларга кўра шаклланаётган халқаро ишчи кучи бозори аниқ сегментланган ҳарактерга эга. Бошқача қилиб айтганда, ушбу бозор доирасида ишчи кучи ҳаракатида ўзининг қонуниятларига эга бўлган бир қанча хусусий, нисбатан автоном ишчи кучи бозорлари шаклланади. Бу каби ишчи кучи сегментацияси шаклланган халқаро меҳнат тақсимотини, шунингдек, ишчи кучи малакасининг ва унга бўлган талабнинг ўзига хос хусусиятларини ўзида намоён қилади. Халқаро меҳнат бозорини сегментлаш ушбу бозорда иштирок этувчи ишчи кучи таркибидаги бир хилликни бекор қилади. Бироқ бу билан ушбу ишчиларда фақатгина миллий меҳнат бозорларидагина иштирок этувчи ишчилардан бутунлай фарқ қилувчи специфик хусусиятларни шаклланишини бекор қилмайди. Шунини таъкидлаш жоизки, бу категориядаги ишчиларда миллий боғланиш ҳисси сезиларли даражада сустлашади, улар нисбатан мобил ҳарактерга ҳамда иш берувчининг талабларига мослашишда катта қобилиятга эга бўладилар. Бу каби қобилиятга айниқса, Осиё минтақаси мамлакатларидан хорижга чиқувчи мигрант-ишчилар эгадирлар.

Шу ўринда, жаҳон меҳнат бозорининг шаклланишида алоҳида мамлакатларнинг халқаро меҳнат тақсимоти тизимига жалб қилинганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини қайд этиш лозим. Маълумки, меҳнат

тақсимотининг ривожланиши – ишлаб чиқаришнинг иккита асосий омили бўлмиш меҳнат ва капитал мобиллигининг ортиши билан чамбарчас боғлиқ. Айнан, халқаро меҳнат тақсимоти алоҳида мамлакатларнинг маълум бир турдаги товар ёки хизматларни ишлаб чиқаришга ихтисослашишини ҳамда ўз навбатида, аниқ бир ижтимоий-демографик характеристикадаги ишчиларга бўлган талабни аниқлаб беради. Замонавий меҳнат тақсимотининг шаклланишида 3та асосий ғоя муҳим роль ўйнайди:

1. Ривожланаётган мамлакатларда амалий жиҳатдан арзон меҳнатнинг чексиз резервуарига эга бўлиш³⁸.

2. Минимал турдаги мамлакатлар билан алоҳида операцияларни бажаришга қодирлигини изоҳловчи ишлаб чиқариш жараёнининг юқори фрагментлашуви.

3. Транспорт ва коммуникацион тизимларнинг ривожланганлиги.

Эндиликда замонавий ҳудудий меҳнат тақсимоти алоҳида мамлакатлар ўртасида эмас, балки ҳар бирининг таркибида периферия ва марказлар бўлган Европа Иттифоқи, НАФТА (АҚШ, Канада, Мексика), Осиё Тинч океани минтақаси каби йирик минтақалар ўртасида амалга оширилмоқда. Бундай меҳнат тақсимотининг ҳаракатланувчи кучи сифатида бозорларнинг ўзгариши ва технологиялар трансферти хизмат қилади. Баъзи бир минтақалар, масалан, Африка замонавий меҳнат тақсимотидан бутунлай мустасно қилинди. Аксарият Африка мамлакатлари асосан, иқтисодиётнинг аграр типини ўзларида намоён этсаларда, улар меҳнатнинг саноат ишлаб чиқариши секторида қайта тақсимланишга жалб қилинганлар.

Глобаллашув шароитида халқаро меҳнат бозорининг ривожланишини давлатнинг миллий иқтисодиётни тартибга солиши билан изоҳлашнинг ўзи ҳам кифоя эмас. Юқорида таъкидланганидек, бунда халқаро меҳнат бозорининг ривожланиш динамикаси жаҳон иқтисодиётининг қатор бошқа субъектларининг, масалан, ўзининг инвестицион ва технологик сиёсати

---

³⁸ Mc CallumC/ Globalization, Development and Trends in the New International Division of Labour. Paper Number 19-99. Papers in International Bissiness, 2006 P.6.

билан миллий меҳнат бозорларини коррективлаштиришга ва ривожлантиришга хизмат қиладиган ТМКларнинг тараққиёти билан ҳам изоҳланади.

Бугунги кунда халқаро меҳнат бозорида қуйидаги асосий тенденциялар кузатилмоқда:

- Нолегал (ноқонуний) миграция ҳажмининг ортиб бориши;
- Шарқий Европа ва МДХ мамлакатлари меҳнат мигрантларининг кўпайиши туфайли дунё меҳнат бозорининг торайиб бориши;
- Халқаро меҳнат бозорига кириш учун тўсиқлар сонининг кўпайиши;
- Ишчи кучининг сотувчилари (яъни меҳнат ресурслари) ўртасидаги рақобатнинг кучайиши;
- Мигрантлар дискриминациясининг давом этиши;
- Мажбурий миграциянинг ортиб бориши.

Хулоса қилиб айтганда, халқаро меҳнат бозори юқорида қайд этилган қатор субъектив ва объектив омиллар таъсирида, талаб ва эҳтиёжлар ҳамда маълум тартиб ҳамда қонуниятлар асосида ривожланиб келмоқда. Дунё меҳнат бозори фақатгина ишчи кучининг халқаро миграцияси натижасида эмас, балки индивидуал, фақатгина ўзига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий характерга эга бўлган, натижада нафақат алоҳида минтақаларнинг, балки унинг таркибидаги бутун дунёнинг иқтисодий ҳолатига таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлган алоҳида миллий меҳнат бозорлари ҳисобидан ҳам шаклланади. Бироқ халқаро меҳнат бозори ва унинг бир қисми бўлмиш минтақавий меҳнат бозорига миллий меҳнат бозорларининг механик бирлашиши сифатида қарашнинг ўзи етарли эмас. Биз халқаро меҳнат бозорига хорижий ишчи кучининг сотувчилари ва харидорлари сифатли меҳнат ресурслари учун рақобатлашадиган миллий миқёсдан юқори бўлган тузилма сифатида қарашни мақсадга мувофиқ деб топдик. Аммо бошқа томондан эса, халқаро меҳнат бозори капитал мобиллигининг ортиши ва янги технологияларнинг пайдо бўлиши ҳисобидан ҳам шаклланиши мумкинлигини ҳам алоҳида қайд этиш жоиздир. Бу ҳолда халқаро меҳнат бозори таркибига

жаҳон бозорига чиқиш имкониятига эга бўлган ТМК ёки бошқа субъектларнинг ишчилари ёки давлат чегаралари орқали эркин ҳаракатланувчи халқаро меҳнат мигрантлари киради. Айнан шу билан халқаро меҳнат бозорининг асл қиёфаси намоён бўлади.

5.5. Минтақа иқтисодийётида меҳнат ресурслари мобиллиги

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни изчил амалга ошириш асноси меҳнат бозорида ҳам катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Улар турли соҳаларни жадал ривожлантиришдан ташқари, янги иш ўринлари очиб, аҳоли бандлигини таъминлашда, халқимиз турмушини янада фаровонлаштиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Аммо барчамизга аён битта жиддий муаммони ҳам рўй-рост тан олишимиз керак: иқтисодийётнинг таркибий тузилиши ўзгариши бир қанча тармоқларда ходимлар ишсиз қолиши билан бирга кечмоқда. Ўз навбатида, меҳнатга лаёқатли аҳоли сонининг табиий ўсиши ҳам юқори даражага кўтарилмоқда. Оқибатда аҳолининг ишга жойлашиш эҳтиёжи билан иқтисодийётнинг меҳнат ресурсларига бўлган талаби, шунингдек, ходимларнинг профессионал таркиби билан таклиф этилаётган ишнинг хусусияти ўртасида номувофиқликлар юзага келмоқда.

Институционал нуқтаи назардан ёндашганда, меҳнат бозоридаги талаб ва таклифнинг номуносиблиги муаммосини ижтимоий назорат тизимини ўрнатиш орқали ҳал этиш мумкин. Давлат эса меҳнат бозоридаги режали сиёсатини шу бозорда амал қиладиган институтлар ёрдамида амалга ошириши зарур. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, энг муҳим ижтимоий муаммолар бевосита меҳнат бозорида ечим топади. Инчунин, давлат мазкур жараёнда иштирок этиши шарт. Акс ҳолда, кўплаб одамлар ишдан ва тирикчилик учун зарур неъматлардан маҳрум бўлишади. Давлат эса иш билан бандлик даражаси юқори бўлишидан манфаатдор. Чунки у бюджетнинг даромад қисми ва мамлакат бойлиги кўпайишини таъминлайди.

Шахс эркин бўладиган ва касб малакасини ошириш имкониятини қўлга киритадиган изчил тартиб ўрнатиш учун ижтимоий-иқтисодий сиёсат қўйидаги мақсадларга йўналтирилиши зарур:

- касбни ўзгартириш, қобилиятга яраша касб танлаш, бунинг учун тегишли ўқувлар мавжудлиги имкониятини яратиш;
- фаол меҳнат жараёнини ташкиллаштириш, қайта тайёрлаш ва малака ошириш, хизмат вазифасида кўтарилиш учун тенг шарт-шаротлар муҳайё этиш;
- меҳнатни рағбатлантиришнинг турли шакл ва воситаларини кенг жорий этиш, ишлаб топилган даромад ўз эгаси ва унинг оиласидагилар муносиб ҳаёт кечиришини таъминлайдиган миқдорда бўлишига эришиш;
- ходимлар ва иш берувчилар ўртасидаги меҳнат муносабатларини, айниқса, хусусий сектордаги иш шароитларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш, бу соҳадаги қонунчиликни такомиллаштириш.

Миллий иқтисодиётимиз тараққиётининг ҳозирги босқичи барча соҳалар инновацион тенденциялар таъсири остида барқарор ривожланаётгани билан ажралиб турибди. Бу жараён истиқболда мамлакат меҳнат ресурсларини ички ва ташқи омилларнинг ўзгарувчан шартларига биноан прогноз қилиш ҳамда уларнинг бугунги инновацион ҳолатига мослашувини таъминлашга, янги рақобатбардош устунликларни жорий этиш ва такомиллаштиришга ёрдам беради.

Албатта, иқтисодиётдаги инновацион тенденциялар жаҳонда ҳам, ички меҳнат бозорида ҳам мавжуд меҳнат ресурсларининг рақобатбардошлик жиҳатидан афзалликларининг асосий манбаи бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги стратегик ривожланиш даврида меҳнат ресурсларининг мобиллиги меҳнат бозорида алоҳида ўрин тутмоқда. Меҳнат ресурслари мобиллиги деганда, меҳнат ресурсларининг бир минтақа ёки ҳудуддан бошқасига ўтиши, бир меҳнат фаолияти турини бошқасига алмаштиришга тайёрлиги даражасини тушунамиз. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда,

меҳнат ресурсларининг мобиллиги турлари ҳудудлар, касб-малака ҳамда давомийлиги бўйича таснифланади (5.5-чизма).

5.5-чизма. Иш кучи мобиллигининг турлари.

Шунингдек, бу мобиллик меҳнат бозорида асосий роль ўйновчи омиллар сирасига киради. Ҳар қандай бозорнинг бош мақсади алмашинув бўлгани учун жамият меҳнат ресурсларининг иш берувчилар ўртасида максимал даражада мобил бўлишидан манфаатдордир. Чунки айнан мана шу тарзда иш берувчи ҳам, меҳнат ресурси ҳам айирбошлашдан максимум даражада наф кўради. Меҳнат ресурсларининг паст иш ҳақи тўлайдиган корхона, ташкилот ва фирмалардан юқори иш ҳақи тўлайдиган корхона, ташкилот ва фирмаларга мобиллиги – мувозанат нархидан кам иш ҳақи тўлаётган корхона, ташкилот ва фирмаларнинг иш ҳақини оширишга мажбур қиладиган асосий омилдир.

Шу билан бирга, мобиллик қўшимча харажатлар ва ортиқча ташвишларни ҳам келтириб чиқаради. Масалан, меҳнат ресурслари бошқа ишлар ҳақида маълумотга эга бўлиш учун вақт сарфлашлари керак. Боз устига, аксарият ҳолларда улар янги ишга ариза топширишларидан олдин эски ишларидан бўшашлари лозим бўлади. Эски иш жойини тарк этиш эса ундаги ҳамкасблар, дўстлар ва ўзига хос муҳит билан хайрлашишни,

колаверса, келажакда олиниши мумкин бўлган кафолат ва бонуслардан воз кечишни англатади.

Ҳозир ўлкамизда бандликни ошириш учун янги иш ўринларини асосан ижтимоий жабҳа ва бозор инфратузилмасида яратиш мақсадга мувофиқдир. Негаки, бу соҳа барча иқтисодий тармоқларга боғлиқ. Бинобарин, унинг ривожланиши бошқа тармоқлар равнақи учун локомотив вазифасини ўтайди.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли таркибида иш билан банд бўлганларнинг ўзига хос ўрни бор (5.6-чизма). Иқтисодий фаол аҳоли, ўз навбатида, иш билан банд аҳолини ва ишсизларни қамраб олади. Демак, ишсизлар сони камайиши иш билан банд аҳоли кўпайишига олиб келади

5.6-чизма. Меҳнатга лаёқатли аҳоли таркибида иш билан банд аҳолининг ўрни.

Тадқиқотларнинг аниқ ижтимоий-иқтисодий ва социологик мақсадларидан келиб чиқиб, меҳнат билан бандликни ишчиларнинг малакавий, касбий, миллий ёки бошқа таркиблари бўйича таҳлил қилиш мумкин.

Бизнингча, ҳозир иш билан банд аҳоли таркибини мулк шакли; демографик белгилар; тармоқлар; касблар гуруҳлари; малака даражалари; ҳудудлар; жинсий таркиб бўйича таснифлаш ўринлидир.

Миллий иқтисодиёт ривожига иш билан бандликнинг тармоқ таркиби энг кўп таъсир кўрсатади. Унинг шаклланиши муайян мамлакат равнақида аниқ бир тармоқнинг ўрни ва жойлашувига боғлиқ бўлади. Юртимиз ҳудудларининг иқтисодий тармоқлар ихтисослашуви табиий-иқлим хусусиятлари, ҳар бир ҳудудда тармоқ ишлаб чиқариши таркибининг жойлашуви, ишчи кучларининг сифати билан фарқланади. Шунингдек, халқаро меҳнат тақсимоти ҳам иш билан бандликнинг тармоқ таркибига у ёки бу даражада таъсир ўтказади. Бу таъсир миллий меҳнат бозорининг халқаро меҳнат бозорига қанчалик фаол интеграциялашувини кўрсатади.

Миллий иқтисодиёт ва иш билан бандлик таркибининг шаклланиши нуқтаи назаридан қараганда, ҳар қандай мамлакат учун табиий-иқлим шароитларидаги ҳудудий фарқлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Улар иқтисодий ўсиш даражаси билан бир қаторда, ҳудудларнинг иқтисодий истиқболларини белгилаб беради. Натижада ҳудудлар доирасида ишлаб чиқариш ва аграр ихтисослашув қарор топади.

Тармоқлар бўйича ихтисослашув, аҳолининг турмуш даражасидаги ва миграцион ҳаракатчанлигидаги фарқлар таъсирида меҳнат билан банд бўлганлар мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан яхши ривожланаётган ҳудудларда кўпроқ тўпланади. Уларнинг демографик белгилари жинси, ёши, оилавий аҳволи, миллати ва ҳоказолар билан тавсифланади. Бу белгилар инсон умри давомида ўзгариб боради. Шу боис иш билан машғул аҳоли таркиби одамларнинг ёши, жинсий таркиби, оилавий аҳволи каби хусусиятлар орқали мужассамлашади. Унга аҳоли сонининг табиий ўсиши ҳам таъсир қилади. Бу ўсишнинг юқори суръатлари қулай демографик вазият сифатида баҳоланади. Натижада мамлакат меҳнат бозорида ёшларни иш билан таъминлаш муаммолари пайдо бўлади. Бу ҳолат Ўзбекистон учун алоҳида ўрин тутади.

Иш билан бандлик таркиби кенг маънода мамлакатнинг иқтисодий ўсиши даражасининг объектив индикатори Пировардида миллий меҳнат бозорининг ривожланиш даражаси, ижтимоий меҳнат муносабатлари соҳасида салбий жараёнлар мавжудлиги ҳақида хулосалар чиқариш имконини беради.

Маълумки, давлатнинг аҳолини иш билан таъминлаш сиёсати бандликнинг тўлиқ даражасига эришиш мақсадини белгилайди. Унинг рўёбга чиқиши эса иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар нечоғли самарали амалга ошишига боғлиқ. Шунинг назарда тутиб, айтиш жоизки, иш билан бандлик қайта тузилиши таъминланишида давлатнинг ўрни бекиёс. Чунки у, биринчидан, мулк шакли ўзгаришининг ислоҳотчиси саналади, иккинчидан, макро ва микроиқтисодий сиёсатни амалга ошириб, тармоқлар ривожига таъсир ўтказди, учинчидан, институционал шарт-шароитларни дастлаб у яратади. Демак, аҳолининг иш билан бандлиги қайта тузилишини бошқариш давлат томонидан иш билан банд аҳоли таркиби самарали ўзгаришини таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуаси, аҳолини иш билан таъминлаш бўйича мунтазам олиб бориладиган давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Энди етакчи мамлакатларда иш билан бандликнинг ўзгариб бораётган касбий-малакавий таркиби шаклланишини таҳлил қилайлик. Ундан олдин учта нарсани эслатиш жоиз. Биринчиси – тарихий жараёнда «ишчи кучи малакаси» ибораси «ишчи кучи миқдори» тушунчасидан зарурроқ бўла бошлади. Иккинчиси – ҳозир иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда иш билан бандлик соҳасида ўзига хос касбий-малакавий таркиб вужудга келди. Учтинчиси – ишчи кучининг малакаси ошиши банд бўлган ишчи кучи миқдори қисқаришига, демакки, таркибий ўзгаришларга олиб келади.

Эндиликда бошқарувчи, маҳоратли касб эгалари ва техник мутахассисликлар деярли барча мамлакатларда оммавийлашмоқда. XX аср охиридан бошлаб асосий эътибор ишлаб чиқаришни «стратегик» бошқариш (янги технологияларни автоматлаштириш тизими), ташкилий структураларни

кайта куриш, тадбиркорлик, инсон ресурсларини бошқариш ва кооператив шакллантириш муаммоларига қаратилди. Шунингдек, у ёки бу касбларнинг нуфузлилиги ва талабгорлигини баҳолашда ҳам маълум мамлакатлараро хусусиятлар мавжуд (5.3-жадвал).

5.3-жадвал. АҚШда энг нуфузли ва энг кўп ҳақ тўланадиган касбларнинг қиёсий таҳлили³⁹

Энг нуфузли касблар	
1. Ўт ўчирувчилар (57 фоиз)	7. Фермерлар (41 фоиз)
2. Олимлар (56 фоиз)	8. Руҳонийлар (40 фоиз)
3. Шифокорлар (53 фоиз)	9. Инженерлар (40 фоиз)
4. Тиббиёт ҳамширалари ва ўқитувчилар (52 фоиз)	10. Конгрессменлар (28 фоиз)
5. Ҳарбийлар ва полициячилар (46 фоиз)	11. Журналистлар (18 фоиз)
6. Банкирлар (47 фоиз)	12. Актёрлар (15 фоиз) Камроқ обрўга эга касбларга риэлтерлик, биржа брокерлиги ва бошқалар киради (6 фоиз)
Энг кўп ҳақ тўланадиган касблар	
1. Врач-анестезиологлар (йилига 193 минг доллар)	5. Бола туғилиши билан боғлиқ врачлар (йилига 195,3 минг доллар)
2. Хирурглар (йилига 191,4 минг доллар)	6. Топ-менежер (йилига 151,4 минг доллар)
3. Ортодонтологлар (йилига 185,3 минг доллар)	7. Пилот (йилига 148,6 минг доллар)
4. Стоматологлар (йилига 189,3 минг доллар)	Йигирматалик саноатдаги инженер-менежерлар ва адвокатлар билан тугайди. 25-ўринда йилига 106,2 минг доллар ҳақ олувчи молиявий менежерлар туради

Манба: Head Hunter маълумотлари асосида Н.Зокирова томонидан тузилган..

Жадвалдан кўриниб турибдики, АҚШда кўпроқ ҳақ тўланадиган касблар у ёки бу ҳолда инсон салоҳиятини шакллантиришга боғлиқ. Head Hunter агентлиги маълумотларига кўра, халқаро меҳнат бозорида сўнгги ўн йилда муҳандислар, компьютер таъминоти ишлаб чиқувчилар, ахборот технологиялари, нанотехнологиялар, электроника ва биотехнологиялар,

³⁹ Head Hunter маълумотлари асосида Н.Зокирова томонидан тузилган. Миллий иктисодиётда меҳнат ресурслари мобиллиги. biznes-daily.uz . 30.11.2018 | Номер: №11(131)-2018

хизматлар, логистика, экология, тиббиёт, кимё соҳасига боғлиқ мутахассислар юқори даромадга талабгор бўладилар. Демак, янги касб соҳиблари илмталаб соҳалар кенг ривожланиши натижасида даромад даражаси юқори бўлишига эришадилар. Бунинг учун эса таълим соҳасини тубдан қайта ташкиллаштириш, ёшлар касб-хунарли бўлишлари учун институционал шарт-шароитларни кенгайтириш талаб қилинади.

Ишлаб чиқариш таркибини тубдан модернизациялаш орқали иш билан банд бўлганлар учун таълим тизимини ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлиши зарур:

1. Билим беришнинг илғор чет эл тажрибасидан фойдаланишни рағбатлантириш асосида таълим соҳасига киритилган замонавий услуб ва шаклларни қўллаб-қувватлаш, бунда давлат – университетлар – ишлаб чиқариш тузилмалари ҳамкорлигини кучайтириш лозим.

2. Кадрларни ўқитиш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни амалга оширувчи нодавлат ўқув муассасаларига танлов асосида давлат грантлари ажратиш.

3. Иқтисодиёт тармоқларида қайта тайёрлаш ва малака ошириш тизимини кенг жорий этиш, кадрларни мустақил ўқитиш имкониятларини кенгайтириш.

4. Академик ва таълим муассасаларига юқори сифатли услубий материаллардан фойдаланишда, ўқитишнинг янги усуллари ва амалиётларини жорий этишда кўмаклашиш.

Аҳолининг иш билан бандлигининг сифат жиҳатидан самарадорлигини ошириш қатор муаммоларни ҳал этишни тақозо қилади. Бизнингча, улар қуйидагилардан иборат:

Малакали кадрлар тақчиллиги.

Таркибий ишсизлик.

3. Иқтисодиёт тармоқлари учун зарур малакали кадрлар таркиби ҳамда касбга тайёрлаш ва йўналтириш бўйича ўқув юртлари ўртасидаги номувофиқлик.

4. Ишсизликнинг давомийлиги юқори эканлиги. Бу кўрсаткич ишсизлик муддатини ўртача 6-7 ойгача чўзмокда.

5. Кадрлар қўнимсизлиги юқори даражада эканлиги.

6. Иш изловчи фуқаролар учун бўш иш ўринларига танловлар ўтказиш ҳақида ахборотлар олиш қийинлиги, иш берувчиларнинг бўш иш ўринлари ҳақидаги ахборотларни сир тутишлари.

7. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда ривожлантириш доирасидаги муаммолар.

Айтилган муаммоларни ҳал этиш учун қуйидаги чораларни қўллаш айтилган муддао бўлади:

– қишлоқда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ишлаб чиқариш инфратузилмасини устувор даражада ривожлантириш. Бунда асосий эътибор мелиорация, гидротехника, электр энергияси иншоотлари ва тармоқларини ривожлантиришга, ерларни суғоришга, эрозияга қарши тадбирларни амалга оширишга, кўп йиллик кўчатлар экишга, қайта ишловчи саноат корхоналарини куриш ва техник қайта жиҳозлашга қаратилиши керак. Муҳандислик ва ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари, водопровод, канализация тизими ва иншоотлари, газ ва электр таъминоти тармоқлари, йўллар, телекоммуникация тизимлари диққат марказида бўлиши шарт;

– қишлоқда бозор инфратузилмасини ташкил қилиш ва жадал яратиш жараёнларини бошқариш, уни жаҳон иқтисодиёти талабларига мослаштириш мақсадида вилоятнинг барча шаҳар-туманларида бозор қайта ўзгартиришларини давлат йўли билан қўллаб-қувватлашни таъминлашга, уни ривожлантиришнинг самарали тизимини шакллантиришга мўлжалланган тадбиркорлик департаментлари фаолияти такомиллаштирилиши керак.

– давлат миграция жараёнларини қишлоқ фойдасига ўзгартириши учун демографик сиёсат ўтказилиши, оилаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш учун зарур шарт-шароитлар яратиш даркор. Бу борадаги эзгу саъй-ҳаракатлар қишлоқ хўжалигидаги иш билан бандлик ҳажмига ижобий

таъсир ўтказади. Аҳолининг қишлоқда ўрнашиб қолишини рағбатлантириш, уни кичик бизнес ҳамда хусусий тадбиркорликка жалб қилиш мақсадида ушбу ҳудудларда шаҳарга нисбатан (аҳоли жон боши ҳисобига) тураржойларни, таълим, маданият ва спорт, соғлиқни сақлаш муассасаларини, газ, сув ва электр таъминоти, телефонлаштириш, алоқа, коммунал объектларни қуришда, радио-телевидение хизматларидан фойдаланишда афзалликлар яратишни назарда тутиш зарур.

Илмий-техник ва ишлаб чиқариш базасини мустаҳкамлаш, стандартлар ва маҳсулотлар сифати соҳасидаги тартибга солишлар йўли билан кичик бизнес субъектлари ва хусусий корхоналар ишлаб чиқарадиган товарлар рақобатбардошлилигини оширувчи чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш лозим. Шунингдек, уларни техник жиҳатдан жадал қайта жиҳозлашни рағбатлантириш, технологик инкубаторлар, қайта ишловчи ва маҳсулотнинг янги турларини тайёрловчи корхоналарнинг намунавий лойиҳаларини яратиш, амалиётга кенг жорий қилиш ва янги технологиялар шароитларида йўналиш бўйича ўқитишни йўлга қўйиш, кейинчалик кичик бизнес соҳиблари ва хусусий тадбиркорларга сотиш учун тамоман янги маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси лицензияларини сотиб олишни амалга ошириш жоиз.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1.Ўзбекистон географик жиҳатдан Марказий Осиё минтақасининг марказида жойлашган бўлиб, умумий майдони 448,97 кв.км.ни ташкил этади. Ҳозир республикада аҳолиси сони 2019 йил 1 апрел ҳолатига 33 млн 375,8 минг кишини ташкил этиб, 2019 йил бошидан 120,3 минг кишига ёки 0,4 фоизга ўсди.

Аҳоли зичлиги бўйича таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон бўйича 1 кв кмга 74,1 киши, аҳолининг энг зич жойлашуви Андижон (1 кв кмга 713,2 киши), Фарғона (544,8 киши), Наманган (370 киши) вилоятларига тўғри келган бўлса, аксинча ҳолат Навоий вилояти (8,8 киши) ва Қорақалпоғистон Республикасига (11,2 киши) тўғри келмоқда.

2. Меҳнат бозори – бозор иқтисодиёти тизимининг таркибий қисми бўлиб, унда бошқа бозорлар: хомашё, материаллар, қимматли қоғозлар ва бошқалар билан бирга фаолият кўрсатади.

Умуман, меҳнат бозори деганда, бозор иқтисодиётининг умумий кичик тизими тушунилиб, унда, бир томондан – иш берувчилар (ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари), иккинчи томондан – ёлланма ишчилар ўзаро алоқада бўлади. Бу ўзаро муносабатлар натижасида ишчи кучи таклифи ва унга талабнинг ҳажми, тузилмаси ва нисбати шаклланади.

Меҳнат бозорининг таркибий қисмларига меҳнатга талаб, меҳнат таклифи, ишчи кучи нархи, ишчи кучи қиймати ва рақобат киради.

3. Республикамизда бозор муносабатларини самарали тадбиқ этиш, аҳолини иш билан таъминлаш ва бу орқали ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш, энг аввало, мавжуд меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга боғлиқ. Меҳнат ресурслари эса бугунги иқтисодиётни либераллаштириш жараёнларида муҳим салмоққа эга бўлиб, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги аҳамиятини микро, мезо ва макро даражаларда кўриш мумкин.

4. Халқаро меҳнат бозорининг шаклланиши ва ривожланиши ниҳоятда мураккаб жараён бўлиб, унга турли мамлакатлардаги меҳнат мигрантлари иштирок этадиган жаҳон меҳнат бозорининг алоҳида сегментларининг юзага келиши асос яратади. Халқаро меҳнат бозори бу – зарур ишчи кучини танлаб олиш учун унга бўлган талаб ва таклифни давлатлараро миқёсда тартибга солиш жараёнларида иштирок этувчи ҳамда мамлакат ташқарисидаги ишчи кучини сотувчилари ва ҳаридорлари доимий равишда фаолият кўрсатувчи халқаро даражадаги бозордир.

5. Ҳозирги стратегик ривожланиш даврида меҳнат ресурсларининг мобиллиги меҳнат бозорида алоҳида ўрин тутмоқда. *Меҳнат ресурслари мобиллиги* деганда, меҳнат ресурсларининг бир минтақа ёки худуддан бошқасига ўтиши, бир меҳнат фаолияти турини бошқасига алмаштиришга тайёрлиги даражасини тушунамиз. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда,

меҳнат ресурсларининг мобиллиги турлари *ҳудудлар, касб-малака ҳамда давомийлиги бўйича* таснифланади

6. Маълумки, давлатнинг аҳолини иш билан таъминлаш сиёсати бандликнинг тўлиқ даражасига эришиш мақсадини белгилайди. Унинг рўёбга чиқиши эса иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар нечоғли самарали амалга ошишига боғлиқ. Шунинг назарда тутиб, айтиш жоизки, иш билан бандлик қайта тузилиши таъминланишида давлатнинг ўрни беқиёс. Чунки у, биринчидан, мулк шакли ўзгаришининг ислохотчиси саналади, иккинчидан, макро ва микроиқтисодий сиёсатни амалга ошириб, тармоқлар ривожига таъсир ўтказади, учинчидан, институционал шарт-шароитларни дастлаб у яратади. Демак, аҳолининг иш билан бандлиги қайта тузилишини бошқариш давлат томонидан иш билан банд аҳоли таркиби самарали ўзгаришини таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган чора-тадбирлар мажмуаси, аҳолини иш билан таъминлаш бўйича мунтазам олиб бориладиган давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Назорат саволлари

1. Ўзбекистонда аҳолининг табиий ўсиши ва аҳоли зичлигини ўсиб бориш тенденцияларига баҳо беринг?
2. Ўзбекистонда аҳолининг ёш таркиби бўйича ҳозирги ҳолатига иқтисодий баҳо беринг?
3. Аҳолининг кексайиш жараёни мамлакатлар миллий иқтисодиётининг ривожланишига ўзининг қандай салбий таъсирларини кўрсатади?
4. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорининг ижобий тарафлари нималарда кўринади?
5. Тўлиқ бандликни таъминлашга қаратилган актив сиёсат олиб боришда ривожланган мамлакатларнинг меҳнат бозоридаги давлат сиёсатининг устувор йўналишлари тадбирларига нималар қиради?
6. Иш билан бандлик сифатига ёндашувлардаги кўрсаткичлар тизими нималардан иборат?

7. Ижтимоий фаол аҳоли кимлар?
8. Норасмий сектордаги бандлик деганда нимани тушунасиз?
9. Меҳнат ресурсларини микро, мезо ва макро даражаларда аҳамиятини тушунтириб беринг?
10. «Меҳнат ресурслари» ва «ишчи кучи» тушунчаларига таъриф беринг?
11. Меҳнат ресурслари баланси деганда нимани тушунасиз?
Меҳнат ресурсларидан фойдаланишга қайси омиллар таъсир кўрсатади?
12. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишнинг йўллари нималардан иборат деб ҳисоблайсиз?
13. Меҳнат миграцияси жараёнлари қандай кечиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари нимада?
14. Халқаро меҳнат бозори шаклланиши ва ривожланишини тушунтириб беринг?
15. Замонавий меҳнат тақсимотининг шаклланишидаги асосий ғоялар ва уларнинг моҳияти нималарда акс этади?
16. Меҳнат ресурслари мобиллиги деганда нимани тушунасиз ва эришиш учун қандай тадбирларни амалга ошириш зарур?

6-МАВЗУ. МИНТАҚАДА САНОАТ ТАРМОҒИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ХУДУДИЙ ЖИХАТЛАРИ

Режа:

6.1.Минтақа иқтисодиёти ривожланишида саноатнинг ўрни

**6.2.Минтақада саноат ишлаб чиқаришнинг ижтимоий
ихтисослашуви**

**6.3. Стратегик аҳамиятга саноат тармоқларини минтақа
иқтисодиётдаги роли. Саноат ишлаб чиқаришини ривожлантиришнинг
шарт-шароитлари.**

Таянч тушунча ва иборалар: Саноат, саноат тармоғи, инновациялар, меҳнат унумдорлиги, диверсификация, ижтимоий меҳнат тақсимооти, концентрациялаштириш, маҳаллийлаштириш, саноат кооперацияси, комбинациялаштириш, мужассамлаштириш, ихтисослаштириш, кооперативлаштириш, тоғ-кон саноати, кимё саноати, энергетика, модернизация, нефть-газ саноати, озиқ-овқат саноати.

6.1.Минтақа иқтисодиёти ривожланишида саноатнинг ўрни

Саноат ҳар қандай мамлакатда иқтисодий тараққиёт ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Унинг аҳамияти нафақат қишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш, савдо ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини асосий ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлашида намоён бўлади, балки у инновация жараёнларини жадаллаштириш, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, шунингдек, фан, ишлаб чиқариш ҳамда таълим интеграциясини таъминлашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раҳбарлигида ишлаб чиқилган 2017-2021-йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида «юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, энг аввало, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат

жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш»⁴⁰ масаласига алоҳида ўрин берилган.

Саноат – бу ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг асосий қисми ҳисобланади. «Брокгауз ва Ефроннинг энциклопедик луғавий маносидан» келиб чиқадиган бўлсак «саноат» тушунчаси кенгроқ маънода «инсоннинг ҳунармандчиликка йўналтирилган, моддий буюмларни яратиш, ўзгартириш ёки кўчиришга қаратилган хўжалик фаолияти»ни, тор маънода эса «бирон бир хом ашёни истеъмол учун яроқли нарсага қайта ишлашни, айлантиришни» англатади.

Саноатнинг жамият ишлаб чиқаришда мустақил соҳа сифатида пайдо бўлиши, тарихий жиҳатдан қишлоқ хўжалигидан ҳунармандчиликни ажралиб чиқиш жараёни билан боғлиқ. Бозор иқтисодиётининг ривожланиши саноатнинг жадал ўсишига ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг тубдан ўзгаришига, оддий кооперациянинг мануфактурага, кейин эса йирик машина индустриясига – фабрикаларга айланишига олиб келди.

Иқтисодиёт учун ривожланган саноат тармоғи катта аҳамиятга эга. Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатлари қанчалик кўп бўлса, иқтисодиётда ўсиш шунчалик юқори бўлади, мамлакат хилма хил ва мураккаб саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришга қодир бўлса, унинг фаровонлик даражаси ва мамлакат иқтисодиётининг истиқболдаги ривожланиши шунчалик юқори бўлади. Агарда ривожланган мамлакатларда саноат тармоғи инновацияларнинг жорий этилишини, меҳнат унумдорлиги ва диверсификацияланган экспортни ошишини таъминлаб берса, ривожланаётган мамлакатларда - турмуш даражасининг ошишига йўл очиб берилишини таъминлайди.

Замонавий саноат тармоғи юқори ихтисосланганлик даражаси билан ажралиб туради. Меҳнатнинг ижтимоий чуқур тақсимланиши натижасида саноатнинг таркибий қисмини ташкил этувчи кўплаб соҳалари пайдо бўлади.

---

⁴⁰ 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси. <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/2>

Иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат тармоғи қуйидаги турларга бўлинади:

- тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш;
- қайта ишлаш саноати (ишлаб чиқарадиган саноат);
- электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш;
- сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш.

Тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш саноати кўмир, лигнит, нефт, табиий газ, металл рудаларини қазиб олиш ва тоғ-кон саноатининг бошқа турлари билан шуғулланадиган корхоналар фаолиятини ўз ичига олади.

Қайта ишлаш саноатига озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимликлар, тамаки, тўқимачилик, резина ва пластмасса маҳсулотлари, кийим-кечак, чарм ва кимёвий маҳсулотлар, асосий фармацевтика маҳсулотлари ва дори дармонлар, кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари, ёғоч ва пўкак буюмлар, поҳол ва тўқиш учун материаллар, қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари, мебель, бошқа норуда минерал маҳсулотлар, машина ва ускуналарни ишлаб чиқариш, таъмирлаш ва ўрнатиш, автотранспорт воситалари, трейлерлар, ярим прицеplar ва бошқа тайёр металл буюмлар, ёзилган материалларни нашр қилиш ва акс эттириш, қора ва рангли металллар ва улардан буюмлар ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналар киритилади.

Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш корхоналари электр энергия, буғ, газсимон ёқилғини ишлаб чиқариш, етказиб бериш, тарқатишни таъминлайди.

Сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш корхоналари сувни қайта ишлаш (тозалаш), сув билан таъминлаш, оқова сувларини тозалаш, транспортировка қилиш ва тозалаш, чиқинди ташлайдиган ўраларни тозалаш ва ишлов бериш, чиқиндиларни йиғиш, тозалаш ва утилизация қилиш, рекультивация қилиш хизматларини кўрсатиш билан шуғулланадилар.

Дунёда қайта ишлаш саноати мамлакат иқтисодийтини ривожлантириш учун муҳим ва аҳамиятга эга тармоқ сифатида қаралади. Саноатнинг кучли қайта ишлаш сектори мамлакатнинг технологик қудратини ифодалайди. Унинг камайиши ёки қисқариши иқтисодийнинг пасайиши белгиси сифатида қаралади. Бу эса, ўз навбатида қайта ишлаш саноатининг муҳим тармоқ эканлигини ва аҳамиятлилигини ифодалайди.

Қайта ишлаш саноатининг устувор йўналиш сифатида намоён бўлиши, Германияда XVI аср ўрталарига тўғри келади, яъни немисларнинг иқтисодий фикрлаши фаол ривожланиб бориши билан содир бўлади. Унинг негизида, миллатнинг интеллектуал ривожланиши муҳимлиги тўғрисида гапирган Ф.Л. Зекендорф таълимоти ётади. Унинг фикрича, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини фақатгина одамларнинг интеллектуал ривожлантириш эвазига таъминлаш мумкин, шунинг учун ҳукумат нафақат уларни бошқариши лозим, балки интеллектуал салоҳиятини ривожлантириши зарур.

Шу билан бирга, 1581 йилда Ж. Хейлс инглизларнинг XVI асрдаги иқтисодий сиёсатини танқид қилиб, «ўз хом-ашёميزни бегоналарга қайта ишлаш учун юбориб, ундан тайёрланган маҳсулотни бегоналардан қайтиб сотиб олишга йўл қўйиш»га катта ақил керак эмаслиги тўғрисида ёзган (Э.С.Рейнертнинг «Қандай бой давлатлар бой бўлган ва камбағал мамлакатлар камбағаллигича қолмоқда»дан текст парчаси, М., 2011 йил). Ундан кейин инглиз иқтисодчиси Ж.Кэри умуман мамлакатдан хом-ашё товарларини экспорт қилишга ўлим жазосини жорий этилишини таклиф қилган.

А.Смитдан олдин ижод қилган аксарият иқтисодчилар мамлакатнинг иқтисодий сиёсати, хом-ашё саноатига эмас, биринчи навбатда қайта ишлаш саноатини ривожлантиришга қаратилган бўлиши зарурлигини ишонтиришга йўналтирилган. Уларнинг фикрича фақатгина қайта ишлаш саноатининг ривожланиши долзарб муаммоларнинг ечими ҳисобланади, мисол учун аҳоли бандлигининг ошиши, фойда ва иш ҳақининг кўпайиши, солиқ солинадиган

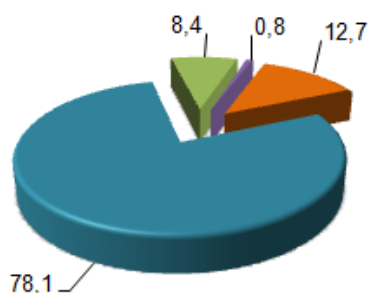

базанинг ошиб кетиши ва пул муомаласининг яхшиланиши каби масалаларни кўрсатиш мумкин.

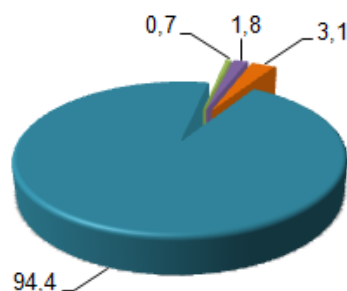
Бугунги кунда республикада 49 мингдан зиёд саноат корхоналари фаолият кўрсатаётган бўлиб, улардан тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлашда – 3,1 %, қайта ишлаш саноатида – 94,4 %, электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялашда – 0,7 %, сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилишда – 1,8% корхоналардир.

Шу билан бирга, 2017 йил январь-декабрь ойлари ҳолатига саноат ишлаб чиқариш ҳажми таркиби бошқачароқ кўринишга эга, яъни тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш тармоғининг жами саноат ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси – 12,7%, қайта ишлаш саноатининг ҳиссаси – 78,1, электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялашнинг ҳиссаси – 8,4 ҳамда сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилишнинг ҳиссаси – 0,8%.

Саноат ишлаб чиқариш ҳажми таркибида секцияларнинг улуши, %

Фаолият кўрсатаётган саноат корхоналари сони таркибида секцияларнинг улуши, %

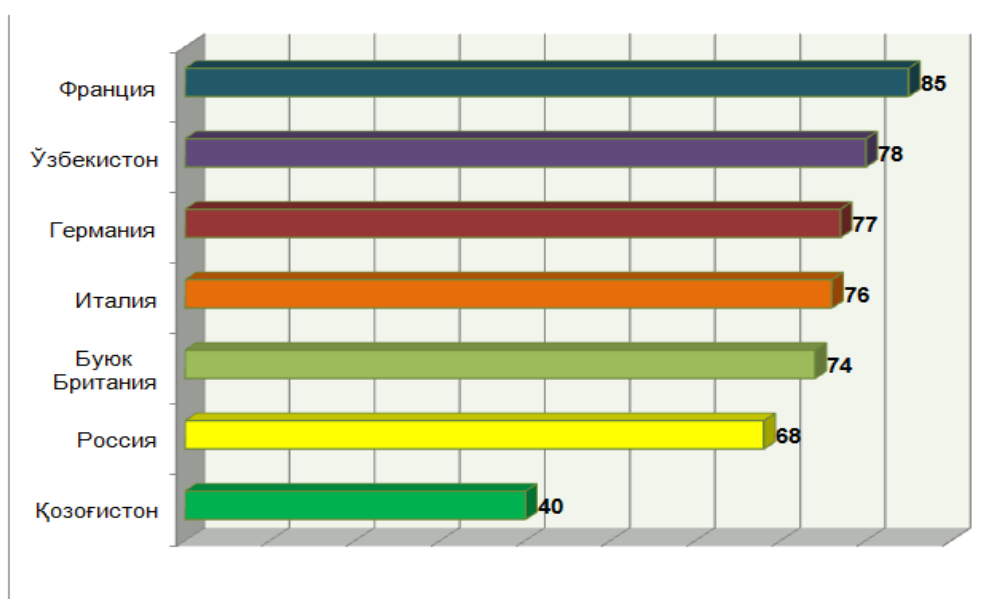
- Тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш
- Қайта ишлаш саноати
- Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш
- Сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш

6.1-расм. Ўзбекистон Республикасида 2017 йил учун саноатнинг секциялари бўйича саноат ишлаб чиқариш ҳажми ва фаолият кўрсатаётган саноат корхоналари таркиби

Юқори улушга эга саноат тармогининг халқаро таққосланиши.

Таққослаш учун қайта ишлаш саноатининг жами саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши Францияда – 85 %ни, Германия Федератив Республикасида – 77, Италияда – 76, Россия Федерациясида – 68, Қозоғистон Республикасида – қарийб 40 ва Ўзбекистон Республикасида 78,1 %ни ташкил этганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин (6.1-расм).

Ўзбекистон Республикасида юқори ва ўрта технологик саноат тармоқларининг бугунги аҳволи ва унинг ривожлантириш истиқболлари. Ўзбекистон саноати ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишга, илмий ва техник тараққиётга кўра ҳудудий жамоавий меҳнатни ривожлантиришга қаратилган ўзгаришларни ифодаловчи мураккаб диверсификациялашган ва кўп тармоқли таркибга эга.

6.2-расм. Айрим дунё мамлакатларида қайта ишлаш саноатининг жами саноат ишлаб чиқаришдаги улуши, %да

Саноат тармоғида ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва технологик янгилаш ҳамда инновацион ғоялар ва технологияларни кенг жорий этиш натижасида, электр ускуналар, компьютерлар, электрон ва оптик маҳсулотлар, автотранспорт воситалари, кимё маҳсулотлари, машина ва ускуналар, фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлар ишлаб чиқариш каби

юқори ва ўрта технологик саноат тармоқларининг шаклланиши ва ривожланиши таъминланди, ва уларнинг улуши жами саноат ишлаб чиқариш таркибида 19,1 %ни ташкил этди.

Шуни таъкидлаш жоизки Президентимизнинг 2017 йил 29 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги қабул қилган ПФ-5264-сон фармонлари илғор хорижий тажриба, жаҳон фанининг замонавий ютуқлари, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва ижтимоий соҳада, шу жумладан мамлакат саноатининг жадал инновацион ривожланишига қўшимча туртки бўлади.

6.2. Минтақада саноат ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ихтисослашуви

Мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига уларни умумлаштириш ва ижтимоий меҳнат тақсимоти жараёнлари сезиларли таъсир кўрсатади. Саноатни концентрациялаштириш ва комбинациялаштириш ижтимоий меҳнатни йирик корхоналарда мужассамлаштиришни ифодаласа, ихтисослаштириш ҳамда кооперативлаштириш эса саноат тармоқлари таркибида меҳнат тақсимоти ва уларнинг ҳамкорлигини ифодалайди. Меҳнат тақсимотининг ривожланиш даражаси ва уни умумлаштириш жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда муносабатларининг такомиллашишида ўз аксини топади. Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шакллари мустақиллик туфайли ва миллий иқтисодиётни ислоҳ этиш, эркинлаштириш муносабати билан ўз моҳияти ва мазмунини, мақсад иа вазифаларини анчагина ўзгартирди. Айниқса ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш, кичик ва ўрта корхоналарнинг пайдо бўлиши муносабати билан улар ўртасида уйғунлашув юзага келди.

Саноатда ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил этишнинг шакллариға қуйидагилар киради:

- Концентрациялаштириш;

- маҳаллийлаштириш;
- иқтисослаштириш;
- диверсификациялаштириш;
- кооперативлаштириш;
- комбинациялаштириш;

Ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш— бу маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир. Унинг бир неча турлари мавжуд. Улар агрегат, технологик, ташкилий хўжалик ва корхоналарни йириклаштириш шаклларида ифодаланади.

Агрегат шаклида ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш дастгоҳларнинг қувватини оширишдир, яъни агрегатларнинг унумдорлигини юқори даражага ҳамда маълум хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг умумий қувватида юқори унумдор агрегатлар салмоғини кўпайтиришдир. Бу жараён саноатнинг етакчи, айниқса, электроэнергетика, металлургия, химия, ёқилғи ва қурилиш материаллари тармоқларида сезиларли.

Концентрациялаштиришга технологик жиҳатдан ўхшаш ишлаб чиқаришларнинг қувватини ошириш орқали эришиш мумкин. Масалан, металлургияда - чўян, пўлат эритиш, прокат ишлаб чиқариш, тўқимачиликда — йигириш, тўқиш, бўяш, машинасозликда - қуюв, механик ишлов бериш, йиғув жараёнларининг мужассамлашиши.

Корхоналарни ва уларнинг таркибидаги цех ва участкаларни йириклаштириш ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг йиллик ҳажмини кўпайтиради, маҳсулот сифатини яхшилади, меҳнат унумдорлигини оширади.

Йирик корхоналарнинг афзалликларига қуйидагилар киради:

- ✓ юқори унумли техника ва инновацион технологияларни қўллаш ва улардан фойдаланиш имкониятларининг кўплиги;
- ✓ ишлаб чиқариш фондларидан оқилона ва самарали фойдаланиш;
- ✓ ходимлар меҳнат унумдорлигининг юқорилиги;

✓ саноатга ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган энг янги фантехника ютуқларини, ўзлаштиришга таъсир кўрсатадиган қувватли конструкторлик, технологик ва илмий-тадқиқот лабораториялари, бюрларини ташкил этиш имкониятлар;

✓ маҳсулот бирлигига тўғри келадиган асосий ва ёрдамчи хизмат кўрсатиш ҳаражатларининг пастлиги ва ҳ.к.

Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, озиқ-овқат ва бошқа истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни кенгайтиришни рағбатлантириш тадбирлари аҳамиятли ўрин тутаети. Маҳаллийлаштириш дастури ўз мазмунига кўра республикаимиз корхоналарида замонавий талабларга жавоб берувчи, рақобатбардош ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, асоссиз импорт ҳажмини қисқартириш, экспортбоп маҳсулотларни ишлаб чиқариш, янги иш жойларини яратиш каби мақсадларни намоеън этади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш жараёнларига 2000 йилдан бошлаб алоҳида эътибор берилети бошланган бўлиб, мақсадли дастурлар асосида давлат томонидан кўллаб-қувватланиб келинмоқда. Маҳаллийлаштириш фаолияти билан шуғулланаётган реал сектор вакилларига бир қатор имтиёзлар, жумладан, божхона ва солиқ имтиёзлари, банклар томонидан мақсадли кредитлар ажратиб келинмоқда. Аслида эса, мамлакатимизда маҳаллийлаштириш жараёнлари 1996 йилдан Корея Республикаси билан ҳамкорликда ташкил қилинган «UzDaewoo» автомобиль ишлаб чиқариш заводини, Ўзбекистон бозорида ўзининг муносиб ўрнини топган «Korzinka.uz» супермаркетлар тармоғини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 декабрдаги ПҚ-2698-сонли «2017-2019 йилларда тайёр маҳсулот турлари, бутловчи қисм ва материалларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш бўйича истиқболли лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига асосан маҳаллийлаштириш дастури тасдиқланган.

Ушбу дастур доирасида 2017-2019 йиллар давомида 3,4 млрд. долларлик 1146та маҳаллийлаштириш лойиҳасини амалга ошириш орқали талаб юқори бўлган саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш режалаштирилган.

2017 йилда 960та лойиҳани амалга ошириш ҳисобига 6,5 трлн. сўмга тенг маҳаллийлаштирилган маҳсулотларни ишлаб чиқариш белгиланган.

Шу билан бирга, 122 турдаги ўзлаштиришга таклиф этилган маҳсулотлар рўйхати аниқланган.

Республикада тайёр маҳсулот турлари, бутловчи буюм ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш Дастури доирасида 2000 йилдан буён қиймати 5,5 млрд. АҚШ долларидан ортиқроқ 2,8 мингдан зиёд маҳаллийлаштириш лойиҳалари амалга оширилди, илгари импорт бўйича келтирилган 4,8 мингдан зиёдроқ янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Натижада кейинги беш йилда импорт ҳажми 752 миллион долларга, жумладан, 2016 йилда 286 миллион долларга камайди. Бугунги кунга келиб мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар улуши 20 фоиздан кўпроқни ташкил этади⁴¹.

Саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш даражасини ошириш иқтисодийнинг барқарор ва изчил ривожланиши, унинг ташқи омилларга тобелигини камайтириш, ишлаб чиқариш жараёнларига янги самарали технологияларнинг татбиқ этилишини жадаллаштиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

2010-2016 йилларда икки мингга яқин маҳаллийлаштириш лойиҳасининг амалга оширилиши натижасида умумий импорт ўрнини босиш самарадорлиги 7 миллиард 500 миллион доллардан кўпроқни ташкил этди.

---

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2019 йилларда тайёр маҳсулот турлари, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришнинг истикболли лойиҳаларини амалга оширишни давом эттириш чора тadbирлари тўғрисида”ги ПҚ-2698 сонли қарори. 2016 йил 26 декабрь. Манбаа Lex.uz.

Сўнги уч йилда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ҳисобига шахта вагонеткалари, вакуум насослар, кўтарма кранлар, ҳар хил турдаги ўтга ва кислотага чидамли материаллар, қурилиш жиҳозлари, сэндвич панеллар, сунъий синтетик газонлар, шиша банкалар, бутилкалар, крахмал, нон маҳсулотлари учун ачиткилар сингари юз турдан ортиқ товарларнинг мамлакатимизга олиб кирилиши бутунлай тўхтатилган.

Маиший электротехника маҳсулотлари, автомобилларнинг филтър ва радиаторлари, пўлат қувурлар, керамик плиталар, тиббиёт ампулалари, полиграфик бўёқлар, болалар ўйинчоқлари, спорт анжомлари каби 350 дан ортиқ турдаги маҳсулотни четдан келтириш икки баравардан зиёдга камайган.

Иқтисодиёт вазирлиги томонидан тармоқ корхоналарининг имкониятларини батафсил ўрганиш натижасида, 2017 йилда маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва импорт ўрнини босувчи янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришни ташкил қилишга йўналтириш ҳисобига 1,1 млрд. доллардан ортиқроққа ёки импортни 23 фоизга камайтириш имконияти аниқланди.

Маҳаллий хомашё ва ресурслардан янада оқилона фойдаланиш ва экспорт салоҳиятини янада ривожлантириш мақсадида маҳаллийлаштириш дастурига янги лойиҳаларни киритиш бўйича ягона мезон ва талаблари белгиланган:

– дастурга кириш учун талаб этиладиган минимал маҳаллийлаштириш даражаси дастурга кирган йилдан бошлаб биринчи йилга 36 фоиз, иккинчи йилга 45 фоиз, учинчи йилга 50 фоиздан (машинасозлик ва металлни қайта ишлаш тармоғи маҳсулотларига мос равишда 36 фоиз, 40 фоиз, 50 фоиз) кам бўлмаган миқдорни таъминлаш;

– маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар соф тушумидан экспорт улушини иккинчи йили 20 фоиз, учинчи йили 30 фоизга ошириш белгиланди.

Вазирлар Маҳкамасининг 10.04.2017 йилдаги 197-сон қарори билан тайёр маҳсулот турлари, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш Дастурига тузатишлар киритилди.

Хусусан, маиший техника, тиббий асбоб-ускуналар, қурилиш материаллари ва бошқалар ишлаб чиқариш бўйича 12 та лойиҳа киритилди.

Бунда Дастурга янгитдан киритилган ташкилотларга нисбатан қўйидагилар бўйича имтиёзлар қўлланилади:

- божхона тўловлари бўйича – 2017 йил 17 апрелдан;
- солиқлар бўйича – 2017 йил 1 майдан.

Бироқ импорт ўрнини босадиган маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари амалга оширилаётганига қарамасдан, мамлакатимизда импорт ҳажмининг асоссиз ошиб кетишига йўл қўймоқда. Бу, давлатимиз иқтисодиёти учун ишлаб чиқариш ҳажмини янада кенгайтириш ва янги иш ўринлари яратиш бўйича муҳим лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилиши мумкин бўлган валюта маблағларидан самарасиз фойдаланишга олиб келмоқда.

Бундай ҳолат «Ўзбекэнерго», «Олмалиқ кон-металлургия комбинати», «Ўзбектўқимачилик», «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик жамиятлари, «Навоий кон-металлургия комбинати» давлат корхонаси, «Ўзпахтасаноатэкспорт» холдинг компанияси, «Ўздонмаҳсулот» акциядорлик компанияси, «Ўзбекчармпойабзали» уюшмаси, «Ўзфарманоат» давлат акциядорлик концерни корхоналарида кузатилмоқда.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда уни рационал ташкил этиш, жумладан, ихтисослаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш (франц. — specialisation, лотинча specialis — айрим, махсус) — ижтимоий меҳнат тақсимотининг шакли. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш хилма-хил маҳсулотларни, уларни ишлаб чиқаришнинг турли босқичларини бир биридан ажралиб чиқиши туфайли янгидан янги қўпгина ишлаб чиқариш соҳаларининг вужудга келиш жараёнидир.

Тарихий тараққиёт жараёнида қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш ва бошқа ҳар хил ишлаб чиқаришлар мустақил соҳа бўлиб ажралиб чиққан. Бу соҳаларнинг ўз ичида ҳам ажралиб чиқиш содир бўлиши натижасида бирон аломатига кўра бир-бирига яқин корхоналарни бирлаштирувчи ихтисослашган тармоқ вужудга келган.

Алоҳида ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар бир хил ёки бир турли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга эришганлар ҳамда махсус, ўзига хос технология жараёни ва ихтисослашган кадрлар билан ажралиб турган ва туриши мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштиришнинг энг биринчи ва элементар шакли саноатнинг бошланғич шакли бўлмиш ҳунармандчилик билан бирга вужудга келди. Меҳнат тақсимооти асосида ривожланаётган товар хўжалиги натурал хўжалиги, ишлаб чиқаришнинг универсализмини емириб ташлади.

Корхоналарнинг ихтисослашуви - уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларини қўллашни енгиллаштирувчи турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Ихтисослаштириш жараёнининг тараққиёти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ўсиши, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши билан белгиланади. Ихтисослаштириш ўз навбатида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучининг жуда кенг миқёсда бирлаштирилиши ҳозир ихтисодий зарурият бўлиб қолди.

Ҳозирги замон техника тараққиётининг муҳим омиллари — электронизациялаш, комплекс автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва жорий этиш, илғор технологияларни, жумладан, биотехнологияларни вужудга келтириш ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш билан бевосита боғлиқдир.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш саноат корхоналарининг ишини энг рационал, оқилона ташкил этиш ҳисобланиб, бинолардан, жиҳоз ва асбоб-уқуналардан, материаллардан беками-кўст фойдаланишда, фан ва

техниканинг энг охирги ютуқларини жорий этишда, такомиллашган махсус машина ва асбобларни қўллашда, меҳнат унумдорлигини оширишда, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш ҳаражатларини тежашда катта самара келтиради.

Корхона бўлимларининг ихтисослашуви - айрим цехлар, участкалар, иш жойларининг айрим маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва жараёнларни бажаришга ихтисослашувида ифодаланади.

Саноатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш жараёнининг қуйидаги шакллари кенг тус олган:

-биринчи, энг оддий ва кенг тарқалган шакли буюмлар буйича ихтисослаштириш. Унинг бундай шакли корхоналарни технологик жиҳатдан бир-бирига ўхшаш бўлган ва чекланган миқдордаги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга мослаштиришдан иборат;

-иккинчи, деталли ихтисослаштириш, яъни буюм ёки маҳсулотнинг бир қисмини, узел деталини (масалан, мотор, редуктор, карбюратор, поршень, гильза, кузов, бункер ва х.к.ларни) ишлаб чиқариш;

-учинчи, технологик ихтисослаштириш. Бу ихтисослаштиришнинг энг олий шакли бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг маълум операцияларини бажаришни ўзида мужассамлаштиради. Корхоналарда ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг кенгайиши ихтисослаштиришнинг доимо ривожланиши ва мукаммаллашувининг зарурлигини ифодалайди. Масалан, машинасозликда буюмлар буйича ихтисослаштириш - маълум ишлаб чиқариш тармоқлари ёки иш турлари учун машиналар ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви йўналишида ривожланмоқда. Бундай ихтисослаштириш конструкторларга айрим тармоқларда машиналарнинг ишлаш шароитларини чуқурроқ ўрганиш ҳамда мукаммалроқ техника яратиш имконини кенгайтиради. Бир корхона миқёсида тугалланган ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши унга доимо хизмат қилиб, зарур қисмларни етказиб берувчи ихтисослашган корхоналар ташкил этилишининг тақозо этади.

Қисмлар ёки маҳсулот бўлақларини ишлаб чиқариш бўйича корхона ва тармоқларга шарикоподшипниклар, поршень ишлаб чиқарувчи заводлар, карбюратор заводи, редуктор, асбоб-анжомлар, қўйма, эҳтиёт қисмлар, телевизор трансформаторлари, телевизорга футлярлар, конденсаторлар, юқори босимли насослар, диван-кроватьлар учун оёқлар ва бошқаларни ишлаб чиқариш мисол бўла олади. Масалан, шарикодшипниклар, поршенлар, редукторлар, моторлар ва бошқалар тайёрлайдиган турли жараёнларга ташкилий жиҳатдан бўлиниши мумкин.

Диверсификациялаш - лотинча diversification сўзидан олинган бўлиб «ўзгариш, хилма-хиллик» маъносини билдиради.

Иқтисодиётни, шу жумладан саноат ишлаб чиқаришини диверсификация қилиш туфайли тармоқлар ва корхоналарнинг фаолият соҳалари ўзгаради ва тайёрланадиган маҳсулотлар тури кўпайиб боради.

Илгари тўла ихтисослашган корхоналарнинг бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаларига кириб бориши, уларнинг фаолият соҳаларининг кенгайишини билдиради.

Диверсификация натижасида турли-туман товарлар ишлаб чиқарадиган, хизмат кўрсатиш ҳамда илмий тадқиқот ва ишланмалар билан банд бўлган компаниялар, бирлашма ва жамиятлар, аммо ҳаммаша ҳам технологик жиҳатдан боғланмаган кенг тармоқли комплекслар вужудга келади.

Мустақилликнинг илк давридан бошлаб аста-секин товар ишлаб чиқаришда тор ихтисосликдан воз кечиш, корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турини (номенклатура ва ассортиментини) кўпайтириш, кўринишини ўзгартириш, янгидан янги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш яъни ишлаб чиқаришни босқичма-босқич диверсификация қилиш жараёнларини амалга ошириш йўлга қўйилди.

Кейинги йилларда эса паст рентабелли ва зарар кўриб ишлайдиган корхоналарни диверсификация қилишга катта эътибор берилмоқда. Натижада улар оёққа туриб маҳаллий хомашёдан янги турдаги маҳсулотлар

ишлаб чиқармоқдалар ва ҳозирги пайтда нафақат ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам етакчи ўринларни эгалламоқдалар.

Масалан, диверсификациялашнинг энг юқори даражаси Навоий вилоятига хосдир. Бу ҳудуд нафақат олтин, кумуш, мрамар, фосфорит, кварц, феруза ва оҳактош каби маҳсулотларни, балки яссигулли, қаламдулли, коворға гулли кумуш сур териси каби қорақўл терилари билан ҳам маълум ва машхурдир. Улардан тикилган аёллар ва эркаклар либослари, турли дизайндаги тўн, нимча ва бош кийимлари ички бозорда ҳам, ташқи бозорда ҳам рақобатдош ва бозори чаққон товарлар ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат бизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратади.

Кооперативлаштириш. Саноатда корхоналар ихтисослашувининг ривожини ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади.

Кооперативлаштириш- бу маълум маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.

Кооперативлаштиришда маҳсулот етказиб бериш тартиби ишлаб чиқариш жараёнида буюртмачининг маълум ишлаб чиқариш-техникавий топшириқни бажаришини ҳисобга олишини талаб этади. Кооперативлаштириш хомашё, ёқилги ва стандартлаштирилган яримфабрикатлар ҳамда буюртмаларни етказиб бериш босқичларини қамраган ҳолда моддий-техника таъминотидан фарқланади.

Кооперативлаштириш мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни тезлаштириш, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган муҳим вазифаларни ҳал этишга имконият яратиб беради.

Саноатнинг ривожланиш даврларида ишлаб чиқаришни кооперативлаштиришнинг бир қанча самарали шакллари вужудга келди. Улар жумласига қуйидагилар киради: - буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш; - технологик кооперативлаштириш; - тармоқлараро кооперативлаштириш;

- иқтисодий районлараро кооперативлаштириш. Буюмли (агрегатли) кооперативлаштириш - бу машина ва асбобускуналар ишлаб чиқарувчи бош корхонага турли бутловчи буюм ва деталларни етказиб берувчи корхоналарнинг фаолиятдан иборат. Масалан, деталлар бўйича кооперативлаштириш усулида ихтисослашган корхоналар бош корхонага шарикоподшипниклар, поршенлар, турли узеллар ва асбоб-ускуналарнинг қисмларини етказиб беришлари мумкин.

Технологик кооперативлаштириш — бу бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир.

Ишлаб чиқаришнинг қайси тармоққа тааллуқлилиги нуқтаи назаридан тармоқ ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперацияси вужудга келади.

Тармоқлараро кооперативлаштириш саноат тармоқдарининг бир бирига хизмат кўрсатишини ифодалайди. Масалан, саноат ишлаб чиқаришининг машинасозлик тармоғи металлургия саноати билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Кооперация асосида маълум маҳсулотларни тайёрлаши, бир бирига бутловчи буюмлар етказиб бериши ва муайян ишларни бажариб бериш мумкин.

Ўзаро боғлиқ бўлган корхоналарни жойлаштириш нуқтаи назаридан иқтисодий районлар миқёсида ва районлараро кооперативлаштириш кенг тус олиши мумкин.

Районлараро кооперативлаштириш турли иқтисодий ҳудудларда жойлашган корхоналар ўртасидаги алоқаларни ифодалайди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг бу шаклига баҳо бериш учун унинг аҳволини ва имкониятларини билиш лозим. Бунинг учун ҳар хил кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин. Улар қаторига қуйидагилар киради:

биринчидан, ушбу корхона билан ҳамкорлик қилувчи корхоналар сони. Бунда етказиб берувчи ва буюртмачи корхоналарнинг сони алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоб қилинади. Масалан, автомобиль заводлари юзлаб корхона (фирма)лар билан ҳамкорлик қилсалар, станоксозлик корхоналарининг ишлаб чиқариш алоқалари атига бир нечта корхоналар билан чегараланган бўлади.

иккинчидан, кооперация усулида олинаётган ярим фабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг ушбу корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган тайёр маҳсулот таннархидаги улуши. Масалан, автомобил таннархида ташқаридан кооперативлаштириш йули билан олинандиган ярим фабрикатлар ва бутловчи буюмларнинг улуши тахминан 60-65 фоизни ташкил этади.

Маҳаллий ва хорижий бозорларда талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун саноатда кооперация алоқаларини ривожлантириш, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик учун қулай шарт-шароитлар яратиш мамлакатимиз иқтисодиётини жадал ривожлантиришнинг энг муҳим шартлари ҳисобланади.

Ички бозордаги эҳтиёжлар ҳажмларининг таҳлили давлат томонидан кўллаб-қувватлашнинг самарали механизмларини амалга ошириш орқали саноат кооперациясини ва талаб юқори бўлган товарларнинг алоҳида турларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун фойдаланилмаётган имкониятлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Хусусан, ушбу юқорида қайд этилган масалалар юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 2 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида саноат кооперациясини ривожлантиришнинг узок муддатга мўлжалланган устувор йўналишлари белгилаб олинди.

Комбинациялаштириш. Саноатнинг ҳар бир тармоғида катта корхоналар бўлаверади. Лекин иккинчи томондан замонавий саноатга комбинация деган нарса хосдир.

Саноатни комбинациялаштириш турли саноат тармоқларининг бир корхонада қўшилишидирки, бу тармоқлар ё хомашёни кетма-кет ишлаб берувчи тармоқлар (масалан, рудадан чуян қуйиш ва чуянни пулатга айлантириш, сунгра, эҳтимол, пулатдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш) ёки бири иккинчисига нисбатан ёрдамчи рол ўйновчи тармоқлар (масалан, чиқиндиларни ёки қўшимча маҳсулотни ишлаш; кадоқлаш буюмлари ишлаб чиқариш ва ҳ.к.) бўлади.

Комбинат таркибидаги бўлимларнинг техник-иқтисодий бирлиги, ишлаб чиқариш қуввати, маҳсулот миқдори, турлари на сифати бўйича ўзаро мослиги улар ўртасидаги иқтисодий алоқадорликни ифода этади. Бўлимлар ўртасидаги иқтисодий алоқадорлик эса турли йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Комбинатнинг хомашё, энергетика ва транспорт манбалари бирлиги, унинг барча ишлаб чиқариш бўлимларининг умумий коммуникация (сув, буғ, газ, электр энергияси билан таъминлаш) тизимлари бирлашганлигини, умумий транспорт хўжалигидан фойдаланишини, дастлабки хомашёларни ёки ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлашини, бир-бирларини ярим фабрикат ёки чала маҳсулот билан таъминлашини кўрсатади.

Комбинациялаштириладиган корхоналарнинг ҳудудий бирлиги ягона технологик системани ташкил этувчи бирлаштириладиган ишлаб чиқаришларнинг узвий технологик боғлиқлигидан келиб чиқади. Бу тизимда узилиш бўлмаслиги учун, комбинатнинг барча ишлаб чиқариш бўлимлари бир майдонда жойлаштирилади. Бу кимё-технологик ва термик ишлаб чиқариш жараёнлари (кимёвий, металлургия, нефтехимия, озиқ-овқат ва ҳ.к.) устун бўлган комбинациялаштирилган корхоналар учун айниқса муҳимдир. Комбинациялаштиришни ривожлантиришнинг асосий шарти ишлаб чиқаришни йириклаштиришдир.

Комбинациялаштириш натижасида хомашёдан, ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тўлиқ фойдаланиш имконияти яратиладики, бу эса саноатнинг хомашё манбаини кенгайтиради.

Комбинациялаштириш ишлаб чиқаришда жараёнларни узлуксиз олиб бориш, уларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва натижада иш кучини тежаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-ижтимоий самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бундай ишлаб чиқариш шароитида бир қатор қурилиш объектлари учун капитал ҳаражатлар, маҳсулот ва хомашёни узокқа ташиш, умумзавод ҳаражатлари қисқаради, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ортади, таннарҳи камайиб, сифати эса анча яхшиланади ва истеъмолчилар талаби тўлароқ қондирилади.

Комбинатлаштиришнинг қуйидаги шаклларини ажратиш мумкин:

- хомашёни тайёр маҳсулот олгунча кетма-кет босқичларда қайта ишлаш;
- ишлаб чиқариш чиқиндиларидан фойдаланишга асосланган ҳолда маҳсулот тайёрлаш;
- хомашёни ёппасига қайта ишлаш.

Хомашёни комплекс қайта ишлашга асосланган комбинатлаштириш энг ривожланган ишлаб чиқариш бўлиб жуда катта халқ хўжалик аҳамиятига эгадир. Чунки бу шаклда хомашё, материаллар ва чиқиндилардан тўла-туқис фойдаланиш мумкин бўлади. Комбинатлаштиришнинг бундай зарурлиги хомашё таркибида турли элементларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Масалан, Оҳангарон рудаларининг кўп қисми комплекс, полиметаллик тавсифга эга бўлиб, улардан баъзи бир элементларнинг қиймати мис қийматидан 9-10 баробар юқоридир. Ҳозирги замон техника ва технологияси ёрдамида у ерда мис билан бирга олтингугурт, қалай, кўрғошим, олтин, селен, телур ва бошқа бир қатор нодир металллар олинмоқда.

Алоҳида комбинатнинг ривожланиш даражаси ўша комбинат қамраб олган тармоқлар ва ишлаб чиқариш пағоналарининг сони билан тавсифланади. Шу сабабли одатда тўла-тўқис ва тўла бўлмаган комбинатларни фарқлайдилар. Масалан, тўла-тўқис тўқимачилик комбинати барча босқичлар (йигириш, тўқиш ва пардозлаш)ни қамраб олади. Тўла бўлмаган тўқимачилик комбинати эса ўз ичига бир ёки икки босқични олади.

Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни комбинатлаштириш жуда юқори даражага кўтарилган. У айниқса металлургия, кимё ва озиқ- овқат саноатида кенг тарқалган. Республикада бу тармоқларга тааллуқли жуда йирик, дунё миқёсида тан олинган комбинатлар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига Навоий Кон-металлургия комбинати, Олмалиқ кон-металургия комбинати, Ўзбекистон металлургия комбинати, Чирчиқ электр-кимё комбинати, Тошкент ёғ-мой комбинати ва бошқаларни киритиш мумкин.

6.3.Стратегик аҳамиятга саноат тармоқларини минтақа иқтисодиётдаги роли ва саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш

Тоғ-кон саноати. Мамлакатимизда тоғ-кон ва қайта ишлаш корхоналари қувватларини ошириш мақсадида минерал-хом ашё базасидан фойдаланиш ва қайта ишлаш самарадорлигини ошириш, инвестицияларни фаол жалб этиш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Кон-металлургия тармоғининг йирик корхоналари - «Навоий кон-металлургия комбинати» ДК, «Олмалиқ кон-металлургия комбинати» АЖ ва «Ўзбекистон металлургия комбинати» АЖда стратегик турдаги маҳсулотлар, жумладан олтин, кумуш, мис, рух ва пўлат прокати каби маҳсулотлар, шунингдек 20 дан ортиқ турдаги бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Сўнгги икки йил давомида кон-металлургия тармоғининг йирик корхоналарини жадал ривожлантириш, модернизация қилиш ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга қаратилган узоқ муддатли дастурлар қабул қилинди. 2026 йилгача «Навоий КМК» ДКда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 30 фоизга, «Олмалиқ КМК» АЖга 2,9 млрд. АҚШ доллари миқдорида инвестициялар жалб этиш ва 2023 йилгача мис ишлаб чиқариш ҳажмини 28 фоизга, рух ишлаб чиқариш ҳажмини 75 фоизга ошириш кўзда тутилган.

Шу билан бирга, кон-металлургия тармоғининг йирик корхоналаридаги мавжуд бошқарув тузилмаси, фойдали қазилмалар захираларининг ҳисобини

юритиш ва баҳолаш услублари, молиявий ҳисоботларнинг эскирган шакллари ишлаб чиқаришнинг ўсишига ва инвестициявий жозибadorликнинг ошишига тўсқинлик қилмоқда.

Кон-металлургия тармоғининг йирик корхоналари рақобатбардошлигини ошириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш мақсадида инвестицияларни жалб этишга қўшимча шароитлар яратиш, шунингдек 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Харакатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кон-металлургия тармоғи корхоналари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Кимё саноати Ўзбекистон иқтисодиётининг базавий тармоқлар сирасига киради ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни жадаллаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб минерал ўғитлар чиқарувчи корхоналарни куриш орқали ташкил топган.

Республиканинг замонавий кимё саноати тарихи Шорсув олтин гугурт кони 1932 йилда ишга туширилиши билан бошланади.

1940 йилда кимё саноатининг энг йирик корхонаси — Чирчиқ электр кимё комбинати (бугунги кунда «Максам-Чирчиқ» АЖ) маҳсулот бера бошлади.

1962 йилда Фарғона азотли ўғитлар заводи (бугунги кунда «Фарғонаазот» АЖ) ишга туширилди.

1964 йилда навоий кимё комбинати (бугунги кунда «Навоийазот» АЖ) маҳсулот бера бошлади.

1969 йилда Олмалик кимё заводи (бугунги кунда «Аммофос» АЖ) ишга туширилди.

Ҳозирги вақтда «Максам-Чирчиқ», «Навоийазот» ва «Фарғонаазот» акциядорлик жамиятлар азотли ўғитлар — аммиакли селитра, карбамид, аммоний сульфати ишлаб чиқарадилар. «Аммофос», «Самарқанкимё» ва

«Қўқон суперфосфат заводи» очик акциядорлик жамиятлар фосфорли ўғитлар — аммофос, супрефос, оддий аммонийли суперфосфат, аммоний сулфофосфат ва нитрокальций фосфат — ишлаб чиқарадилар. Уларни хом ашё билан Қизилқум фосфорит комбинати таъминлайди. «Электрохимзавод» ҚК-АЖ ўсимликларни муҳофаза қилиш кимё воситаларни ишлаб чиқаради.

Компания корхоналарини ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар турларидан келиб чиқиб қуйидаги ишлаб чиқариш мажмуаларга бўлиш мумкин:

минерал ўғитлар, ноорганик моддалар ва энергетика, олтинкон ва кимё саноатлари учун кимё реагентлар ишлаб чиқариш мажмуаси;

органик кимё, сунъий тола ва полимер материаллар ишлаб чиқариш мажмуаси; ўсимликларни муҳофаза қилиш кимё воситалари ишлаб чиқариш мажмуаси;

кальцийлаштирилган сода ишлаб чиқариш мажмуаси.

«Ўзкимёсаноат» АЖ корхоналари 170-дан ортиқ кимё маҳсулотлар турлари ишлаб чиқарилади.:

Кимё соҳаси – замонавий саноатнинг «катализатори» бўлиб, ҳар қандай ишлаб чиқариш негизда кимёвий жараёнлар ётади, бу соҳасиз иқтисодиётда тараққиёт бўлмайди.

Мамлакатимизда мазкур соҳада амалга оширилаётган ислохотлар натижасида хусусан, биргина 2018 йил якуни билан «Ўзкимёсаноат» корхоналарида 4,17 трлн. сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқарилди. Соф ҳолда 1170,77 минг тонна минерал ўғитлар, шу жумладан 847,98 минг тонна азотли ўғитлар, 140,38 минг тонна фосфорли ўғитлар ва 182,41 минг тонна калийли ўғитлар ишлаб чиқарилди. Йил якуни билан биржа савдоларида 884,66 минг тонна минерал ўғитлар сотилди. Маҳсулот экспортининг прогнози 100%га бажарилди. Ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш прогнози 107.6%га ёки 260,8 млрд. сўмга камайтирилди. Инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларни бажариш доирасида «Ўзкимёсаноат» АЖ корхоналари томонидан 466,9 млн.доллар ҳажмида инвестициялар ўзлаштирилди. 1242 янги иш ўрни яратилди.

Мамлакатда кимё саноатида амалга оширилаётган ишлар билан бир каторда тизимли муаммолар мавжуд. Хусусан, Ўзбекистон замида Менделеев жадвалидаги барча кимёвий элементлар мавжуд, мамлакатимиз углеводородларга бой бўлса-да, кимё саноатимиз асосан қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғит ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Қурилиш материаллари, фармацевтика, текстиль, машинасозлик каби тармоқлар учун зарур бўлган мураккаб полимерлар, катализаторлар, реагентлар ва синтетик толалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилмаган.

Бунинг оқибатида ҳар йили 1,5 миллиард долларлик кимё маҳсулотлари импорт қилинмоқда. Ишлаб чиқарилаётган фосфор ва калийли минерал ўғитлар ҳам мавжуд талабнинг фақат учдан бирини қоплайди, холос.

Мураккаб минерал ўғитлар ишлаб чиқариш қувватлари 60-70 фоизга эскиргани энергия ресурсларининг ортиқча сарфланиши, кимё маҳсулотлари таннархининг асосиз ошишига олиб келмоқда.

2018 йилдан бошлаб, минерал ўғитга талабни қондириш учун 3,1 миллиард долларлик 17 та инвестиция лойиҳаси амалга оширила бошланди. Бундан ташқари, кимё саноати маҳсулотларини диверсификация қилиш мақсадида 2025 йилгача 4,2 миллиард долларлик яна 17 та лойиҳа ҳаётга татбиқ этилади.

Шунинг учун, кимё тармоғига хорижий инвестиция ва замонавий технологияларни жалб қилиш, маҳсулот ҳажми ва турини кўпайтириш, соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш «Ўзкимёсаноат» акциядорлик жамиятининг муҳим ва устувор вазифаси бўлиши зарур.

Бугунги кунда мамлакатимизда азотли ўғитларга талаб 73 фоиз, фосфорли ўғитларга — 20 фоиз таъминланмоқда. Азотли ўғит ишлаб чиқариш қувватларининг ўртача эскириш даражаси 64 фоизни, фосфорли ўғит бўйича — 77 фоизни ташкил қилади.

Соҳадаги вазиятни яхшилаш мақсадида келаси 5 йилда умумий қиймати 2,8 миллиард доллар бўлган 9 та лойиҳани ишга тушириш режалаштирилган бўлиб, бунинг натижасида минерал ўғит ва сульфат кислотаси ишлаб

чиқариш ҳажми 2 баробар кўпаяди. Азотли ва калийли ўғитларга талаб тўла қопланади, фосфорли ўғитларга талабни қондириш даражаси бир неча баробар оширилиши белгиланган.

Кимё саноатини янада ривожлантириш, унинг инвестициявий жозибдорлигини ошириш ва тармоқ диверсификация қилишга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳажмларини кенгайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кимё саноатини янада ислоҳ қилиш ва унинг инвестициявий жозибдорлигини ошириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Айни пайтда соҳада табиий газнинг бор-йўғи 14 фоизи, жумладан, кимё тармоғида 5 фоизи чуқур қайта ишланмоқда. Кремний, каолин ва гипс хомашёсидан кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқариш эътибордан четда қолмоқда.

Маълумотларга кўра, юртимизда ишлаб чиқарилаётган ноўғит маҳсулотлар, асосан полиэтилен, полипропилен, полистиролга хорижий давлатларда 100 миллиард доллардан ортиқ ҳажмда эҳтиёж мавжуд. Бу эса биз учун яхши имконият.

Шу сабабли, кимё саноатида маҳсулот турларини диверсификация қилиш учун органик моддалар ишлаб чиқариш бўйича 15 та ва ноорганик моддалар бўйича 8 та лойиҳани амалга ошириш кўзда тутилмоқда.

Шу билан бирга, соҳага инновациялар умуман жорий қилинмагани, илм-фан салоҳиятидан самарали фойдаланилмаётганидан далолат беради.

Энергетика - энергиянинг ҳар хил турларини ҳосил қилиш, уларни бир турдан иккинчи турга ўзгартириш, муайян масофага узатиш ва йетказиб бериш, улардан барча соҳаларда фойдаланишни ҳамда шулар билан боғлиқ назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни ўз ичига олган халқ хўжалиги, фан ва техника соҳаси.

Инсоният тараққиётида кишиларнинг турли энергия манбаларига бўлган эҳтиёжлари уларни табиий манбалар - ўтин, кўмир, торф ва бошқалар ёқилғилардан, шамол, сув оқими энергияси (масалан, шамол ва сув

тегирмонлари) дан фойдаланишга мажбур қилди. Кейинчалик фан ва техника тараққиёти, фантехника инқилоби туфайли XX-асрнинг 2-ярмидан бошлаб асосан электр энергиясига эҳтиёж жуда ошиб кетди.

Ана шу омиллар энергетикани жадал ривожлантиришни тақозо қилди. Фан ва техника тараққиёти энергия ишлаб чиқариш ва уни ўзгартиришнинг янги усуллари ишлаб чиқиш, янги самарали асбоб-ускуналар ва технологияларни яратиш, энергияни тақсимлашни марказлаштириш ва бошқалар орқали ифодаланади.

Энергетика фани табиий энергия ресурсларининг потенциал энергиясини халқ хўжалигида фойдаланишга яроқли ва фойдали энергия турларига айлантириш ҳамда шу билан боғлиқ илмий-техник муаммоларни ҳал қилиш масалалари билан шуғулланади.

Энергетиканинг тараққиёти кўп жиҳатдан мамлакат энергия ресурслари билан қанчалик таъминланганлигига чамбарчас боғлиқ. Кўмир, нефт, табиий газ, торф, ўтин, сланец, сув, электр ва ядро энергияси, шамол ва қуёш энергияси энергетика ресурслари ҳисобланади. Энергетика ресурслари ёқилғи (кўмир, нефт, газ, ядро, торф, сланец, ўтин) ва ёқилғи бўлмаган воситалар (сув, шамол, қуёш энергияси ва бошқалар) га бўлинади.

Ёқилғи билан боғлиқ энергетика ресурслари тикланмайдиган, ёқилғи билан боғлиқ бўлмаганлари еса тикланадиган ресурслар ҳисобланади.

Жаҳон миқёсида турли ёқилғи энергетика ресурслари миқдорини таққослаш учун шартли ёқилғи бирлиги (1 кг ёқилғи ёнганда 7000 ккал иссиқлик ажралиши) қабул қилинган. Жаҳондаги барча ёқилғи ресурсларининг (ядро энергиясидан ташқари) потенциал захиралари 25000 млрд. тонна шартли ёқилғига тенг. Унинг 95% и ёқилғининг қаттиқ турларига тўғри келади.

Ядро энергиясининг асосий манбаи бўлган уран ва торийнинг захиралари дунё океани сувларидаги захиралар билан бирга 69000 млрд. тонна шартли ёқилғига тенг.

Энг кўп ишлатиладиган энергетиканинг табиий ресурслари (кўмир, нефт, газ) жаҳон мамлакатлари бўйича нотекис тақсимланган.

Шу жиҳатдан Ўзбекистоннинг энергетика ресурсларини ҳисобга олсак, мамлакат энергетикаси халқ хўжалигининг база соҳаси ҳисобланади.

Ўзбекистон энергетика тизими халқ хўжалиги ва аҳолининг ёқилғи (кўмир, газ, нефт), электр энергиясига бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондиради ва экспорт ҳам қилинади. Ўзбекистонда 20 иссиқлик электр стансиялари, 27 гидроэлектр стансия (ГЭС) ишлаб турибди.

Буларнинг умумий ўрнатилган қуввати 11,5 млн. кв*соат (йилига 55 млрд. кв*соат электр энергияси ишлаб чиқариш имконига эга), трансформаторларнинг умумий қуввати 44850 МВА, электр тармоқларининг умумий уз. 232 минг км, шу жумладан, юқори қувватли (500 кВ ли)лари 1660 км ни ташкил қилади.

Энергетика халқ хўжалигининг муҳим тармоғи сифатида гидроэнергетика ва иссиқлик энергетикасига ажралади. Гидроэнергетика - энергетиканинг сув ресурслари энергиясидан фойдаланишга доир бўлими.

Сув ресурслари энергиясидан фойдаланиш учун сув оқими махсус қурилган иншоотлар ва жиҳозлар мажмуи - гидроэлектр стансиялар (ГЭС) ёрдамида электр энергиясига айлантирилади. Ўзбекистон Республикаси «Ўзбекенерго» давлат акциядорлик компанияси тизимида 26 ГЭС ни бирлаштирган 7 та ГЭС каскадлари ҳамда Фарҳод ГЭС бор. Энг йирик ГЭС лар: Чорвоқ ГЭС (қуввати 620,5 MW), Хўжакент ГЭС (165 MW), Фарҳод ГЭС (126 MW), Ғазалкент ГЭС (120 MW).

Ўзбекистон энергетика тизимидаги барча ГЭС ларнинг умумий белгиланган қуввати 1419 МВ. Мамлакат гидроэнергетикасининг истиқболдаги тараққиёти, асосан. кичик сув ҳавзалари гидроресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Иссиқлик энергетикаси - энергетиканинг иссиқликни иссиқлик двигателлари ва бошқалар ёрдамида бошқа энергия турлари (механик

энергия, электр энергияси) га айлантириб берувчи иссиқлик техникаси бўлими.

Иссиқлик энергетикасида асосий иссиқлик ва электр энергияси ишлаб чиқарувчи корхона иссиқлик электр стансиялари (ИЕС) ҳамда Давлат иссиқлик электр стансияси (ДИЕС) ҳисобланади. Йирик ДИЕС лар: Сирдарё ДИЕС (3000 МВт), Тошкент ДИЕС (1850 МВт), Толимаржон ДИЕС (лойиҳа бўйича 3200 МВт).

Ўзбекистоннинг иссиқлик электр стансиялари республикада ишлаб чиқарилаётган электр энергиясининг қарийб 85% ини ташкил қилади.

Ўзбекистоннинг ёқилғи балансида газ ва кўмирнинг салмоғи катта, «Кўмир» акциядорлик жамияти ҳам «Ўзбекенерго» таркибига киради.

Энергетика соҳасининг ҳозирги ҳолати ва истиқболдаги ривожланиши. «Ўзбекенерго» акциядорлик жамияти Ўзбекистон Республикасидаги электр энергиясини асосий ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчилардан бири ҳисобланади ҳамда республика иқтисодиёти ва аҳолисини электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қондиради.

Бугунги ривожланиш босқичида электр энергиясига бўлган эҳтиёжни қондириш, мавжуд электр стансиялар ва тармоқларни модернизация ва реконструкция қилиш, юқори самарали энергия ишлаб чиқариш технологиялари асосида янги ишлаб чиқариш объектларини қуриш, электр энергиясини ҳисобга олиш тизимини такомиллаштириш, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни ривожлантириш ҳисобига ёнилғи-энергетика ресурсларини диверсификациялаш электр энергетика соҳасининг асосий мақсади ҳисобланади. 2021 йилгача энергетикани ривожлантиришнинг барча соҳаларига тегишли 52 та инвестиция лойиҳасини амалга ошириш кўзда тутилган.

Республика электр энергетикаси ҳақли равишда Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий тармоқлари таркибига киради. У йирик ишлаб чиқариш ва илмий-техник имконияти билан иқтисодиётнинг ривожланиши ва халқ фаровонлигига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда.

«Ўзбекенерго» АЖ электр энергетика соҳасидаги махсус ваколатли орган бўлиб, республика иқтисодиёти тармоқлари ва аҳолисини марказлаштирилган ҳолда электр энергияси билан таъминлайди, шунингдек республиканинг бир қатор шаҳарларидаги саноат ва коммунал-маиший истеъмолчиларига иссиқлик энергиясини етказиб беради.

Ишлаб чиқариш технологик жараёнининг, электр энергиясини тақсимлаш ва истеъмол қилишнинг ўзига хослиги жамият таркибига кирувчи электр стансиялар, магистрал ва тақсимловчи электр тармоқларини марказлаштирилган ҳолда бошқаришни сақлаш зарурлигини тақозо этади.

2017 йилда электр стансияларнинг ўрнатилган қуввати жами 14,1 млн.кВт дан ортиқ бўлиб, «Ўзбекенерго» АЖ томонидан 13,6 млн.кВт электр энергияси ишлаб чиқарилган.

2017 йилда республика бўйича 58,9 млрд.кВт·с электр энергияси ишлаб чиқарилган бўлиб, бундан 52,14 млрд.кВт·с иссиқлик электр стансияси (ИЕС) ҳиссасига тўғри келади, шунингдек 7,3 млн.Гкал иссиқлик энергияси етказиб берилган.

Электр энергиясини ҳосил қилувчи корхоналардан умумий узунлиги 8,8 мингдан ортиқ бўлган 220-500 кВ қувватли магистрал электр тармоқлари орқали ҳудудий электр тармоқлари корхоналарига электр энергиясини йетказиб бериш ишлари «Ўзэлектртармоқ» унитар корхонаси томонидан амалга оширилади.

Электр энергиясини республика истеъмолчиларига сотиш ҳар бир ҳудудий тузилмада акционерлик жамияти сифатида фаолият кўрсатувчи 14 та ҳудудий тақсимлаш-сотиш корхоналари томонидан амалга оширилади.

Корхоналар балансида умумий узунлиги 226,2 минг километрдан ортиқ электр узатиш линиялари ва кучланиши 110 кВ гача бўлган кичик стансиялар мавжуд.

Умумий узунлиги 196 минг километрдан ортиқ 0,4-6-10 кВ кучланишли электр тармоқлари енг кенг тарқалган бўлиб, улар орқали электр энергиясининг кўп қисми республика истеъмолчиларига етказиб берилади.

«Ўзбекенерго» АЖ лойиҳалаш, қурилиш-монтаж ва созлаш ишларини амалга оширувчи ҳамда электр стансиялари ва тармоқларининг асосий ва ёрдамчи ускуналарини таъмирлаш ва улардан фойдаланиш билан шуғулланувчи ягона ишлаб чиқариш мажмуаси ҳисобланади.

«Ўзбекенерго» АЖ да ривожланган ишлаб чиқариш базаси ва юқори малакали ходимларнинг мавжудлиги, энергетика соҳасидаги қурилиш ишларини юқори даражада олиб бориш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекэнерго» АЖ да 2018 йилдан 2021 йилгача бўлган даврда таркибий ўзгаришлар, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверсификация қилиш» бўйича фармониға мувофиқ умумий қиймати 11 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган 52 та, шу жумладан иссиқлик энергетикасида 25 та инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш назарда тутилмоқда.

Иссиқлик энергияси соҳасидаги тадбирларни амалга ошириш билан, энергоблокларнинг фойдали иш коэффициентини 60 фоизгача йетадиган юқори самарали буғ-газ ва газ-турбина қурилмалари асосида замонавий энергия ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш имконини беради.

Шунингдек, «Ўзбекенерго» акциядорлик жамиятида, электр энергиясини йетказиб беришни назорат қилиш ва ҳисоблашнинг автоматлаштирилган тизимини жорий этиш билан республиканинг барча ҳудудида лойиҳани босқичма-босқич амалга оширишни назарда тутадиган электр энергиясини ҳисоблаш тизимини модернизация қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ноанъанавий қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни ривожлантириш соҳасида, Самарқанд, Навоий ва Сурхондарё вилоятларида қуввати 100 МВт дан бўлган қуёш электр стансияларини ҳамда Навоий вилоятида қуввати 102 МВт га тенг шамол электр стансиясини қуриш режалаштирилган.

Замонавий технологиялар ва энергия тежовчи ускуналарни жорий этиш билан белгиланган дастурни амалга ошириш, электр энергиясини йетказиб

бериш учун махсус ёнилғининг солиштирма сарфини 10 фоизгача қисқартириш билан электр энергиясини ишлаб чиқариш самарадорлигини сезиларли даражада ошириш, ёқилғи энергетика балансининг диверсификациясини қаттиқ ёқилғининг улушини 2016 йилдаги 5,2 фоиздан 2021 йилда 7,1 фоизгача кўтариш билан амалга ошириш ва истеъмолчиларнинг ортиб бораётган электр энергиясига бўлган эҳтиёжини қондириш имконини беради.

Мамлакатимизда жами 14 минг мегаватт электр энергияси ишлаб чиқариш қувватлари мавжуд бўлиб, унинг 86 фоизи иссиқлик электр станциялари ҳиссасига тўғри келади.

Бироқ, иссиқлик электр станциялари қувватларининг 84 фоизи қарийб ярим аср аввал ишга туширилган бўлиб, улар ҳам 83 фоизга ишламоқда, холос.

Ривожланган давлатларда 1 киловатт электр энергияси ишлаб чиқариш учун 240-260 грамм ёқилғи сарфланса, мамлакатимиздаги айрим станцияларда 2 баробар кўп ёқилғи сарфланади.

Мамлакатимиз иқтисодиёти ривожланиши натижасида электр энергиясига бўлган талаб 2030 йилга бориб 20 минг мегаваттга етади.

Мамлакатимизда электр энергияси асосан табиий газни ёқиш эвазига ишлаб чиқарилади. Газ ресурслари чекланган бугунги шароитда 2030-йилга бориб уни янада кўпроқ сарфлаш – тикланмайдиган табиий ресурсларнинг жуда катта миқдорини увол қилиш деганидир.

Мамлакатимизда 2030-йилга бориб қўшимча талаб этиладиган 12,5 минг мегаватт қувватларни яратиш чорасини кўриш, жумладан, буғ-газ қурилмалари, атом электр станцияси, гидроэлектрстанциялар барпо этиш ва мавжудларини модернизация қилиш, Сирдарё, Тошкент, Навоий, Тахиатош иссиқлик электр станцияларидаги энергоблокларни янгилаш, шунингдек, давлат-хусусий шерикликни электр энергияси тизимига ҳам жорий қилиш орқали зарур бўладиган қувватларни қоплаш ишлари амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда соҳага хусусий секторни жалб қилиш, шунингдек, давлат-хусусий шериклик механизмининг ҳуқуқий, институционал, технологик асослари ишлаб чиқилишини таъминлаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Оддий мисол, Туркияда 60 фоиз, Жанубий Кореяда 20 фоиз электр энергияси хусусий корхоналар томонидан ишлаб чиқарилади.

Ҳозирги ҳолатда соҳада 30 йилдан кўпроқ вақтдан буён фойдаланиб келинаётган тармоқлар улуши 62 фоизни ташкил этади, тақсимловчи тармоқларда линияларнинг 57 фоизи ва 39,6 мингта трансформатор манан эскирган.

2017-2021 йилларга мўлжалланган дастурга асосан жорий йилда 34 минг километрлик электр узатиш тармоғи ва 7 минг трансформатор пунктида, 2019-йилда 7 минг километр электр узатиш тармоғи ва 2 минг трансформатор модернизация қилиниши лозим.

Бугунги кунда соҳанинг энергия ишлаб чиқарувчи янги қувватлар барпо этиш учун замонавий технологиялардан фойдаланиш, қайта тикланувчи энергия манбаларини кенг жорий қилиш асосий вазифаси сифатида белгиланган.

«Ўзбекенерго» АЖнинг 1,4 млн. кВт қувватга эга бўлган гидроэлектр стансиялари каскадларга бўлиниб, сув оқимида ишлайди.

2018 йилда гидроэлектр стансиялар томонидан 5501,0 млн.кВт·соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

«Ўзбекенерго»АЖда бир қатор инвестиция лойиҳалари доирасида ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, «Фарҳод ГЕСни модернизация қилиш», «Қуйи-Бозсув ГЕСлар каскадини модернизация қилиш (ГЕС-14)», «Қодирия ГЕСлар каскадини модернизация қилиш (ГЕС-3)», «Тошкент ГЕСлар каскадини модернизация қилиш (ГЕС-9)», «Шаҳрихон ГЕСлар каскадини модернизация қилиш (ГЕС ЖФК-2)» инвестиция лойиҳаларидир.

Модернизация қилиш жараёнида гидроагрегатларни турбина, генераторлари, электротехник ва гидромеханик ускуналарини алмаштириш

режалаштирилган. Бунинг натижасида ускуналарнинг мустаҳкамлиги ва фойдаланиш муддатини узайтириш кўзда тутилган.

Ўзбекистонда 430дан ортиқ дарёлар мавжуд. Ҳар йили О‘збекистонда ишлаб чиқарилаётган 60 миллиард кВт/соат энергиянинг 6,5 млрд ГЭСлар ҳисобидан амалга оширилади. Яқин бир неча йил ичида Республика энергосаноатида ГЭСлар улуши 27,4 миллиардов кВт/соатга етказиш кутилмоқда.

Мамлакатда Ўрта Осиёда энг йирик гидро объектлардан бири — Пском ГЭСини қуришни бошлади.

Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманида Пском дарёсида жойлашган янги гидроэлектростанция, йириклиги бўйича Ўзбекистонда Чорвоқ ГЭСидан кейин, иккинчи ўринда бўлади. Унинг қуввати 400 МВтни ташкил қилади, йиллик энергия ишлаб чиқариш ҳажми — 900 млн кВт/соатни ташкил қилади.

Нефть-газ саноати мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу соҳа нафақат энергия ишлаб чиқаради, балки кўплаб тармоқлар учун зарур бўлган полимерлар, органик кимёвий моддалар ҳамда азотли минерал ўғитлар ишлаб чиқаришда асосий хомашё базаси ҳисобланади.

Кейинги икки йилда соҳада амалга оширилган ислохотлар натижасида газ қазиб чиқариш ҳажми 10 фоизга ортди, аҳолига табиий газ 15 фоиз ва суюлтирилган газ 1,6 баробар кўп етказиб берилди.

Шўртан ва Устюрт газ-кимё мажмуаларида жорий йилнинг ўзида газга нисбатан қўшилган қиймати 4 баробар кўп бўлган қарийб 700 миллион долларлик полиэтилен ва полипропилен ишлаб чиқарилади.

Нефть-газ соҳасини янада ривожлантириш мақсадида 2030 йилгача геология-қидирув ишлари олиб бориш, углеводородларни қазиб чиқариш ва чуқур қайта ишлаш бўйича умумий қиймати 36,5 миллиард долларлик 30 та инвестиция лойиҳасини амалга ошириш белгиланган.

Нефтни қайта ишлаш. Ўзбекистонда Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи мавжуд бўлиб, учинчи нефтни қайта ишлаш заводи Жиззах вилоятининг Зафаробод туманидаги «Чимкўрғон» қишлоғи яқинида барпо этилади.

Жиззах Нефтни қайта ишлаш мажмуасининг қиймати 2 миллиард 200 миллион АҚШ долларига баҳоланмоқда.

Бу ерда бир йилда 5 миллион тонна нефть хомашёсини қайта ишлаш мумкин бўлади.

Жиззах завоидига нефть «яқинда барпо этиладиган нефть қувури орқали етказиб келинади».

Мажмуада авиация керосини, автомобиль ёқилғилари, бензол, мазут, битум ва бошқа нефть маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Мазкур заводларнинг тўла қувват билан ишлаши Ўзбекистоннинг ёқилғига бўлган эҳтиёжини тўла қондириш ва экспортга маҳсулот чиқариш учун етарли ҳисобланади.

Ўзбек-хитой савдо уйи орқали Хитойдан ускуна, хом ашё ва қурилиш техникасини излаш ва етказиб бериш ишлари самарали йўлга қўйилган.

Хусусан мазкур савдо уйи чиқиндиларни қайта ишлаш саноатини ривожлантирига кенг йўл очиб бермоқда. Мамлакатимизда чиқиндиларни қайта ишлаш саноати ҳали яхши ўзлаштирилмаган соҳа ҳисобланади.

Масалан, мамлакатимиз йўлларида ҳаракатланаётган автомобиллар сони кундан-кунга кўпайиб, бунинг натижасида ишлатилган шиналар миқдори ҳам ортиб бормоқда. Шу ўринда ушбу шиналарни нима қилиш керак деган табиий савол пайдо бўлади? Хўш, шиналарни қандай қилиб қайта ишлаш мумкин? Кўпчилик одамлар шиналарни шунчаки чиқиндига ташлаб юбордилар, бу эса ўз навбатида йирик чиқинди уюмларини ҳосил қилиб, экологияга хавф туғдиради.

Автомобиль шиналарини қайта ишлашга мўлжалланган мобил завод ёрдамида нафақат катта майдонларни шиналардан бўшатиш, балки улардан зарурий хом ашё (резина увок, металл) олиш мумкин. Шиналарни қайта

ишлаш яна шуниси билан аҳамиятлики, ҳатто анча эскирган покришқадан ҳам яхши полимер хом ашё сифатида фойдаланса бўлади.

Ёки, бугунги кунда ўз эгасига даромад келтиришдан ташқари атроф-муҳитга ҳам фойдали бўлган стартаплар яхши оммалашиб бормоқда. Фойдаланилган мойларни қайта ишлаш йўналишини ҳеч иккиланмасдан айнан мана шундай фаолият турига киритиш мумкин. Ишлатилган мойларни қайта ишлайдиган мини заводни ташкил қилиш учун махсус тажриба ёки билим талаб этилмайди, шунинг учун Ўзбекистонда ҳар бир одам бундай завод очиш имкониятига эга. Яна бир ижобий жиҳат: айти пайтда ҳукумат ҳам бундай турдаги тадбиркорлик фаолиятига кам фоизли кредитлар ажратиш орқали уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб келмоқда.

Озиқ-овқат саноати. Республикаимизнинг иқтисодий тараққиётини таъминлашда озиқ-овқат саноати муҳим ўрин тутди. (6.1-жадвал).

6.1-жадвал. Ўзбекистондаги озиқ-овқат корхоналарининг мулк шакллари бўйича тақсимланиши (фоиз ҳисобида)

Корхоналар	2003 йил	2007 йил	2011 йил	2014 йил	2016 йил	2017 йил
Жами	100	100	100	100	100	100
Давлат секторига тааллуқли озиқ-овқат корхоналари	10,4	10,0	8,0	7,0	5,4	4,9
Нодавлат секторга тааллуқли озиқ-овқат корхоналари	89,6	90,0	92,0	93,0	94,6	95,1
Шу жумладан						
Фуқаролар хусусий мулки	42,3	32,5	28,1	20,8	20,1	20,5
Хўжалик бирлашмалари	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,3
Қўшма корхоналар, чет эл фуқаролари ва ташкилотлари	1,7	1,2	1,0	0,9	0,7	0,6
Бошқа турдаги нодавлат мулк шакллари	45,2	55,9	62,4	70,9	73,5	73,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Бугунги кунда ушбу соҳадаги ўзгаришлар ижобий бўлиб, унинг ривожланишига мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва мулкка бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш жараёни асос бўлмоқда. Охириги йилларда

нодавлат секторга тегишли озиқ-овқат корхоналари сони давлат секторидигига нисбатан тез кўпаймоқда. Бу тенденция сақланиб қолади.

Озиқ-овқат саноати миллий иқтисодиётнинг кенг тармоқли соҳаси бўлиб, унинг таркибида гўшт-сут, сут-ёғ, ёғ-мой, балиқ маҳсулотлари, ун-ёрма, макарон, мева-сабзавот консервалари, шарбатлар, турли ичимликлар, шакар, қандолатчилик маҳсулотлари, нон ва бошқа ноз-неъматлар ишлаб чиқарадиган корхоналар мужассамлашган.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1. Саноат ҳар қандай мамлакатда иқтисодий тараққиёт ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат тармоғи қуйидаги турларга бўлинади: - тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш; - қайта ишлаш саноати (ишлаб чиқарадиган саноат); - электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш; - сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш.

2. Саноатни концентрациялаштириш ва комбинациялаштириш ижтимоий меҳнатни йирик корхоналарда мужассамлаштиришни ифодаласа, ихтисослаштириш ҳамда кооперативлаштириш эса саноат тармоқлари таркибида меҳнат тақсимооти ва уларнинг ҳамкорлигини ифодалайди.

3. Тоғ-кон саноати. Мамлакатимизда тоғ-кон ва қайта ишлаш корхоналари қувватларини ошириш мақсадида минерал-хом ашё базасидан фойдаланиш ва қайта ишлаш самарадорлигини ошириш, инвестицияларни фаол жалб этиш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Кон-металлургия тармоғининг йирик корхоналари - «Навой кон-металлургия комбинати» ДК, «Олмалиқ кон-металлургия комбинати» АЖ ва «Ўзбекистон металлургия комбинати» АЖда стратегик турдаги маҳсулотлар, жумладан олтин, кумуш, мис, рух ва пўлат прокати каби маҳсулотлар, шунингдек 20 дан ортиқ турдаги бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

4. Кимё саноати Ўзбекистон иқтисодиётининг базавий тармоқлар сирасига киради ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни жадаллаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб минерал ўғитлар чиқарувчи корхоналарни қуриш орқали ташкил топган.

Мамлакатимизда мазкур соҳада амалга оширилаётган ислохотлар натижасида хусусан, биргина 2018 йил якуни билан «Ўзкимёсаноат» корхоналарида 4,17 трлн. сўмлик товар маҳсулот ишлаб чиқарилди. Соф ҳолда 1170,77 минг тонна минерал ўғитлар, шу жумладан 847,98 минг тонна азотли ўғитлар, 140,38 минг тонна фосфорли ўғитлар ва 182,41 минг тонна калийли ўғитлар ишлаб чиқарилди.

5. Энергетика - энергиянинг ҳар хил турларини ҳосил қилиш, уларни бир турдан иккинчи турга ўзгартириш, муайян масофага узатиш ва йеткизиб бериш, улардан барча соҳаларда фойдаланишни ҳамда шулар билан боғлиқ назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни ўз ичига олган халқ хўжалиги, фан ва техника соҳаси.

Инсоният тараққиётида кишиларнинг турли энергия манбаларига бўлган эҳтиёжлари уларни табиий манбалар - ўтин, кўмир, торф ва бошқалар ёқилғилардан, шамол, сув оқими энергияси (масалан, шамол ва сув тегирмонлари) дан фойдаланишга мажбур қилди. Кейинчалик фан ва техника тараққиёти, фантехника инқилоби туфайли XX-асрнинг 2-ярмидан бошлаб асосан электр энергиясига эҳтиёж жуда ошиб кетди.

6. Нефть-газ саноати мамлакатимиз иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди. Ушбу соҳа нафақат энергия ишлаб чиқаради, балки кўплаб тармоқлар учун зарур бўлган полимерлар, органик кимёвий моддалар ҳамда азотли минерал ўғитлар ишлаб чиқаришда асосий хомашё базаси ҳисобланади. Кейинги икки йилда соҳада амалга оширилган ислохотлар натижасида газ қазиб чиқариш ҳажми 10 фоизга ортди, аҳолига табиий газ 15 фоиз ва суюлтирилган газ 1,6 баробар кўп етказиб берилди.

Нефтни қайта ишлаш. Ўзбекистонда Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи мавжуд бўлиб, учинчи нефтни

қайта ишлаш заводи Жиззах вилоятининг Зафаробод туманидаги «Чимқўрғон» қишлоғи яқинида барпо этилади.

7. Озиқ-овқат саноати. Республикамизнинг иқтисодий тараққиётини таъминлашда озиқ-овқат саноати муҳим ўрин тутди. Охириги йилларда нодавлат секторга тегишли озиқ-овқат корхоналари сони давлат секторидагига нисбатан тез кўпаймоқда. Бу тенденция сақланиб қолади. Хусусан, нодавлат секторга тааллуқли озиқ-овқат корхоналари ҳозирги кунда 95,1 фоизни ташкил этади.

Назорат саволлари

1. Ишлаб чиқаришни концентрациялаштиришга иқтисодий таъриф беринг?

2. Минтақада йирик корхоналарнинг афзалликларини нимада деб ҳисоблайсиз?

3. Мамлакатда маҳаллийлаштириш аҳамиятини иқтисодий мисоллар тариқасида тушунтиринг?

4. Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш аҳамияти нимада?

5. Замонавий иқтисодиёт шароитида диверсификацияни моҳияти нимада?

6. Саноатда корхоналар ихтисослашувининг ривожини ишлаб чиқаришни кооперативлаштириш асосида амалга ошади деганда нимани тушунасиш?

7. Саноатни комбинациялаштириши деганда нимани тушунасиш?

8. Мамлакатимизда тоғ-кон ва қайта ишлаш корхоналари қувватларини ошириш мақсадида мамлакатимизда амалга оширилаётган ишлар юзасидан нималардан хабардорсиз?

9. Ўзбекистонда минерал ўғитлар чиқарувчи корхоналарни фаолияти ривожланишини баён қилинг?

10. Энергетика соҳасининг ҳозирги ҳолати ва истиқболдаги ривожланиши мамлакатимизда қандай ислохотлар амалга оширилмоқда?.

11. Ноанъанавий қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланишни ривожлантириш соҳасида минтақада амалга оширалётган ислохотлар тўғрисида фикрларингизни баён қилинг?

12. Нефть-газ саноатини минтақадаги аҳамиятини қандай баҳолайсиз?

7-МАВЗУ. МИНТАҚАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ ХУДУДИЙ ИХТИСОСЛАШУВИ

Режа:

7.1. Қишлоқ жойларнинг табиий-иқлим шароити ва рельефи

7.2. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳудудий хусусиятлари ва ихтисослашуви

7.3. АСК тушунчаси, таркиби ва уни бошқариш. Агросаноат мажмуаси сиёсатдаги устуворликлар

7.4. Минтақа қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш жараёни

7.5. Агросаноат мажмуини ривожлантириш муаммолари

Таянч тушунча ва иборалар: қишлоқ хўжалиги, экспорт, табиий унумдорлик, иқтисодий унумдорлик, трансформацияси, ирригация, мелиорация, балл бонитет, агросаноат мажмуаси, агросаноат интеграцияси, тупроқ эрозияси.

7.1. Қишлоқ жойларнинг табиий-иқлим шароити ва рельефи

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари орасида жуда қулай табиий-географик шароитга эга. Мамлакат ҳудуди ўзига хос пасттекислик ва тоғ рельефини ўз ичига олади. Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмини пасттекисликлар ташкил этади. Шулардан энг муҳими Турон пасттекислигидир. Мамлакат шарқи ва шимолий шарқида Тянь-Шан ва Помир тоғ (мамлакатнинг энг юқори нуқтаси (4643м.) тизмалари жойлашган. Дунёнинг бепоён чўлларида бири мамлакат ҳудуди марказида - Қизилқум жойлашган.

Мамлақтимиз бўйича қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларнинг умумий майдони 20 236,3 минг гектарни, шундан ҳайдаладиган ерлар 3 988,5 минг гектарни, кўп йиллик дарахтзорлар 383,1 минг гектарни, бўз ерлар 76 минг гектарни, пичанзор ва яйловлар 11 028,3 минг гектарни, бошқа ерлар 4 760,4 минг гектарни ташкил қилади.

Кейинги йилларда юртимизда ер ва сув муносабатларини такомиллаштириш, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ер майдонларини мақбуллаштириш ва уларни ажратишнинг соддалаштирилган тартибини кўллаш, ер-сув ресурсларидан фойдаланишда замонавий бозор механизмлари, инновацион ва ресурс тежовчи технологияларни жорий қилиш, паст ҳосилли пахта ва ғалла майдонларини қисқартириш ҳисобига юқори даромадли, экспортбоп маҳсулотлар етиштириш бўйича тизимли чоралар амалга оширилмоқда.

Ер ва сувнинг жамиятдаги, айниқса, қишлоқ хўжалигидаги ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Аҳоли улардан яшаш учун уй-жой, бинолар қуриш, истеъмол этиш учун турли ҳилдаги маҳсулотларни етиштириш ва бошқа мақсадларда фойдаланадилар. Шундай экан ер ва сувданинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришдаги аҳамияти жуда улкандир. Чунки тармоқда улардан фойдаланган ҳолда турли ҳилдаги ўсимликчилик ҳамда чорвачилик маҳсулотларини, талабни қондирадиган даражада ишлаб чиқариш мумкин. Шундай ҳолни эътиборга олган ҳолда инглиз иқтисодчи олими Уилиям Петти «ер бойликнинг онасидир» деб айтган.

Республика деҳқончилиги суғоришга асосланган. Шунинг учун сув ҳам ер каби энг зарур восита ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотлар, масалан, пахта, шоли, тамаки, сабзавот, полиз, маккажўхори, буғдой, арпа, эмхашакларнинг аксарият қисми суғориладиган ерларда йетиштирилади.

Минтақада қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95фоиздан ортиғи суғориладиган майдонларда етиштирилади. Саноатнинг қишлоқ хўжалик хомашёларига, аҳолининг эса озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби қондирилишида ер ва сувнинг аҳамияти жуда катта. Ерлардан, сувлардан қанчалик оқилона, самарали фойдаланилса, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳажми шунчалик кўпаяди, натижада юқорида таъкидланган талабларнинг қондирилиш даражаси ортади.

Лекин ердан асосий восита сифатида фойдаланишда унинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир:

а) ер майдонининг чекланганлиги ва такрор ишлаб чиқарилмаслиги. Она замин табиатан чекланган, унинг майдонини инсон кенгайтира олмайди. Чунки у табиат маҳсули ҳисобланади. Бошқа асосий воситаларни, масалан, тракторларни, машиналарни талабни қондириш мақсадида хоҳлаганча ишлаб чиқариш мумкин;

б) ернинг табиат маҳсули эканлиги. Ер ва сув табиат маҳсулидир. Шунинг учун унинг келажакдаги тақдири табиатга боғлиқ. Бошқа асосий воситалар, яъни бинолар, иншоотлар, комбайнлар, тракторлар инсон меҳнатининг маҳсулидир. Зарурият туғилганда улар инсон томонидан ишлаб чиқарилиши мумкин. Ер ва сувни эса инсон ишлаб чиқара олмайди. Шунинг учун улар чекланган ресурслар деб аталади;

в) ер - қишлоқ хўжалигининг абадий ишлаб чиқариш воситасидир. Республика ҳудудида мавжуд бўлган ерлардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда биздан олдинги авлодлар фойдаланган, ҳозирги даврда биз фойдаланмоқдамиз, келажакда эса авлодларимиз фойдаланади;

г) ерни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш мақсадида бир жойдан иккинчи жойга қўчириб юриш имконияти чекланган. Ундан жойлашган маконида, яъни стационар ҳолатда оқилона фойдаланиш мумкин. Лекин машина ва тракторларни талаб этилган жойга олиб бориб, турли хилдаги ишларни амалга ошириш, бино-иншоотларни ҳам талаб этилган жойга қуриш мумкин;

д) ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлигининг мавжудлиги, унга илмий асосланган ҳолда ишлов бериш натижасида унинг унумдорлиги ошиб боради. Дарҳақиқат, тупроққа вақтида ишлов берилса, ўғитланса, унинг унумдорлиги ошиб бориши мумкин.

Лекин бошқа асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши оқибатида жисмоний жиҳатдан эскириб ишдан чиқади. Улар вақт ўтиши билан фан-техника тараққиёти натижасида маънавий жиҳатдан ҳам эскиради.

Лекин ерга эътибор берилса, ундан фан-техника ютуқларини жорий этган ҳолда оқилона, самарали фойдланилса, унумдорлиги ошиб бориши мумкин. Аммо бу, унинг унумдорлиги чекланмаган, дегани эмас. Шундай экан, ернинг унумдорлигидан тадбиркорлик билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигида ернинг юқори қатлами ҳисобланган тупроқ унумдорлиги катта аҳамият касб этади. Ҳаётда тупроқ унумдорлигининг кўйидаги турлари мавжуд: табиий, сунъий ва иқтисодий унумдорлик.

Тупроқнинг табиий унумдорлиги–табиат маҳсулидир. У табиатнинг таъсири натижасида узоқ йиллар мобайнида шаклланади. Унинг ҳолати қуёш нури ҳамда ёғингарчилик миқдориға, шамол ва сувларнинг таъсириға боғлиқдир. Уларнинг ижобий таъсирида тупроқ табиий унумдорлиги яхши бўлади. Сунъий ва иқтисодий унумдорлик эса инсон меҳнати натижасида шакллантирилиб, оширилиши мумкин. Жумладан, меҳнат, маблағ сарфлаб, ерларнинг ирригацион, мелиоратив ҳолатини яхшилаб, сифатли уруғ экиб, уларни ўғитлаш, яхши сифатли ишлов бериш орқали тупроқнинг сунъий ва иқтисодий унумдорлигини юксалтирилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган сувларнинг сифати ҳам барча вилоятларда бир хилда бўлмай, бир-бирларидан фарқ қилади.

Масалан, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларининг аксарият ҳудудларида экинларни суғоришда фойдаланиладиган сувларнинг сифати яхши, яъни уларнинг таркибида ҳосилдорликка салбий таъсир этувчи турли хилдаги минераллар кам, лекин Сирдарё, Жиззах, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти ҳудудларида фойдаланилаётган сувларнинг таркибида хлор ва бошқа моддалар кўп.

Шунинг учун ҳам уларнинг сифати ниҳоятда ёмон. Бундай ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ҳажмиға, сифатиға салбий таъсир кўрсатади. Келажакда ерларнинг унумдорлигини ошириш, сувларнинг сифатини яхшилашға қаратилган барча тадбирлар мажмуасини самарали

амалга ошириш орқали зарур қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳажмини, миқдорини кўпайтиришга ва сифатини яхшилашга эришиш мумкин.

Республика жами ер фондининг асосий қисмини қишлоқ хўжалик корхоналари, ташкилотлари фойдаланмоқдалар. Масалан бу тармоқда 1995-йилда 67фоизга яқини фойдаланган бўлса 2018-йилга келиб 48.3фоизи фойдаланган. Улар бу ерлардан турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланадилар. Демак, қишлоқ хўжалигининг асосий мақсади аҳоли ва чорва ҳайвонлари истеъмол қиладиган маҳсулотларни ҳамда қайта ишловчи саноат корхоналари учун хом ашё маҳсулотларни ишлаб чиқариш.

Қишлоқ хўжалигининг асосий мақсадидан келиб чиққан ҳолда ердан кўйидаги йўналишларда фойдаланилмоқда:

-уруғ экиб ва кўчат ўтказиб ҳосил олинадиган ерлар. Улар экинзор ерлар деб аталади. Уларнинг майдони шрттача 4 млн. гектарни ташкил этган.

-мева маҳсулотларини етиштириш мақсадида кўчатлар ўтказиладиган ерлар. Улар кўп йиллик дарахтзор ерлар деб аталади. Уларнинг майдони 334.4минг гектар.

-чорва ҳайвонлари учун маҳсулотлар етиштириладиган ерлар. Уларни пичанзорлар ва яйловзорлар деб аташ мумкин. Улар 11973.3минг гектарни ташкил этади.

Юқорида таъкидланган ерлар қишлоқ хўжалик ерлари деб аталади. Қишлоқ хўжалигида булардан ташқари фуқороларга мерос қолдириш ҳуқуқи билан берилган ерлар мавжуд. Улар оила таморқа ерлари деб юритилади. Булардан ташқари ўрмонзор ерлар ҳам мавжуд. Бу ерлар сув билан таъминлайдиган суғориш шаҳобчаларининг мавжудлигига қараб суғориладиган ҳамда лалми ерлардан ташкил топган.

Ўзбекистонда 2019 йил 1-январ ҳолатида суғориладиган ер майдони 4191,2 минг гектарни ташкил этган. Бу жами ер майдонининг 9.34 фоизига тенгдир. Шу майдондан мамлакат қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 95 фоизи

олинмоқда. Бу суғориладиган ернинг аҳамиятини ниҳоятда улканлигидан далолат беради.

Шунинг учун ҳам республикада бу ерлардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга доимо катта эътибор берилади.

7.2. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳудудий хусусиятлари ва ихтисослашуви

Мустақиллик йилларида ислохатлар оқибатида, республика иқтисодиётининг барча соҳаларини ривожланиши қишлоқ хўжалигида фойдаланилётган ер майдонларининг ўзгаришига таъсир этмоқда.

Масалан 1995-йилда қишлоқ хўжалигида жами фойдаланилган ер майдони 29736 минг гектарни ташкил этган бўлса, 2000-йилда 25736 минг гектарни, 2005-йилда 22371.3 минг гектарни, 2010 йилнинг 1-январига эса 21453.2 минг гектарни, 2019 йилга келиб 20236,3 минг гектарни ташкил этган (1-жадвал). Шу йилларда тармоқда фойдаланилган ерлар 27.9 фоизга камайган. Лекин шу даврда тармоқнинг суғориладиган ер майдони атиги 2.5 минг гектарга қисқариб, 2019-йилнинг бошига 3262,2 минг гектарни ташкил этди. Демак сўнги 20 йил мобайнида ҳукумат тармоқда суғориладиган ерларни камайтирмаслик сиёсатини амалга оширган. Бундай сиёсатни республика ҳукуматининг мамлакат аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлароқ тامينлаш сиёсати тақоза этган (7.1-жадвал).

Тармоқдаги умумий ер майдони иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига берилиши натижасида юз беган. Ўтган 15 йилда қишлоқ хўжалигидаги экинзорлар майдони атиги 19.5 минг гектарга, кўп йиллик дарахтзорлар майдони 26.9 минг гектарга яйловзорлар эса 7212.3 минг гектарга қисқарган. Яйловзорлар майдонининг қисқаришига асосий сабаб уларни кўйчилик (қоракўлчилик) ва эчкичиликка ихтисослашган ширкат хўжаликларига ажратиб берилганлигидир.

7.1-жадвал. Ўзбекистон Республикасининг ер фондлари бўйича тақсимланиши

Т/р	Ер фондининг тоифалари	Умумий ер майдони		Шу жумладан суғориладиган ерлар	
		жами	фоиз ҳисобида	жами	фоиз ҳисобида
1	Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар	20236,3	45,08	4191,2	9,34
2	Аҳоли пунктларининг ерлари	221,4	0,49	51	0,11
3	Саноат транспорт, алоқа, мудофа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар	866,3	1,93	12,3	0,03
4	Табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар	710,4	1,58	0,6	0,001
5	Тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар	14,5	0,03		
6	Ўрмон фонди ерлари	11199,5	54,95	44,6	0,09
7	Сув фонди ерлари	836,9	1,87	4,7	0,01
8	Захира ерлар	10807,1	24,07	2,2	0,005
	жами ерлар	44892,4	100	4306,6	9,59

«Давергеодезкадастр» кўмитаси маълумотлари.

Қишлоқ хўжалик ерларининг таркибига иқтисодий жиҳатдан энг нафли экинзор, суғориладиган ерлар ҳисобланади. Улар жами қишлоқ хўжалик ерларининг 2019 йилнинг 1-январига 20.7 фоизини ташкил этган. Шундан 81.5% суғориладиган экинзордир. Шу даврда ҳукуматнинг фуқороларга чекланган миқдордаги ерларни бериш сиёсатининг амалга оширилиши натижасида фуқороларнинг оила таморқа хўжалигидаги ерлари 17 фоизга кўпайиб, 2019-йилнинг бошига 697,4 минг гектарни ташкил этган, шундан 74 фоиздан кўпроғи суғориладиган ерлардан иборатдир. Бошқа ерлар ҳам маълум даражада ўзгариб борган (7.2-жадвал).

Фанда қишлоқ хўжалик ерларининг бир турдан иккинчи турга ўтишини ер трансформацияси дейилади. Масалан, лалми ерлар комплекс ўзлаштирилиши оқибатида суғориладиган экинзорларга айланади. Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати ёмонлашиши оқибатида, ёмонлашиб бошқа ерларга айланади. тармоқда ижобий трансформациясини амалга оширишга эътибор бериш лозим.

7.2-жадвал. Ўзбекистонда жами фойдаланиладиган ер майдонларининг салмоғи

Т/Р	Республика шаҳар ва вилоятларнинг номи	Умумий ер майдони		Экин ерлар		Кўп йиллик дарахтлар		Бўз ерлар		Пичанзор ва яйловлар		Жами қишлоқ хўжалик ерлари		Томорқа ерлар		Ўрмонзорлар		Боғдорчилик, узумчилик ва сабзавотчилик уйушмаларининг ерлари		Бутазорлар	Бошқа ерлар
		жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани	жами	шу жумладан суғориладигани		
1	Кораколноғистон Республикаси	16656,1	510,4	418,3	418,3	8	8	11,2	11,2	5277,8	36,7	5715,3	474,2	47,6	35,2	1075	0,9	0,1	0,1	105,2	9713
2	Андижон	430,3	273,1	202,1	202,1	30,1	30,1	2,8	0,6	21	0,9	256	233,7	48	35,2	3,9	3,9	0,3	0,3		122,1
3	Бухоро	4183,1	274,6	199,5	199,5	20,8	20,8	6,9	6,9	2530,4		2757,6	227,2	58,6	45,4	334,6	1,8	0,3	0,2	45,4	986,6
4	Жиззах	2117,9	299,2	483,2	258,8	20,5	16,9	8,2	0,7	750,5		1262,4	276,4	31,8	18	164,4	4,8	0,1			659,2
5	Қашқадарё	2856,8	514,8	676,1	417,6	39,1	36,9	21,9	4,6	1407,1	0,1	2144,2	459,2	80	49,1	164,3	6,2	0,3	0,3		468
6	Навоний	10948,1	123,5	111,5	91,7	10,3	9,6	6,8	6,7	8747,6		8876,2	108	20	13,5	1271	1,7	0,7	0,3		780,7
7	Наманган	718,1	282,9	190	190	45,1	45,1	2,5	2,5	151,1		388,7	237,6	50	40,8	23,3	4,4	0,1	0,1		256
8	Самарқанд	1677,3	379,4	429,1	247	68,1	63,4	5,2		797,1		1299,5	310,4	86,5	62,6	13	6	0,7	0,4		277,6
9	Сурхондарё	2009,9	325,2	278,8	239,3	33,6	32,2	0,3		826,7		1339,4	271,5	63,2	50,4	233,4	3,3				573,9
10	Сирдарё	427,6	286,8	249,4	249,4	7,2	7,2	10,3	10,3	20,3		287,2	266,9	19,2	15,2	4,6	4,6	0,1	0,1		116,5
11	Тошкент	1525,4	398,6	329	295,7	52,6	43,5	0,8	0,4	440	1,4	8224	341	62,3	51,5	83,5	2,5	3,6	3,6	2,1	551,5
12	Фарғона	700,5	368,6	274,5	274,5	49,4	49,4			23,5	3,9	320,4	300,8	72	52,9	14,6	14	0,9	0,9		292,6
13	Хоразм	608,2	265,7	205,2	205,2	13,2	13,2	3,8	3,8	109,4		331,6	222,2	51,3	43,1	57,5	0,3	0,1	0,1		167,7
14	Тошкент. III	33,13,8	0,1	0,1								0,1	0,1	6,9	3,7		0				26,1
	Жами:	44892,4	4306,6	4019,8	3262,2	398	376,3	80,7	47,7	21102,5	43	25601	3729,2	697,4	516,6	3443	54,4	7,3	6,4	152,7	14991,5

«Давергеодезкадастр» қўмитаси маълумотлари.

Лекин сўнги йилларда янги суғориладиган майдонлар кам ўзлаштирилмоқда. Бунга сув ва маблағ ресурсларининг етишмаётганлиги асосий сабаб бўлмоқда. Ер ва сувга нисбатан давлат мулкчилиги сақланган ҳолда улардан йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳуқуқи жисмоний ҳамда юридик шахсларга узок муддатга ҳамда умрбод берилмоқда. Улардан тўлиқ ва самарали фойдаланганлик даражасини ва самарадорлигини маълум бир кўрсаткичлар тизими ёрдамида таҳлил этиш лозим.

Минтақада амалга оширилаётган тадбирлар натижасида ер ва сувдан фойдаланиш даражаси ҳамда самарадорлиги охириги 20 йилда маълум даражада ошган, лекин кейинги йилларида ерлардан, сувлардан фойдаланишнинг самарадорлиги талаб даражасида эмас. Сабаби – ерларнинг ирригация-мелиорация ҳолати ёмонлашаётганлиги, илмий ва амалий жиҳатдан асосланган алмашлаб экиш тўлиқ жорий этилмаётганлиги, суғориш иншоотларининг ишга яроқлилик ҳолати пасайиши, ер ва сувлардан самарали фойдаланганлик учун рағбатлантиришнинг сустлигидир (3-жадвал).

2019 йил маълумотларига кўра, суғориладиган тупроқларнинг сифат баҳоси қуйидагиларни кўрсатади: ёмон ерлар 503,2 га, ўртача паст ерлар 637339,0 га, ўртача ерлар 1 976 359,5 га, яхши ерлар 1 027 076,5 га, энг яхши ерлар 74 110,3 га. Вилоятлар кесимида ўртача балл бонитети Қорақалпоғистон Республикасида 41,3 балл энг паст кўрсаткич, 50-55 балл бонитети билан Бухоро, Жиззах, Қашқадарё, Навоий, Сирдарё, Хоразм вилоятларига тўғри келмоқда. Яхши ва энг яхши ерлар асосан Андижон, Наманган, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида мавжуд (7.3-жадвал)⁴².

---

⁴² “Давергеодезкадастр” қўмитаси маълумотлари.

7.3-жадвал. Суғориладиган тупроқларининг сифат маълумотлари

Т/Р	Республика ва вилоятлар	ЙИЛЛАР	Кадастр гуруҳлари										Жами, га	Ўртача бал
			ёмон ерлар		ўртачадан паст		ўртача ерлар		яхши ерлар		энг яхши ерлар			
			Кадастр класслари											
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
			Бонитет бали											
0-10	ноя.20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100					
1	Қорақолпоғистон Респ.	1997-2013		181,3	25912.0	226274,4	143333.0	39504,2	12076,5	1396,2			448677,6	41,3
2	Андижон	2013			844.0	22345,5	51596,6	52837,3	62741,5	36573,3	5857.0	67,2	232862,4	57,5
3	Бухоро	2010-2011		262,7	15373,5	48790,9	53825,2	51310,8	46751,6	12714,2	81.0		229110,1	51
4	Жиззах	2018			124,9	14643,6	133190.0	91705,2	36708,4	9959,2	2060,4		288391,7	52,3
5	Қашқадарё	2012-2013			354,1	40742,7	207262.0	111116,2	67181,2	26402,4	7059,5		460118,2	52,5
6	Наманган	2008-2011			4596,5	41141,3	48999.0	39358,6	46533,4	33581,1	19195,4	1729,5	235134,6	60
7	Навой	2007-2015		59,2	5319,8	20386,6	20618,7	25388,4	22621,9	10602,9	1437,1		106434,5	53,2
8	Самарқанд	2018				4497.0	55936,4	105422,8	95816,3	39456,1	15529,9	187,1	316845,6	60,3
9	Сурхондарё	2013			3592,4	33964,5	75733,1	79766,8	53375,7	18772,5	5885,9		271091.0	56
10	Сирдарё	2014			489,2	26515,9	105404,6	69828.0	58603,4	6541,8	8,8		267391,7	53
11	Тошкент	2014-2018			696,3	11745,8	54471,5	106080,8	116610,7	42094,3	9639,1	8,9	341347,4	59,9
12	Фарғона	2008-2011			5557.0	44499,3	79437,3	58661,3	74163,1	29300,1	5267,9	48,8	296934,2	54
13	Хоразм	2012			2837,4	36094,5	45590,6	69981.0	57666,5	8832,4	46,8	0.0	221049,2	54
Жами:				503,2	65697,1	571642.0	1075398,1	900961,4	750850,1	276226,4	72068,8	2041,5	3715388,5	55

7.3. АСК тушунчаси, таркиби ва уни бошқариш. Агросаноат мажмуаси сиёсатдаги устуворликлар

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий имкониятларини юксалтиришда агросаноат мажмуасининг аҳамияти катта. Унинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, уларни тайёрлаш ва қайта ишлаш ҳамда истеъмолчиларга етказиб бериш тизимининг мақсадга мувофиқ ишлашини таъминлашдан иборат.

Бундан ташқари, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган механизмни яратиш, маҳсулотлар сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг энг мақбул шаклларини вужудга келтириш, маҳсулотлар таннархини арзонлаштиришга интилиш агросаноат мажмуасининг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Бугун Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасида асосий воситалар ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг ривожланишига катта эътибор қаратилмоқда. Уларнинг ривожлантирилиши таркибга кирувчи тармоқларнинг фонд билан таъминланиши ва жиҳозланишини яхшилашга, натижада ишлаб чиқариш, айрибошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари ўзгариб, охир-оқибатда аҳолининг турмуш шароитлари юксалишига олиб келади.

Агросаноат комплекси (АСМ) - қишлоқ хўжалиги хомашёсини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш ҳамда ундан маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган иқтисодиётнинг бир нечта тармоқларини якуний истеъмолчига етказиб берадиган энг йирик тармоқлараро комплекс. Бу қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташиш, сақлаш, қайта ишлаш, уни истеъмолчиларга етказиб бериш, қишлоқ хўжалигини машиналар, кимёвий моддалар ва ўғитлар билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган қишлоқ хўжалиги ва саноат соҳалари қаторига киради.

АСМ фаолиятнинг 4 йўналишини ўз ичига олади:

- Қишлоқ хўжалиги - агротехника комплекси, унинг таркибида ўсимликчилик, чорвачилик, фермер хўжаликлари, фермер хўжаликлари ва бошқалар киради.

- қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқариш ва моддий ресурслар билан таъминлайдиган тармоқлар ва хизматлар: трактор ва қишлоқ хўжалиги техникаси, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, кимёвий моддалар ва бошқалар.

- Қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлаш билан шуғулланадиган соҳалар: озиқ-овқат саноати, енгил саноат учун хом ашёларни дастлабки қайта ишлаш саноати.

- Инфраструктура блоки - қишлоқ хўжалиги хомашёсини харид қилиш, транспорт, сақлаш, истеъмол товарлари савдоси, қишлоқ хўжалиги учун тренинглар, агросаноат соҳасида қурилиш ишлари билан шуғулланадиган ишлаб чиқариш.

Агросаноат комплексининг энг муҳим муаммо энергия тежашни таъминлашдан иборат.

Агросаноат комплексининг филиаллари билан ўзаро муносабатлари:

- Биокимё (ўғитларни ишлаб чиқариш);
- кимё саноати;
- Қишлоқ хўжалиги саноати (чорвачилик, ўғитларни ишлаб чиқариш);
- транспорт соҳаси;
- Енгил саноат.

АСМ таркибида иккита йирик мажмуа мавжуд:

- 1) озиқ-овқат мажмуасини ташкил этадиган озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотиш;

- 2) қишлоқ хўжалиги хомашёсидан саноат истеъмол товарларини ишлаб чиқариш ва сотиш учун.

Агросаноат комплексида пахта, зиғир, мева-сабзавот, узум ва шароб, сут, гўшт ва бошқа бир ҳил маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича ихтисослаштирилган саноат мажмуаси шакллантирилди.

Агроиқтисодий комплекснинг асосий даражасини ташкил этувчи микро-даражадаги бирламчи даражадаги шериклар, кооперативлар, агросаноат бирлашмалар, агрофирмалар, фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари ва хоказолар киради. Бўлимлар ва диверсификацияланган тузилмаларга эга бўлган корхоналар биргаликда ҳудудий мажмуаларни ташкил қилади.

Агросаноат комплексини ривожлантириш, унинг тармоқ ва ҳудудий тузилмасини такомиллаштириш ишлаб чиқаришни янада оқилона тақсимлаш, ресурсларни комплекс ва самарали ишлатиш, унинг якуний натижаларини такомиллаштириш ва мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга ёрдам беради.

Ишчиларнинг асосий қисми, барқарор ва айланма капитал, ЯИМ. Бу агросаноат комплексининг миқёсида, унинг тузилмасини такомиллаштириш ва унинг ишлаши самарадорлиги, аҳоли турмуш даражасининг ошиши ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш катта даражада боғлиқдир.

Агросаноат ишлаб чиқаришни барча турдаги техникалар билан таъминлаш зарур миқдорда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини режалаштириш ҳажмларини ишлаб чиқариш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва мамлакат барқарор ривожланишини таъминлашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Шу боис, қишлоқ хўжалиги техникаси билан жиҳозланган ускуналарнинг муаммолари ва улардан фойдаланиш самарадорлиги алоҳида аҳамиятга эга.

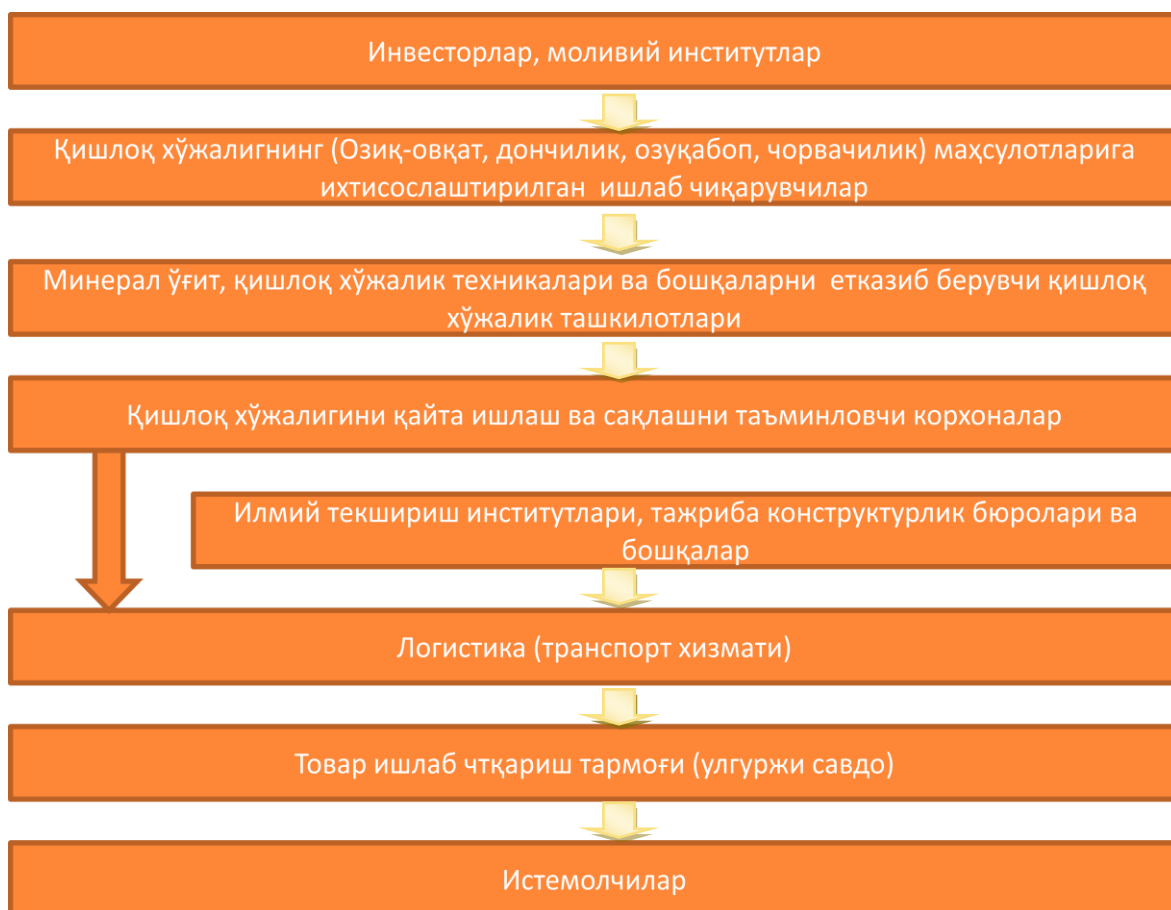
Замонавий иқтисодий ва ташкилий шароитлар, нархларнинг номутаносиблиги, хусусан, асосий фондлар ва техник базанинг оддий ва айниқса кенгайтирилиши билан такомиллаштирилган жараёни амалга ошириш мумкин эмас эди.

Агроиқтисодий мажмуи» тушунчасининг шарҳлари, бизнинг фикримизча, АСМни иқтисодий тармоқларнинг функционал ўзаро таъсирга асосланган иқтисодий ва ҳуқуқий тизим сифатида даволаш имкониятини яратадиган «ишлаб чиқариш мажмуи ёки мажмуаси» сифатида муҳим аҳамиятга эга. Агросаноат комплексини тушунишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий

ёндашуви стратегик аҳамиятга эга зоналарни белгилаб берувчи тизим-қиймат ва кластерли ёндашув тамойилларига асосланган бошқариш механизмини яратиш имконини беради(7.1-расм).

Ягона ташкилотнинг фаолияти етказиб берувчилар ва истеъмол қийматлари занжирларининг қиймат занжирлари билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқилади. Х.Хорнгрен, Ж.Фостер, С.Датар қиймат тизими таъминот занжири деб аталади ва дастлабки боғдан (дастлабки ишлаб чиқарувчилардан) охириги (якуний истеъмолчи)га ўтадиган мол, хизматлар ва ахборот оқими сифатида тушунилади. Энг умумий шаклда агросаноат комплексининг қиймат тизими унинг шаклланишининг иқтисодий асослари сифатида ифодаланиши мумкин.

7.1-расм. Агросаноат комплексининг таркибий қисми

Аграр сиёсат - иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисмларидан бири бўлиб, у қишлоқ хўжалиги ва унга боғлиқ хўжалик соҳаларини қамраб олади, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини ва аҳолини озиқовқат маҳсулотлари билан таъминлашни яхшилаш, аграр сектор ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш, қишлоқларни обод этиш асосида қишлоқ

аҳолисининг даромадлари ва турмуш даражасини юксалтириш вазифаларининг амалга оширилишини кўзда тутди. Уни давлатнинг аграр иқтисодиёт доирасида ҳаракатга келтириладиган жараёнлар шакли ва методлари кўринишидаги фаолияти деб ҳам тушуниш мумкин.

Аграр сиёсатни аграр иқтисодиёт соҳасида энг таъсирчан шакл ва усуллар орқали юз берадиган иқтисодий жараёнларнинг ўзаро таъсири орқали амалга ошувчи аграр секторда хўжалик-молиявий ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларни яратишга қаратилган давлатнинг фаолияти сифатида белгилаш мумкин. Давлатнинг аграр сиёсати қишлоқ хўжалиги ва худудларини барқарор ривожлантиришга қаратилган давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Қишлоқ худудларининг барқарор ривожланиши деганда уларнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ўсиши, қишлоқ хўжалиги самарадорлигининг ошиши, қишлоқ аҳолиси тўлиқ бандлигига эришиш ва турмуш даражасининг ошиши, ерлардан оқилона фойдаланиш тушунилади.

Аграр сиёсат ўзида қишлоқ аҳолисининг моддий, ижтимоий, ҳуқуқий ва иқтисодий шартшароитларини шакллантирадиган давлат фаолиятини қамраб олади. Аграр бозор, инвестиция, кредит, молия, илмий техникавий ва технологик фаолият, солиқлар ва солиққа тортиш, ижтимоий муҳит, мақсадли ва таркибий қайта шаклланиш аграр сиёсатнинг асосий соҳаларидир. Аграр сиёсатнинг умумий мақсади муайян сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, худудий, тармоқ, экологик мақсадлар билан тавсифланади. Давлат ривожланиши босқичлари ва табиий-тарихий шароитларга боғлиқ равишда аниқ мақсадлар ўзаро нисбати ўзгаради (7.2-расм).

Давлат аграр сиёсатининг асосий мақсадлари қуйидагилар:

қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва товар ишлаб чиқарувчилар рақобатбардошлигини ошириш, озиқ-овқат маҳсулотлари сифатини таъминлаш;

7.2-расм. Аграр сиёсатнинг мақсади

қишлоқ ҳудудлари барқарор ривожланишини, қишлоқ аҳолиси бандлигини таъминлаш, уларнинг турмуш даражасини, шунингдек қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг иш ҳақини ошириш;

қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши эҳтиёжлари учун қўлланилувчи табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш ва асраб-авайлаш;

қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари даромадлилиги ошишини ва шу бозорлар инфратузилмаси ривожланишини таъминловчи хомашё, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари самарали фаолият юритувчи бозорларини шакллантириш;

қишлоқ хўжалиги соҳасида инвестициялар ҳажмини ошириш ва қулай инвестицион муҳитни яратиш;

Аграр сиёсат негизида аграр қонунчилик ва аграр таркиб шаклланади. Аграр қонунчилик - қишлоқ хўжалигида ва қишлоқ аҳолиси ҳаёти билан боғлиқ ҳолда амалга ошаётган жараёнларга таъсир ўтказувчи ҳуқуқий меъёрлардир. Ерга эгалик муносабатлари, кредит ва солиққа тортиш, меҳнат муносабатлари, мулкӣ муносабатлар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмоли юзасидан вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар, ижтимоий таъминот ва бошқалар аграр қонунчиликнинг муҳим соҳаларига киради: Аграр таркиб - аграр қонунчиликка асосланган, қишлоқ хўжалиги ривожланиши, аҳолининг яшаш

ва ишлаш шароити хусусиятлари ҳисобга олинган, ишлаб чиқариш омилларига боғлиқ аграр соҳанинг иқтисодий, техник ва ижтимоий унсурлари йиғиндисидир. У мутлақ ва нисбий кўрсаткичларда ифодаланади. Аграр сиёсатнинг негизида аграр бозор ётади. Аграр бозор аграр сиёсатни ҳам ишлаб чиқарувчи, ҳам истеъмолчи манфаатларига мос амалга оширилишига ёрдам қилади.

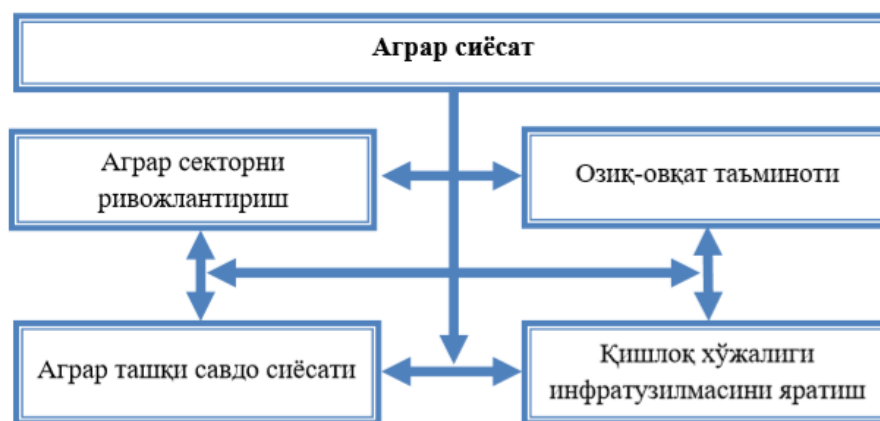
Аграр сиёсатнинг асосий вазифаси – аграр соҳадаги жараён ва қарашларни ақс эттирибгина қолмасдан, балки кишиларнинг шу соҳадаги қарашлари, жараёнлари ва қонунлари тизимидаги фаолиятини очиқ беришдир. Унинг вазифаларига қуйидагилар киради:

мамлакат аҳолисини иқтисодий асосланган баҳолардаги сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш;

қишлоқ хўжалигининг умумий даромад яратиш соҳасидаги иштирокини таъминлаш, аграр секторни ривожлантириш;

аграр ташқи савдо сиёсатини олиб бориш, қишлоқ хўжалиги инфратузилмасини яратиш

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоларини ҳал қилиш (7.3-расм).

7.3-расм. Аграр сиёсатнинг вазифалари.

Аграр сиёсатнинг тамойилларини кўриб чиқиб унинг муҳим озиқ-овқат, қишлоқ хўжалиги, агросаноат ва ташқи савдо жиҳатларига, шунингдек уни тавсифловчи кўрсаткичларига эътиборни қаратиш лозим: Озиқ-овқат жиҳати

тамойиллар таҳлилининг муқаддимаси бўлиб, аграр сиёсат мақсади-озиковқат хавфсизлигининг миқдорий ифодаси сифатида хизмат қилади. Шу билан бир қаторда ички бозорда озиқ-овқат маҳсулотларига талабнинг физиологик ва тўловга қодир чегараларини аниқлайди, шунинг учун истеъмолнинг физиологик меъёрлари, истеъмолнинг мавжуд таркиби, мамлакатни шу жумладан ички ишлаб чиқариш ҳисобига озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминланиши кўрсаткичлари билан тавсифланади. Қишлоқ хўжалиги жиҳати озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳолатини тавсифлайди, озиқ-овқат маҳсулотларини олишда аграр салоҳиятни аниқлайди. У қишлоқ хўжалиги самарадорлиги кўрсаткичларини ўз ичига олади: (ер ҳосилдорлиги, меҳнат унумдорлиги, чорва моллари маҳсулдорлиги, озуқа қопланганлиги, ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнатга ҳақ, қишлоқ хўжалигига дотациялар, фонд қайтими ва бошқа омиллар). Агросаноат жиҳати, бир томондан, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базаси таҳлилин амалга ошириш, иккинчи томондан маркетинг соҳаси самарадорлигини баҳолашга имкон беради. Баҳолаш учун муҳим кўрсаткичлар- сарф-харажатларнинг йириклаштирилган таркиби, турли мақсадларда маҳсулотни ишлатиш. Ташқи савдо жиҳати жаҳон ва ички қишлоқ хўжалиги бозорлари ўзаро боғлиқлигини акс эттиради. У турли маҳсулотлар бўйича импортга қарамлик, қишлоқ хўжалиги ва тайёр маҳсулотни четга чиқариш ва олиб кириш баланси, қишлоқ хўжалигини эркинлаштиришдан кутилаётган зарарни баҳолаш ва бошқалар. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейинги дастлабки масала иқтисодиётни тезроқ барқарорлаштириш ва шу жиҳатдан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш, мамлакат аҳолисини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини тўлароқ қондириш, мамлакатни озиқ-овқат билан тўла таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган саноат корхоналарини етарли хомашёга бўлган эҳтиёжини тўлақонли қондириш, аграр ресурслар салоҳиятидан мақсадли фойдаланишга эришиш орқали давлатимизнинг

иқтисодий қудратини янада ўстириш, мамлакат аҳолисини яшаш фаровонлигини яхшилаш энг муҳим масалалардан ҳисобланган эди.

Аграр Агросаноат интеграциялашув жараёнининг ҳозирги босқичи аввалги ҳолатдан тубдан фарқ қилади. Биринчидан, у иқтисодиётни ислоҳ қилиш, уни бозор бошқарув тамойилларига ўтказиш билан боғлиқ.

Замонавий аграр иқтисодиёт мамлакатимиз иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Унинг ривожланиш ҳолати доимий эътиборга моликдир. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг иқтисодий инқирозга юз тутганлигининг бир қатор сабаблари мавжуд эди:

биринчидан, кўп йиллар давомида ерга нисбатан давлат мулки муносабатлари ҳукмронлик қилгани ва кишиларда социализмга хос фикрлашнинг ҳукмронлик қилиши иқтисодий ислоҳотларни амалга ошишига салбий таъсир кўрсатди;

иккинчидан, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига фан-техника ютуқларини қўллаш ва уни амалга оширишнинг қийинлашиб қолганлиги;

учинчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида керагидан ортиқча меҳнат ресурсларининг йиғилиб қолганлиги, уларни бўшатиш ва бошқа иш билан таъминлаш ҳукумат олдида яна бир улкан муаммони қўйганлиги;

тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги техникаларининг эскилиги ва тармоқда механизациялаштириш даражасининг пасайиб кетганлиги, янги техника сотиб олиш ва ишлаб чиқаришга жалб қилиш қимматлиги ва ишлаб чиқарувчиларда бунинг учун керакли маблағнинг йўқлиги;

бешинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарини ривожлантириш учун керакли миқдордаги ссуда ва кредитларнинг етишмаслиги ёки уларни олишнинг ҳаддан ташқари қийинлиги.

Аграр сиёсатнинг асосий вазифаси бу каби муаммоларга имкон қадар тезроқ барҳам бериш ва иқтисодий ислоҳотларнинг самарали амалга оширилишига эришишдир. Шу мақсадда кейинги йилларда мамлакат аграр тармоғини ривожлантириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилди.

Улар ичида энг муҳимларидан бири мамлакат аграр сиёсатининг ҳуқуқий асослари яратилди.

Ўзбекистон аграр сиёсатининг ҳуқуқий асосларини қуйидагилар ташкил этади:

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;
- Ер Кодекси; - Меҳнат Кодекси;
- Фермер хўжалиги тўғрисидаги қонун;
- Дехқон хўжалиги тўғрисидаги қонун;
- Қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги

қонун;

- Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, ундаги ишлаб чиқариш, молия, солиқ, кредит ва бошқа муносабатларни такомиллаштириш борасидаги қонунлар, фармонлар, қарорлар, меъёрий ҳужжатлар ва бошқа қонуности ҳужжатлари. Республикамиз аграр соҳасида олиб борилаётган институционал ўзгаришлар натижасида бозор институтларини шакллантиришга эришилди. Бироқ, ривожланган мамлакатлар тажрибасининг кўрсатишича аграр соҳада муҳим институционал ўзгаришларни амалга ошириш мураккаб ва давомли жараёндр.

Бозор иқтисодиёти шароитида институционал ўзгаришларни амалга оширишда, авваламбор, амалий тажрибанинг етишмаслиги натижасида қатор муаммолар, камчиликлар ҳамда номутаносибликлар мавжуд бўлиб, улар бевосита чуқур илмий тадқиқотлар олиб боришни ва назарий жиҳатдан асосланган тавсиялар ишлаб чиқишни тақозо қилади. Шу боис институционал муҳитни фаоллаштириш, фаолият кўрсатаётган иқтисодиётнинг ривожланиш қонуниятларини билиш, уни модернизация қилиш механизмларини танлаш ва хавф-хатарнинг олдини олишнинг самарали воситаси зарур. Расмий қоидалар бир кечадаёқ сиёсий қарорлар ёрдамида ўзгартирилиши мумкин бўлгани ҳолда, норасмий меъёрлар жуда секин ўзгаради. Норасмий қоидалар асрлар давомида қарор топган урф-одатлар, ҳатти-ҳаракатлар меъёрлари, миллий менталитетдан ташкил топган. Улар вақти келиб ушбу жамият учун мажбурий бўлган расмий қоидалар

даражасига кўтарилиши ёки уларни қарор топишига таъсир кўрсатган шарт-шароитларнинг ўзгариши натижасида йўқ бўлиб кетиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида тарихан майда оилавий ишлаб чиқариш кенг тарқалган ва бу кўникма ҳосил этган шахсий томорқа хўжаликларининг деҳқон хўжаликларига айлантирилиши. Қонун расмий қондалар сифатида аста-секин урф-одат ва анъаналардан вужудга келади. Бунга тескари жараён қонунлар урф-одат ва анъаналарга таъсир кўрсатган чоғда юз бериши мумкинки, буни кўпроқ иқтисодий соҳасида кузатиш мумкин. Аммо янги қонунларнинг бундай таъсири жамиятда уларга эҳтиёж етилган бўлишини ёки уларни ижтимоий онга сингдириш бўйича мақсадга йўналтирилган мафкуравий ишларнинг олиб борилишини тақозо этади.

7.4-жадвал. Қишлоқда аграр ва иқтисодий муносабатларни ислох қилишнинг ҳуқуқий асослари

Қишлоқда аграр муносабатларни ислох қилишнинг ҳуқуқий асослари		
Бевосита таллуқли қонунлар	Асосий қонунлар	Билвосита таллуқли қонунлар
Ер кодекси	Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида	Давлат тассаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида
Ер тўғрисида		Ижара тўғрисида
Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида		Тадбиркорлик эркинликлари ва кафолатлари тўғрисида
Фермер хўжалиги тўғрисида	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	Ер солиғи тўғрисида
Деҳқон хўжалиги тўғрисида		Солиқ кодекси
		Фуқаролик кодекси
		Аҳолини иш билан таъминлаш ва бандлик тўғрисида
Наслчилик тўғрисида		Банклар ва банк фаолияти тўғрисида
Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида	Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида	
Санация тўғрисида	Мулкчилик тўғрисида	Банкротлик тўғрисида
		Оилавий тадбиркорлик тўғрисида

Агросаноат интеграцияси бутун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ва қиймат тизимидаги иштирокчиларнинг иқтисодий манфаатларини бирлаштириш имконини беради. Шунингдек, агросаноат комплексини бошқаришни механизмини агросаноат мажмуи шакллантириш ва ҳудудий ва тармоқ хусусиятларига нисбатан «ўсиш полосини» жойлаштириш каби тушунчалар асосида ташкил этишга имкон беради.

Энг умумий тавсифда қиймат занжири харажат манбаларини ва дифференциация манбаларини тушуниш учун мўлжалланган стратегик аҳамиятга эга фаолиятлар орқали хом-ашёлардан финал истеъмолчиларга таснифлаш усули ҳисобланади. Занжирнинг ҳар бир босқичи ўзининг мақбул миқёсига эга, шунинг учун турли ташкилотларда, компанияларда, фирмаларда ёки йирик саноат корпорациясининг бўлинмаларида қўшимча қиймат мавжуд.

Мамлакатнинг рақобатбардош афзалликларидан бири қишлоқ жойларининг табиий, демографик, иқтисодий, тарихий ва маданий салоҳияти бўлиб, улардан оқилона ва самарали фойдаланиш кўп тармоқли барқарор ривожланишни, тўлиқ иш билан таъминланишни, қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини ва сифатини таъминлайди.

Қишлоқ жойларининг стратегик ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишдаги ролини кучайтириш қишлоқ ривожланишининг комплекс ёндашувидан жамиятнинг ижтимоий-ҳудудий кичик тизими сифатида фойдаланишни талаб қилади, у ишлаб чиқариш, демографик, ижтимоий-маданий, экологик, рекреацион каби бир қатор муҳим миллий иқтисодий функцияларни амалга оширади. Қишлоқ жойларини барқарор ривожлантиришнинг муҳим шартларидан бири қишлоқ аҳолиси учун мавжуд билим ва маълумотларнинг даражасини оширишдан иборат.

Агросаноат мажмуасида муҳим ўринни қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи тармоқлар эгаллайди. Ўзбекистонда етиштирилган мева-сабзавот маҳсулотлари иқлим

шароитининг жуда қулайлиги туфайли жаҳон қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида юқори даражада рақобатлаша олади. Айнан аграр секторда экспортга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва уни қайта ишлайдиган саноатни етакчи ўринга кўтариш қишлоқ хўжалигида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлайди.

Мамлакат рақобатбардошлигини оширишни глобал тизимга интеграциялашган ҳамда оптимал лойиҳалаштирилган миллий логистик хизматлар мажмуи тақдим этади. Бунда ички ва ташқи логистика хизматларининг қай даражада ривожланганлиги катта ўрин эгаллайди. Айнан жаҳон бозорига экспорт қилинаётган маҳсулотларни ташиш жараёнида унинг сифати ўзгармаслиги, товар етказиб бериш умумий занжиридаги харажатларни мониторинг қилиб бориш ва бозордаги ҳолатни назорат қилиш учун агросаноатда логистик функцияларига биринчи навбатда эътиборни қаратиши лозим.

Логистик тизимларда замонавий ахборот коммуникацион технологиялардан кенг фойдаланиш логистик масалаларни ҳал этишнинг самарали ахборот ва инструментал-операцион таъминотини яратиш учун қулай шарт-шароитларни яратишга асос бўлади. Биринчи навбатда, бундай таъминот логистикада қарор қабул қилишни қўллаб-қувватлаш тизимлари учун айниқса зарурдир.

Мева-сабзавотларни ишлаб чиқариш ва уларни сақлашга қаратилган ҳажмининг ошиши, мазкур маҳсулотларни сақлаш учун махсус совутгичларни қуриш ва сақлаш технологиясини такомиллаштиришга мустаҳкам замин яратди. Хусусан, 2016 йилда 93,1 минг тонна мева-сабзавот маҳсулотларини сақлаш учун 204 янги совутиш камераси ташкил этилди ҳамда 12,7 минг тонна маҳсулотни сақлайдиган 26 совутиш камераси модернизация қилинди.

Қишлоқ хўжалиги тармоғининг мамлакатимиз иқтисодиётидаги ўрнини инобатга олган ҳолда мазкур тармоқни модернизациялаш, бу жараёнда эса

темир йўл логистикасини янада ривожлантириш, бу соҳалардаги ислоҳотларни янада изчил давом эттириш лозим.

Айнан логистика хизматларини кўрсатиш миқдори ва сифати жиҳатдан дунё тажрибасида темир йўл соҳаси катта ўринни эгалламоқда. Юртимизда ҳам темир йўл логистика линияси бўйлаб замонавий агросаноат корхоналари қурилмоқда, янги иш ўринлари ташкил этилмоқда.

Минтақалар қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислоҳотлар натижасида пахта майдонлари камайтирилиб, мева-сабзавотлар етиштириш кўпаймоқда. Бу эса ўз навбатида ички ва ташқи бозорни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш имкониятини беради. Бу жараённи тизимли ташкиллаштириш мақсадида минтақалар ва халқаро магистралларга чиқишни темир йўл линияларини қуриш орқали амалга ошириш лозим.

Мамлакат агросаноат мажмуасининг халқаро алоқаларини ривожлантириш, дунё мамлакатлари ва илғор технологиялардан фойдаланиш катта ижобий аҳамиятга эга. Шунингдек, ўзимизда шаклланган тажриба ва технологияларни тарғиб қилиш ва дунёга тарқатиш зарурати ҳам мавжуд.

7.4. Минтақа қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш жараёни

Мамлакатимизда 2017-2021-йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни ижросига мувофиқ аграр секторни модернизациялаш ва интенсив ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлаш борасида муайян ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 февралдаги «Қишлоқ ва сув хўжалиги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-5330-сон Фармонига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги негизида Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Сув хўжалиги вазирлиги ташкил этилди.

Ушбу вазирликни иккига ажратилиши қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат хавфсизлиги ва сув истеъмоли соҳаларида ҳақиқий ҳолатни ва ривожланиш истиқболларини чуқур таҳлил қилиш асосида уларни стратегик режалаштириш сиёсати бўйича таъсирчан ишларни йўлга қўйиш, мазкур йўналишлар бўйича бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш имкониятини яратади.

Ўзбекистон Фермерлари кенгаши Ўзбекистон Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши сифатида қайта ташкил этилди.

Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2018 йилда қишлоқ хўжалигида 6 124,1 минг тонна дон экинлари ишлаб чиқарилди, 2 410,7 минг тонна картошка кавлаб олинди, 8 661,4 минг тонна сабзавотлар, 1 607,2 минг тонна озиқбоп полиз, 2 090,0 минг тонна мевалар ва резаворлар, 1 313,6 минг тонна узум йиғиб олинди.

Деҳқон (шахсий ёрдамчи) хўжаликлари деҳқончилик маҳсулотларининг аксарият турларини асосий ишлаб чиқарувчилари бўлиб қолмоқда, ҳисобот даврида картошка умумий ҳажмининг 84,8 %и, сабзавотларнинг 74,7 %и, полизнинг 56,2 %и, мевалар ва резаворларнинг 61,3 %и, узумнинг 53,7 %и улар томонидан ишлаб чиқарилди. Дон экинларининг эса асосий қисми фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилди, ишлаб чиқарилган ушбу маҳсулот ҳажмининг 81,2 %и улар ҳиссасига тўғри келади.

Ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмида чорвачилик маҳсулотларининг улуши 42,7 фоизни ташкил этди. 2018 йилнинг январь-сентябрь ойларида барча турдаги хўжаликлар томонидан тирик вазнда 1 788,8 минг тонна гўшт, 7 830,1 минг тонна сут, 5 368,2 миллион дона тухум, 30,2 минг тонна жун ишлаб чиқарилди.⁴³

2017 йилдан бошлаб ғалладан бўшаган қарийб 1 миллион гектар майдонга сабзавот, картошка, полиз ва дуккакли экинлар экилмоқда ва қарийиб 5 миллион тоннадан ортиқ маҳсулот етиштирилиши йўлга қўйилди.

---

⁴³ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси қишлоқ хўжалиги ва экология статистикаси бошқармаси маълумотлари. Манбаа stat.uz.

Испания, Польша, Нидерландия, Греция, Россия, Хитой, Жанубий Корея, Туркия, Вьетнам ва Индонезия давлатларининг илғор тажрибасидан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Шунингдек, мамлакатимизда биринчи марта шафран каби ноанъанавий экин экиш йўлга қўйилди, соя экиш кенгайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 132 минг тоннаси қайта ишланиб, 100 миллион долларлик тайёр маҳсулот, 856 миллион долларлик 724 минг тонна ҳўл мева экспорт қилинди.

Чорвачилик тармоғини ривожлантириш дастурлари доирасида балиқ, асал етиштириладиган, парранда, эчки, қорамол боқиладиган кўплаб хўжаликлар фаолияти йўлга қўйилди. Зотдор қора байир отларини кўпайтириш ва от спортини ривожлантириш мақсадида Қашқадарёда янги йилқичилик комплекси ташкил этилди. Тошкент вилоятида ва бошқа худудларда ҳам бундай мажмуалар барпо қилинмоқда.

Пиллачиликда юқори ҳосил олишда муҳим аҳамиятга эга бўлган, аммо деярли йўқолиб бораётган анъаналар қайта тикланмоқда. Қимматбаҳо хом ашё бўлган ипак етиштиришнинг мутлақо янги тизими йўлга қўйилди. Ўтган йил мамлакатимизда биринчи марта пилладан йилига икки марта ҳосил олиш тажрибаси синовдан ўтказилди ва ижобий натижа берди. Ҳар бир вилоятда пилла хом ашёсини қайта ишлаб, тайёр маҳсулот олиш мақсадида тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари жалб қилинди ва ипакни қайта ишлашга ихтисослашган 10 та корхона ишга туширилди.

Балиқчилик соҳасини тиклаш учун «Ўзбекбалиқсаноат» уюшмаси ташкил этилди. Унинг тизимига 3 минг 600 та балиқчилик хўжалиги киритилди. 580 минг гектар табиий ва 28 минг гектар сунъий кўлларда 100 минг тоннадан ортиқ балиқ етиштирилди.

Асаларичилик соҳасини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон асаларичилар уюшмаси ташкил этилиб, унга асал етиштирадиган 14 мингдан ортиқ тадбиркор аъзо бўлди.

Сув тежайдиган технологияларни жорий этишга қаратилган тадбирлар кўллаб-қувватланиб, уларнинг ташаббускори бўлган хўжалик ва ташкилотларга қўшимча имтиёз ва преференциялар берилди. Натижада, бугунги кунда қарийб 240 минг гектар майдонда ана шундай технологиялар, жумладан, 28 минг гектар ерда томчилатиб суғориш технологияси жорий қилинди.

2013 — 2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш Давлат дастурига мувофиқ 5443 километр коллектор-дренаж шохобчалари, 751 та тик дренаж қудуқларини қуриш ва реконструкция қилиш, 72,2 минг километр коллектор-дренаж тармоқларини, 2907 та тик дренаж қудуқлари, 75 та мелиоратив насос станциялари ва бошқаларни таъмирлаш ҳамда қайта тикланди, 1745 километрдан кўпроқ ирригация тизимлари, 388 километр новли суғориш шохобчалари, 135 та гидротехника иншоотлари, умумий ҳажми секундига 49,6 куб метр сув чиқарадиган насос станциялари қурилиши ва уларни реконструкция қилинди.

Натижада, кучли ва ўртача шўрланган майдонлар 149,4 минг гектарга камайди, сизот сувлар сатҳи ер юзасига яқин (2 метргача) жойлашган майдонлар 302,9 минг гектарга қисқарди, 897 минг гектардан кўпроқ майдоннинг мелиоратив ҳолатини сақлаш чора-тадбирлари амалга оширилди, суғориладиган 1,3 миллион гектардан кўпроқ ерларнинг сув таъминоти яхшиланди.

Шу билан бирга, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш бўйича қабул қилинган комплекс чора-тадбирларга қарамай:

4487 километр ирригация тизими каналларини, 5250 километр суғориш тармоғини, 3636 та гидротехника иншоотини, 495 та насос станциялари (агрегатлари)ни ва 1500 та тик суғориш қудуқларини, шунингдек, 7500 километр коллектор-дренаж шохобчаларини, 13 та мелиоратив насос

станциялари ҳамда 185 та тик дренаж қудуқларини реконструкция қилиш ва қуриш талаб этилади;

167 минг гектар суғориладиган ерларнинг сув таъминоти ниҳоятда паст даражада қолмоқда, 1957 минг гектар суғориладиган ерларни турли даражада шўр босган, шу жумладан, 542 минг гектари ўртача ва 99 минг гектари кучли шўр босган ерлардир.

Қайд этилган муаммоларни бартараф этиш мақсадида 2018-2019 йилларда ирригацияни ривожлантириш ва суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури қабул қилинди. Унга кўра, суғориладиган ерларнинг сув билан таъминланганлик ва мелиоратив ҳолатини баҳолашнинг норматив-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш, сув ресурсларини оқилона бошқариш ва фойдаланишни, ирригация-мелиорация тадбирларининг ўз вақтида ва сифатли амалга оширилишини таъминлаш вазибалари белигилаб берилди.

7.5. Агросаноат мажмуини ривожлантириш муаммолари

Республика аҳолиси сонининг юқори суръатлар билан ўсиб бориши, қишлоқ хўжалиги ерларининг бошқа тоифага ўтказилиши ва глобал иқлим ўзгариши таъсирининг кескинлашуви оқибатида охириги 15 йилда аҳоли жон бошига тўғри келадиган суғориладиган ер майдонлари ўлчами 24 фоизга (0,23 гектардан 0,16 гектаргача), ўртача йиллик сув таъминоти даражаси эса 3 048 м³ дан 158,9 м³ кубгача қисқарган.

Узоқ йиллар давомида қишлоқ хўжалиги ерларидан нооқилона фойдаланилиши оқибатида тупроқнинг табиий унумдорлиги ва экинлар ҳосилдорлиги пасайиб, етиштирилган маҳсулот сифати ёмонлашмоқда, атроф-муҳит ифлосланиши ортиб бормоқда. Жумладан, суғориладиган экин ерларидаги тупроқларнинг 93 фоизида ҳаракатчан фосфор миқдори, 68,3 фоизида алмашувчан калий миқдори, 79,3 фоизида гумус (чиринди) миқдори ўртачадан паст даражага тушиб қолган.

Қишлоқ хўжалигида ўртача йиллик сув сарфи 45 696 млн. м³ ёки иқтисодиёт тармоқларида истеъмол қилинган сув ресурсларининг 90 фоизини ташкил этиб, юқорилигича қолмоқда.

Ер ва сув ресурслари тобора танқис бўлиб бораётган шароитда қишлоқ хўжалиги экинларини жойлаштиришда экинларни иқтисодий самарадорлиги ва бозор конъюнктураси инобатга олинмасдан ҳамда интенсив қишлоқ хўжалиги жорий этилмаганлиги сабабли қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ҳажми пастлигича қолмоқда.

Жумладан, ривожланган давлатларда 1 м³ сув билан 4–6 АҚШ долларилек маҳсулот етиштирилади бўлса, республикамизда бу кўрсаткич 0,15 АҚШ долларини ташкил этмоқда.

Ирригация ва мелиорация тадбирларини амалга ошириш йирик капитал кўйилмалар талаб этиши, ушбу мақсадлар учун йўналтириладиган бюджет маблағлари ҳажмининг чекланганлиги, тўғридан-тўғри инвестицияларни, шу жумладан давлат-хусусий шериклик шартлари асосида жалб қилиш масаласига эътибор қаратилмаётганлиги оқибатида қишлоқ хўжалиги ерларининг фойдаланишдан чиқиб кетиши, ҳудудларнинг ресурс ва ишлаб чиқариш салоҳиятидан ноқиллона фойдаланиш каби ҳолатлар юзага келмоқда, бу эса ўз навбатида мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва тармоқ экспорт салоҳиятини оширишга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Республикада йиллар давомида ирригация ва мелиорация ҳолати ёмонлашуви натижасида фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни босқичма-босқич қайта фойдаланишга киритиш, ер ости сув захираларидан самарали фойдаланиш, сув тежовчи технологияларни жорий этиш ҳамда ички ирригация тармоқларини реконструкция қилиш орқали сув йўқотилишини камайитириш, шунингдек, бу ишларда салоҳиятли инвесторлар иштирокини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг жорий йил 17 июндаги «Қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди.

Мазкур фармонда, қишлоқ хўжалигида ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланиш концепцияси ва уни амалга ошириш бўйича «Йўл харитаси»га кўра 2020–2030 йилларда қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича амалга ошириладиган чоратadbирларнинг ҳамда 2019–2022 йиллар давомида қишлоқ хўжалиги ерларида сув тежовчи технологияларни жорий қилишнинг прогноз кўрсаткичлари тасдиқланди.

Концепцияда 5 та муҳум устувор вазифа белгиланган бўлиб, унда асосан қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, сув ва гидроиншоотлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, қишлоқ хўжалиги экинлари селекцияси ва уруғчилигини ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва сотиш, логистика ва маркетинг тизимларини ривожлантириш, ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланишда илм-фан ва амалиёт интеграциясини жадаллаштиришга қаратилган тадбирларни ўз ичига олади.

Концепцияни амалга ошириш доирасида ирригация-мелиорация тармоқларини тиклаш, реконструкция қилиш, сув тежайдиган технологияларни жорий этиш ҳамда сувсизликка чидамли экинларни экиш орқали фойдаланишга киритиш учун инвестициявий шартнома ёки давлат-хусусий шериклик асосида 50 йилгача бўлган муддатга бериш белгиланди.

Шунингдек, қишлоқ хўжалигида фойдаланишдан чиқиб кетган суғориладиган ерлар, шунингдек, лалми ва ўрмон фонди ерлари – Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва қишлоқ хўжалиги корхоналарига, яйлов, бўз, кўп йиллик дарахтзорлар ва бошқа ерлар – юқорида қайд этилган субъектлар билан бирга Ўзбекистон Республикаси резиденти бўлган инвесторларга ҳам берилади.

Концепцияни амалга оширишда ер майдонларини фойдаланишга киритишда тадбирколик субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг қуйидаги механизмлари қўлланилмоқда:

ердан фойдаланувчиларга қишлоқ хўжалиги экинларини мустақил жойлаштириш, ерга ишлов бермасдан экин экиш ва ерларни иккиламчи ижарага бериш ҳуқуқи берилади.

мазкур ер майдонлари мақбуллаштирилмайди, ер участкаси ёки унинг бир қисми давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйилишига ердан фойдаланувчи розилиги асосида сарф этилган маблағларнинг бозор қиймати ва олиб қўйиш сабабли етказилган зарарнинг ўрни тўлиқ қопланганидан сўнггина рухсат этилади.

Ушбу ер майдонларида барпо этиладиган инфратузилма объектларини (дала шийпон, маҳсулотлар сақланадиган омборхоналар, суғориш иншоотлари ва бошқалар) жойлаштиришга рухсат берилади.

Ердан фойдаланувчиларнинг эҳтиёжлари учун олиб келинадиган ва республикада ишлаб чиқарилмайдиган хомашё, материаллар, техника, асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда божхона тўловлари (қўшилган қиймат солиғидан ташқари) тўлашдан озод қилинади.

Қонунчиликда белгиланган имтиёзли давр яқунланганидан сўнг, янгидан фойдаланишга киритилган ер участкасига нисбатан 10 йил давомида ушбу ер участкаси фойдаланишга киритилгунга қадар белгиланган солиқ ставкалари қўлланилади.

Инвестициявий шартнома ёки давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимда назарда тутилган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан ҳар бир гектар қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерларни фойдаланишга киритиш билан боғлиқ харажатларнинг 50 фоизи, лекин базавий ҳисоблаш миқдорининг 50 баробаридан ошмаган қисми қоплаб берилади.

Инвестициявий шартнома ёки давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битимда назарда тутилган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан ерларнинг сув

таъминоти тизимларини қуриш, реконструкция қилиш учун жалб этилган кредитларнинг бир гектар ҳисобига 40 млн. сўмдан ошмайдиган қисмига тижорат банклари томонидан белгиланган фоиз ставкасининг 5 фоизлик пункти қоплаб берилади.

Бунда ер майдонлари инвестициявий шартнома ёки давлат-хусусий шериклик тўғрисидаги битим имзоланганидан сўнг қонун ҳужжатларида ваколат берилган давлат органи нинг қарорига асосан ажратиб берилади.

Бундан ташқари мазкур фармон билан қишлоқ хўжалиги ерлари махсус муҳофазага олиниб, ушбу ерларни қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларга, шу жумладан саноат ва фуқаролик объектлари (бинолар ва иншоотлар) қурилиши учун ажратилишига йўл қўйилмайди.

Унга кўра, қишлоқ хўжалигидан бошқа мақсадларда фойдаланиш учун олиб қўйиладиган суғориладиган ерлар учун компенсация тўлови, олиб қўйилаётган ер майдонлари жойлашган жойларни ҳисобга олувчи коэффициентлар қўлланилмаган ҳолда, худди шундай янги ерларни ўзлаштириш учун талаб этиладиган маблағнинг 10 баробари, лалми ерлар ва суғорилмайдиган кўп йиллик дарахтзорлар эгаллаган ерлар, пичанзорлар ва яйловлар ҳолатини тубдан яхшилаш билан боғлиқ харажатларнинг 20 баробари миқдорида ҳисобланади.

Ушбу меъёр ўзбошимчалик билан ерларнинг қишлоқ хўжалиги муомаласидан чиқишига сабаб бўлган ҳолларда етказилган зарарни ҳисоблашда ҳам қўлланилади.

Суғориладиган ерлар ҳисобидан боғдорчилик, узумчилик ва бошқа кўп йиллик дарахтзорлар ҳамда иссиқхона хўжаликларини ташкил этиш учун ер ажратиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартиб асосида амалга оширилиши белгилаб қўйилди.

Ўзбекистонда иқлим ўзгаришлари: трендлар, долзарб муаммолар ҳамда мослашиш чораларининг зарурати. Глобал иқлим ўзгариши муаммоси инсоният кун тартибида долзарб бўлиб турибди. Глобал иқлим ўзгариши бу сайёрамизда фақат ҳароратнинг ўртача йиллик кўтарилиши

эмас, балки барча геотизимнинг ўзгариши, Жаҳон океанининг кўтарилишининг юзага келиши, муз ва доимий музликларнинг эриши, ёғингарчиликнинг бир текисда ёғмаслигининг ортиши, дарёлар оқими режимининг ўзгариши ва иқлимнинг беқарорлиги билан боғлиқ бошқа ўзгаришлар демакдир. Инсониятнинг вазифаларидан бири шуки, иқтисодий ва экологик мувозанатни мутаносиблаштириш ҳамда адолатли ҳал этилишига эришишдир. Шубҳасиз, инсон фаолияти иқлимга таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан теварак-атрофга зарарли таъсир этишни чеклаш учун ҳамжиҳатликда ҳаракат қилиш зарур.

Саноатлаштириш даври бошлангунга қадар иқлим ўзгаришига фақат табиий сабаблар, яъни материк ва океанларнинг ўлчами, Ер орбитаси, унинг магнит майдонининг ўзгариши, вулқонларнинг отилиши таъсир кўрсатар эди. Бироқ ҳозир Иқлим ўзгариши масалалари бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи –хулосаларига кўра, сайёрамизда иқлим ўзгаришининг тезлашиши кўпроқ инсоннинг иқтисодий фаолияти натижаси ўлароқ ҳавога турли чиқинди газлар чиқиши туфайли юзага келмоқда. Ўзбекистонда чиқинди газларнинг чиқиши 2005 йилда қарийб 200 млн. тонна CO₂ даражасига етди. Ўзбекистонда бундай газларнинг асосий манбаи бўлиб энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳисобланади. У углерод диоксид, CO₂ни ишлаб чиқариб, атмосферага чиқадиган барча чиқиндиларнинг учдан икки қисмини ташкил қилади. Метан аҳамияти бўйича кейинги газ бўлиб, табиий газ, нефть ва кўмирни қазиб олишда ҳамда ташишда юзага келади⁴⁴.

Ундан ташқари, маълумотларга кўра, Ўзбекистонда бир йилда 35 миллион кубометрга яқин маиший чиқинди ҳосил бўлади. Уларни утилизация қилиш ва қайта ишлашни самарали ташкил этиш юртимизда экология ҳамда санитария муҳитини янада яхшилаш, аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

---

⁴⁴ <http://www.climate.uz/ru/section.scm?sectionId=4316&contentId=4344>

Иқлим ўзгариши, аҳоли сонининг ортиши, урбанизация, ўрмонларни ёппасига кесиш Марказий Осиё минтақасининг сув ресурсларига, хусусан Ўзбекистонга, катта қийинчилик туғдирмоқда. Глобал исиш туфайли тоғли ҳудудларда музликларнинг эриши аллақачон дарё ва кўлларнинг тошиб кетишига олиб келмоқда. Бошқа томондан, бугунги кунга қадар музликларнинг эриши дарёларда сувнинг қўшимча ҳажмини ушлаб турарди. Музликлар ҳажмининг камайиши сўнги 20 йилда дарёлар оқими, хусусан, Амударё ҳамда қисман Сирдарё ва Зарафшонга қуйиладиган сувларнинг 25-30%га қисқариши мумкинлигини эътиборга олишга мажбур этади. Бу эса бутун минтақага жиддий муаммолар туғдиради². Бунда, қурғоқчил йилларда Амударёнинг қуйи қисмида сув минерализациясининг ўртача йиллик миқдори 1,5 мартага, дарё суви қўшилган кўл сувларининг минерализацияси бошланғич кўлларда 2,5 мартага, кўл занжирини охириги сув ҳавзаларида эса 6-9 мартага ортиши мумкин.

Сўнги 50 йил давомида Ўзбекистонда ҳарорат динамикаси режимининг кузатувлари шуни кўрсатдики, максимал ҳароратнинг ўсиш суръати йилига 0,22 даражага, минимал эса -0,36 даражани ташкил қилди. Шунга асосланган ҳолда аҳволни у қадар яхши деб башорат қила олмаймиз, яъни 20 йилдан кейин республиканинг шимолий қисмида ўртача йиллик ҳарорат 2-3 даражага, жанубий қисмда эса 1 даражага ортади.

Республиканинг бутун ҳудуди бўйлаб ёғингарчиликнинг ортиши кутилмоқда: Фарғона водийсида 5-15% га, республиканинг шимолий қисмида эса 15-20%гача. Бироқ бошқа томондан, иқлим ўзгариши сув юзаларидан сувнинг 10-15%га, ўсимликлар транспирацияси ва суғориш меъёрларининг ортиши туфайли 10-20% кўпроқ йўқолишига олиб келади. Бу эса сувнинг тикланмай истеъмол қилиниши сув чиқилишининг ўсишига³ мувофиқ тарзда ўрта ҳисобда 18%га ортишига олиб келади. Бу, шубҳасиз, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг кейинги ўсишини қийинлаштиради.

Прогнозларга кўра, экстремал ҳарорат кўрсаткичли кунлар сонининг ортиши (39 даражадан юқори), Ўзбекистоннинг бир қатор вилоятларида пахта ҳосилдорлигининг 2030 йилда 4%га ва 2050 йилда 10%га пасайишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигининг бошқа экинларида ҳам ҳосилдорликнинг камайиши, шунингдек, суғоришнинг камлиги, қурғоқчилик, тупроқнинг емирилиши ва шамол эрозияси, тупроқнинг шўрланиши, гумус таркибининг пасайиши ва ем-хашак базасининг ёмонлашиши ҳисобига чорвачиликда маҳсулдорлик пасайиши кутилмоқда.

Таdqиқотларга кўра, Ўзбекистонда иқлим ўзгариши эътибор қаратилиши лозим бўлган бошқа қуйидаги оқибатларга олиб келиши мумкин:

- ✓ Сув ресурслари танқислигининг ортиши;
- ✓ Муз ва қор қопламли кунлар даврининг 7-10 кунга камайиши;
- ✓ Қурғоқчилик хавфи такрорланишининг ортиши (бугунда сўнги 10 йилда ҳар 3 йилда);
- ✓ Ўртача ҳароратнинг ортиши;
- ✓ Иссиқ мавсумнинг 10-15 кунга чўзилиши;
- ✓ Ёғингарчиликнинг ҳудудлар бўйича бир текисда ёйилмаслиги;
- ✓ Серёғин ёки умуман ёғингарчиликсиз кунлар сонининг ортиши;
- ✓ Қишлоқ хўжалигида етиштириладиган экинлар таркибининг ўзгариши;
- ✓ Ҳарорат кўтарилиши туфайли аҳоли саломатлигининг ёмонлашиши билан боғлиқ муаммоларнинг ортиши;
- ✓ Кўпчилик ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёси ареалининг қайта тақсимланиши, яъни экологик жараёнларнинг, олинаётган экологик маҳсулотлар ва экотизим томонидан бажариладиган функцияларнинг бутунлай ўзгариши;
- ✓ Чўлланиш жараёнининг кучайиши, яъни яшаш ва хўжалик юритишга яроқли ерларнинг камайиши;
- ✓ Иқтисодий соҳалар таъсирида тармоқларнинг тубдан ўзгариши ҳамда яна кўплаб олдиндан айтиб бериш мушкул бўлган оқибатлар.

Иқлим ўзгаришининг оғир оқибатларини юмшатиш ва енгиб ўтиш кучларнинг бирлашишини ҳамда манфаатдор барча томонларнинг мақсадли йўналтирилган ҳамкорлигини талаб қилади. Иқлим ўзгариши билан боғлиқ ортиб бўлмайдиган вазифалар қаторида сув, ер ва энергетик ресурсларни тежаш ва уларни самарали ишлатишга ёрдам берувчи етакчи технологияларни татбиқ қилиш, агроўрмончилик амалиётини кенг татбиқ қилиш, янги экологик соф ишлаб чиқариш ва ҳавога зарарли газларнинг табиатга чиқишини камайтириш билан боғлиқ вазифаларни таъкидлаб ўтиш зарур.

Тупроқ эрозияси. Ўзбекистон ҳудуди табиий-иқлим шароитига кўра чўлланиш ва тупроқнинг анчагина емирилиш жараёнларига учраган. Ўзбекистон ҳудудидаги энг жиддий экологик муаммолар қуйидагилар: тупроқнинг шўрланиши, эол ва сув эрозияси, яйловларда ем-хашак маҳсулдорлигининг пасайиши, ўрмонсизланиш ва бошқалар.

Тупроқ эрозияси – агротизимнинг асосий муаммоларидан бўлиб, тупроқнинг ифлослантирувчилари учун буфер ва филтр бўлиб хизмат қилиш, яшаш муҳитини таъминлаш қобилияти ва биохилма хилликни ушлаб туриш каби функциясига жиддий таъсир қилади. Тупроқ эрозияси деганда вақтинчалик сув оқими ёки шамол билан тупроқнинг устки қисмини узиб олиш, кўчириш ва қатлам ҳосил қилиш каби ўзаро боғлиқ бўлган жараёнлар йиғиндиси тушунилади. Шунинг учун эрозиянинг иккита тури фарқланади: сув ва эол.

Эол эрозия (шамол эрозияси, дефляция) – динамик жисмоний жараён бўлиб, тупроқ бузилишига олиб келади, юмшоқ, қуриб кетган, бўшаб қолган ер устидан кучли шамол ўтганда юзага келади. У чанг бўрон (заррачалар муаллақ ҳолатда) ва маҳаллий эрозия кўринишида намоён бўлади. Аниқланганки, 2,5 см қалинликдаги тупроқ қатлами бузилиши билан ҳар бир гектардан қарийб 15 т гумус, 1000 кг азот, 200 кг фосфор учиб кетади. Шамол эрозияси натижасида уруғлар учиб кетади, қишлоқ хўжалиги экинлари нобуд бўлади ва зарар кўради, ўғитлар ерга сингмай даладан

ташқари чиқиб кетади, тупроқ унумдорлиги пасаяди, охир-оқибат, турли иерархиядаги экологик тизимлар бузилади. Бу эса иқтисодий, ижтимоий муаммолар юзага келишига олиб келади. Эол эрозия бутун дунёнинг арид ва яримарид иқлим шароитли мамлакатларида миллий ва байналмилал муаммодир

Ўзбекистон худудида 3 вилоят табиий сабабларга кўра шамол эрозиясига дуч келади: Қашқадарё вилояти, Сурхондарё вилоятининг жануби-шарқий чеккалари ҳамда Фарғона вилоятининг ғарбий қисми. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг суғориладиган ерларида шамол эрозияси Фарғона, Зарафшон водийлари ва Қарши чўлларида ёйилган. Ўзбекистон худуди текисликларининг катта қисмидаги тупроқ, жумладан, Устюрт ясси тоғлари, Жанубий Орололди, Қизилқум ўртача эрозияга учраган деб баҳоланади. Иқлим ўзгариши билан эрозия жараёни кучайди. Агар 1965 йилда Ўзбекистонда суғориладиган майдоннинг 395,1 минг гектар шамол эрозиясига учраган бўлса, 2018 йилда эса бу майдон 1,5 мартага ортиб 628,4 минг гектарга етди.

Тупроқнинг эол эрозиясининг интенсивлигига, биринчи навбатда, кўйидаги омиллар таъсир кўрсатади: шамолнинг тезлиги ва йўналиши; тупроқ устки қатламнинг физик-химик ҳолати; атмосфера ва тўшаладиган юза оралиғидаги чегара қатламнинг ҳарорат ва шамол градиентлари. Эол эрозияси жараёнларининг ривожланишига антропоген омилларнинг таъсир кўрсатишига ҳам ҳеч шубҳа йўқ. Бу, биринчи навбатда, аҳоли сонининг ўсиши ҳамда уларни сув ва озиқ-овқат ресурслари билан таъминлаш заруратига боғлиқ. Ердан интенсив фойдаланганда тупроққа ортиқча таъсир этиш бирдан кучайиш рўй беради. Бу ҳолат унинг шўрланиши, кимёвий моддалар билан зарарланиши (пестицидлар, оғир металлар) гумуснинг камайиши ҳамда бошқа салбий оқибатларни юзага келтиради.

Тупроқ емирилишига олиб келадиган жараёнлардан кўриладиган зарарни имкон қадар камайтириш учун доимий экологик мониторинг маълумотларига асосланган бир қатор тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш

зарур. Шамол эрозияси билан курашнинг анъанавий усули фитомелиоратив тадбирларни ўтказишдир. Шу мақсадда иложи борича узоқ вақтга тупрок юзасини вегетатив қоплам билан ёпиш, далани химояловчи ўрмон ихота тизимини яратиш ҳамда асраб-авайлаш ва бошқаларга эътибор қаратиш лозим. Муаммоли ҳудудларда жойлашган суғориладиган ерлар учун иқлим ўзгариши шароитида қуйидаги тадбирлар жуда зарур: суғориш учун катта миқдорда сув талаб қилмайдиган қишлоқ хўжалиги экинларини танлаб олиш ҳамда навлар билан селекцион ишлар олиб бориш; юқори даражадаги агротехника, экишнинг асосланган муддатлари, минерал ва органик ўғитларни ўз вақтида солиш, имкон борича, томчилаб суғоришни қўллашга риоя қилиш.

Бу борада мамлакатимизда кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 5 июндаги «Суғориладиган ерларни шамол эрозиясига ҳамда сув хўжалиги объектларини қум босишига қарши ихота дарахтзорлари барпо этиш ва реконструкция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш Жамғармасининг 2018 йил учун мелиоратив тадбирларни молиялаштиришга 494,6 млрд. сўм маблағлар сарфлаган. Жумладан, мелиоратив техникалар сотиб олиш 40,0 млрд. сўм, томчилатиб суғориш тизимини жорий қилиш учун 10,0 млрд сўм, ихота дарахтзорларини барпо этиш мақсадларида 2.5 млрд сўм маблағлар йўналтирилган.

Ҳозирги кунда мамлакатнинг ўрмон хўжаликлари Орол денгизининг қуриган тубида 500 минг гектардан ортиқ майдонларда ўрмон ихотазорлари барпо этилган ва бу ишлар ҳар йили мунтазам амалга ошириб келинмоқда.

2018 йилнинг 29 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти «Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони қабул қилинган эди.

Фармонга кўра, қишлоқ хўжалигига инновацияларни жорий этиш соҳасида энг аввало, мавжуд ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи «Ақлли қишлоқ хўжалиги» концепциясига асосланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг замонавий синалган шакллари жорий этиш, аграр секторда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини максимал даражада автоматлаштириш, ҳосилдорликни жиддий ошириш ва молиявий кўрсаткичларни яхшилаш, шунингдек, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этишга кўмаклашиш каби вазифалар вазирликнинг асосий фаолият йўналишлари этиб белгиланди.

Олимларнинг тахминларига кўра, 2050 йилга бориб Ер сайёраси аҳолиси 9,6 миллиардга етиб, уларни озиқ-овқат билан таъминлаш учун бугунгига нисбатан 70 фоиз кўп маҳсулотлар керак бўлар экан. Аммо, экологик вазиятнинг ёмонлашиши, энергия воситаларининг қимматлашуви ва ер унумдорлигининг пасайиб кетиши талаб даражасидаги озиқ-овқат ишлаб чиқаришга жиддий тўсиқ бўлиши ҳам таъкидланмоқда. Хўш, унда келажакда башарият очликка маҳкум бўладими? Албатта, йўқ. Бу муаммоларни деҳқончилик фаолиятини ўзгача усуллар асосида бошқариш, хусусан, соҳага нарсалар интернетни концепцияси каби замонавий технологиялар ва инновацион ечимлар киритиш, бир сўз билан айтганда, «ақлли» қишлоқ хўжалиги орқали ҳал этиш мумкин.

«Future Market Insights» таҳлилчиларига кўра, дунёда «ақлли» қишлоқ хўжалигига ўтиш секинлик билан, аммо ишончли тарзда амалга ошириляпти. Бозорнинг катта қисми (53 фоизи) Шимолий Америкада жойлашган.

Бу АҚШ фермерлари томонидан ақлли инновацияларга бўлган кучли қизиқиш билан боғлиқдир. ИТ-технологиялар ер майдонларида асосан дон экинлари етиштиришда фаол қўлланиляпти ва бу «аниқ деҳқончилик» номи билан аталаяпти.

Умуман олганда, «Goldman Sachs Group» таҳлилчилари кўплаб мамлакатлар «аналог»дан «ақлли»га ўтиш орқали ўз қишлоқ хўжалигини

фаол ривожлантириб бораётганини тасдиқлашяпти. Уларнинг прогнозига кўра, янги технологик ечимларни жорий этиш билан 2050 йилга бориб деҳқончиликни дунё бўйича 70 фоизга оширишга эришиш мумкин. Бу деярли 800 млрд. долларлик қўшимча маҳсулот демакдир.

Албатта, буларнинг устида ишлаш учун ҳозиргидан тамомила бошқача машиналар ва агрегатлар керак. Таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқарувчи дунёнинг етакчи компаниялари ўз тараққиёт стратегияларини деҳқончилик жараёнларини рақамлаштириш ва автоматлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда белгилаб олишни аллақачон бошлаб юборишган.

Аграр техникалар соҳасида «ақлли» қурилмаларни қўллаш даражаси бўйича Европа ҳозирча АҚШдан ортда қолмоқда. ЕИда 80 фоиз қишлоқ хўжалиги техникалари навигация тизимлари билан сотилишига қарамай, уларнинг қарийб 30 фоизи амалда тармоққа уланган ҳолос. Бунга сабаб, ЕИда йирик фермер хўжаликлари АҚШдагига нисбатан анча кам. Чунки Европада етарли техникаларга эга кичик оилавий фермалар устуворлик қилади ва уларни анча қиммат бўлган «ақлли»ларига алмаштиришга шошилишмайди.

Учувчисиз транспорт воситалари. Tractica консалтинг компанияси маълумотига кўра, 2024 йилга бориб, қишлоқ хўжалиги роботлари етказиб бериш 32 мингтага ошиб, 594 минг бирликни ташкил этади. 2016 йили дунё бўйича аграр ишлаб чиқариш комплекси (АИЧК)ни роботлар билан таъминловчи 150дан ортиқ саноат иштирокчилари рўйхатга олинган. Таҳлилчилар АИЧКда роботлар қўллашнинг қуйидаги муҳим соҳаларига эътибор қаратишади:

- ✓ ҳайдовчисиз тракторлар ва учиш аппаратлари;
- ✓ моддий ресурсларни бошқариш;
- ✓ қишлоқ хўжалиги вегетацияси автоматлаштирилган тизимлари;
- ✓ ўрмон ва ерости бошқаруви;
- ✓ қорамол фермаларини бошқаришнинг автоматлаштирилган тизимлари.

Трактор ва юк ташувчи машиналарга ўрнатилган ўзиюрар тизимларнинг инсон омили таъсирини камайтириш билан бир қаторда, яна бир муҳим афзаллиги бор: улар дон ва ёнилғи ўғирлигини камайтиришга имкон беради.

Интеллектуал фермаларда нафақат ҳайдовчисиз транспорт воситалари, балки камера ва юқори сезувчи сенсорлар билан таъминланган учувчисиз учиш аппаратларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Улар бир неча соат давомида қишлоқ хўжалиги участкаларида тадқиқот олиб бориш, камера ва сенсорлар ёрдамида йиққан маълумотларни фермерга етказиш, майдонлар электрон харитасини 3D форматда яратиш, экинларни самарали ўғитлаш мақсадида меъёрлаштирилган вегетация индексини ҳисоблаш, олиб борилаётган ишларни хатлаш, ерни ҳимоялаш ва бошқа имкониятларга эга. Ҳозирда учувчисиз қурилмалардан АҚШ, Хитой, Япония, Бразилия ва ЕИ мамлакатлари қишлоқ хўжаликларида кенг фойдаланилмоқда.

Дехқончиликда датчик ва сенсорлардан фойдаланиш — интеллектуал ферма ташкил этишда муҳим қадам ҳисобланади. Ўнлаб квадрат километр жойдан улар радиоканаллар орқали назоратдаги объектлар ҳолати — асосан, тупроқнинг намлик даражаси, ҳарорат, ўсимликнинг соғломлик даражаси, ёнилғи захираси ва бошқа муҳим параметрлар ҳақида узлуксиз маълумот етказиб тура олади.

Масалан, назорат нуқталарига ўрнатиладиган сенсорлар тупроқ хусусиятларининг асосий тизимларини аниқлашга мослаштирилган. Датчиклар эса табиий хилма-хиллик (рельеф, тупроқ тури, ёруғлик, об-ҳаво, бегона ўтлар ва зараркунандалар миқдори), касалликка чалинган ўсимлик, ҳосилдорлик ҳақида олдиндан маълумот беради. Сенсор ва датчиклар нафақат экин етиштиришга, балки ҳосилни тўлиқ сақлашга ҳам ёрдам беради. Буларнинг бари ўсимликларни парваришлашга ақл билан ёндашувни таъминлайди.

Электрон қурилмалар чорвачилик ва балиқчилик хўжалигини самарали бошқаришга ҳам ёрдам беради — қорамоллар жойлашган жой ва об-ҳаво ўзгаришларини назорат қилади. Бундай қурилмалар орқали фермерлар

аллақачон жониворлар ҳомиладорлиги, соғиш вақти ва касаллик белгиларини аниқлашни ўрганиб олишган.

Қорамолларни сунъий йўлдош орқали назорат қилувчи «FindMySheep» машиналараро ечими бунга ажойиб мисол бўла олади. Бу тизим датчиклари харитада ҳар қандай ҳайвоннинг ҳаракатини кўрсатиб, уларни бириктириб туради. «General Alert»нинг бошқа бир тизими эса фермалардаги ҳайвонларни кузатиш билан бирга, уларнинг саломатликларини ҳам текширади.

Дунё бўйича 70 фоиз тоза сув қишлоқ хўжалиги учун сарфланар, ачинарлиси унинг 60 фоизи шунчаки исроф бўлиб кетар экан. Бу муаммони ҳам ақлли тизим ҳал қилади — тизим сув насосларини масофадан туриб бошқариш имконини бериб, фермерларни сув оқиши ва етишмовчилиги ҳақида огоҳлантиради. Ҳиндистонлик фермерлар бу борада «Nano Ganesh» мобил тизимидан фойдаланишади. Тизим ёрдамида улар сувни, маблағларини ва вақтларини тежаб қолишга эришмоқдалар.

Чилида эса мевалар плантациясини датчиклар бўйича суғориш сув сарфини 70 фоизга камайтириш имконини бермоқда. Албатта, бундай тадқиқотлар дунё бўйлаб олиб бориляпти. Масалан, NASA АҚШ геология хизмати билан ҳамкорликда сунъий йўлдош ёрдамида штатлар худудида тупроқ намлиги ҳақида долзарб маълумотларни кўлга киритган.

Қишлоқ хўжалигига интеллектуал технологияларни жорий этиш истеъмолчилари, албатта, фермерлар ва фермалар раҳбарларидир. Технологик провайдерлар эса етказиб берувчилар ҳисобланади. Улар истеъмолчилар учун инновацион дастурлар ёки мобил иловалар, М2М ускуналари, датчиклар ва кузатув қурилмалари, алоқа каналлари, маълумотларни таҳлил қилиш воситалари ва бошқа ақлли ечимлар ишлаб чиқиш учун жавобгардир. Аммо, ҳар бир ферма (ҳар бир фермер) ҳам интернетга уланган эмас. Ҳатто тармоққа уланиш учун унча катта бўлмаган фермага етарлича сармоя лозим. Бюджети кам хўжаликларга қандай ёрдам бериш керак?

Масалан, 10 миллион камрентабелли фермаларга эга Африкада «Esoko» маҳаллий ишланма ёрдамга келди. Ишланма фермерларга хўжаликлари ҳолати, об-ҳаво, маҳсулот етиштириш бўйича тавсиялар ҳақидаги муҳим маълумотларни тақдим этади. Шу тизимда «eBay» усулидаги интернет-дўкон ҳам фаолият кўрсатади. Унинг энг оммалашган функцияси фермерларга турли маҳсулотларнинг жорий нарҳини кўрсатиб туришидир. Бу орқали улар маҳсулотини фойдали нарҳларда сота оладилар. Мазкур тизим натижасида шахсий хўжаликлар даромади икки йилда 12 фоизга ўсган.

Япониянинг «SoftBank» медиакорпорацияси эса июл ойида Колумбияда ақлли датчиклар парвози синовини яқунлади. Шоли майдонлари учун мўлжалланган бу қурилма тупроқ ва сувнинг озуқавий миқдори, намлик ва ҳарорат даражасини ўлчайди ҳамда йиғилган маълумотларни смартфонлар орқали ҳар бир фермерга индивидуал жўнатади.

Ўзининг барча афзалликларига қарамай, ақлли қишлоқ хўжалиги ҳали ривожланишининг бошланғич босқичида. «АҚШнинг Trimble» компанияси ҳисоботида кўра, дунёдаги ҳар тўртта фермадан фақат биттаси маълумотлар йиғиш базасидан фойдаланади. Бунга молиявий омиллар (бундай инфратузилмани ташкил этиш фермерлар томонидан салмоқли дастлабки сармоя талаб қилади) асосли тўсиқ бўлиб турибди. Бундан ташқари, маълумотлар хавфсизлиги, деҳқончиликдаги ўзига хос сиёсат ва об-ҳаво ҳам аксарият фермерларни иккилантиради.

Ақлли технологиялар нафақат деҳқончилик, боғдорчилик ёки чорвачиликда, балки балиқчилик соҳасида ҳам ўз самарасини бермоқда. Балиқлар миграциясини кузатиб бориш ва балиқ овлаш учун энг яхши жойни танлаш, озуқа намуналарини таҳлил қилиш, эҳтимолий касалликларни аниқлаш кабиларни энди замонавий техник қурилмалар, мониторлар ёки GPS датчиклари ёрдамида амалга оширса бўлади. Шунингдек, сувнинг сифати ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1. Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий имкониятларини юксалтиришда агросаноат мажмуасининг аҳамияти катта. Унинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, уларни тайёрлаш ва қайта ишлаш ҳамда истеъмолчиларга етказиб бериш тизимининг мақсадга мувофиқ ишлашини таъминлашдан иборат.

2. Минтақалар қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотлар натижасида пахта майдонлари камайтирилиб, мева-сабзавотлар етиштириш кўпаймоқда. Бу эса ўз навбатида ички ва ташқи бозорни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш имкониятини беради.

3. Республикада йиллар давомида ирригация ва мелиорация ҳолати ёмонлашуви натижасида фойдаланишдан чиқиб кетган ерларни босқичма-босқич қайта фойдаланишга киритиш, ер ости сув захираларидан самарали фойдаланиш, сув тежовчи технологияларни жорий этиш ҳамда ички ирригация тармоқларини реконструкция қилиш орқали сув йўқотилишини камайтириш, шунингдек, бу ишларда салоҳиятли инвесторлар иштирокини таъминлаш ишлари кенг қўламда амалга оширилмоқда.

4. Иқлим ўзгариши, аҳоли сонининг ортиши, урбанизация, ўрмонларни ёппасига кесиш Марказий Осиё минтақасининг сув ресурсларига, хусусан Ўзбекистонга, катта қийинчилик туғдирмоқда. Глобал исиш туфайли тоғли худудларда музликларнинг эриши аллақачон дарё ва кўлларнинг тошиб кетишига олиб келмоқда.

5. Ўзбекистон худуди табиий-иқлим шароитига кўра чўлланиш ва тупроқнинг анчагина емирилиш жараёнларига учраган. Ўзбекистон худудидаги энг жиддий экологик муаммолар қуйидагилар: тупроқнинг шўрланиши, эол ва сув эрозияси, яйловларда ем-хашак маҳсулдорлигининг пасайиши, ўрмонсизланиш ва бошқалар ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Агросаноат мажмуасининг аҳамияти нимада?
2. Агросаноат интеграцияси деганда нимани тушунасиз?

3. Минтақада қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислохотларни сўзлаб беринг?
4. Минтақамизда сув ресурслари билан таъминланиши ва ундан оқилона фойдаланиш тўғрисида ўз мулоҳазаларингизни юритинг?
5. Иқлим ўзгаришининг салбий оқибатлари ҳақида фикр юритинг?
6. Минтақада қишлоқ хўжалигида жиддий экологик муаммолар ва уларнинг ечимлари нимада?

8-МАВЗУ. ТРАНСПОРТ, АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ МИНТАҚАВИЙ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

8.1. Минтақада транспорт тизимининг аҳамияти

8.2. Минтақада транспорт тизимини ислоҳ қилиш муаммолари ва вазифалари

8.3. Коммуникация корхоналарини ривожлантириш истиқболлари

8.4. Телекоммуникация хизматлари соҳаси ривожланиши

Таянч тушунча ва иборалар: транспорт, транспорт инфраструктураси, темир йўл, ҳаво, дарё транспортлари, метрополитен, магистрал қувур, транспорт хизматлари бозори, темир йул зичлиги, логистика маркази, оптик толали линиялар, телекоммуникация.

8.1. Минтақада транспорт тизимининг аҳамияти

Транспортнинг асосий вазифаси кенг аҳоли оммаси ҳамда миллий иқтисодиёт корхона ва ташкилотларининг транспорт хизматига бўлган барча талаб-эҳтиёжларини тула ва юқори сифат билан кондиришдан иборат.

Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустахкамлаш ва унинг жаҳон уюшмасига кириб бориши учун мукамал транспорт тизимига эга бўлиш керак. Турли хил транспорт воситалари саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчиларга ўз вақтида, исроф қилмасдан етказишда фаол иштирок этади. Аҳолини бир манзилдан иккинчи бир манзилга етказишда ҳам транспортнинг аҳамияти каттадир.

Транспорт ишлаб чиқариш тизимида муҳим ўрин тутиши билан бирга у ҳар қандай ҳудуд хўжалиги мажмуасининг зарурий ўрини бўлиб хизмат қилади. Унинг ривожини туфайли ҳудудларни иқтисодий жиҳатдан ихтисослаштириш мумкин.

Транспорт инфраструктураси ва йул тармоқларининг самарали ривожланиши кадрларнинг қишлоқларда мустахкам урнашиб қолишига, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имконини яратади.

Сўнги йилларда мамлакатимизда транспорт ва транспорт коммуникациялари соҳасини ривожлантириш, ташишларнинг юқори даражадаги хавфсизлигини таъминлаш, транспорт соҳасидаги бошқарув тизимини такомиллаштириш, соҳа учун малакали мутахассисларни тайёрлашга ёналтирилган кенг қўламли чора-тадбирлар амалга оширилди.

Иқтисодий ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари ва амалга оширилаётган ислохотлар республиканинг географик жойлашувини инобатга олган ҳолда транспорт хизматларининг сифатлилиги ва оммабоплигини таъминлашга йўналтирилган ягона транспорт сиёсатини шакллантириш ва амалга ошириш, соҳани бошқаришнинг замонавий технологиялари ва интеллектуал тизимларини жорий этишда алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатмоқда.

Транспорт соҳасидаги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш, республиканинг инвестициявий жозибадорлиги ва экспорт салоҳиятини ошириш, транспорт коммуникацияларини стратегик ривожлантириш ва барқарор фаолият кўрсатишини таъминлаш мақсадида, шунингдек, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 февралдаги «Транспорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди. Унга кўра⁴⁵:

Вазирлик автомобил, темир йўл, ҳаво, дарё транспортлари, метрополитен, шунингдек, йўл хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги

---

⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 февралдаги «Транспорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. Манбаа uzA.

ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича давлат бошқаруви органи ҳисобланади;

Вазирлик транспорт ва йўл хўжалиги соҳасидаги ташкилотлар фаолиятини норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш, лицензия ва рухсатномалар бериш, сертификатлаштириш, самарали техник ва тариф сиёсатини амалга ошириш йўли орқали давлат томонидан тартибга солиш вазифасини амалга оширади.

Мамлакат транспорт тармоғи темир йул, автомобил, авиация, қувурлар ва дарё сув йулларидан иборат. Транспортнинг барча турлари ёрдамида Республикада ҳар йили ҳалқ хўжалиги учун зарур бўладиган турли-туман юклар ва йуловчилар ташилади.

Транспорт инфратузилмаси - транспорт тизимини ишлаши учун шарт-шароит яратадиган ва минтақа иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири бўлиб, ҳудудларнинг ҳудудий яхлитлигини ва унинг иқтисодий маконининг бирлигини таъминлайди,

Шунинг учун транспорт инфратузилмасини ривожлантириш минтақада иқтисодий ўсишнинг инновацион моделини амалга ошириш ва аҳолининг ҳаёт сифатини яхшилаш учун зарур шартидир.

Инфраструктура мажмуи сифатида минтақада транспорт инфратузилмаси ўзига хос хусусиятларга мос келади. Шу билан бирга, транспорт инфратузилмасининг иқтисодий мазмуни ва минтақани ташкил этувчи хусусияти билан белгиланадиган муҳим таянч вазифаси минтақавий ва минтақалараро транспорт-иқтисодий муносабатларни амалга оширишдир.

«Минтақанинг транспорт инфратузилмаси» тушунчасини аниқлашга ёндашувларда замонавий иқтисодиётда «транспорт инфратузилмаси» тушунчасини аниқлашда учта асосий услубий ёндашув мавжуд – булар инвестициявий жозибадорлик кўрсаткичи орқали технократик, функционал ва иқтисодий ёндошувлар.

Биринчи ёндашув доирасида транспорт инфратузилмаси деганда транспорт жараёнининг тез ва узлуксиз бажарилишини таъминлайдиган

технологик мажмуа бўлган минтақанинг ўзига хос муҳандислик-техник инфратузилмаси тушунилади. Транспорт инфратузилмаси «муҳандислик инфратузилмасининг бир қисми, шу жумладан юк ва йўловчилар ташишни таъминловчи транспорт коммуникациялари ва қурилмалари комплекси» деб тушунилади.

Иккинчи ёндашув доирасида транспорт инфратузилмаси транспорт жараёнини узлуксиз ва тезкор амалга ошириш учун шароитларни таъминлаш учун маълум функцияларнинг махсус бирикмаси сифатида белгиланади.

Учинчи ёндашувда транспорт инфратузилмаси минтақавий инфратузилма капиталининг бир тури ҳисобланади. Шундай қилиб, минтақавий транспорт инфратузилмаси деганда минтақавий транспорт инфратузилмаси маркази яъни. «Ўзига хос ижтимоий хусусиятга эга бўлган капиталнинг маълум бир тури, транспорт инфратузилмаси минтақага нафақат иқтисодий, балки ижтимоий-маданий хусусиятларга ҳам фойда келтириши мумкин ва бу уни амалга оширишдан синергистик самара беради».

Бизнинг фикримизча, «транспорт инфратузилмаси» тушунчасини аниқлаш учун иккита ёндашув - функционал ва иқтисодий комбинацияни қўллаш самаралироқ бўлади. Бу қуйидаги қоидаларга боғлиқ:

биринчидан, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, инфратузилма биринчи навбатда маълум функциялар мажмуи бўлиб, улар ташкилий (минтақанинг функционал элементлари ўртасидаги муносабатни амалга ошириш), ишлаб чиқариш ва ижтимоий (товарлар ва одамларни ташиш жараёнини узлуксиз ва тезкор амалга ошириш учун шарт-шароитларни таъминлаш).

Иқтисодий моҳияти ва минтақани ташкил этувчи хусусияти билан белгиланадиган транспорт инфратузилмасининг асосий марказий функцияси минтақавий ва минтақалараро транспорт-иқтисодий муносабатларни амалга оширишдир.

Иккинчидан, иқтисодиётнинг аксиоматик назарияси нархни тизимни ташкил этувчи омил ва бозор иқтисодиётининг универсал кўрсаткичи сифатида кўриб чиқилади, транспорт инфратузилмасини яратиш ва ишлатиш

эса инвестицияларсиз имконсиздир. Шу билан бирга у иқтисодийнинг капитал талаб қиладиган ва инерциал тармоқларидан бири ҳисобланади.

Шунинг учун транспорт инфратузилмаси харажатлар омили ривожланишда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

Транспорт инфратузилмасининг барча иқтисодий омилларини экзоген (асосий) ва эндогенларга бўлиш мумкин.

Транспорт инфратузилмаси таннархини шакллантирувчи асосий омиллар қаторига қуйидагилар киради:

- минтақада ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлган талаб ва таклиф нисбати;
- вақт ва таваккалчиликларни ҳисобга олган ҳолда минтақанинг хўжалик юритувчи субъектлари томонидан олинадиган даромадлар;
- инфратузилмани бошқариш даражаси.

Транспорт инфратузилмасининг таркиби ва аҳамияти ўзига хос хусусиятлари билан белгиланадиган эндоген омиллар сони қуйидагиларни ўз ичига олади:

- транспорт инфратузилмаси объектларини қуриш ва янгилаш учун зарур бўлган инвестиция манбаларининг ҳажми ва шакли;
- юк ташиш ҳажми, уларни амалга ошириш учун фойдаланиш харажатлари ҳажми ва таркиби;
- транспорт инфратузилмасидан фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатиш харажатларининг ҳажми ва таркиби.

Учинчидан, транспорт инфратузилмаси минтақанинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Худудий корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни яратишда ва унинг якуний қийматини шакллантиришда, ижтимоий объектлардан ҳудудда фойдааниш имкиниятларини амалга оширишда, аҳолининг транспорт ҳаракатчанлигини таъминлашда ва минтақавий инфратузилманинг ушбу турига юклатилган вазифаларни бажариш орқали ялпи худудий маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита ҳисса қўшади.

Шу билан бирга, транспорт инфратузилмасига инвестиция қилинган капитал ҳажми тўғридан-тўғри минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларига боғлиқ.

Амалга оширилган тахминларга асосланиб, бизнинг фикримизча, минтақавий транспорт инфратузилмаси - минтақанинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш ва уни функцияларини амалга ошириш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг синергетик самарасини яратиш учун транспорт инфратузилмаси имкониятларида намоён бўладиган ўзига хос минтақавий хусусиятга эга бўлган инфратузилма капиталининг алоҳида тури сифатида тушунилиши керак.

Мавжуд ёндашувлардан фарқли ўлароқ, транспорт инфратузилмаси ривожланиш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, маълум бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсирини чуқурроқ ўрганиш имконини беради.

Шундай қилиб, маълум бир ҳудуднинг транспорт инфратузилмасини ривожлантириш инфратузилмани ташкил этувчи омиллар ва иқтисодиётда шаклланган шароитларнинг таъсири билан белгиланади ва минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади.

Маълумки, мамлакатимиз учун замонавий ва ривожланган транспорт инфратузилмаси ҳақиқатан ҳам келажакка йўл десак ҳеч қандай муболаға бўлмайди. Бу иқтисодий ўсиш ва иқтисодиётни инновацион ривожланиш йўлига сифатли ўтиш учун стратегик аҳамиятга эга. Минтақавий ва халқаро ҳамкорликнинг янги имкониятлари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Замонавий иқтисодиётда транспорт саноатининг роли жуда катта. Унинг самарадорлиги бошқа соҳаларнинг ишлашига ва шунинг учун мамлакатнинг иқтисодий фаровонлигига боғлиқ.

Транспорт хизматлари бозори дунёдаги энг динамик бозорлардан биридир. Иқтисодиётнинг ўсиши транспорт, экспедиторлик ва логистика хизматлари бозорининг жадал ўсиши билан бирга келади. Ҳозирги вақтда

мамлакатимиз иқтисодиётидаги ўзгаришлардан бири муқаррар ва биринчи навбатда транспорт ва логистика инфратузилмасини жадал модернизация қилиш ва қуриш зарурлигидан келиб чиқиб амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ҳозирги даврдаги транспорт стратегиясининг мақсадларига тўлиқ мос келадиган транспорт инфратузилмасини ривожлантиришда минтақавий жиҳатларни кучайтириш долзарб вазифа сифатида қаралмоқда. Бу нафақат транспорт инфратузилмасини ривожлантириш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш билан боғлиқ балки транспортнинг турли турлари ва транспорт хизматларидан фойдаланувчилар ўртасида ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш ва мувофиқлаштиришни ривожлантиришни ҳам талаб этади. Транспорт йўлаклари ва интеграциялашган транспорт марказларини фаол ривожлантириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Шубҳасиз, транспорт инфратузилмасини ривожлантирмасдан туриб, иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин эмас.

Ушбу соҳада амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар натижасида 2017-йилда Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот ҳажмининг 12,6 %и транспорт ва алоқа тармоғига тўғри келди. Бу кўрсаткич 1990-йилда 5,9 %, 1995-йилда 8,4 %, 2000-йилда эса 7,7 %га тенг бўлган. Демак, транспорт ва алоқа тармоғининг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ошиб бормоқда. Саноат ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг ўсиши, кенг миқёсдаги капитал қурилиши ва транспорт моддий техника базасининг юксалиши билан ҳамоҳанг ҳолда юк ва йўловчилар ташиш ҳажмлари ҳам ортди. Жумладан, 2010 йилдан 2017 йилгача йўловчи ташиш 34,5 %, йўловчи айланмаси 51,7 %, юк ташиш 37,9 %, юк айланмаси 19,1 % га кўпайди.

8.2. Минтақада транспорт тизимини ислоҳ қилиш муаммолари ва вазифалари

Темир йўл. «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ Ўзбекистон республикаси ҳудудида жойлашган собиқ Ўрта Осиё темир йўллари базасида 1994 йил

7 ноябрда ташкил топган. Мамлакат темир йулларининг умумий узунлиги 20-йиллар бошида 15-89 км ни ташкил этган бўлса, ҳозирга келиб умумий темир йўл узунлиги 6,1 минг кмни ташкил этади. Жумладан электрлаштирилган темир йўллар 1714 км.га етди ёки ушбу кўрсаткич жами темир йўлларнинг 2019 йил ҳолатига 39 фоизини ташкил этади. Жамиятда 54.7 мингдан ортиқ ходимлар фаолият кўрсатади. Йиллик юкни айирбошлаш барча турдаги транспортларнинг юк айирбошлаши қўшилмасининг 90% ташкил этади.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган транспорт турлари орасида етакчи ва муҳим ўринни темир йўллар эгаллайди. Мамлакатда ташиладиган юкларнинг 66 фоизига яқини транспортнинг ана шу тармоғи зиммасига тушади ва бу транспорт мамлакат транспорт тизимининг негизини ташкил этади.

Экспорт ва импорт қилинадиган юкларнинг қарийб 80 фоизи ҳам темир йўл транспорти орқали амалга оширилади. Ушбу йўл ёрдамида 2018 йил ташилган йуловчилар сони қарийиб 20 миллион кишини ташкил этган.

Иқтисодий ислохотлар амалга ошириляётган ва бозор муносабатларига утиляётган ҳозирги мураккаб шароитда ишлаб чиқариш корхоналари, ташкилот ва мамлакат ҳудудларининг самара билан ишлаши кўп жиҳатдан темир йулларнинг кай даражада фаолият кўрсатишга бевосита боғлиқ. Юкларнинг темир йуллар ёрдамида ва иложи борича арзон ташилиши иқтисодиёт таракқиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Яна шуниси муҳимки, темир йулларда юк ташишнинг таннархи автомобилларда юк ташишга нисбатан 3-5 марта, ҳаво транспортига қараганда эса 12-15 марта арзон тушади.

Мазкур транспорт турида меҳнат харажатлари ҳам автомобил ва ҳаво транспортига кўра анча кам.

Темир йул транспортининг бошқа транспорт турларига нисбатан яна бир афзаллиги шундан иборатки, бу транспорт атроф муҳитга кам зарар етказди, унинг юк ва йуловчилар ташиш қобилияти жуда юқори бўлиб, об-ҳаво инжикликлари билан деярли боғлиқ эмас ва мунтазам равишда ҳаракатда

бўлади. Бу билан у автомобил ва айниқса ҳаво транспортдан катта фарқ қилади.

Ўзбекистонда темир йуллар қуриш ўзининг маълум тарихига эга. Мамлакат ҳудудида биринчи темир йул 1888 йилла Фароб станциясидан Самақанд шаҳригача қурилган бўлиб, у Туркманбоши (Собиқ Красноводск шаҳри) — Чоржуй темир йул тарморининг давоми эди. Унинг қурилиши кейинчалик давом эттирилиб, 1899 йили Андижон ва Тошкент шаҳригача етказилган эди.

Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда ҳам мамлакат ҳудудида қатор темир йул тармоқлари қурилган. Уларга Фарғона - Кувасой, Асака - Шаҳрихон, Қорасув - Уш, Уч - курғон - Тошқўмир, Андижон - Тентаксой кабилар киради.

Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида 30-йилларда қурилган, узунлиги 1400 км дан зиёд бўлган Турксиб (Туркистон — Сибир) темир йул магистралининг бунёд этилиши ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иккинчи жаҳон урушининг оғир йилларида темир йуллар қурилиши ва ишга туширилиши муҳим ишларни бажариш имкониятини берди. Душман эгаллаб олган жойлардан ўнлаб саноат корхоналарини Республикамизга қучириб келиниши, урушга жалб қилинганларни қурол-яроғлар, турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва бошқа юкларни фронтга етказишда темир йул транспорти катта хизмат қилди. Ана шу даврда темир йул тармоқларини бевосита саноат корхоналарига яқинлаштириш муҳим эди. Масалан, йирик Ангрен қўмир ҳавзасига темир йул тармоғи ўтказилди, Чирчиқ шаҳридаги ўз даври учун улкан бўлган ва кейинчалик йирик кимё корхонасига айланган электрокимё комбинатига йўллар қурилди.

Уруш тугаб тинч давр бошланган йилларда мамлакатнинг мавжуд темир йулларини қайтадан тиклаш ва янги темир йул тармоқларини қуриш, зарур техника билан таъминлаш эвазига транспортнинг бу тури ривожланди.

Чунончи, урушдан кейинги йилларда Мирзачул, Карши чули, Амударёнинг қуйи қисмида кўриқ ерларни ўзлаштириш буйича катта ишлар олиб борилди.

Узунлиги 410 км бўлган Қунғирот-Бейнов темир йул тармоғининг ишга туширилиши Ўрта Осиё иқтисодий минтақасидан Козоғистонга, Собик СССРнинг Европа қисмига, Кавказ ҳудудларига иккинчи йул орқали чиқиш имконини яратди. Юк ва йуловчиларни узоқ айланма йуллар орқали ташишга барҳам бериш транспорт харажатларини камайтиришга ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, Қунғирот-Бейнов темир йул тармоғи Амударёнинг қуйи қисми табиий ресурсларини ўзлаштиришга ва мазкур минтақанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишига имкон яратди.

Юқори қайд этганимиздек, мамлакат темир йулларининг умумий узунлиги 20-йиллар бошида 15-89 км ни ташкил этган бўлса, ҳозирга келиб у 6,1 минг км га етган ҳамда темир йуллар узунлиги борасида анча ишлар қилинган бўлсада, ҳали мамлакатимизда бу тизим талаб даражасида эмас. Масалан, Ўзбекистан темир йул зичлиги буйича нафақат «Узок» хориж мамлакатларидан, балки Украина, Белоруссия, Болтиқбуйи давлатларидан ҳам орқада туради.

Самақанд, Сирдарё, Фарғона, Қашқадарё вилоятлари темир йул тармоқлари билан бироз яхши таъминланган. Қорақалғористон Республикаси, Бухоро, Навоий ва Сурхондарё вилоятлари эса бу борада анча орқада.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 1995 йил август ойида Ғузур-Бойсун - Қумқўрғон темир йулини қуриш тўғрисида Қарор қабул қилди. Ушбу йул мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари-Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари табиий бойликлари ҳамда мавжуд бошқа имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш имконини беради, мазкур ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолининг иш билан бандлик даражасини кўтариш имконини ҳам яратади. Ғузур - Бойсун - Қумқўрғон темир йули Сурхондарё вилоятидаги Сариосиё станциясидан Қашқадарёдаги Қарши станциясигача бўлган масофани қарийб икки мартага қисқартиради.

Амалга оширилган бу буюк ишларнинг энг муҳим аҳамияти ва моҳияти шундаки, ўзбек халқи ўз куч-қудратини ва нималарга қодир эканини яна бир бор намоён этди. Буни денгиз сатҳидан 1800 метр баландликда, қаттиқ қоя тошлардан иборат тоғли ҳудудлар бўйлаб, ёзнинг жазирама иссиғи, гармселлари, қишнинг изғирин шамоллари остида темир йўл излари ётқизилгани, Тошгузар ва Дехқонобод, Оқработ ва Дарбанд, Бойсун ва Қумқўрғон каби 6 та янги стансия ва йўловчи платформаларига эга бўлган 9 та бекат барпо этилгани мисолида ҳам кўриш мумкин.

Айниқса, барча стансияларда йўл хавфсизлигини таъминлайдиган ишлаб чиқариш объектлари, мактаб, тиббиёт масканлари, сув ва газ тармоқлари каби ижтимоий инфратузилма иншоотлари барпо қилинган бу лойиҳанинг энг замонавий талаблар даражасида амалга оширилганини кўрсатади. «Тошгузар–Бойсун–Қумқўрғон» темир йўлининг қурилиши жараёнида 43 та кўприк, жумладан, темир йўл кўприклари ва йўл ўтказгичлари сингари мураккаб муҳандислик иншоотлари яратилди. Бу кўприklarнинг 9 таси денгиз сатҳидан 1500 метр баландликда бунёд этилгани, бу борада илгари Ўзбекистон тажрибасида кўрилмаган мислсиз ишлар бажарилганини кўрсатади.

Мазкур темир йўлининг қуриб, ишга топширилиши республика ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу йўл республиканинг жанубий минтақаси – Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларини бошқа ҳудудлар билан боғлайдиган, қон томирдай зарур бўлган воситани, бутун мамлакат бўйлаб ягона ва яхлит темир йўл транспорт коммуникация тизимини барпо этишга имкон берди.

Мамлакатимизда яхлит темир йўл тармоғини шакллантириш бўйича стратегик йўналишлар белгилаб олинди. Бу борада 1994-2001 йилларда узунлиги 700 километрга яқин «Навоий–Учкудук–Нукус» темир йўли қуриб битказилди. Натижада, ушбу темир йўл линияси ишга туширилган дастлабки йиллардан оқ, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятига катта миқдорда ҳар хил халқ истеъмол юклари етказиб берилди бошланди.

Бу йўл Ўзбекистоннинг чет давлатларга, аввало, Трансафғон темир йўл коридори орқали яқин келажакда тўғридан-тўғри Ҳинд океани, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари портларига чиқиш ва экспорт имкониятини, шу билан бирга, республиканинг транзит ролини кенгайтириш борасидаги салоҳиятини кескин оширди.

Темир йўл тармоғининг ишга туширилиши натижасида юк ташиш ва йўловчилар қатновини ташкил қилиш, темир йўлларга хизмат кўрсатиш ва йўл хавфсизлигини таъминлаш учун 2,5 мингга яқин қўшимча янги иш ўрни яратилди. Янги ташкил этилган корхоналар ва хизмат шохобчаларида, айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаларида эса қўшимча тарзда 4 мингдан ортиқ киши иш ўринларига эга бўлди.

Минтақанинг табиий ер ости бойликларини ўзлаштириш учун янги имкониятлар пайдо бўлди. Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти туб бурилишларга юз тутиб, аҳолининг турмуш фаровонлиги ошди. Юк ва йўловчи ташиш масофаси 170 километрга, ҳаракат вақти эса 7 соатга қисқарди. Натижада темир йўл бўйлаб ташилаётган транзит ва маҳаллий юклар салмоғи сезиларли миқдорда кўпайди. Ўтган йили мазкур темир йўлдан бир йилда ўртача 5 миллион тонна юк ўтказилаётгани, шундан қарийиб 80 фоизи транзит юклар эканлиги ана шундан далолат беради.

Республиканинг хорижга, жумладан, мамлакатимиз жанубидаги давлатларга чиқишида Машхад—Серахс—Тажан темир йулининг қурилиши муҳим воқеа бўлди. 1996 йил 13 майда Эрон Ислом Республикасининг Машхад шаҳрида узунлиги салкам 300 км бўлган бу темир йул тармоғининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Бу йул энг қисқа масофа орқали Марказий Осиё мамлакатларини Форс қўлтиғи билан боғлайди ва ташқи савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга кенг имкониятлар очиб беради.

Марказий Осиё ҳудудида Тошкентдан Самарқандгача илк тезюрар йўловчи ҳаракатни ташкил қилиш мақсадида 2008 йил «Ўзбекистон темир

йўллари» АЖ ва «Талго» (Испания) компанияси ўртасида 2 та тезюар йўловчи электропоездларни сотиб олиш тўғрисида битим имзоланди.

2011 йил 8 октябрдан «Афросиёб» (Испаниянинг «Талго» компанияси томонидан ислаб чиқарилган) юқори тезликда ҳаракатланадиган поезда Тошкент-Самарқанд-Тошкент 161/162 сонли йўналишга ишга туширилди.

Янги тезюар поезд бу маршрут орқали хизмат кўрсатадиган бошқа электр поездлар билан бирга, Тошкент ва Самарқанд шаҳарлари ўртасида ҳаракат қилади. Юқори тезликдаги «Афросиёб» поезда икки соат ва ўн беш дақиқа ичида 344 км темир йўл масофасини босиб ўтади. Максимал тезлиги соатига 250 километрни ташкил этади.

Ўзбекистон темир йўллари доимий ток асосида электрлаштириш 1971 йилда бошланган. Сўнгги лойиҳалардан бири Тўқимачи-Ангрен темир йўл участкасини электрлаштириш эди, бу 2010 йилда амалга оширилди. Кўрсатилган темир йўл участкасини ишга тушириш ҳисобига электрлаштирилган участкалар узунлиги 1601 км га етди.

Лойиҳанинг мақсади бу участкада мавжуд бўлган дизел тортишни ўзгарувчан токли электр тортишга ўзгартириш эди, бу Тошкент ҳудудида барча темир йўл линияларини замонавий технологияларга ўтишни яқунлашга олиб келади.

Лойиҳанинг мақсади бу участкада мавжуд бўлган дизел тортишни ўзгарувчан токли электр тортишга ўзгартириш эди, бу Тошкент ҳудудида барча темир йўл линияларини замонавий технологияларга ўтишни яқунлашга олиб келади.

Бутун участка бўйлаб янги технологиялар - ССАДА масофадан бошқариш тизими, алоқа тизими, тортиш подстансиялари, микропроцессор марказлаштириш тизими, ўқ ва телекоммуникация электрон ҳисоблаш тизимлари жорий қилинган. Электр таъминот тизими поездларнинг соатига 160 км гача тезлик билан ҳаракатланишини ҳисобга олган ҳолда қурилган.

Қурилиш пайтида умумий узунлиги 265 м бўлган 3 та кўприк, 2258 та электр миноралар, электр подстансиялар, поездлар ҳаракат хавфсизлигини

таъминловчи замонавий ускуналар ва назорат асбоблар билан жиҳозланган навбатчи пунктлари ва марказлаштирилган электр таъминот постлари учун 6 та бино ва иншоотлар барпо этилди.

Ҳозирги вақтда Мароқанд-Қарши, Қарши-Термиз темир йўл участкаларини электрлаштириш, янги электрлаштирилган Ангрен-Поп линиясини қуриш инвестицион лойиҳалари амалга оширилди.

2016 йилнинг 22 июнда Ўзбекистон ва Хитой ҳамкорлигининг йирик ва истиқболли лойиҳаси ижроси – Ангрен-Поп электрлаштирилган темир йўли ҳамда Қамчиқ туннели фойдаланишга топширилди.

Ангрен-Поп электрлаштирилган темир йўл линиясини барпо этишдан мақсад ҳам нафақат Фарғона водийси вилоятлари ва мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари ўртасида темир йўл орқали юк ва йўловчи ташиш имкониятини яратиш, шу билан бирга, Хитой – Марказий Осиё – Европа янги халқаро транзит темир йўл коридорининг энг муҳим бўғини бўлиши назарда тутилган эди. Узунлиги 123,1 километр бўлган Ангрен-Поп темир йўлининг Қамчиқ довоидан ўтган қисмида 19,2 километрлик туннел барпо этилди. Ушбу қурилиш жараёнлари давомида ўзбекистонлик темирйўлчиларнинг салоҳиятига хитойлик мутахассислар қойил қолишди, хитойликларнинг маҳоратига ўзбекистонликлар тасаннолар айтишди. Катта меҳнат ғалабасига ҳар икки томоннинг юксак меҳнати, ҳамжиҳатлиги туфайли муддатидан аввал эришилди.

2017 йилда Президентимиз Шавкат Мирзиёев Хитой Халқ Республикасига давлат ташрифи давомида Хитой ишбилармон доиралари вакиллари билан учрашди. Айнан ана шу анжуманда Давлатимиз раҳбари Хитойнинг «Чина Раилвай Туннел Гроуп» компаниясига Ангрен-Поп темир йўлининг Қамчиқ довои қурилишининг муваффақиятли амалга оширилганлиги учун алоҳида миннатдорлик билдирди. Шунингдек, мазкур ташриф доирасида кўплаб соҳалар, хусусан, транспорт ва коммуникация инфратузилмасини ривожлантириш борасида «Ўзбекистон темир йўллари»

акциядорлик жамияти билан ХХРнинг етакчи курувчи компаниялари ўртасида самарали келишувларга эришилди.

Бугунги кунда ушбу темир йўл орқали Тошкент – Андижон – Тошкент йўналишида ҳар куни замонавий тезюрар йўловчи поездлари аҳолига хизмат кўрсатмоқда. Андижон – Бухоро – Андижон йўналишида ҳафтасига иккита йўловчи поезда, ҳафтада бир маротаба Андижон – Урганч – Андижон, Андижон – Москва – Андижон йўналишларида йўловчи поездлари қатнови ташкил этилди. Бундан ташқари, бир суткада ўнлаб юк поезда Ангрен – Поп электрлаштирилган темир йўли орқали ўтиб, юкларни ўз манзилига етказмоқда.

Хусусан, мазкур темир йўл орқали, бир йил давомида 413 минг 162 нафардан ортиқ йўловчига хизмат кўрсатилди, 7395,6 минг тонна юк ташилди. Шунингдек, 1718 та янги иш ўринлари яратилди.

Мустақиллик йилларида темир йўллари электрлаштириш ишларига катта аҳамият қаратилди. Ўтган даврда Ховос–Бекобод, Ховос–Жиззах линиялари электрлаштирилди ва Мароқанд–Қарши, Мароқанд–Бухоро йўналишларини электрлаштириш ишлари 2016 йилда якунланди. Тошкент–Самарқанд–Бухоро, Тошкент–Самарқанд–Қарши йўналишларида тезюрар электропоездлар қатнай бошлади. Натижада поездлардан фойдаланиш харажатларини 20 фоизга камайтириш, йўловчи ва юк ташиш тезлигини 1,3 баробар ошириш имкони яратилди. Марказий Осиё минтақасида энг биринчи бўлиб юқори тезликда ҳаракатланувчи Тошкент, Самарқанд, Қарши ва Бухоро шаҳарларини боғловчи «Афросиёб» поездлари қатнови йўлга қўйилди.

Жамият локомотив паркларини, йўловчи ва юк вагонларини янгилаш бўйича бир қатор лойиҳаларни амалга ошириш муҳим масалардан биридир. «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ корхоналарида йўловчи ва юк вагонларини серияли ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Бу, хусусан, ҳавони совитиш мосламаси билан жоҳозланган купели вагонлар, юк вагонларининг энг катта

талабга турлари – ёпик, нефт маҳсулотлари учун систерналар, яримвагонлар ва бошқалар.

Бундан ташқари, темир йўл инфратузилмаси ва ҳаракатланувчи таркиб учун эҳтиёт қисм, узел ва деталлар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш ва импорт ўрнини босишни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Минтақада автомобил йўллари. Ўзбекистон ҳудудида автомобил йуллари тармоғи анча кенг. Ҳар 1000 км² майдонга автомобил йулларининг зичлиги 210 км га этади. Қатор автомобил йуллари халқаро ва давлат аҳамиятига эга.

Ҳозирги кунда автомобил йулларининг умумий узунлиги 90 минг км дан ортиқ. Мамлакатимиз ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган автомобил йуллари жумласига, энг аввало Тошкент, Самақанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва бошқа вилоятлар орқали ўтган Катта Ўзбек автомобил тракти киради. 1940 йили куриб битказилган ва 700 км дан ортиқ узунликка эга бўлган ушбу равон йул қанчадан-қанча юк ва йуловчилар ташишга ва ҳудудлар орасида транспорт хизмати кўрсатишни яхшилашга олиб келди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан олдин Фарғона водийсидаги уч вилоят ва қатор шаҳарларни, жумладан Қўқон, Марғилон, Асака, Андижон, Наманган, Чуст шаҳарларини боғлаб турувчи айланма йул қайта курилди. Шунингдек, Тошкент — Ўш, Самарқанд — Ашхобод — Туркманбоши, Тошкент ҳалка йули, Нукус — Ғуздор, Қўнғирот — Бейнов каби яна қатор автомобил йуллари ҳам Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кейинги йилларда кушни Тожикистонда вужудга келган вазият сабабли мамлакатимизнинг марказий ва ғарбий қисмларидаги ҳудудларини Фарғона водийси вилоятлари билан алоқасини боғлашда анча муаммолар юзага келди. Шунинг эътиборга олиб Республика ҳукумати Тошкент-Ўш йулининг Ангрен сув омборидан Фарғона водийсига кириб боргунча қисмини қайта куриш буйича махсус Қарор қабул қилди. Бу мақсадни кўзлаб Қамчиқ ва Резак довларида автомобил транспорта ҳаракати учун мулжалланган тоннеллар

қуриш борасида катта ишлар бошлаб юборилди ва бу ишлар муваффакият билан амалга оширилди.

Қамчиқ тоннелининг узунлиги 890, Резак тоннелининг узунлиги эса 368 метрга тенг бўлди. Бу тоннелларнинг ишга туширилиши туфайли Қамчиқ довони орқали амалга ошириладиган автомобил транспорти алоқаларида авваллари тез-тез учраб турадиган хавф-хатарга чек қўйилди. Қамчиқ ва Резак тоннелларидан бир кеча-кундузда 12 мингга яқин автомобиллар ўтиш имконига эга. Шундай қилиб мазкур йул Фарғона водийсини Республиканинг бошқа ҳудудлари билан боғлаб турадиган энг яқин ва қулай йул бўлиб қолди.

Мустақилликка эришиш туфайли республикамизни ҳалқаро автомобил йуллари билан боғлайдиган йуллар қуриш ишларига ҳам эътибор кучайди. Жумладан, Хитой Ҳалқ Республикасига чиқиш учун имкон туғдирадиган Андижон — Ўш — Эргаштом — Қашқар автомобил йулининг қурилишига Ўзбекистон ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Кўпгина мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам ҳалқаро йуналишларда юкларни автомобилларда ташиш буйича Уюшма ташкил этилган. Женева шаҳрида автомобил транспорти Халқаро уюшмаси конгрессида Ўзбекистон ҳам бу нуфузли ташкилотга аъзо бўлиб кирди. Ушбу уюшма Республикамиз ҳудудида бошқа мамлакатлар юк ташувчиларининг манфаатларини муҳофаза қилади ва автомобил йуллари ҳолати, ёқилги нархи, йул учун тулов баҳоси ва бошқа масалалар буйича зарур маълумотлар билан хабардор этиб туради.

1926 йили Республикада мунтазам автобус қатнови йулга қуйилган эди. Шундан бери ўтган давр ичида йуловчилар ташувчи автобуслар сон ва сифат жиҳатидан тез ривожланди. Транспортнинг бу хили орқали йуловчилар ташиш 1940 йилдагига нисбатан қарийб 250 мартадан зиёд ортди.

Мамлакатда турли ҳажмда юк кўтарадиган янги юк ташувчи автомобиллар, қулай ва шинам автобуслар ҳамда енгил автомобиллар сони йил сайин ошиб бормоқда.

Республика пойтахти Тошкент шаҳрида 1977 йили метро курилиб ишга туширилди. Аҳолиси икки миллиондан зиёд шаҳар учун ушбу транспортнинг бу воситаси моҳиятини тула ифодалаш кийин.

Ҳозирча Тошкентда метронинг уч йуналиши мавжуд: биринчиси Собир Рахимов—Буюк Ипак йули, иккинчиси Беруний—Чкалов йуналиши, учинчиси Юнусобод тумани билан Жанубий вокзал орасидаги йуналишдир. Кейинчалик Жанубий вокзалдан Сирғали тумани орасида метронинг тўртинчи йуналишини куриш ишлари давом этмоқда ва ундан кейин эса Тошкент ҳалқа йулини вужудга келтириш мўлжалланмоқда.

Минтақа ҳаво транспорти. Мустақил Республика транспорти ҳақида сўз юритилганда ҳаво транспортининг моҳияти тобора ортиб бораётганини ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Транспортнинг бу хили ўз ишини биринчи марта 1924 йили бошлаган эди. Ўша йилнинг 12 май куни Тошкент—Бишкек—Олмаота шаҳарлари орасида ҳаво транспорта алоқаси йулга қуйилган эди. Ана шундан бери утган давр ичида транспортнинг бу хили тез ривожланиб кетди. Ҳозир ҳаво транспорта орқали асосан йуловчилар ташилади. Шу билан бирга бир манзилдан иккинчи бир манзилга тез етказиш зарур бўлган юкларни, айниқса тез бузиладиган юкларни ҳам ташишда ҳаво транспортдан фойдаланилади.

1993 йили «Ўзбекистон ҳаво йуллари» Миллий авиакомпанияси ташкил топиши ҳаво йули транспорти тараққиёти соҳасида қўйилган муҳим қадам бўлди. Бу компания хизмати туфайли Тошкентдан Нью-Йорк, Лондон, Токио, Пекин, Париж, Истамбул, Деҳли, Тел-Авив, Сеул, Куала-Лумпур, Жидда, Ўрумчи каби жаҳоннинг кўпгина шаҳарлари билан ҳаво транспорти катнови амалга оширилмоқда. Кейинчалик Тошкентдан самолётлар катнайдиغان манзиллар руйхати янада кенгайишига шубҳа йўқ.

«Ўзбекистон ҳаво йуллари» авиакомпанияси билан АКШнинг «Боинг» компанияси ўртасида имзоланган шартномага кўра 1996 йил август ойидан бошлаб Тошкент билан жаҳоннинг қатор шаҳарлари, жумладан Нью-Йорк,

Афина, Жакарта, Сингапур каби шаҳарлар орасида «Боинг» самолётлари учиши йулга қўйилди.

2010 - 2017 йилларда ҳаво транспорти йўловчи айланмаси ҳажми 5,8 дан 7,5 млрд. йўловчи/км ошди, йўловчи айланмаси бу даврда 4,7 баробар ошди.

Мустақиллик йилларида ҳаво кемалари парк «Боинг-757-200», «Боинг-767», «Боинг 767-300 ER», «Боинг 787-8», «Дреанлинер», «Аирбус», «А 310», «А320-200», «РЖ-85», ва юкларининг «Боинг-767-300БСФ» ва Аирбус «А300-600» каби замонавий йўловчи самолётлар билан тўлдирилди.

Шу билан бирга, авиакомпания таркибида фаолият юритаётган Марказий Осиёдаги ягона сўнгги авлод авиация технологиясига хизмат кўрсатиш маркази 300 дан ортиқ хорижий самолётларга хизмат кўрсатмоқда. Бугунги кунда «Навоий» аэропорти негизида ташкил этилган халқаро интермодал логистика маркази минтақадаги энг йирик ва энг юқори технологик ҳаво юклари комплексларидан биридир.

МДХ давлатлари ҳудудида «Навоий» халқаро интермодал логистика маркази маҳсулотни юклаш, тушириш, жойлаштириш, уларни қисқа вақт ичида омборларга жойлаштириш билан шуғулланадиган ягона марказдир. Ҳаво шароитларига қарамасдан, замонавий авиация ускуналари билан жиҳозланган халқаро интермодал логистика маркази турли хил авиалайнерларни қабул қилишга муваффақ бўлди.

Бугунги кунда у Ўзбекистонни асосий логистика марказлари Евроосиё - Франкфурт, Милан, Брюссел, Вена, Базел, Зарагоза, Дубай, Деҳли, Инчон, Тянжин, Гуангжоу, Ханойи ва Шанхай билан боғлайди. Аэропортнинг юк терминали турли хил ҳарорат шароитларига -25 дан +2 даража ҳароратгача бўлган маҳсус хоналар билан жиҳозланган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш кенг имкониятлар мавжуд, шунингдек, катта ҳажмли, оғир, ҳавфли ва ностандарт юкларни экспорт ва импорт. Унинг сифими кунига 300 тоннагача юкни сақлаш ва қайта ишлаш имконини беради. Халқаро стандартларга мувофиқ

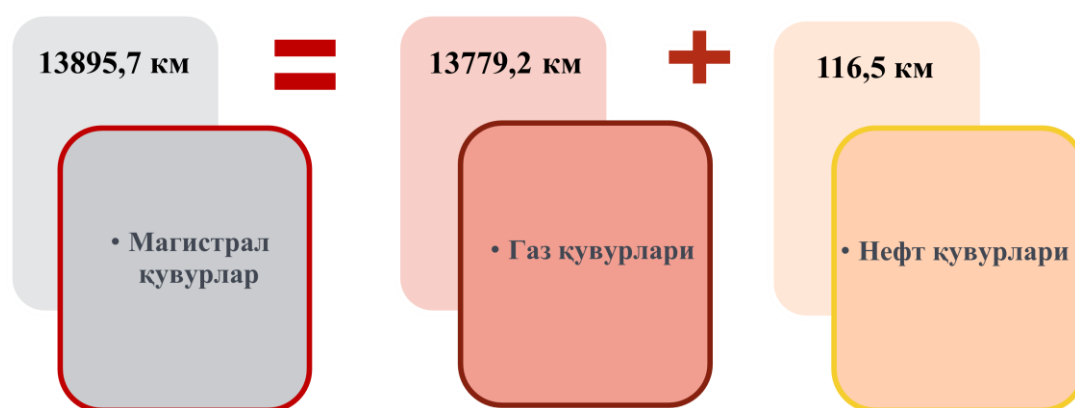
11 аэропорт (Тошкент, Нукус, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Қарши, Наманган, Андижон, Фарғона ва Навоий шаҳарларида) модернизация қилинди. Тошкент аэропорти Марказий Осиёдаги энг йирик аэропорт ҳисобланади. Бухоро, Самарқанд ва Урганч аэропортлари ҳам халқаро аэропорт мақомига эга.

Минтақада магистрал қувурлар. Ўзбекистон ҳудудида йирик табиий газ, нефт конларининг топилиши ва ишга туширилиши сабабли қувур транспорти ривожланди, муҳим аҳамиятга эга бўлган газ қувурлари вужудга келди.

Нефть ва нефть маҳсулотларини қувурлар орқали ташиш темир йўл ва дарё йўллари орқали ташишдан икки-уч марта арзон, йўл давомида маҳсулотнинг табиий йуқолиши камаяди, ташиш жараёни мунтазамлашади.

Қувур орқали юк ташиш жараёнини автоматлаштириш анча осон бўлиб, кўп сонли ишловчиларга зарурият бўлмайди. 1980 йилда трубопроддаги нефть маҳсулотларини ташиш таннархи бир тийиндан ҳам кам, бу темир йўлга нисбатан 2,6 млрд. сум иқтисод қилиш имконини берган.

Нефтигаз индустрияси саноатнинг флагмани ва иқтисодиётнинг етакчи тармоғи ҳисобланади. У мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди. 2018 йил 1 январ ҳолатига республика бўйича магистрал қувурларнинг узунлиги 13895,7 км.ни ташкил қилди (8.1-расм).

8.1-расм. 2018 йил 1 январ ҳолатига магистрал қувурлар узунлиги, км

Газ қувурлари барча магистрал қувурларнинг 99,2 %ни ташкил қилади. Нефт қувурларининг улуши 0,8 % ни ташкил этади.

Магистрал қувурларнинг муҳим афзалликлари қуйидагилардан иборат:

1) юкларни ташишнинг арзонлиги (улар орқали нефт ташиш темир йўл транспортига қараганда 3 баравар кам харажат қилади);

2) қувур линиялари қурилиши учун нисбатан кам харажатлар (бир хил қувватга эга магистрал ёки темир йўл қурилишидан 2 баравар кам);

3) тўғри ишлайдиган қувурлар ишончли, иқлим шароитига боғлиқ эмас, йил бўйи ишлайди;

4) минимал йўқотишлар кам (темир йўл билан таққослаганда 1,5 баравар кам ва сув транспортига нисбатан 2,5 баравар кам);

5) юқори ўтказиш қобилиятига эга.

Ушбу транспорт турининг камчиликлари: юкларни ташиш тезлигининг пастлиги ва экологик ҳалокат хавфини туғдирадиган авариялар хавфи билан изоҳланади, металл сарфининг кўплиги киради. Қувур диаметри 24 дюм бўлган 1 км қувурга 123 тонна метал сарфланади.

Қувур транспорти ривожлантириш муаммолари. Қувур транспорти олдига қуйилган улкан вазифаларни муваффақиятли бажариш учун магистрал қувурлар миқдорини кўпайтириш билан бирга уларнинг иш самарадорлигини ошириш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Иш самарадорлигини оширишда тармоқда ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларга қувурлар умумий миқдорини янада кўпайтириш, уларнинг ўтқазувчанлик қобилиятини ошириш, қувурларни каррозияга қарши нефть битумлари билан қоплаш, бошқариш ишларида телемеханика ва автоматлиштириш асбобларини кенг қўллаш ва бошқалар киради.

Қувур транспортининг юқори самарадорлиги ҳисобга олиниб, кўпчилик давлатларда оғир углерод-этан, этилен, пропан, пропилен ва бошқалар, суюқ ва газсимон моддалар-кислород, аммиак, водород, азот, хлор, расстворли ҳар хил тузлар ҳамда айрим озиқ-овқат (сут) буюмлари ҳам қувур орқали ташилаётир.

Кўп вақтлардан бери айрим қаттиқ моддалар ҳам гидротранспорт орқали эритма (пульпа) шаклида ташилаётир. Ҳозир баъзи бир қаттиқ

моддаларни (кўмир, мадан ва бошқалар) капсулаларга жойлаштирилиб, газ ёки суюқ нефть маҳсулотлари билан юбориш масалалари ҳам ишлаб чиқиладир.

Қаттиқ моддаларни қувурлар орқали юбориш анча мураккаблилиги туфайли бу масалани ҳал қилиш устида ҳали жуда кўп тадқиқотлар ўтказиш зарур. Сўнгги йилларда қум шағал ва бошқа материалларни контейнерларга жойлаштириб (2-3 тонналик) катта босим ёрдамида трубапровод орқали юбориш устида саноат миқёсида тажрибалар ўтказиладир. Бундай контейнерларда юк юбориш тезлиги 40-5 км/с атрофидадир. Ўтказиладиган тажрибалар келажакда юкларни ман шундай усулда ташиш тежамли бўлишини кўрсатадир.

8.3. Транспорт корхоналарини ривожлантириш истиқболлари

Юқорида айтиб ўтилганидек, темир йул транспорти жаҳондаги барча мамлакатлар иқтисодиётининг муҳим алоқа воситаси бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиз учун эса унинг аҳамияти яна ҳам катта. Чунки, Республика четга чиқиш учун зарур бўладиган сув йулларидан олис бўлганлиги учун темир йул транспорти мамлакатни жаҳон мамлакатлари билан боғлаб турувчи асосий воситадир. Айни вақтда темир йул транспорти доирасида мавжуд бўлган муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йулларини топа билиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги кунда жамият тузиламаси тубдан ислоҳ қилинмоқда. Алоҳида эътибор муайян соҳаларни ҳусусийлаштиришга қаратилмоқда.

Жамиятнинг асосий фаолият йўналишлари қуйидагилардир:

- ✓ тарқатиш ват темир йул орқали юкларни етказиб бериш;
- ✓ темир йул вагонларини созлаш ва техник хизмат кўрсатиш;
- ✓ йўловчи, сайёҳлик ташишлар;
- ✓ хизмат кўрсатиш, локомотив ва вагон паркени янгилаш.
- ✓ Жамият учун устувор йўналиш қуйидаги сармоя лойиҳаларини амалга ошириш ҳисобланади:

- ✓ оптик толали линиялар ёрдамида алоқа каналларини мустаҳкамлаш;
- ✓ янги ҳаракатланувчи таркиб сотиб олиш (электровоз ва вагонлар) ҳамда мавжудларини модернизация қилиш;
- ✓ янги темир йўл линияларини қуриш;
- ✓ темир йўлларни электрлаштириш;
- ✓ йўлларни капитал таъмирлаш лойиҳаларини амалга ошириш, жамият заводларида йўлнинг устки қурилмаси элементларини ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва ҳ.з

Жамиятда сармоявий қўллаб қувватлашни талаб қиладиган бир неча лойиҳалар мавжуд бўлиб, улар амалга оширилган тақдирда сармоячига катта фойда олиб келишни ваъда қилади.

«Ўзбекистон темир йўллари» АЖ 1993 йилдан бери Темир йўл Ҳамкорлик Ташкилоти аъзосидир. Жамият Халқаро Темир йўллари Иттифоқи ва Осиё ва Тинч океани ҳудудидаги БМТнинг Иқтисодий комиссияси билан узвий алоқага эга.

«Ўзбекистон темир йўллари» АЖ ТРАСЕКА (Европа-Кавказ-Осиё транспорт коридори) лойиҳасининг Европа Иттифоқи Комиссияси ТАСИС дастури билан ҳамкорликда иш олиб бормоқда.

1994 йил 7 ноябр яратилганидан буён «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ 20 йилдан ортиқ давр мобайнида Ўзбекистон Республикасининг тузилиши-шакллантириш ва иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим бўғини ҳисобланади. Барқарор ривожланиш, барқарорлик, инновацион технологияларни жорий етиш, ва «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ корхоналарининг иқтисодий ва саноат ривожланишининг ўсиш динамикасининг ошиши Ўзбекистон Республикасининг бутун иқтисодиёти ва транспорт соҳасининг ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратмоқда.

Темир йўл транспорти мавжуд бўлгандан бери ва фаолияти давомида Ўзбекистон иқтисодиётининг бошқа тармоқлари билан яқиндан ҳамкорлик

килади. Унинг асосий вазифаларидан бири иқтисодий эҳтиёжларини кондириниш учун ўз вақтида юк ва йўловчи ташишни таъминлаш ҳисобланади. Бу борадаги ишлар турли кўринишларда амалга оширилмоқда ва Ўзбекистон Республикаси темир йўл тармоғини ўтказиш ва ташиш имкониятларини максимал хавфсизлигини таъминлашга қаратилган.

Юк ва йўловчи ташиш шакллантириш, темир йўлдан фойдаланиш харажатларни оптималлаштириш, поезд ҳаракатининг хавфсизлигини таъминлаш халқаро шартномалар доирасида хорижий шериклар билан яқин ҳамкорликда амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёдаги стратегик географик ўринни эгаллаши ва минтақадаги геосиёсий ривожлантириш маркази эканлигини ҳисобга олиб, асосий транзит йўлакларини қитъамизнинг Шимолий ва Жанубий Шарқ ва Ғарбни боғловчи Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали ўтган. Бу АЖни ривожлантиришни режалаштиришда ва кўшимча ўрганишга ва оптималлаштиришга муҳтож бўлган муаммоларни аниқлашда муҳим омил ҳисобланади.

Темир йўл транспорти қўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни амалга оширишда муҳим рол ўйнайди, ҳозирги кунга келиб «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ нафақат МДХ мамлакатлари аъзолари билан балки чет эл мамлакатлари билан темир йўл соҳасида ҳамкорлик тўғрисида икки томонлама келишувга эгадир.

Жамият шунингдек Халқаро темир йўл иттифоқи (УИС, Франция), БМТнинг Осиё ва Тинч океани ҳудуди ва Марказий Осиё учун иқтисодий ва ижтимоий комиссияси (УНЕССАП), Осиё таррақиёт банки доирасида Марказий Осиё ҳудудий иқтисодий ҳамкорлик (САРЕС), темир йўл ташкилотлари ҳамкорлиги (ОСЖД, Польша), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЕСО, Эрон), МДХга аъзо давлатларнинг темир йўл транспорти бўйича кенгаши каби ташкилотлари билан фаол ҳамкорлик қилади.

Ўзбек темир йўлларининг замонавий техник ускуналар билан жиҳозланганлиги, географик жойлашуви Европа-Осиё хабарларида муҳим

боғловчи омил ҳисобланади. У Хитой, Японияни МДҲ мамлакатлари, Эрон, Туркия ва Европа билан транспорт алоқаларини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Тарихий Ипак йўлини қайта тиклашда Ўзбекистон Республикаси ва унинг темир йўллари муҳим аҳамиятга эга ўрин эгаллайди ёки ТРАСЕКА транспорт йўлаги, Осиёдан Европага қисқа ва арзонроқ йўналиш ҳисобланади.

2006 йил ноябр ойида Пусан шаҳрида (Жанубий Корея) транспорт бўйича Халқаро конференция ўтказиш жараёнида Ўзбекистон темир йўл маъмурияти раҳбари томонидан Трансосиё темир йўллари тармоғи бўйича ҳукуматлараро келишуви имзоланди. Агар трансосиё темир йўллари доирасидаги ҳамкорликнинг амалий аҳамиятини эътиборга олинса, ҳамда Ўзбекистон Республикаси географик жойлашув сабабига кўра денгиз портларига тўғридан тўғри чиқишга эга эмаслиги ушбу ҳужжатнинг имзоланиши Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий алоқаларини темир йўл транспорти таъминоти такомиллашувига сабаб бўлади.

«Ўзбекистон темир йўллари» АЖнинг халқаро туристик ярмаркаларда иштирок этиши муҳим аҳамиятга эга, бу ярмаркаларда Ҳамдўстлик ва чет эл мамлакатларининг юзлаб машҳур туристик фирмалари тақдим этилганди. Бу савдо майдонларида жамият номидан «Ўзтемирйўлйўловчи» АЖ темир йўл транспортида туристик ташишларни ташкиллаштириш соҳасида ўз имкониятларини кўрсатмоқда. Бу имкониятлардан бири бу жаҳон стандартларининг барча талабларига жавоб берадиган янги русумдаги йўловчи вагонларда йўловчиларни ташиш ҳисобланади. «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ турли халқаро ташкилотлар, фирмалар, компаниялар, МДҲ давлатлари темир йўл маъмуриятлари, Болтиқ ва узоқ ҳориж вакилларини қабул қилади. Музокараларда икки томонлама ҳамкорлик, ташишларни ташкил қилиш, материал ва эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш, янги линиялар ва иншоотларни қуриш, инвестиция дастури ва кўпгина бошқа масалалар кўриб чиқилмоқда.

Ҳозирда Бутунжаҳон Банки, Осиё тараққиёт банки, Япон халқаро ҳамкорлик агентлиги (ЖИСА), Европа қайта қуриш ва ривожланиш банки (ЕБРР), КфБ Банки (Германия), Эксимбанк (КХР) жамиятнинг жиддий ҳамкорлари бўлиб келмоқда. Шу билан бирга «Патентес Талго Л.С.» (Испания), «Жейсмар» (Франция), «Плассер энд Тойрер» (Австрия), «СНТИС» ва «СРТГ» (Хитой), «БЕЛАМ» (Латвия), «Сумимото», «Марубени», «Шимидзу», «Канимацу» (Япония) ва бошқа машҳур фирмалар томонидан жамиятга катта қизиқиш билдирилган.

Темир йўллар минтақа ичида жойлашганлиги сабабли, биз халқаро ташиш сифатини оширган ва етказиш муддатларини қисқартирган ҳолда, бу соҳада ҳамкорликни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Минтқада айни вақтда қишлоқ автомобиль йўллари, шаҳарлар, шаҳар посёлкалари, қишлоқлар ва овуллар кўчаларининг ҳолати билан боғлиқ бўлган бир қатор муаммолар ҳал этилмасдан қолмоқда, ушбу автомобиль йўлларининг аксарият қисми белгиланган сифат ва хавфсиз ҳаракатланиш талабларига жавоб бермайди.

Янги турар жой мавзеларининг барпо этилиши, шаҳарларнинг кенгайтирилиши, транспорт воситалари сонининг жиддий кўпайиши минтақавий автомобиль йўллари ҳолатини тубдан яхшилаш юзасидан амалий чора-тадбирлар кўришни талаб қилади.

Туман ва шаҳарларнинг йўл ташкилотлари йўл-таъмирлаш техникаси, моддий-хомашё ресурслари билан етарли даражада таъминланмаган, ҳар йили ажратилаётган маблағлар хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўлларини, шаҳарлар, шаҳар посёлкалари, қишлоқлар ва овуллар кўчаларини зарур даражада сақлаш ва таъмирлаш ишларининг сифатли бажарилишини таъминлаш учун етарли эмас.

2017 йил 14 февралдаги «Йўл хўжалигини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони муҳим аҳамият касб этмоқда.

Фармонга мувофиқ⁴⁶, автомобиль йўллари соҳасида ягона техник сиёсатни олиб бориш, автомобиль йўллари тармоқларини ривожлантириш ва такомиллаштириш истиқболларини белгилаш, халқаро транзит йўлакларини шакллантириш, умумий фойдаланишдаги ҳамда ички йўللарни таъмирлаш каби вазифалар қўмитанинг асосий йўналишлари этиб белгиланган.

Худудлардаги минтақавий йўллارни капитал ва жорий таъмирлаш ишлари қўмита тасарруфидаги туман йўл хўжалиги корхоналарига бириктирилган.

Мамлакатимизнинг баъзи худудларидаги таъмирталаб йўллар аҳоли ва транспорт ҳаракатига ноқулайликлар туғдирмоқда. Бу аҳоли ва фойдаланувчилар эътирозига сабаб бўлмоқда.

Минтақавий автомобиль йўлларининг йўл қопламалари ҳолатини зарур даражага келтириш, йўл-транспорт инфратузилмасини янада такомиллаштириш, аҳолининг ҳаёт фаолияти учун, айниқса, қишлоқ жойларида қулай шарт-шароитлар яратиш, шунингдек, мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқларини ва худудларини истиқболли ривожлантириш мақсадида 2017 йилнинг 14 февralида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2018 йилларда минтақавий автомобиль йўлларини ривожлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори қабул қилинди ва 2017–2018 йилларда минтақавий автомобиль йўлларини ривожлантириш дастурини тасдиқланган.

Ушбу йиллар дастурда 2017–2018 йилларда 5454 км, жумладан, 2017 йилда — 2700 км, 2018 йилда — 2754 км хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўллари, шаҳарлар, шаҳар посёлкалари, қишлоқ ва овулларнинг кўчаларини капитал ва жорий таъмирланди.

Жумладан, Қорақалпоғистон бўйича 295 км, Андижон вилояти бўйича — 324 км, Бухоро- 439 км, Жиззах — 222 км, Қашқадарё — 679 км, Навоий — 216 км, Наманган — 309 км, Самарқанд — 479 км, Сурхондарё —

---

⁴⁶Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги «Йўл хўжалигини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Манбаа uzA.

535 км, Сирдарё — 267 км, Тошкент — 516 км, Фарғона — 520 км, Хоразм — 321 км ва Тошкент шаҳри бўйича — 332 км йўллар ва кўчаларни таъмирланди. Бироқ бу кўрсаткичлар ва ушбу соҳада амалга оширилаётган ишларнинг жами мамлакат бўйича 184 минг км.ни ташкил этадиган автомобил йўлларини таъмирланган, замонавий талабга жавоб берадиган маҳаллий ички йўлларни қисмини 60 фоизига ҳам етмайди.

Бу борада камчиликлардан бири автотранспорт хўжаликлари ҳолати билан боғлаб кўрсатиш мумкин. Хусусан:

- автотранспорт хўжаликларини модернизация қилиш замонавий талаблар даражасида эмаслиги, соҳада илғор ахборот-коммуникация технологиялари ва интеллектуал транспорт тизимлари етарли даражада жорий этилмаётганлигида;

- оғир юк ташувчи автотранспорт воситаларининг ҳаракатдаги таркиби паркиннинг эскирганлиги юқорилигича қолаётганида;

мамлакатнинг автотранспорт хизматлари экспорти ва транзитини ошириш салоҳиятининг имкониятлари ва захираларидан тўлақонли фойдаланилмаётганлигида кўриш мумкин.

Ушбу муаммоларни бартараф этиш учун биргина 2017-2018 йилларда хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўллари, шаҳарлар, шаҳар посёлкалари, қишлоқ ва овулларнинг кўчаларини жорий таъмирлаш ишларини бажариш учун минтақавий йўлларни таъмирлашга ихтисослаштирилган ташкилотларни 330 та йўл техникаси билан таъминланди.

Шунингдек ушбу дастурда мавжуд республика хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўллари, шаҳарлар, шаҳар посёлкалари, қишлоқ ва овуллар кўчаларини босқичма-босқич хатловдан ўтказиш ва уларни паспортлаштириш, бу борадаги ишлар натижалари бўйича электрон маълумотлар базасини яратиш белгиланган.

2018 йилда «Обод қишлоқ» дастури доирасида республиканинг 159 та туманидаги 417 та қишлоқнинг меъморий қиёфасини тубдан янгилаш ва ҳудудларни комплекс ривожлантириш мақсадида улардаги йўл-транспорт

инфратузилмаси, муҳандислик-коммуникация тармоқлари ва ижтимоий соҳа объектларида қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга оширилди.

Хусусан умумий узунлиги 5 476 километрдан иборат минтақавий йўллар (ички кўчалар)ни таъмирлаш ва реконструкция қилиш ишлари амалга оширилган. Бу борадаги ишларни давлат даражасида эътиборда эканлиги албатта йўлларимизни йилдан-йилга яхшиланиб боришига хизмат қилади.

8.4. Ахборот коммуникация инфратузилмасининг ривожланиши

Бугунги кунда ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) соҳаси жаҳон иқтисодиётида энг тез ривожланаётган соҳалардан бири ҳисобланади. Бу иқтисодий ўсиш механизми, ҳамда бошқа соҳаларда иқтисодий жараёнларни сезиларли даражада ўзгартириб ва интеллектуал инсон меҳнат маҳсулоти, маълумотларидан фойдаланиш ва билимларга асосланган янги турдаги иқтисодиётни шакллантиришга таъсир кўрсатишни давом этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947- сонли Фармони билан тасдиқланган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ, иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларидан бири, таркибий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўли билан миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, хизмат кўрсатиш соҳасининг жадал ривожланиши, ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда хизматларнинг роли ва улушини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар таркибида туб ўзгаришларни, биринчи навбатда замонавий юқори технологияли хизматлар, шунингдек, йўл-транспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва диверсификация қилиш, иқтисодиётда, ижтимоий соҳада, бошқарув тизимида ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш.

Ўзбекистонда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, ҳаётнинг барча жавҳаларида инновацион усуллар билан боғлиқ

бўлган юксак салоҳиятли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда республикамиз АКТ соҳасидаги энг жадал ривожланаётган мамлакат сифатида тан олинган. 2017 йилда Халқаро электралоқа иттифоқи («Ахборот жамияти ўлчови») маълумотларига кўра, 2016 йил билан таққосланганда мамлакатимиз АКТни ривожланиш индекси бўйича саккиз поғонага кўтарилиб, 95 ўринни эгаллади.

2016 йилда республика ЯИМда АКТ секторининг улуши 2,6 % ни ташкил этди. АКТ таркибида юқори улуш хизматлар соҳасига тўғри келади.

Иқтисодиётда алоқа ва ахборотлаштиришнинг улуши телекоммуникация тармоғига аҳолининг техник имкониятларини таъминлаш, уларнинг асосида сифатли хизмат кўрсатиш, рақамли телефон алоқа ва телевидение тизимларга тўлиқ ўтиш орқали эришилади. «Ахборот ва алоқа» иқтисодий фаолиятнинг бир тури сифатида Ўзбекистон Республикаси ЯИМнинг 2,5 % ни ташкил этади.

2017 йилда алоқа хизматлари ҳажми 7168,1 млрд.сўмни ташкил этиб, 2016 йилга нисбатан 28,5 % га ўсди (амалдаги нархларда). Энг катта ҳажм мобил алоқа хизматлари (3881,0 млрд.сўм); маълумотлар узатиш тармоғи, шу жумладан Интернет (1808,8 млрд.сўм); шаҳарлараро, халқаро телефон алоқаси хизматлари (911,1 млрд. сўм) эгаллайди.

Ўзбекистонда магистрал телекоммуникация транспорт тармоқлари кенгайтирилади. Бу ҳақда 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури таъкидланган.

Хусусан, амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Бунда «Ўзбектелеком» АК магистрал телекоммуникация тармоғи ўтказувчанлигини вилоят марказларигача 100 Гбит/с дан 400 Гбит/с гача, туман марказларигача 10 Гбит/с дан 100 Гбит/с гача ошириш чоралари кўрилмоқда.

Шунингдек, мобил алоқа тармоғи кенгайтирилади. Бу борада амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, бунда мобил алоқа тармоғини кенгайтириш мақсадида 1050 та GSM база станциялари ўрнатилади.

Бундан ташқари, кенг полосали маълумотлар узатиш тармоқлари ривожлантирилади - амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Бунда: 620 000 портли маълумотлар узатиш қурилмалари ўрнатилади; лойиҳани амалга ошириш натижасида аҳолига (Triple play) Интернет, IP ва видео телефония, IPTV, VPN ва бошқа турдаги замонавий хизматларни тақдим этиш имкониятлари кенгайтирилади

Оптик толали алоқа линиялари ҳам қурилади. Бу бўйича ишлаб чиқилган амалий чора-тадбирларда: 2 000 км оптик толали алоқа линияларини қурилади; лойиҳани амалга ошириш натижасида аҳолига сифатли кенг полосали телекоммуникация хизматлари кўрсатиш имконияти кенгайтирилади.

Мавзу бўйича қисқача хулосалар

1. Транспортнинг асосий вазифаси кенг аҳоли оммаси ҳамда миллий иқтисодиёт корхона ва ташкилотларининг транспорт хизматига бўлган барча талаб-эҳтиёжларини тула ва юқори сифат билан қондиришдан иборат.

2. Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш ва унинг жаҳон уюшмасига кириб бориши учун мукамал транспорт тизимига эга бўлиш керак. Турли хил транспорт воситалари саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчиларга ўз вақтида, исроф қилмасдан етказишда фаол иштирок этади. Аҳолини бир манзилдан иккинчи бир манзилга етказишда ҳам транспортнинг аҳамияти каттадир.

3. Транспорт ишлаб чиқариш тизимида муҳим ўрин тутиши билан бирга у ҳар қандай ҳудуд хўжалиги мажмуасининг зарурий ўрини бўлиб хизмат қилади. Унинг ривожини туфайли ҳудудларни иқтисодий жиҳатдан ихтисослаштириш мумкин.

4. Мамлакат транспорт тармоғи темир йул, автомобил, авиация, кувурлар ва дарё сув йулларидан иборат. Транспортнинг барча турлари ёрдамида Республикада хар йили халк хўжалиги учун зарур бўладиган турли-туман юклар ва йуловчилар ташилади.

5. Транспорт инфратузилмаси - транспорт тизимини ишлаши учун шарт-шароит яратадиган ва минтақа иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири бўлиб, ҳудудларнинг ҳудудий яхлитлигини ва унинг иқтисодий маконининг бирлигини таъминлайди. Шунинг учун транспорт инфратузилмасини ривожлантириш минтақада иқтисодий ўсишнинг инновацион моделини амалга ошириш ва аҳолининг ҳаёт сифатини яхшилаш учун зарур шартидир.

6. Мамлакатимиз учун замонавий ва ривожланган транспорт инфратузилмаси ҳақиқатан ҳам келажакка йўл десак ҳеч қандай муболага бўлмайди. Бу иқтисодий ўсиш ва иқтисодиётни инновацион ривожланиш йўлига сифатли ўтиш учун стратегик аҳамиятга эга. Минтақавий ва халқаро ҳамкорликнинг янги имкониятлари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Транспорт йўлаклари ва интеграциялашган транспорт марказларини фаол ривожлантириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Шубҳасиз, транспорт инфратузилмасини ривожлантирмасдан туриб, иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин эмас.

7. Ўзбекистонда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, ҳаётнинг барча жавҳаларида инновацион усуллар билан боғлиқ бўлган юксак салоҳиятли лойиҳаларни амалга ошириш бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда республикамиз АКТ соҳасидаги энг жадал ривожланаётган мамлакат сифатида тан олинган.

Назорат саволлари

1. Транспорт тизимининг аҳамияти ва вазифаларини ёритиб беринг?
2. Транспорт соҳасидаги давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш мақсад ва вазифаларини баён қилиб беринг?
3. Транспорт инфратузилмасининг мазмун ва моҳиятини тушунтириб беринг?

4. Минтақада темир йўл коммуникацияси ривожланиш босичлари ва истиқболлари тўғрисида тушунча беринг?
5. Минтақада темир йўллардан фойдаланишнинг иқтисодий афзалликлари нималарда иборат?
6. Минтақада автомобил йўллар қурилиши унинг иқтисодий аҳамиятини кўрсаткичлар асосида изоҳлаб беринг?
7. Ўзбекистон ҳаво йўллари ривожланиши, ҳозирги ҳолати ва истиқболлари ҳақида тушунчаларингизни баён қилинг?
8. Минтақада магистрал қувурлар ва улардан фойдаланиш самарадорлиги тўғрисида нималарни биласиз?
9. Минтақада темир йўллар тизимини ислоҳ этишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
10. Минтақада бошқарув тизимида ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишга нималар киради?

9-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ РЕСПУБЛИКА, МИНТАҚА, ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИ ЎРТАСИДАГИ ВАКОЛАТЛАРНИ ТАҚСИМЛАШ МЕХАНИЗМИ

Режа:

9.1. Давлат ҳокимиятининг турли поғоналари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг вазифалари ва тамойиллари ва заруриятлари

9.2. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулияти ҳамда мустақиллигини янада ошириш

9.3. Ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш, маъмурий ислохотларни давом эттириш ва давлат бошқарувида замонавий менежмент усулларини кенг қўллаш

Таянч тушунча ва иборалар: давлат бошқаруви, минтақавий бошқарув, маҳаллий бошқарув, ваколатлар, маҳаллий ҳокимият органлари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, кўчмас мулк бозори, ижро органлари, стратегик режа, мотивация, ахборот алмашинув тизими, номарказлаштириш, менежмент.

9.1. Давлат ҳокимиятининг турли поғоналари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг вазифалари ва тамойиллари ва заруриятлари

Турли миқёсдаги ҳокимият органларининг фаолиятини мувофиқлаштирмай, иқтисодий ривожланган давлат қуриш, жамиятда сиёсий ва ижтимоий барқарорликка эришиш мушкул. «Давлат бошқаруви», «Минтақавий бошқарув» ва «Маҳаллий бошқарув» атамалари мураккаб тизимни (давлат бошқарув фаолиятининг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлари мажмуи)ни ташкил этадики, одатда, бошқарув мақсадлари, вазифалари, принциплари, вазифалари, усуллари, шакллари, субъектлари ва объектлари мазкур тизимнинг асосий унсурлари ҳисобланади.

Ўзбекистонда Республикаси минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни ўзаро манфаатли асосда тақсимлаш зарурати - маҳаллий тузилмалар фаолиятининг қуйидаги муҳим муаммолари билан белгиланади:

а) маҳаллий тузилмалар ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;

б) давлат мулкни республика, минтақа ва маҳаллий мулкларга тақсимлаш;

в) маҳаллий мулкнинг барча шакллари муҳофаза қилиш механизмини ишлаб чиқиш;

г) маҳаллий тузилмаларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, минимал бюджет билан таъминлаш нормативлари асосида белгиланадиган маҳаллий бюджетларнинг минимал зарур харажатларини қоплаш учун даромад манбаларини мустаҳкамлаш йўли билан маҳаллий бюджетларнинг минимал миқдорини таъминлаш;

д) маҳаллий тузилмалар иқтисодий фаолиятининг барқарор норматив-ҳуқуқий негизини таъминлаш;

е) мамлакатдаги маҳаллий тузилмаларнинг негизини ташкил этувчи маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш қуйи органларининг мустақил фаолиятини таъминлаш;

ж) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг суд тартибида ҳимояланишга бўлган конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

з) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг давлат ҳокимият органлари томонидан қабул қилинган қарорлар натижасида юзага келган қўшимча харажатларнинг қопланиши билан боғлиқ конституциявий ҳуқуқини таъминлаш;

и) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари берилган алоҳида давлат ваколатларини амалга оширишлари учун зарур моддий ва молиявий ресурсларнинг берилишини таъминлаш;

к) ҳуқуқнинг комплекс соҳаси сифатида маҳаллий ҳуқуқни шакллантириш, маҳаллий қурилиш ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш соҳасида қонунчилик фаолиятини такомиллаштириш стратегиясини ишлаб чиқиш.

Маҳаллий бошқарув органларига давлат томонидан кафолатлар бериш ҳамда давлат ҳокимияти ва минтақа бошқарув органлари томонидан маҳаллий ҳокимият органларига оид қонун ҳужжатларига риоя қилиниши ва маҳаллий бошқарув соҳасида амалда бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижро этилишини таъминлаш республика, минтақа ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни самарали тақсимлашнинг муҳим шартидир.

Ўзбекистонда республика минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг қуйидаги асосий тамойилларига асосланади:

- давлат, минтақавий ва маҳаллий сиёсат мақсадлари, йўналишлари, вазифалари ҳамда ваколатларини тақсимлаш механизмларининг ягоналиги принципи;

- Республика, минтақа ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва алоқа ўрнатиш принципи;

- маҳаллий ислохотни амалга оширишнинг турли босқичларида давлат сиёсатининг ворисийлигини таъминлаш принципи;

- маҳаллий бошқарув органларининг ваколатларига давлат ҳокимияти юқори органларининг аралашмаслиги принципи ва ҳ.к.

Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни янада аниқ тақсимлаш давлат ҳокимиятининг мазкур бўғинларини бошқариш механизмнинг самарадорлигини ошириш, ҳар

бирининг мустақиллигини кенгайтириш, муайян ваколатлар уларни мумкин қадар самарали амалга оширишга қодир ҳокимият органлари зиммасига юкланиши учун тегишли ҳудудларнинг ўзига хос (географик, иқтисодий, демографик, этник ва ҳ.к.) хусусиятларини эътиборга олишни табақалаштириш имконини беради.

Республика, минтақавий ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш жараёнининг ҳозирги ҳолати

Ўзбекистонда республика маҳаллий хўжалик амалиёти жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, маҳаллий ҳокимият органлари томонидан конституциявий ваколатларни амалга оширишнинг қуйидаги самарали шакллари қўллашни назарда тутди:

1) маҳаллий бошқарув органларига маҳаллий аҳамиятга молик қуйидаги масалаларни мустақил ҳал қилиши учун шарт-шароитлар яратиш:

а) маҳаллий мулкка, шу жумладан ерга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш;

б) маҳаллий бюджетларни шакллантириш, тасдиқлаш ва ижро этиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларни белгилаш;

в) жамоат тартибини сақлаш билан боқлиқ чора-тадбирлар мажмуини амалга ошириш;

г) фуқароларнинг: турар жойга эга бўлиш; соғлиғини сақлаш; тиббий ёрдам олиш; билим олиш ҳуқуқларини таъминлаш учун шароитлар яратиш;

д) солиқ ва бюджет ислохотлари доирасида маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг молиявий-иқтисодий негизини шакллантиришни ниҳоясига етказиш, авваламбор, қуйидагилар ҳисобига бюджет ва солиқларни тартибга солиш тизимини такомиллаштириш:

е) Ўзбекистон Республикаси субъектларининг бирлаштирилган бюджетларга йўналтирилувчи республика бюджети маблағларини қайта тақсимлаш, маҳаллий тузилмаларнинг ваколатлари жумласига киритилган масалаларни ҳал қилиш учун мазкур тузилмаларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш;

ж) давлат ҳокимияти органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўзаро ҳамкорлиги, шу жумладан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига бериладиган алоҳида давлат ваколатларининг амалга оширилиши ва давлатнинг минимал ижтимоий стандартларини белгилаш принципларини ишлаб чиқиш;

з) маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш молиявий-иқтисодий негизининг муҳим таркибий қисми – маҳаллий мулкни фаол шакллантириш;

к) кўчмас мулк бозорини ривожлантириш ва аҳоли даромадларини жалб этиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес вакилларининг иштирокини таъминлайдиган инвестиция сиёсатини амалга ошириш;

л) тадбиркорликни ривожлантириш, маҳаллий табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг аҳолини зарур маҳсулотлар билан таъминлаш ва улар хизматлар кўрсатиш фаолиятини мувофиқлаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

м) республика, минтақавий, маҳаллий давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида ваколатларни ҳамда тегишли моддий ва молиявий ресурсларни тақсимлаш;

н) маҳаллий бошқарув ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув органларининг Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига риоя қилишлари устидан самарали давлат назорати тизимини шакллантириш;

о) минтақа, республика ва халқаро миқёсда ўзаро ҳамкорлик учун шарт-шароитлар яратиш;

п) маҳаллий бошқарув органларининг фаолиятини давлат томонидан илмий-услубий, ташкилий-услубий ва ахборот билан қўллаб-қувватлаш;

р) маҳаллий ҳокимият органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида ишлаш учун кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва кадрларнинг малакасини ошириш самарали давлат тизимини ташкил этиш

Давлатнинг ваколатларни тақсимлаш муаммоларини ҳал қилиш борасидаги фаолияти маҳаллий бошқарувни янада ривожлантириш, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган кучли демократик давлат қуришнинг

зарур шарти сифатида маҳаллий бошқарувнинг самарадорлиги, роли ва мақомини оширишга йўналтирилган давлат бошқаруви соҳасидаги ягона давлат сиёсати доирасида амалга оширилиши лозим.

Мазкур мақсадга эришиш учун республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни тақсимлаш соҳасидаги сиёсат:

- фуқароларнинг маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришни амалга ошириш конституциявий ҳуқуқларини рўёбга чиқариш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз фаолиятига давлат томонидан кафолат берилишини назарда тутувчи конституциявий ваколатларни амалга ошириш учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Умуман, ўзаро алоқаларнинг йўналиш ва тамойиллари универсал хусусиятга эга, чунки улар давлат ҳокимиятининг нафақат ижро этувчи, балки бошқа органларининг ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўзаро алоқа усуллари ҳисобланади. Бошқарув алоқаларининг асосий турлари жумласига қуйидагилар киради:

- ваколатларни тақсимлаш;
- ваколатларни ўзаро ўтказиш (бериш);
- маҳаллий ҳокимият органларига кўмаклашиш (давлат томонидан қўллаб-қувватлаш);
- турли бошқарув бўғинлари ўртасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш;
- турли ҳокимият органларининг фаолияти устидан давлат назоратини ўрнатиш.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган республика, минтақавий ва маҳаллий органларнинг ўзаро муносабатлари тамойилларини умумлаштириб, минтақавий бошқарув органлари юқорида зикр этилган мақсадларга эришиш учун қўллашлари мумкин бўлган, қонун ҳужжатлари ва ҳуқуқий назоратнинг табиатига зид келмайдиган қуйидаги назорат шакллари ажратиш мумкин:

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг меъёрий ҳужжатларини рўйхатдан ўтказиш (маҳаллий тузилмаларнинг уставлари, уларни рўйхатдан ўтказиш тартиби);

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларини мувофиқлаштириш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларини тасдиқлаш;

- маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи (мансабдор шахс) ваколатларини тўхтатиш;

9.2. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулияти ҳамда мустақиллигини янада ошириш

Мамлакатимиздаги бугунги ҳолат, маҳаллий бошқарувни тубдан ислоҳ қилиш зарурлигини кўрсатмоқда. «Ўзбекистон Республикасида маъмурий ислохотлар концепцияси» қабул қилиниши ҳам бу борадаги аҳвол нечоғлик жиддийлигидан далолатдир.

Концепцияда маҳаллий бошқарувдаги асосий субъект – ижро органлари фаолияти ислохотларни тўлиқ рўёбга чиқаришга, қўйилган вазифаларни амалга оширишга тўсқинлик қилаётгани эътироф этилди ва бу борадаги камчиликлар, уларни бартараф этиш чоралари белгиланди.

Давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида, давлат бошқарувини марказлаштиришдан воз кечиш зарурлиги таъкидланиб, кўпгина ваколатларни марказдан ҳудудий органларга ўтказилиши зарурлиги, бунинг учун туман, шаҳар, вилоят ҳокимликларида, инвестицияларни фаол жалб этиш бўйича ҳоким ўринбосарлари лавозими жорий этилгани маълум қилинган эди.

Шунингдек, ҳудудий бошқарув органлари раҳбарлик лавозимига тайинлаш ваколоти ҳокимларга ўтказилгани, номарказлаштириш натижаси сифатида кўрсатилди.

Маҳаллий ижро ҳокимияти раҳбарларининг масъулиятини кучайтириш, ҳокимнинг вакиллик органларига бошчилик қилиш фаолиятига барҳам бериш учун қўйилган муҳим қадамлардан бири сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 17 августдаги «Тошкент шаҳрида бошқарувнинг алоҳида тартибини жорий этиш бўйича ҳуқуқий эксперимент тўғрисида»ги фармонини кўрсатиш мумкин.

Фармонда Тошкент шаҳар ва унинг таркибидаги туманлар ҳокимликлари бошқарув аппаратлари негизида ҳоким девонларини тузиш, Тошкент шаҳар ҳокимлиги ҳузуридаги кўплаб комиссия, кенгаш ва бошқаларни тугатиш орқали ҳоким ўринбосарларининг ваколат ва масъулиятини кучайтириш каби чора-тадбирлар назарда тутилди.

Ўзбекистон Президентининг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида, замонавий оқилона бошқарув тизимини жорий этиш вазифасини қўяр экан, маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулиятини қайта кўриб чиқиш, уларнинг мустақамлигини янада ошириш, давлат бошқаруви соҳасида ижобий натижа бераётган экспериментни бошқа ҳудудларда ҳам жорий этиш заруратлиги таъкидланди.

Маҳаллий давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти ва таркибий тузилмаларининг жорий ҳолати. Тадқиқотлар ҳамда мутахассис ва экспертлар билан суҳбатлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги 1993 йил 2 сентябрдаги қонун нормалари эскирган ва ҳозирги замон талабларига мос келмайди. шунингдек, бу ҳужжат маҳаллий бошқарувни ҳозирги замон талаблари даражасида ташкил этиш ва ташкилий механизмларини яратишга имкон бермайди.

Маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида тизимли камчиликлар сифатида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

- Маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида қонун ва қонуности ҳужжатлари, ички тартиб-қоидалар асосида иш юритиш ўрнига, юқоридан кўрсатма бериш тартиби шакллланган;

- ҳокимликларда ҳужжат алмашинуви эскирган тизим асосида олиб борилмоқда. Ҳокимлар, ижро ҳокимияти тизимида, бошқарувда асосий роль ўйнайдиган ҳоким ўринбосарларини танлаш, лавозимга тайинлашда мустақил эмас.

- Бошқарув органлари юқоридан кўплаб вазифалар юклангани боис ўзларининг функционал вазифаларини тўлиқ бажариш имкониятидан маҳрум бўлмоқда. Ҳокимлик аппаратида вазифалар тақсимооти қониқарли даражада йўлга қўйилмаган (ҳатто айрим туманларда ҳуқуқий асослари мавжуд эмас).

- Ҳокимликда ходимлар қўнимсизлиги мавжуд. ортиқча вазифаларнинг юкланиши, нормал дам олиш, ўз устида ишлаш, оиласи билан шуғулланиш учун етарли вақт мавжуд эмаслиги туфайли ходимлар ўз ишларидан манмун эмас (бошқача айтганда, уларга мотивация етишмайди). Моддий манфаатдорлик паст даражада (асосан қўйи лавозимдаги ходимларда).

Бу эса иш сифатига таъсир қилмай қолмайди, албатта.

2018 йил 12 сентябрь ҳолатига кўра, Тошкент шаҳар Мирзо Улуғбек, Шайхонтоҳур, Олмазор туманлари ва Тошкент вилоятининг Бўка, Наманган вилоятининг Косонсой, Сурхондарё вилоятининг Музрабод, Қашқадарё вилоятининг Қарши, Миришкор туманлари ҳокимликлари фаолиятини ўрганиш, Қорақалпоғистон Республикаси шаҳар ва туманлари, вилоятлар, Тошкент шаҳри ҳокимлари ўринбосарлари, вилоят ташкилий-назорат гуруҳи раҳбари ва туман ҳокимлари учун «Бошқарув маҳорати» бўйича ташкил этилган тренинглар натижасида қўйидаги муаммо ва камчиликлар аниқланди:⁴⁷

1. Туман ҳокимликлари фаолияти аниқ режага асосланмай ташкил этилмоқда. Тузилган «йўл харита»ларидаги вазифалар ва муаммолар шошилинич ҳамда фавқулодда шакллантирилган бўлиб, уларни амалда бажариш муддати ва сифати талаб даражасида эмас. Жумладан:

---

⁴⁷ Д. Раҳимова, О. Хусанов. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулиятини қайта кўриб чиқиш ҳамда мустақиллигини янада ошириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган Илмий-оммабоп қўлланма. Тошкент «Маънавият» 2019 й.

– топшириқларни муҳим ва номуҳимга ажратиш ҳамда шу асосда устуворликларни аниқлаш, мақсадларни белгилаш малакаси сушт;

– ваколатларни узатиш ва топшириқларни тақсимлаш кўникмалари шаклланмаганлиги;

– режадаги ишлар ўрнига кўплаб режалаштирилмаган топшириқларнинг берилиши ва бажарилиши туфайли ҳокимларда режаларни кераксиз деб ҳисоблаш кўникмаси шаклланиб қолгани;

– вилоят ҳокими ўринбосарлари ва туман ҳокимлари томонидан иш юкламасини тақсимлашда ижро учун кетадиган вақтнинг нотўғри белгиланиши натижасида ишлар сифатсиз бажарилмоқда;

– ҳокимлар аксарият ҳолларда кундалик ишларни бажарганлиги боис, ҳудудларни ривожлантиришнинг истиқболдаги ва муаммоларни ҳал қилишнинг стратегик режаларини ишлаб чиқишга етарли даражада эътибор қаратмасликлари кузатилди.

Ҳокимликларда ҳужжатлар билан ишлашнинг эскирган тизими амалда бўлиб, бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Ўрганиш натижасида барча ҳокимликларда электрон ҳужжат алмашинув тизимидан фойдаланиш паст даражада ташкил этилгани аниқланди (масалан, Сурхондарё вилояти, Музработ туманида топшириқлар ижросини таъминлашда электрон ҳужжат айланиш тизими мавжуд эмас). Ҳокимликларнинг ҳозир ишлаб турган электрон ҳужжат алмашинув тизимида ҳужжатларнинг ижроси ва топшириқларни назорат қилиш ҳамда мониторингини олиб бориш элементлари шакллантирилмаган. Замонавий тўлиқ электронлаштирилган ахборот алмашинув тизимини жорий этишга туманларнинг молиявий имкониятлари етмайди. Ҳужжат алмашинув тизимида қўл меҳнатининг улуши катта бўлиб, баъзи туман ҳокимликларида ҳужжатларни ижро этиш интизомига риоя этилмайди.

2. Ҳокимликлар ходимларининг сони келиб тушаётган мурожаатларни кўриб чиқиш ва юқоридан топшириқ ҳамда вазифаларни бажариш учун етарли эмас. Ҳоким ва унинг ўринбосарлари фаолияти, асосан, мурожаатлар

билан ишлашга қаратилмоқда. Масалан, шайхонтоҳур тумани ҳокимига 2018 йилнинг биринчи ярмида 976 та, ўринбосарларига эса 1239 та мурожаат, Наманган вилояти косонсой тумани ҳокимлигига эса жами 2601 та мурожаат, Қашқадарё вилояти Қарши тумани ҳокимлигига 262 та топшириқ ва жисмоний ва юридик шахслардан 1081 та мурожаат, Сурхондарё вилояти Музработ тумани ҳокимлигига 6917 та мурожаат ва топшириқлар келиб тушган. Бундан ташқари ҳокимга пухта ўйланмаган топшириқларнинг берилиши ҳам учрайди. Тошкент вилояти Бўка туман ҳокими тажрибаси ўрганилганда ҳокимиятнинг юқоридан бериладиган топшириқлар ижросини таъминлашга асосий эътибор қаратишга объектив сабабларга кўра имкони йўқлиги аниқланди. Туман ҳокимининг биринчи ўринбосари мисолида кўрилса, унга кунига ўртача 20 га яқин ёзма топшириқ берилади. Барча ҳокимликларда топшириқларнинг юқори сифатда ва ўз вақтида бажарилишига қуйидаги омиллар салбий таъсир кўрсатаётгани аниқланди: – баъзи топшириқлар кечикиб келгани учун ўз вақтида ижроси таъминланмайди; – мазкур топшириқларнинг ҳаммасини бир вақтда бажариш учун ходимлар сони чекланган; – топшириқларни бажаришда ҳокимиятда ишлаётган кадрларнинг салоҳияти етарли эмас; – баъзи топшириқларни бажаришда ваколатлар етарли даражада эмас;

– аксарият ҳолларда топшириқларга тегишли давлат бошқаруви органлари томонидан бажариш имконсиз бўлган муддатлар қўйилади ва у бевосита ижрочига етиб келишида бир қатор босқичлардан ўтади (юқори давлат органлари вилоят ҳокимиятига, у ерда девондан рўйхатдан ўтиб раҳбарга виза учун юборилади, раҳбар виза қўйиб, масалани тегишлилигига қараб ўринбосарга чиқаради, тегишли вилоят ҳокимининг ўринбосари уни туман ва шаҳар ҳокимликларига ижро учун юборади, тегишли туман ва шаҳар ҳокимлигининг девонхонасида рўйхатдан ўтгач, тегишли ҳокимга киритилади, ҳоким масалага бевосита масъул бўлган тегишли ўринбосарига чиқаради, ўринбосари масалани тегишли ташкилотга чиқаради). Бу эса юқоридан берилётган топшириқларнинг ўз вақтида бажарилишига салбий

таъсир кўрсатади. Бўка тумани ҳокимлигида 7 та ўринбосар бўлиб, ҳар биттасида биттадан мутахассис фаолият олиб бормоқда. Юқоридан берилаётган топшириқларни самарали бажариш учун штат етарли эмас. натижада, баъзи топшириқларнинг ижроси бажарилмасдан қолади ёки жуда паст сифатда бажарилади.

3. Ҳоким ва унинг ўринбосарларига кўплаб функция ва вазифалар юкланган. Масалан, Мирзо Улуғбек тумани ҳокими, унинг ўринбосарлари, ташкилий назорат гуруҳининг раҳбари ва вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияси котибига 510 та дан ортиқ функция ва вазифалар юклангани аниқланди. шулардан 256 таси бевосита уларнинг функционал мажбуриятлари бўлиб, қолган 204 таси юқори турувчи органларнинг протокол топшириқлари билан юклатилган. наманган вилояти қосонсой туман ҳокимининг жами бажараётган функциялари ва вазифаларининг сони 34 та, туман ҳокимининг ўринбосарлари ва ташкилий назорат гуруҳи раҳбарининг бажараётган функциялари ва вазифаларининг сони 240 та. Улардан бевосита 125 таси функционал мажбуриятлар, юқори ташкилотларнинг протокол топшириқлари билан юклатилган. Сурхондарё вилояти Музработ тумани ҳокими, унинг ўринбосарлари ва ташкилий назорат гуруҳи раҳбарининг жами бажараётган функциялари ва вазифаларининг сони 172 та, шундан юқори ташкилотларнинг протокол топшириқлари билан юклатилгани 44 тани ташкил этади. Ушбу ҳолат ҳоким ва унинг ўринбосарлари функция ва вазифаларини оптималлаштириш, уларни бажариш учун етарли меҳнат ресурслари билан таъминлашни тақазо қилади. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 22 декабрдаги ПҚ-2691-сон қароридан келиб чиқиб, туманларда ҳоким ўринбосарлари, ҳокимлик аппаратининг бошқа ходимларининг вазифа ва функциялари ягона ҳужжат шаклида қабул қилинмаганлиги сабаб бўлмоқда. Масалан, Тошкент шаҳрининг ўрганилган туманларида бундай ҳужжатлар қабул қилинмагани аниқланди (Шайхонтоҳур тумани бундан мустасно).

4. Ҳокимлик ходимларида ҳужжатлар билан ишлаш ва топшириқларни маҳаллий хусусиятга мослаштириш, ижрони самарали ташкил этиш, чет тилларини билиш ва шунга ўхшаш кўникма ҳамда билимлар етарли эмас. Айниқса чет эл инвесторларини жалб этишда ва улар билан мулоқат қилишда хорижий тилларни биладиган ходимларга эҳтиёж катта. шу билан бирга, ҳокимликда тартибсиз иш вақтининг мавжудлиги юқори салоҳиятли кадрларни жалб қилишга жиддий таъсир кўрсатмоқда. Масалан, Тошкент шаҳри туманларининг барчасида коммунал, қурилиш, коммуникация соҳасидаги мутахассисларга эҳтиёж катталиги сезилмоқда.

5. Баъзи топшириқларни бажариш учун ҳокимликларда ваколатлар камлиги панд бермоқда. Вазирлик ёки бошқа давлат бошқаруви органи ҳудудий тузилмасига тегишли бўлган топшириқ ёки функцияларни бажаришда йўл қўйилган камчиликлар учун ўша ташкилот раҳбарларига туман ҳокимининг тўғридан-тўғри чора қўллаш ваколати бўлмагани сабабли топшириқлар тўлиқ бажарилмай қолмоқда. Мисол тариқасида, қўшимча солиқ манбаларини аниқлаш ва солиқ базасини кўпайтиришга қаратилган топшириқни олайлик. Ҳудудда мазкур топшириқ ижросини таъминлашни туман ҳокимлиги туман солиқ инспекцияси зиммасига юклайди, бироқ инспекция ушбу топшириқни бажаришда камчиликка йўл қўйса, унинг раҳбарига ҳокимият тўғридан тўғри ҳеч қандай таъсир чорасини қўллай олмайди. Бу эса ўз навбатида берилаётган топшириқларнинг самарали ижросини таъминлашга тўсиқ бўлмоқда. шунингдек, инвесторларни жалб этиш ва улар учун инфратузилмани ташкил этиш борасида ҳам ҳокимликларнинг етарлича ваколати мавжуд эмас.

6. Ҳокимликлар фаолиятида қарорлар қабул қилиш амалиёти ҳам яхши йўлга қўйилмаган. Юқорида айтилган тренинглар натижасида ҳокимликлар томонидан қарорлар қабул қилишда қуйидагилар маълум бўлди:

– қарорларнинг стратегик аҳамияти ҳисобга олинади, бироқ амалиётга жорий этиш масаласи эътибордан четда қолаверади;

– туман миқёсидаги муаммоларнинг ҳал қилинишида мураккаб марказлашган тизим мавжуд бўлиб, муаммоларни ҳал қилишда «туман ҳокимлиги – вилоят ҳокимлиги – вазирлик ва идоралар» ҳамкорлиги тизими тўғри йўлга қўйилмаган;

– вилоят ва туман ҳокимликларида «номарказлаштиришга оид муносабатлар алгоритми» ишлаб чиқилмаган;

– туман ҳокимлари томонидан умумий мазмундаги ва бир хил ечимга асосланган (шаблон), ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда қарорлар қабул қилиниши одатий ҳолга айланган;

– қарор лойиҳасини манфаатдор ташкилотларга келишиш учун юбориш амалиёти йўлга қўйилмаган, шунингдек, вазифаларни тўғри тақсимлаш, уларнинг ижроси, молиявий манбалар билан таъминлаш ва назорат қилиш фаолияти инобатга олинмайди;

– вилоят ва туманлар ҳокимликларининг веб-сайтларини юритиш ва уларнинг инвесторлар учун жозибadorлигини ошириш хусусидаги кўникмалар шаклланмаган. шунингдек, ҳокимликларда юридик хизмат қониқарли даражада ташкил этилган деб бўлмайди. Қабул қилинган қарорларнинг ҳуқуқий экспертизаси ва уларнинг қонунчиликка мос келиши талаб даражасида эмас. Мисол тариқасида, 2018 йил саккиз ойи натижасига кўра, Тошкент вилояти прокуратураси томонидан вилоятдаги туман ва шаҳар ҳокимлари қарорларини бекор қилиш юзасидан 325 та протест келтирилган. Ҳаракатлар стратегиясининг бешта устувор йўналиши орасида «Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари» аҳамияти жиҳатидан етакчи бўлиб, унинг муваффақиятли амалга оширилиши қолган тўртта йўналишни амалга оширишга тўғридан-тўғри таъсир қилади. Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришда – давлат бошқарувини марказлаштиришдан чиқариш кўрсатмаси алоҳида аҳамиятга эга. Ҳақиқатан ҳам ҳозирги кунда давлат бошқаруви марказлашган бўлиб, бу маҳаллий давлат бошқарув ролининг пасайишига олиб келган, натижада маҳаллий бошқарув органларининг мустақиллиги чегараланган, бу эса

уларнинг масъулиятсизлигини келтириб чиқарган. Мазкур омиллардан келиб чиқиб, маҳаллий давлат ва бошқарув органлари фаолияти ва таркибий тузилмаларини такомиллаштириш бўйича қуйидаги таклиф ва мулоҳазаларни билдириш мумкин: «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги қонунни қайта ишлаб чиқиш, унда ўтказилаётган экспериментлар натижаларидан фойдаланиш ва қонун лойиҳасини кенг муҳокамадан ўтказиб қабул қилиш;

«Маъмурий ислохотлар концепцияси»да кўрсатилган камчиликларни бартараф этиш чора-тадбирлари ҳақида «йўл харитаси»ни ишлаб чиқиш, концепцияда белгиланган вазифаларни бажаришни кечиктирмаслик, айниқса «номарказлаштириш» жараёнини пухта ўтказиш; маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолияти очиклиги (шаффофлиги)га эришиш, жамоатчилик назоратининг самарали усулларини жорий қилиш, уларни амалга ошириш механизмларини яратиш; Халқ депутатлари кенгашларининг фаолиятини жонлантириш, депутатлар фаоллигини ошириш, бунинг учун уларни рағбатлантириш чораларини кўриш, манфаатдорликни таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

9.3. Ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш, маъмурий ислохотларни давом эттириш ва давлат бошқарувида замонавий менежмент усулларини кенг қўллаш

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси 2018 йилда «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» Давлат дастури доирасида амалга оширилган ишлар ва 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифаларига бағишланди. Бу эса Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта

устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясидан белгиланган вазифалар билан бевосита боғлиқдир.

Ҳаракатлар стратегиясида биринчи марта давлат бошқарувини ислоҳ қилиш давлат хизмати институтини ривожлантириш билан боғлиқ ҳолда олиб борилиши белгиланди.

Чунки, айнан давлат ислоҳотларни амалга оширади ва молиялаштиради. Давлат бошқарувида давлат хизматини узлуксиз такомиллаштирмасдан туриб ислоҳотларни муваффақиятли амалга ошириш мумкин эмас.

Мурожаатномада Ҳукумат ва унинг таркибига кирувчи вазирлик ҳамда идоралар фаолиятини оптималлаштириш ва такомиллаштириш, иш самарадорлигини ошириш, раҳбар кадрларнинг шахсий жавобгарлиги ва масъулиятини кучайтириш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш ва ижросини таъминлаш вазифаларига алоҳида эътибор қаратилди.

Маълумки, жамият тараққиёти кўп жиҳатдан ҳокимиятни тўғри ташкил қилишга, бошқарувда энг самарали воситалардан фойдаланишга боғлиқ. Бу борада мамлакатимиз раҳбарияти томонидан ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш орқали унинг ваколатлари, масъулияти ва давлат тизимидаги мавқеини ошириш бўйича ислоҳотларни изчил амалга оширишга устувор аҳамият қаратилгани бежиз эмас. Унга кўра Ҳукумат комплекслари таркибига кирувчи вазирлик ва компания раҳбарлари иқтисодиёт ва ижтимоий соҳадаги муаммоларни чуқур таҳлил қилишлари ва жойлардаги ҳақиқий аҳволни ўрганишга эътиборни кучайтиришлари зарур. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 сентябрдаги ПФ-5185-сон Фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислоҳотлар концепциясида ҳам етарли баён этилган.

Жумладан, мазкур концепцияда давлат бошқарувини марказлаштиришдан чиқариш, давлат хизматлари кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш, давлат ва ҳудудий ривожланиш дастурларини шакллантиришда ҳудудий ижро этувчи ҳокимият органларининг

ташаббускорлигини ошириш ҳамда ролини кучайтириш, давлат хизматчиларининг касбий тайёргарлик, моддий ва ижтимоий таъминот даражасини ошириш, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий имкониятлари, роли ва жавобгарлигини кенгайтириш, маҳаллий давлат ҳокимияти тизимини ташкил этишда ҳокимиятлар бўлиниши принципининг амалга оширилишини таъминлаш каби долзарб вазифалар белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномасида билдирган фикрларидан келиб чиқиб, маҳаллий ижро ҳокимияти органларида очикликка асосланган, замонавий менежмент усулларини кенг қўллаш, унинг самарали усулларини хориж тажрибасига қиёслаш асосида таклиф ва тавсиялар бериш зарур.

Ҳозирги даврда Вазирлик ва идоралар бошқарувида менежментнинг иқтисодий, ташкилий-фармойиш, ижтимоий-психологик усуллари етакчи ўрин тутмоқда. Бошқарувнинг иқтисодий усуллари халққа иқтисодий манфаатлар орқали таъсир кўрсатади. Иқтисодий усуллар иқтисодий таъсир воситалари йиғиндисидан (наrx, кредит, бизнес-режа, фойда, солиқлар, иш ҳақи, иқтисодий рағбатлантириш ва ҳ.к.), иборатдир. шундай қилиб, менежментнинг иқтисодий усуллари жуда кенг имкониятларга эга бўлиб, улар моҳирона ва ўз вақтида ташкилий-фармойиш, ижтимоий-психологик ва ҳуқуқий усуллар билан қўшиб олиб борилган тақдирда яхши натижаларга эришишга имконият яратади.

Менежментнинг ташкилий-фармойиш усули ҳудудларни, ташкилот ва идораларни бошқаришга турли ташкилий-фармойиш усулларини қўллаш билан характерланади. Менежментнинг ташкилий-фармойиш усуллари иқтисодий усулларни тўлдириб, бозор иқтисодиёти қонунлари, ҳуқуқий актларни ҳисобга олиш ва бажаришга асосланади.

Давлат махсус тузилган бошқарув ташкилотлари воситасида бошқариладиган тизимга маъмурий ва ташкилий жиҳатдан таъсир ўтказади. Ҳар бир буйруқ ёки фармойишда қандай вазифа бажарилиши, қачон бажарилиши кераклиги белгиланади. Таъсир этишнинг фармойиш усули

ташкилий таъсирга нисбатан унинг бажарилишини назорат қилишни кўпроқ талаб этади.

Менежментнинг ижтимоий-психологик усуллари – бу ишлаб чиқарувчи ва айрим шахсларга уларнинг ижтимоий эҳтиёжлари ва психологик хусусиятларига таъсир этиш билан бошқариш воситасидир. Бошқарувнинг ижтимоий-психологик усуллари кўллаш корхонада юз бераётган ижтимоий ҳодисаларни чуқур ўрганиш, ходимлар кайфиятига таъсир этувчи психологик омилларни билишни талаб этади.

Ижтимоий психология гуруҳ ва омма психологиясининг хусусиятлари, уларнинг шахс онги ва хулқига таъсири, кишилар фаолиятини рағбатлантирувчи омиллар, кайфият, ижтимоий фикрни шакллантирувчи омилларни тадқиқ этади. шахс психологияси олий нерв фаолияти турлари ва инсон темпераменти, характери, шахснинг иродаси, қобилияти, ҳиссиёти, хотираси, англаш ва ҳис этиш қобилиятини ўрганса, меҳнат психологияси меҳнат фаолиятлари, жумладан, раҳбар ва мутахассислар (касбий хусусият ва қобилиятлари, кадрларни ўқитиш усуллари, иш ва дам олиш тартиби, кадрларни танлаш ва баҳолаш усуллари, меҳнат жараёнининг психологик жиҳатлари) фаолиятини тадқиқ этади.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Республика, минтақавий ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида ваколатларни янада аниқ тақсимлаш давлат ҳокимиятининг мазкур бўғинларини бошқариш механизмининг самарадорлигини ошириш, ҳар бирининг мустақиллигини кенгайтириш, муайян ваколатлар уларни мумкин қадар самарали амалга оширишга хизмат қилади.

2. Давлатнинг ваколатларни тақсимлаш муаммоларини ҳал қилиш борасидаги фаолияти маҳаллий бошқарувни янада ривожлантириш, иқтисодий ва ижтимоий ривожланган кучли демократик давлат қуришнинг зарур шарти сифатида маҳаллий бошқарувнинг самарадорлиги, роли ва мақомини оширишга йўналтирилган давлат бошқаруви соҳасидаги ягона давлат сиёсати доирасида амалга оширилади.

3. Мамлакатимиздаги бугунги ҳолат, маҳаллий бошқарувни тубдан ислоҳ қилиш зарурлигини кўрсатмоқда. «Ўзбекистон Республикасида маъмурий ислоҳотлар концепцияси» қабул қилиниши ҳам бу борадаги аҳвол нечоғлик жиддийлигидан далолатдир. Концепцияда маҳаллий бошқарувдаги асосий субъект – ижро органлари фаолияти ислоҳотларни тўлиқ рўёбга чиқаришга, қўйилган вазифаларни амалга оширишга тўсқинлик қилаётгани эътироф этилди ва бу борадаги камчиликлар, уларни бартараф этиш чоралари белгиланди.

4. Ҳокимликларда ҳужжатлар билан ишлашнинг эскирган тизими амалда бўлиб, бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Ўрганиш натижасида барча ҳокимликларда электрон ҳужжат алмашинув тизимидан фойдаланиш паст даражада ташкил этилгани паст даражада. Замонавий тўлиқ электронлаштирилган ахборот алмашинув тизимини жорий этишга туманларнинг молиявий имкониятлари етмайди. Ҳужжат алмашинув тизимида қўл меҳнатининг улуши катта бўлиб, баъзи туман ҳокимликларида ҳужжатларни ижро этиш интизомига риоя этилмайди.

5. Маълумки, жамият тараққиёти кўп жиҳатдан ҳокимиятни тўғри ташкил қилишга, бошқарувда энг самарали воситалардан фойдаланишга боғлиқ. Бу борада мамлакатимиз раҳбарияти томонидан ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш орқали унинг ваколатлари, масъулияти ва давлат тизимидаги мавқеини ошириш бўйича ислоҳотларни изчил амалга оширишга устувор аҳамият қаратилган.

Назорат саволлари

1. Маҳаллий ҳокимият органлари томонидан конституциявий ваколатларни амалга оширишнинг қандай самарали шакллари биласиз?

2. Ҳокимликларда ходимлар қўнимсизлиги мавжудлиги сабаблари нимада ва буни бартараф этиш учун қандай амалий ишлар қилиш керак?

3. Ҳокимликларда ҳужжатлар билан ишлашда эскирган тизимидан воз кечиб, барча ҳокимликларда электрон ҳужжат алмашинув тизимидан

фойдаланишни тўлиқ жорий этишга нималар тўсиқ бўлаяпти деб ҳисоблайсиз?

4. Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳокимликлар фаолиятида қарорлар қабул қилиш амалиётида йўл қўйилаётган хато ва камчиликлар нималарада кўринади?

5. Мамлакатимизда қабул қилинган «Маъмурий ислоҳотлар концепцияси»нинг мазмун моҳиятини тушунтириб беринг?

6. Давлат бошқарувини марказлаштиришдан чиқариш, давлат хизматлари кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш зарурияти нимада?

7. Менежментнинг ижтимоий-психологик усуллари деганда нимани тушунасиз?

10-МАВЗУ: МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ

Режа:

10.1. Минтақавий сиёсат: концепцияси, турлари, объектлари, субъектлари, амалга ошириш механизмлари

10.2. Хорижий мамлакатларда минтақавий сиёсатнинг хусусиятлари

10.3. Ўзбекистонда минтақавий сиёсатни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Таянч тушунча ва иборалар: минтақавий сиёсат, ягона иқтисодий макон, депрессия, ихтисослаштириш, агломерация, эркин савдо зона, божхона иттифоқи, умумий бозор, интеграция, аграр сиёсат, ишлаб чиқариш кучлари, иқтисодий самарадорлик, таҳлил, корпорация, урбанизация, депрессия, кичик саноат зоналари, маҳаллийлаштириш, экспорт, Обод кишлок, Обод маҳалла, электр энергия, саноатлаштириш.

10.1. Минтақавий сиёсат: концепция, турлари, объектлар, субъектлар, амалга ошириш механизми

Ҳар қандай минтақа ўзига хос хусусиятлар билан ажралиб турадиган ҳудуддир. Ўзига хос хусусиятлар бир мамлакатни, жаҳон минтақаларини (маданияти ва сивилизация, маданий ва тарихий, геосиёсий, халқаро сиёсий ва ҳоказо) ва мамлакатлар ичидаги ҳудудларни (ички ҳудудлар деб аталади) ўз ичига олган ҳудудларга эга.

Дунё каби ички минтақалар уларнинг ривожланиш шароитларининг тенгсизлиги каби хусусиятга эга.

Бу тенгсизлик турли омилларга боғлиқ: демографик, экологик, геосиёсий, ижтимоий-тарихий, ўтмишда мавжуд бўлган айрим муаммолар ва албатта, табиий ва иқлимий. Масалан, Ўзбекистон ҳудудларини 2/3 қисмини ташкил этадиган чўл ва саҳро ҳудудлари одамларнинг яшаш тарзи учун салбий табиий шароитларга эга. Ёки Тошкент шаҳрига туташ бўлган Тошкент вилояти потенциали мамлакатимизда жуда юқори баҳоланади.

Минтақага хос бўлган шароитлар тенгсизлиги иқтисодий ривожланиш даражаси, аҳолининг сифати, аҳолининг турмуш даражаси бошқача эканлиги билан белгиланади. Бу ўз конституциялари билан эълон қилинган энг кам миқдордаги давлатлар ҳудудида ҳам ҳамма жойда бир хил қўлланилади.

Ички минтақаларни ривожлантириш учун шароитлар тенгсизлиги давлат минтақавий сиёсатининг объектив асосидир.

Давлатнинг минтақавий сиёсати - мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик ривожланишини давлат, минтақалар ва минтақалар ўртасидаги ўзаро муносабатларни акс эттирадиган кенг кўламли, минтақавий жиҳатдан бошқариш учун фаолият доираси ҳисобланади.

Одатда, минтақавий сиёсатнинг қуйидаги турлари фарқланади: иқтисодий, ижтимоий, демографик, экологик, илмий-техникавий.

Минтақавий сиёсат - ишлаб чиқариш кучларини янада оқилона тақсимлашга, алоҳида ҳудудлар ривожланишидаги фарқларни бартараф этишга ёрдам берадиган қонунчилик, маъмурий ва экологик тадбирлар тизими. Яъни, охир-оқибат, минтақавий ривожланишда мувозанатни таъминлаш, ҳудудий номутаносибликни бартараф этиш асосий мақсад қилиб олинади. Ушбу мақсад минтақавий сиёсатда муайян мувозанатни сақлашни талаб қилади: марказлаштириш ва марказсизлаштириш, давлатчилик ва автоном, табиий фарқлар ва тартибга солиш.

Ҳудудий ривожланишни тартибга солиш турли даражаларда - маҳаллий, минтақавий ва давлат томонидан амалга оширилади. Ҳозирги вақтда минтақавий сиёсатнинг давлатлараро даражасини (масалан, Европа Иттифоқи) ажратиш учун барча асослар мавжуд.

Минтақавий сиёсатнинг объекти сифатида минтақа, аниқроғи, ижтимоий-иқтисодий минтақалар тушунилади. Ушбу сиёсат асосан ижтимоий-иқтисодий хусусиятдаги ҳудудий фарқларни юмшатишга қаратилган. Минтақавий объектларни бошқариш орқали уларнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий, пул-кредит, молиявий ва бошқа соҳаларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилиши мумкин.

Минтақавий сиёсат субъектлари маҳаллий, минтақавий, давлат, давлатлар даражасида махсус ваколатга эга органлардир.

Минтақавий сиёсатнинг воситалари ҳар хил: молиявий (ёрдам, имтиёзлар, жарималар ва бошқалар), маъмурий (рухсатнома ва тақиқлар), инфратузилма (биринчи навбатда йўлларни қуриш).

Минтақавий сиёсат механизмлари ҳам ҳар хил. Ушбу сиёсат ҳудудларда ресурсларини тақсимлаш яъни биринчи навбатда, молиявий (махсус), турли хил махсус дастурлар (муаммолар, мақсадлар) орқали амалга оширилади.

Ҳудудий жиҳатдан фарқлар деярли барча мамлакатлар учун кенг тарқалган. Бироқ, минтақавий сиёсатнинг мақсад ва вазифалари шунингдек унинг шакллари ва усуллари ҳудудларга тўлалигича мос келаверамайди ва жуда кенг чегараларда ўзгариб туради.

Шунга қарамай, амалда деярли барча мамлакатларда умумий мақсадлар мавжуд. Бу борада рус олимлари Ю.Н. Гладкий и А.И. Чистобаев қуйидаги вазифаларни алоҳида таъкидлайди:

- ягона иқтисодий маконни яратиш ва мустаҳкамлаш ҳамда давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва ташкилий асосларини таъминлаш;
- минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун шарт-шароитларнинг нисбий тарзда тақсимланиши;
- давлатлар учун алоҳида стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудудларни устивор ривожланиши;
- табиий ресурслардан максимал даражада фойдаланиш, шу жумладан ресурслар, ҳудудларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш;
- атроф-муҳитни ифлосланишининг олдини олиш, ҳудудларни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқалар.

10.2. Хорижий мамлакатларда минтақавий сиёсатнинг хусусиятлари

Ғарб мамлакатларида минтақавий сиёсатнинг асосий мақсади мамлакатнинг айрим минтақалари ўртасидаги энг кескин ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликларни бартараф этишдир.

Ғарб давлатларининг замонавий минтақавий сиёсатида одатда тўртта асосий йўналиш мавжуд.

Биринчи йўналиш ривожланишдан орқада қолган ҳудудларни кўтаришдир. Улар одатда аграр ёки минерал-ҳом ашёга асосланган қолоқ ижтимоий инфратузилма, таълим ва маданиятнинг заиф ривожланиши билан тавсифланадиган ҳудудлардир. Масалан Франциянинг жануби-ғарбий ҳудудлари, Италиянинг жанубида, Швецияда, Финляндияда, Норвегияда - шимолий ҳудудларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бироқ Ғарбий давлатларнинг ривожланмаган ҳудудларида вазият ўзгаришсиз қолаётганини таъкидлаш лозим. Бу мамлакатларнинг фаол минтақавий сиёсати объектлари бўлган Франция ва Италия аграр ҳудудларида яхшироқ ўзгаришлар юз беради. Аммо бу жуда заиф табиий шароитдаги шимолий ҳудудларда юз бермаяпти.

Иккинчи йўналиш - бу депрессияланган ҳудудларни «реанимация» қилиш. Улар орасида, одатда, Германияда Рур ва Саарни, Франциядаги Эльзасни, Белгиядаги Валлонияни, Буюк Британиядаги Уэлсни ва бошқаларни киритиш мумкин. Ўтмишда ривожланишнинг юқори даражаси кўрсатган бу ҳудудлар йирик кўмир-металлургия марказлари эди. Йигирманчи асрнинг охирида. «депрессия» белгилари кимёвий, ёғочга ихтисослаштирилган ҳудудларга хос бўлиб қолди.

Ушбу ва бошқа шунга ўхшаш ҳудудларда илмга асосланган саноатни, бизнесни ривожлантиришни, рекреатив ривожлантириш, бўшаб қолган ишчи кучининг бошқа минтақаларга кўчиб кетишини рағбатлантириш натижалари ўз натижаларини берди: улар собиқ инқирозга ўхшаш ҳудудларга

ўхшамайди. Шунга қарамай иқтисодий ҳаётни қайта тиклаш вазифалари ҳали кун тартибидан олиб ташланмаган.

Учинчи йўналиш, хусусан, пойтахтда шаҳарлашиш агломерацияларнинг ўсиб бораётганини ўз ичига олади. Бу йўналиш аслида янги эмас, саноат агломерацияларининг назоратиз ўсиши маҳаллий ҳокимият ва жамият ўртасида доимо ташвиш уйғотди. Афсуски, шаҳарларда саноат ва инсон ресурслари концентрациясига қарши курашиш учун ҳеч қандай чора кўрилмади. Шунга қарамай шаҳар агломерациясининг гипертрофияланган ўсиши билан боғлиқ ижобий тажриба мавжуд. Аввало Франция тажрибасида бу Парижнинг ўсишини чеклаш уни ва атроф-муҳит ўртасидаги ҳудудий фарқларни бартараф этиш вазифаси узок вақтдан бери биринчи ўринда турадиган муаммолардан биридир.

Минтақавий сиёсатнинг *тўртинчи йўналиши* - янги ресурслар майдонларини ривожлантиришдан иборат.

Интеграцион жараёнларни ўрганишда иқтисодчилар эркин савдо зонаси, божхона иттифоқи, умумий бозор, иқтисодий бирлик ва тўлиқ интеграция каби интеграцион ассоциацияларни алоҳида ажратиб кўрсатади. Ҳозиргача фақат битта интеграция иттифоқи дунёда белгиланган тўртинчи ва қисман бешинчи турдаги мезонларга жавоб беради ҳалос. Бу Европа Иттифоқи (ЕИ) - ҳудудий ижтимоий-иқтисодий интеграциясининг классик версияси бўлиб, унда барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни давлатлараро тартибга солиш тизими яратилган ва унинг ҳудудий сиёсати амалга оширилмоқда.

Европа Иттифоқи анъанавий равишда «бой» Шимол, «камбағал» жануб, «маргинал қатлам» га бўлинади. Сўнгги пайтларда «марказ» (ядро) ва «атроф-муҳит» тушунчаси Европа Иттифоқи мамлакатларига нисбатан тобора кўпроқ қўлланилмоқда. «Марказ» Англия, Белгия, Нидерландия, Люксембург, Франциянинг катта қисми ва Германияни, Австрияни ва Шимолий Италияни ўз ичига олади. «Ривожланиши паст» ҳудудларга - Ирландия, Шимолий Ирландия (Улстер), Шотландия, Уелс, жануби-ғарбий Франция, асосан Испаниянинг, Португалия, Италия, Грециянинг аграр

худудлари ҳамда Финляндия, Швециянинг айрим шимолий худудларини киритиш мумкин.

Кўплаб Европа Иттифоқи расмий ҳужжатлари фақат айрим мамлакатлар эмас балки уларнинг минтақалари интеграция жараёнида алоҳида ўринни эгаллашини таъкидлайди. Ҳозирги вақтда ушбу минтақаларнинг аксарияти Европа Иттифоқининг олий органлари билан тўғридан-тўғри алоқаларни йўлга қўйиб ўзларининг марказий ҳукуматларини айланиб ўтмоқда.

Европа Иттифоқининг минтақавий сиёсатининг асосий мақсади - алоҳида минтақалар ўртасидаги ривожланишдаги узилишларни камайтириш орқали миллий иқтисодиётларни бирлаштиришдан иборат.

Асосий мақсадга мувофиқ, Европа Иттифоқининг ҳужжатларида аниқ мақсадлар қўйилди:

- тузилмавий қайта қуриш ва қолоқ худудларга амалий ёрдам бериш;
- юқори ишсизлик даражаси ва ишлаб чиқариш даражасини пасайиши билан саноатдаги депрессия майдонларини таркибий ўзгартишларни амалга ошириш ва уларнинг ривожлантиришга кўмаклашиш;
- узоқ муддатли ишсизликка қарши кураш;
- ёшларни иш ҳаётига жалб қилишни рағбатлантириш;
- аграр сиёсатни илгари суриш, шу жумладан қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган тармоқларни ривожлантириш;
- аҳоли зичлиги жуда кам бўлган ЕИ минтақаларини ривожлантириш.

Европа Иттифоқи тизимида минтақавий сиёсат мақсадларини амалга ошириш учун юқори даражали органлар яратилди.

Улар орасида: - Европа жамияти комиссиялари тизимидаги Минтақавий сиёсат бош бошқармаси ва Европа парламентида тегишли комиссия;

- Минтақалар қўмитаси (1993 йилда тузилган, унда худудий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг 200 дан ортиқ вакиллари);
- Европа Минтақалари Уюшмаси.

- Европа минтақавий ривожланиш жамғармаси (минтақавий ривожланиш учун маблағлар ажратадиган Европа Иттифоқи молия институтларининг асосий қисми).

1990 йиллар охирида минтақавий сиёсатни амалга ошириш учун Европа Иттифоқи бюджетининг 1/3 қисмидан кўпроғини ташкил этди.

Европа Иттифоқида минтақавий сиёсатнинг аниқ мақсадли дастурлари, субдастурлар, лойиҳалар орқали амалга оширилади.

Алоҳида шаҳарларни реконструкция қилиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, муҳофаа конвенциялари корхоналарини ривожлантириш, аёллар ва ёшларни ишлаб чиқаришга ўқитиш ва қайта тайёрлаш, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш каби дастурлар ишлаб чиқилиб амалга оширилмоқда.

ЕИ мамлакатларининг минтақавий сиёсати доимий ислоҳотлар билан такомиллаштирилиб борилмоқда. Иттифоқ бюджети мамлакатлардан ажратиладиган маблағлардан ташкил топади. Аммо уларнинг самарадорлиги сарфланган харажатлардан паст. Яъни, Европа Иттифоқида бой минтақалар «камбағал» минтақаларни субсидиялашади. Бироқ, Европа мамлакатлари бу мақсадга эришишда - барқарорлик, келажакдаги интеграциядан келадиган фойда - бунга лойиқ деб ҳисоблайдилар.

10.3. Ўзбекистонда минтақавий сиёсатни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Айни вақтда мамлакатимиз босиб ўтган тараққиёт йўлининг чуқур таҳлили, бугунги кунда жаҳон бозори конъюнктураси кескин ўзгариб, глобаллашув шароитида рақобат тобора кучайиб бораётгани давлатимизни янада барқарор ва жадал суръатлар билан ривожлантириш учун мутлақо янгича ёндашув ҳамда тамойилларни ишлаб чиқиш ва рўёбга чиқаришни тақозо этмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган

«2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»нинг 3-устувор йўналишида иқтисодий янада ривожлантириш ва либераллаштиришга йўналтирилган - макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш ва юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш, миллий иқтисодийнинг рақобатбардошлигини ошириш, қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш, иқтисодий давлат иштирокини камайтириш бўйича институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш, ҳудудлар, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ҳолда ижтимоий-иқтисодий тараққий эттириш, инвестициявий муҳитни яхшилаш орқали мамлакатимиз иқтисодий тармоқлари ва ҳудудларига хорижий сармояларни фаол жалб этиш устувор вазифа сифатида белилаб қўйилган⁴⁸.

Глобаллашув ва кўп укладли иқтисодий шароитида иқтисодий тизимларнинг ривожланишининг ҳудудий жиҳатлари ўрни минтақавий ривожланишдаги ижтимоий-иқтисодий мувозанатдан келиб чиқадиган макроиқтисодий ва мега даражасида ўсиб бормоқда. Бир томондан, глобаллашиш - ресурсларни самарали ишлатиш ва жамият эҳтиёжларини максимал даражада қондириш учун турли мамлакатларнинг ҳаракатларини (сармоя, меҳнат, табиий ва ҳоказо) бирлаштирувчи жараён, бу эса халқаро эксплуатацияга олиб келадиган ресурсларнинг беғараз ҳаракатини англатади.

Бундан ташқари, ушбу ресурслардан максимал даражада фойдаланишни таъминлайдиган мега-корпорациялар корпорацияларнинг миқёсига катта таъсир кўрсатади. Кўплаб мамлакатлар ҳудудларида гипер-урбанизация, марказлаштирилган тенденциялар, атроф-муҳит муаммолари, депрессия

---

⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”

шароитида ишлаб чиқариш ва ишсизликнинг ўсиши минтақавий ривожланишни бошқаришга илмий асосланган ёндашувни талаб қилади.

Замонавий минтақавий иқтисодий сиёсат саноат корхоналари жойлашган жойни, аввало, муайян ҳудуднинг барқарор афзалликларини ҳисобга олган ҳолда (ҳудудий харажатлар, меҳнат, аҳоли пунктларини тўплаш, инфратузилманинг мавжудлиги, хизмат кўрсатиш ва тарқатиш ҳудудлари ва бошқалар) ҳисобга олиниши керак.

Даромадни максимал даражада ошириш учун микроэкономик омилларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш харажатларини минималлаштириш заруриятини келтириб чиқаради.

Шу билан бирга тармоқлар ва ташқи савдонинг барча зарур ресурслар билан ўзаро муносабатини ҳисобга олиш керак. Ҳар бир иқтисодий ҳудуд минтақалараро рақобат туфайли ўз чегаралари билан бир хил бозор бўлиши керак. Айрим изоляция қилинган саноат корхонасини эмас, балки бир-бирига боғлиқ бўлган корхоналарни ҳисобга олиш керак. Бу назарий йўналиш ўзгармайдиган нархларни, ижара, талаб ва таклиф функцияларини ва динамиканинг элементларини ҳисобга олган ҳолда даромадларни максимал даражада ошириш учун харажатларни минималлаштириш (нафақат транспорт, балки ишлаб чиқариш) билан ҳам тавсифланади. Ҳудудий иқтисодий мувозанат моделлари асосида жойлаштиришнинг умумий назариясини яратиш зарурияти юзага келади.

Ўзбекистонда минтақавий сиёсат, биринчи навбатда, минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тартибга солиш, минтақавий фарқларни камайтиришга қаратилган. Ушбу сиёсатни амалга ошириш воситаларига қуйидагилар киради: маҳаллий бюджетларни молиялаштиришнинг мавжуд тизими, давлат мақсадли ижтимоий дастурлари, давлатнинг инвестиция сиёсати, кам ривожланган, меҳнат ресурслари ортиқча ҳудудларга йўналтирилган шунингдек, янги транспорт коммуникациялари, ҳудудий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини яратиш.

Кўп укладли иқтисодиёт шароитида бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришда иқтисодий ислохотларни илмий асослаш зарур.

Замонавий хўжалик бошқаруви шароитида иқтисодий ривожланиш ҳудудий жиҳатлари ҳисобга олишни талаб қилади.

Радикал иқтисодий ислохотларни илмий асослаш учун минтақавий иқтисодиёт алоҳида аҳамиятга эга. Бозор муносабатлари шароитида миллий иқтисодиётни ривожлантириш зарурияти иқтисодий ҳудудлар ўртасидаги тенгсизликларни келтириб чиқаради.

Ҳудудий депрессияга учраган иқтисодий ҳудудларда ишсизликнинг ошиши, ишлаб чиқаришдаги пасайиш, аҳолининг гипер-урбанизацияси ва жиддий экологик муаммоларга олиб келади.

Шунинг учун бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришни иқтисодий ва ижтимоий омилларни ҳисобга олган ҳолда ташкил этиш заруриятини келтириб чиқаради.

Иқтисодий минтақаларнинг ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ишлаб чиқариш кучларининг ишлаб чиқариш муносабатларига мувофиқлиги, иқтисодиётнинг ҳудудий тузилмасини ва умуман республикада иқтисодиётни ҳудудий ташкил қилишни яхшилашга ҳисса қўшиш билан стратегик позицияларни ривожлантиришни талаб қилади. Ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг иқтисодий ҳудудларида ривожланиши асосан давлатнинг иқтисодий сиёсатига боғлиқдир. Ўз навбатида эса, давлатнинг минтақавий сиёсати иқтисодий ҳудудлар сиёсати билан ўзаро боғлиқдир.

Республиканинг минтақавий сиёсати ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг миллий стратегиясининг ажралмас қисми бўлиб қуйидаги асосий йўналишларни қамраб олади:

- иқтисодий ривожланишнинг ҳудудий жиҳатларини ва минтақавий иқтисодий даражасини белгилаш;
- янги майдонларни, ресурсларни ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш;

- миллий иқтисодий масалаларни ҳал этишни таъминлаш;

- давлатнинг демографик ва аграр сиёсатини ҳисобга олган ҳолда минтақавий жиҳатдан минтақавий сиёсатни такомиллаштириш;

Минтақавий сиёсатнинг асосий вазифаси мамлакатнинг минтақавий сиёсатидан келиб чиқиши керак. Ушбу сиёсат қуйидаги элементлардан иборат бўлиши керак:

- иқтисодий ҳудуднинг ривожланмаган ҳудудларини ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш;

маҳаллий хом ашё базасида ишловчи янги саноат тармоқларини шакллантириш;

- иқтисодий ҳудудни ривожлантириш учун зарур ижтимоий-иқтисодий шароитларни таъминлаш;

Бундай ёндашув билан фақат иқтисодий ҳудудни ташкил этиш иқтисодийётни режалаштирилган ривожланишига эришиши мумкин.

Республикамизда миллий ва минтақавий сиёсати мунтазам равишда олиб борилмоқда ва албатта бу жуда муҳимдир.

Ўзбекистоннинг кенг ҳудуди мавжуд ва иқтисодий ҳудудлар табиий-географик, ижтимоий-демографик, иқтисодий табиат жиҳатидан фарқ қилади ва бу ҳар бир иқтисодий ҳудудга алоҳида ёндашишни талаб қилади.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидагиларни бажариш талаб этилади:

1. Ишлаб чиқаришнинг тармоқ тузилмаларини иқтисодий ислоҳ қилишда ҳар бир иқтисодий ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

2. Ҳудудлараро иқтисодий муносабатларни оптималлаштириш, мавжуд мувозанатларнинг, айниқса, иқтисодий аграр ҳудудларни қайта тиклаш йўли билан оптималлаштириш.

3. Шаҳар ва қишлоқ ҳаёти ўртасидаги ижтимоий зиддиятларни юмшатиш.

4. Табиий ва меҳнат ресурсларини янада тўлиқроқ ривожлантириш учун талаб ва таклифлар қонунчилигида ишлаб чиқаришни топиш ва ривожлантириш.

5. Иқтисодий ҳудудларнинг маҳаллий табиий ресурсларини ҳисобга олган ҳолда янги саноат лойиҳаларини илмий жиҳатдан оқилона ва оқилона жойлаштириш.

Замонавий шароитда минтақавий сиёсатнинг аҳамияти ошиб бормоқда. Бунинг сабаблари:

- иқтисодий ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятларига асосланган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда нафақат ички, балки ташқи омилларни ҳисобга олиш зарурлиги;

- ишлаб чиқариш ва иқтисодий тизимларни ислох қилишнинг мустақиллик ва номуносиблиги, иқтисодий ҳудудларни ҳам иқтисодий ҳудудларда, ҳам бутун мамлакат миқёсида парчаланиши;

иқтисодий ҳудудларни озиқ-овқат, хом-ашё, саноат ва техник мақсадларда етказиб беришга боғлиқлиги, яъни ўз-ўзини таъминлаш ва ўзини ўзи бошқаришнинг мавжуд чекланган имкониятлари Республиканинг иқтисодий ҳудудларида минтақавий сиёсатнинг асосий вазифаси шаҳарлардаги барча ижтимоий ва ижтимоий-маиший шароитларда шаҳар ҳаётининг кенг тараққиёти бўлиши керак қишлоқ аҳоли пунктларининг барча турларида.

Шундай қилиб, минтақавий сиёсатда диққат янги ҳудудларни қуриш ва ривожлантиришга эски ҳудудларнинг депрессив ҳолатини барқарорлаштиришга ва уларни бартараф этишга ўтишга тўғри келади. Бу ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилашга олиб келади⁴⁹.

Иқтисодий минтақада таркибий ўзгаришларни ўз вақтида амалга ошириш минтақаларда ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни, меҳнат бозорида аҳолини яхшилашни ва экспортни оширишга, жаҳон ва

---

⁴⁹ www.grandars.ru Особенности региональной политики.

ички нархларда фарқларни ва ташқи иқтисодий фаолиятда рағбатларни қўллашни таъминлайди.

Глобаллашув жараёнида иқтисодий тараққиётнинг ҳудудий жиҳатларининг роли ва аҳамияти ортиб бормоқда, капитал, меҳнат ва табиий ресурслардан самарали фойдаланиш ва жамият эҳтиёжларини максимал даражада қондириш учун турли мамлакатлар яқинлашмоқда.

Вилоят иқтисодиёти меҳнат ресурсларини, ҳудудий харажатларни, инфратузилмани ва сотишни ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқариш корхоналарининг жойлашган жойларини ҳисобга олиши, даромадни максимал даражада ошириш учун ишлаб чиқариш харажатларини минималлаштириш ва саноат ва ташқи савдо ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олиш зарур. Иқтисодий ҳудудлар ўз чегаралари билан бозор бўлиб, минтақалараро рақобатни шакллантириши керак.

Масалан, Ўзбекистонда минтақавий сиёсатнинг асосий мақсади минтақавий фарқларни камайтириш ва минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини камайтиришдир. Ушбу сиёсатни амалга ошириш учун муҳим воситалари қуйидагилардир:

- давлат мақсадли ижтимоий дастурлари;
- кам ривожланган ҳудудларга йўналтирилган давлат инвестиция сиёсати;
- янги транспорт коммуникацияларини яратиш;
- ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳудудий дастурлари

2008 йилдан буён мамлакатдаги таркибий ўзгаришларда минтақаларнинг роли сезиларли даражада ошди. Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳияти ва рақобатбардошлигини ошириш бўйича қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Илгари ишлаб чиқариш индивидуал марказларда тўпланган бўлса, ҳозирда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига ҳам алоҳида эътибор қаратилиб ушуб ҳудудларда ҳам ишлаб чиқариш босқичма-босқич кенгайиб бормоқда.

Ўзбекистонда ҳудудий ва саноат сиёсати доирасида амалга оширилган чора-тадбирлар туфайли 2003 йилдан буён ҳеч бир вилоят ЯИМ ўсиш

суръатларини пасайишига йўл қўймади. Хусусан, 2018 йилда 2017 йил билан солиштирганда 5,1%га ўсишга эришилди. Мақсадли минтақавий дастурларни амалга ошириш натижасида Қорақалпоғистон Республикаси, Наманган, Сурхондарё, Жиззах, Андижон ва Самарқанд вилоятларида жадал суръатларда ўсиш таъминланди.

Минтақавий сиёсатни амалга оширишда минтақаларнинг ривожланишини (худудлараро табақаланишни) иқтисодий ўсишнинг «нуқталари» ва «кутбларини» рағбатлантиришга асосланган поляризациялашган ривожланиш сиёсатига йўналтириш концепсиясига ўтади. Ушбу сиёсатнинг асосий воситалари эркин индустриал-иқтисодий зоналар (ЕИИЗ), эркин иқтисодий зоналар (ЕИЗ), кичик саноат зоналарини (КСЗ) яратиш, йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ва бошқаларни киритиш мумкин.

Илмий-техникавий тараққиёт ва давлатлараро ва минтақалараро рақобатнинг кучайиши шароитида Ўзбекистон Республикаси ва унинг худудларини илм-фан ва илғор технологиянинг ютуқларини ишлаб чиқаришга киритиш, рақобатбардошликни ошириш, турмуш даражасини ошириш жуда муҳимдир. Ушбу муаммони ҳал этишга кўмаклашадиган кенг кўламли чора-тадбирлар қаторида «Эркин иқтисодий зона» («Эркин иқтисодий зона») номи берилган махсус худудий тузилмаларга алоҳида ўрин берилмоқда. ЕИЗ – бу маҳаллий ва хорижий ишбилармонлар учун иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий, илмий-техникавий, илмий-техникавий, ташқи иқтисодий минтақада ва ва бошқа вазифаларни умуман мамлакатни иқтисодий ривожланишига ҳисса қўшадиган махсус, қулай иқтисодий шароитга эга чекланган худуддир (шаҳар ёки унинг бир қисми, денгиз порти, аэропорт ва ҳоказо).

Дунёнинг деярли барча мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда, эркин иқтисодий худудлар минтақавий сиёсатнинг самарали воситаси сифатида қўлланилади. Мамлакатимизда эркин иқтисодий зоналарга ажратилган стратегик мақсад ва вазифалар сифатида янги ва юқори

технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, экспортни кенгайтириш ва иқтисодий ривожланиш учун қулай шарт-шароитларни яратиш учун маҳаллий ва хорижий сармояларни жалб қилиш алоҳида ўрин тутди. Эркин иқтисодий зоналар республиканинг илмий-инновацион ва инвестиция сиёсатининг элементи ҳисобланиб, улар иқтисодиётни бошқаришнинг янги механизмларини, инновацион, ресурсларни тежайдиган, ижтимоий йўналтирилган хусусиятларини белгиловчи устувор тармоқлар ва соҳаларни ривожлантиришга инвестицияларни жалб этиш имкониятларини синаб кўришлари мумкин.

Сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг минтақавий сиёсатини амалга оширишнинг ўзига хос хусусияти минтақалараро фарқлашни «ихтисослаштирилган ривожланиш» моделига мослаштириш концепциясидан иборатдир. Асака ва Самарқанд шаҳарларидаги автомобил заводлари, Шўртан газ-кимё мажмуаси, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Навоий, Ангрен, Жиззах ва бошқа ЭИЗлар Ўзбекистонда жадал суръатларда ўсиб бораётган янги ҳудудларга айланди.

Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этилиши ва уларнинг истиқболли жиҳатлари. 2017 йил 3 майда фармацевтика маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган етти эркин иқтисодий зонада (ЭИЗ) мамлакатда ташкил этиш тўғрисида фармон имзоланди. ЭИЗ нинг иқлим шароитини ҳисобга олган ҳолда, Қорақалпоғистонда - «Нукус-фарм», Жиззах вилоятида «Зомин- фарм», Наманганда «Косонсой- фарм», Сирдарё вилоятида «Сирдарё- фарм», Сурхондарё вилоятида «Бойсун- фарм» ва Тошкент - «Бўстонлик- фарм» ва «Паркент- фарм» ташкил этилди.

Бугунги кунда 146 та маҳаллий фармацевтика корхонаси 2000 дан ортиқ дори воситаларини ишлаб чиқаради. 2016 йил якунларига кўра ушбу маҳсулотларнинг улуши бозорнинг 55 фоизини ташкил етди.

Глобал фармацевтика саноати томонидан ишлаб чиқарилган 8,5 минг доривор дориларнинг 6,3 мингтаси мамлакат эҳтиёжлари учун импорт қилинади. Чекловчи омил - фармацевтика корхоналарини хорижий хом ашё

ва материалларни олиб киришга боғлиқлиги. Халқаро тиббиёт амалиётида қўлланиладиган доривор ўсимликларнинг 350 номидан мамлакатда саноат ўсимликларида 71 турдаги ўсимликлар етиштирилади. Ушбу ҳажмлар талаб қилинадиган дори-дармонларни оммавий ишлаб чиқариш учун жуда кам. [3]

Мазкур фармонни амалга ошириш учун мамлакат ҳудудларида доривор ўсимликларнинг муайян турларини етиштириш, дори воситаларини қайта ишлаш ва ишлаб чиқариш учун саноат плантацияларини яратиш бўйича мақсадли дастурни ишлаб чиқиш ва бу ўз навбатида минтақаларнинг иқтисодий салоҳиятини оширишга олиб келади.

Ўтган давр мобайнида республиканинг барча минтақаларида қашшоқлик даражаси 2001 йилда 27,5% дан 2015 йилда 13,7% гача пасайиши таъминланди. Минтақаларда қашшоқликни янада камайтириш қайта ишлаш саноатини ривожлантириш билан боғлиқ лойиҳаларни амалга ошириш орқали таъминланади. Аҳоли жон бошига ЯИМнинг 2 баробар ўсишига реал иш ҳақининг икки баробар ўсиши ва даромадлар бўйича тенгсизликнинг камайиши кузатилди. Асосий тармоқларни ривожлантиришга қаратилган тизимли ислоҳотлар иқтисодий ўсишнинг барқарор юқори суръатларини таъминлаш ва аҳолининг фаровонлигини ошириш учун асос яратди.

Мамлакатимизда бу борада амалга оширилаётган ислоҳотларни изчилигини таъминлаш ҳамда Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 25 октябрда «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ги ПҚ-3356-сон Қарори қабул қилинди⁵⁰.

Унга кўра **эркин иқтисодий зона** (кейинги ўринларда ЭИЗ деб аталади) — минтақани жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва

---

⁵⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ги 2017 йил 25 октябрдаги ПҚ-3356-сон Қарори. Манбаа. Lex.uz.

чет эл капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этиш мақсадида тузиладиган, аниқ белгиланган маъмурий чегаралари ва алоҳида ҳуқуқий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуддир.

Эркин иқтисодий зона дирекцияси (кейинги ўринларда Дирекция деб аталади) — ЭИЗ фаолиятини тезкор бошқариш учун ташкил этиладиган давлат унитар корхонаси шаклидаги юридик шахс;

ЭИЗ инвестори — белгиланган тартибда танловдан ўтган ҳамда ЭИЗ ҳудудида инвестициялашни амалга оширадиган инвестиция фаолияти субъекти;

ЭИЗ ҳудудида инвестициялар — маъмурий кенгаш томонидан белгиланган тадбиркорлик фаолияти объектларига ЭИЗ қатнашчиси томонидан киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга бўлган ҳуқуқлар, шунингдек реинвестициялар;

ЭИЗ ҳудудида инвестициялаш тўғрисидаги битим (кейинги ўринларда инвестициялаш тўғрисидаги битим деб аталади) — Дирекция билан инвестор (инвесторлар) ўртасида тузиладиган, томонларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлигини белгилайдиган битим;

ЭИЗ хўжалик фаолияти қатнашчиси (кейинги ўринларда ЭИЗ қатнашчиси деб аталади) — белгиланган тартибда ЭИЗ ҳудудида рўйхатдан ўтказилган ва Дирекция томонидан ЭИЗ қатнашчилари реестрига киритилган хўжалик юритувчи субъект.

ЭИЗ фаолиятини тезкор бошқариш Дирекция томонидан амалга оширилади ва қуйидаги вазифаларни бажаради:

- ЭИЗ қатнашчиларини рўйхатдан ўтказди, шунингдек уларнинг реестрини олиб боради;

- инвесторлар билан ЭИЗ ҳудудида инвестициялаш тўғрисида битимлар, давлат мулкани «нол»га тенг харид қиймати бўйича сотиш тўғрисида ЭИЗ қатнашчилари билан шартномалар тузади;

- ЭИЗ ҳудудида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун хорижий ва маҳаллий инвесторларни қидиради ва жалб этади;

- ишлаб чиқилган ЭИЗ бош режаси ва Маъмурий кенгаш қарори билан маъқулланган инвестиция лойиҳаларини жойлаштиради;

- «ягона дарча» тамойили асосида муҳандислик-коммуникация инфратузилмаси тармоқларига уланиш учун зарур бўлган барча рухсатномаларни беришни ташкил этади;

- белгиланган тартибда танлаб олинган инвесторлар томонидан ўз зиммаларига қабул қилинган мажбуриятларнинг зарур тарзда бажарилишини тизимли назорат қилади, кейинчалик натижаларни Маъмурий кенгашга тақдим этади;

- ЭИЗ ҳудудида жойлашган давлат мулки бўлган кўчмас мулк объектларини ўзига берилган ваколатлар доирасида бошқаради;

- ЭИЗ ҳудудидаги лойиҳаларни ўз вақтида ишга тушириш ва корхоналарнинг тўхтовсиз фаолият юритишини таъминлаш билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда ЭИЗ қатнашчиларига кўмаклашади;

- ЭИЗни ривожлантириш дастурининг амалга оширилишини таъминлайди;

- экологик ҳолатнинг яхшиланиши устидан назоратни таъминлайди, шунингдек, ЭИЗ ҳудудида жойлашган тарихий-маданий бойликларнинг бут сақланиши учун жавоб беради;

- ЭИЗ фаолиятини бошқариш бўйича бошқа функцияларни амалга оширади.

ЭИЗ ҳудудида инвестиция лойиҳаларини жойлаштиришда қуйидагилар мажбурий мезонлар ҳисобланади:

- маҳаллийлаштириш лойиҳалари учун қонунчиликда ўрнатилган параметрларга мувофиқ импорт ўрнини босувчи, юқори технологияли ишлаб чиқаришни ташкил этиш;

- экспорт ҳажми ишлаб чиқариш фаолиятининг иккинчи йили камида 20 фоиз, учинчи ва кейинги йилларда 30 фоиздан кам бўлмаган даражада;

- маъмурий кенгашлар томонидан белгиланадиган даражада янги иш ўринлари ташкил қилиш, жумладан касаба уюшмалари Кенгаши

Федерацияси томонидан тақдим этиладиган ишсизлар рўйхат бўйича ишга қабул қилиш учун 10 фоизли квота ўрнатиш;

- ташкил этиладиган ташкилотнинг штатдаги ходимларини жалб этилган ходимлар умумий сонининг камида 95 фоизи миқдорда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тўлдириш, уларга тажриба орттиришдан ва малака оширишдан ўтиш имкониятини бериш.

ЭИЗ иштирокчиларига ер участкаларини ажратиш тартиб-тамоиллари 10.1-жадвал кўрсатилган⁵¹. Унга кўра Ер участкаси олиш учун ЭИЗ қатнашчиси Давлат хизматлари марказлари орқали ер участкаси ажратиш тўғрисидаги ариза билан почта орқали ёки шахсан бориб мурожаат этади.

Ўзбекистон Республикаси интерактив давлат хизматлари Ягона портали ёки Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари Ягона портали (кейинги ўринларда Ягона портал деб аталади) орқали юборилган аризалар тўғридан-тўғри тегишли шаҳар (туман) ҳокимлигига юборилади. Ер участкаси ажратиш тўғрисидаги аризада кўшимча ер участкасидан фойдаланишнинг мақсади, унинг жойлашган жойи ва ўлчамлари (зарур майдоннинг асоси), қурилиш ишлари бошланиши ва тугатилишининг тахминий муддати, юридик шахснинг реквизитлари ва почта манзили кўрсатилган бўлади.

Давлат хизматлари марказлари томонидан инвесторга аризасининг Давлат хизматлари марказига келиб тушишидан бошлаб то унга ер участкаси ажратиш тўғрисидаги тегишли қарор тақдим этилгунга қадар аризанинг кўриб чиқиш ҳолатини реал вақт режимида кузатиш имконияти таъминланади. Давлат корхонаси туман (шаҳар) ҳокимлиги томонидан ариза келиб тушган кундан бошлаб беш кун ичида ер участкаларини танлаш бўйича ҳужжатларни тайёрлайди ва ҳаказо.

---

⁵¹ Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига 3-ИЛОВА Эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига ер участкалари бериш тартиби тўғрисида НИЗОМ. Манбаа lex.uz.

10.1-жадвал. Эркин иқтисодий зоналар қатнашчиларига ер участкалари бериш СХЕМАСИ

Субъектлар	Механизм	Муддатлари
Инвестор	1. Ер участкаси олиш учун Давлат хизматлари марказига тегишли шаклда ер участкаси ажратиш тўғрисидаги аризани тўлдириб, почта орқали ёки шахсан бориб ёхуд Ўзбекистон Республикаси интерактив давлат хизматлари Ягона портали ёки Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари Ягона портали орқали мурожаат этади. 2. Энг кам ойлик иш ҳақининг бир баробари миқдорда аванс тўловини амалга оширади.	Хўжалик юритувчи субъект ЭИЗ катнашчиси сифатида рўйхатдан ўтган кундан бошлаб 1 иш кунда Аризани бериш кунда
Давлат хизматлари маркази	Аризани ер участкаси жойлашганлиги бўйича туман (шаҳар) ҳокимлигига юборади.	Ариза олинган кун
Туман (шаҳар) ҳокимликлари	1. Туман (шаҳар) архитектура ва қурилиш бошқармаси (бўлими)га ер участкалари танлаш бўйича ҳужжатларни тайёрлаш учун юборади. 2. Туман (шаҳар) ер тузиш ва қўчмас мулк кадастри давлат корхоналарига икки ёки ундан ортиқ туманлар ва вилоятлар ҳудудларида жойлашадиган объектларни ҳамда сўғориш иншоотларини, шунингдек, муҳандислик тармоқлари ва йўл-транспорт коммуникациялари қуриш учун ер участкаларини танлаш бўйича ҳужжатлар тайёрлаш учун аризани юборади.	Ариза олинган вақтдан бошлаб
Туман (шаҳар) ер тузиш ва қўчмас мулк кадастри давлат корхонаси (давлат корхоналари)	Ер участкасини танлаш бўйича ҳужжатларни тайёрлайди ва келишиш учун ваколатли ташкилотларга юборади.	Туман (шаҳар) ҳокимлиги томонидан ариза келиб тушган кундан бошлаб 5 кун давомда
Ваколатли ташкилотлар	Ер участкасини танлаш бўйича ҳужжатларни келишади.	4 кун давомда
Давлат корхоналари	1. Ер участкасини ажратиш бўйича ҳужжатларни ва ер участкасини ажратиш бўйича туман (шаҳар) ҳокими қарори лойиҳасини тайёрлайди. 2. Ер участкасини танлаш ва ажратиш бўйича ҳужжатларни туман (шаҳар) ҳокимига ер участкасини ажратиш тўғрисида қарор қабул қилиши учун юборади.	3 кун давомда
Туман (шаҳар) ҳокими	1. Ер участкасини ажратиш тўғрисида қарор қабул қилади ва уни ер участкасини ажратиш бўйича ҳужжатлар нусхалари билан барча давлат корхонасига ер участкасини ажратиш ва унинг чегарасини натуралга ўтказиш бўйича йиғмажилдди шакллантириш учун юборади.	2 кун давомда
Туман (шаҳар) ҳокими	Ер участкаси ажратиш тўғрисидаги қарорни куйидаги ҳужжатларни илова қилган ҳолда Давлат хизматлари марказига тақдим этади: ер участкаси чегараларини натуралга ўтказиш далолатномаси; ер участкасига ҳуқуқнинг давлат рўйхатидан ўтказилгани тўғрисидаги гувоҳнома; ер участкаси ажратиш бўйича йиғмажилд; ер участкасидан фойдаланиш туман (шаҳар) ҳокими имзолаган шартнома, унда ер участкасидан фойдаланиш шартлари, томонларнинг ерлардан фойдаланиш бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ер участкасига бўлган ҳуқуқ тўхтатиладиган ҳолатлар ва томонларнинг хоҳишига кўра бошқа масалалар кўрсатилади.	1 кун давомда
Давлат хизматлари маркази	Ер участкаси ажратиш тўғрисида туман (шаҳар) ҳокими қабул қилган қарор, шунингдек, ер участкасини танлаш ва ажратиш бўйича материалларни тайёрлаш, шунингдек, ер участкаси чегараларини натуралга қўчириш бўйича ишлар учун аризачининг тўлови зарурлиги тўғрисида инвесторни аризада кўрсатилган усулда хабардор қилади.	Ҳужжатлар келиб тушгандан бошлаб 1 иш соати ичида
Инвестор	Ер участкасини танлаш ва ажратиш бўйича ҳужжатларни тайёрлаш ҳамда ер участкаси чегарасини натуралга ўтказиш ишлари учун тўловни амалга оширади.	Давлат хизматлари марказининг билдиришномаси олинган кун

Юқори қайд қилиб ўтганимиздек, таркибий ислохотларни чуқурлаштириш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш барқарор ишлаб чиқаришни кенгайтиришга хизмат қилади. Кичик бизнесни ривожлантириш учун имтиёзлар тизимини яратиш натижасида ушбу секторнинг бандликдаги улуши 2001 йилдаги 51,8% дан 2018 йилда 79% гача ўсди. 2001-2018 йиллардаги иқтисодий ўсишнинг жадал суръатлари билан давлат бюджети таркибида ижтимоий харажатлар улуши 47,6% дан қарийиб 60 % гача ошди.

Таълим соҳасидаги асосий устувор йўналиш барча даражаларда сифатни яхшилаш ва аҳоли барча гуруҳлари учун тенг равишда таълим олиш имкониятини сақлаб қолишдан иборат. Келажак учун асосий вазифа нафақат билимли, балки ўзгарувчан шарт-шароитларга ва талабларга тез мослаша оладиган ижодкорларнинг шаклланиши ҳисобланади.

Ўзбекистон гендер тенглиги ва аёлларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтиришга кўмаклашади. Бошланғич ва ўрта таълимда гендер тенглиги сақланиб қолди. Бандлик таркибида аёллар улуши ортди. Давлат муассасаларида аёллар улуши сезиларли даражада ошди.

2002 йилдан 2018 йилгача бўлган даврда 5 ёшгача бўлган болалар орасида ўлим даражаси 2 баробарга қисқарди. 5 ёшгача бўлган болаларда ўлим ва ўлим кўрсаткичларининг ҳудудий фарқлари камайди. Барча ҳудудларда болаларнинг 99% дан кўпроғи иммунизация қилинади. Қишлоқ врачлик пунктларини модернизация қилиш, шошилиш тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш ва ихтисослаштирилган тиббий марказларни ташкил этиш чора-тадбирлари болалар ўлимини камайтиришга ёрдам берди. Барча ҳудудларда замонавий диагностика марказлари яратилди, зарур лаборатория ва диагностика ускуналари билан таъминланди. Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш тизимида моддий-техника базасини яхшилаш, антенатал кузатувларни қамраб олиш ва бошқалар туфайли оналар ўлими қисқартирилди.

Мамлакатимизда кенг кўламли бунёдкорлик ишларини барча ҳудудларда амалга ошириш орқали қишлоқ аҳолиси учун муносиб

шароитлар яратиш ва уларнинг турмуш маданиятини янада юксалтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 мартдаги ПФ-5386-сонли фармони билан «Обод қишлоқ» дастури ҳамда 2018 йил 29 мартдаги ПҚ-3630-сонли Президент Қарори билан «Обод қишлоқ» дастурини 2018 йилда амалга ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлари белгиланган эди.

Хусусан биргина 2018 йилда «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурлари доирасида 159 та тумандаги 416 та қишлоқда қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга оширилди. Мазкур қишлоқлардаги 142 минг якка ва мингдан ортиқ кўп қаватли уйлар, 3 минг километрлик йўлларда таъмирлаш ишлари, 2,5 минг километрлик электр тармоқлари, 2 минг километр сув тармоқлари тортилди ва таъмирланди, 2400 та бозорлар ва бошқа турдаги инфратузилма объектлари қуриб битказилди.

Бундан ташқари, 388 та умумий таълим мактаблари, 313 та мактабгача таълим муассасалари, 168 та тиббиёт муассасалари, 38 та маҳалла ва 55 та бошқа ижтимоий соҳа объектларида қурилиш ва таъмирлаш ишлари якунланди. «Обод қишлоқ» дастурининг амалга оширилиши учун зарур маблағларнинг 80 фоизини Давлат бюджети, давлат корхоналари маблағлари, шунингдек, жалб қилинган сармоялар ташкил қилган бўлса, қолган 20 фоизи тадбиркорлар маблағлари ва банк кредитларига тўғри келди.

Мамлакатимизни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясини изчил амалга ошириш ва муҳим ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўналишларини самарали ҳаракатга келтиришда шаҳарлар салмоқли ҳисса қўшмоқда. Юртимизнинг қадим тарихга эга бўлган ёки яқин ўтмишда ташкил этилган 30 дан ортиқ йирик шаҳарларида яшаётган меҳнатсевар аҳолининг самарали фаолияти туфайли ҳар йили ўрта ҳисобда жами саноат маҳсулотларининг 53,4 фоизи ишлаб чиқарилмоқда.

Мазкур салоҳиятдан оқилона фойдаланиш, хусусан тадбиркорликни жадал ривожлантириш, маҳаллий бюджетнинг даромад базасини кенгайтириш, замонавий инфратузилмани шакллантириш ва пировард

натижада аҳоли турмуш сифатини яхшилаш мақсадида «Обод маҳалла» дастури тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 27 июнда ПФ-5467-сон Фармони қабул қилинди.

«Обод маҳалла» дастури доирасида 2018 йилда ҳар бир шаҳарда камида 2та маҳаллада ободонлаштириш ишлари амалга оширилди, 2022 йилга қадар эса бу каби ишлар ҳар йили ҳар бир шаҳарнинг 3та ва ундан зиёд маҳалаларини қамраб олиши кўзда тутилган. Бунинг доирасида ичимлик суви қувурлари, электр қувватлари тармоқлари, газ қувурлари ва оқова тизимини қуриш, ётқизиш ва таъмирлаш, шунингдек, мавсумий сувлар сатҳини пасайтириш ишлари олиб борилади. Бундан ташқари, 5 минг 607 километр ичик йўллар ва 369 ижтимоий объектларни таъмирлаш, 969 бозор инфратузилмаси объектлари ва хизмат кўрсатиш пунктларини ташкил этиш кўзланган. Шу мақсадда маҳаллий ҳокимиятларда «Обод маҳалла» жамғармалари ташкил этилган. «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурлари доирасида мамлакатда амалга оширилаётган бу каби кенг кўламли ишлар борасида кенг жамоатчилик ва халқаро ҳамжамиятни хабардор қилишни, шунингдек, қишлоқ ҳудудларида аҳоли турмуш тарзини яхшилаш бўйича қўйилган вазифаларни амал ошириш учун хорижий тажриба ва халқаро молиявий институтлар маблағларини кенг кўламда жалб этилмоқда.

Шунингдек, қишлоқ хўжалигида ҳам самарали изчил ислоҳотлар давом эттирилмоқда. Хусусан, тупроқ ва сув ресурсларини бошқаришни яхшилаш натижасида 2002-2015 йилларда шўрланган ерларнинг улуши суғориладиган ерларнинг умумий майдонидан 54,2% дан 45% гача камайди.

Энергетика инфратузилмасини ривожлантириш ва энергия самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида энергия таъминоти яхшиланди ва иқтисодиётнинг энергия сарфи камайди.

Хусусан «Ўзбекенерго» акциядорлик компанияси Ўзбекистон Республикасида электр энергиясини ишлаб чиқарувчи ва йетказиб берувчи

асосий ишлаб чиқарувчилардан ҳисобланади ва республика иқтисодиёти ва аҳолиси учун электр энергияси учун эҳтиёжларини тўлиқ қондиради.

Иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида электро-энергетиканинг асосий мақсади - истеъмолчиларнинг электр энергиясига бўлган эҳтиёжларини қондириш, мавжуд электр станциялари ва тармоқларини модернизация қилиш ва реконструкция қилиш, юқори самарали энергия ишлаб чиқариш технологиялари асосида янги ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, электр энергиясини ўлчаш тизимини такомиллаштириш, ёқилғи-энергетика ресурсларини диверсификация қилишдир.

Электр энергетикасини ривожлантириш 2021 йилгача электр энергетикасининг барча соҳаларига таъсир кўрсатадиган 62 та инвестицион лойиҳани амалга оширишни назарда тутди, бу эса ўз навбатида тармоқ олдида қуйидаги вазифаларни қўяди:

Энергия ишлаб чиқариш технологияларини янада такомиллаштириш, табиий газдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, саноат маҳсулотларининг энергия сарфини камайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;

- мамлакат табиий сув оқимларининг гидроэнергетика ресурсларининг салмоқли салоҳиятини жадал ривожлантириш тенденциясини сақлаб қолиш;

- ноанъанавий қайта тикланадиган энергия манбалари (шамол ва қуёш электр станцияларини яратиш) ёрдамида ёқилғи-энергетика балансини янада диверсификация қилиш;

- энергия тизимининг барқарорлигини ошириш, саноат тармоқлари, аҳоли ва экспортга етказиб бериладиган энергия эҳтиёжларини қондириш мақсадида магистрал электр тармоқлари оптимал конфигурациясини шакллантириш;

- ягона энергия тизимининг барқарорлигини, истеъмолчиларга электр таъминотининг ишончлилигини ошириш ва мамлакатнинг энергия хавфсизлигини мустаҳкамлаш кабилар.

Шунингдек ушбу соҳада мавжуд ИЭСларни нафақат реконструкция, модернизация ва диверсификация қилиш балки мутлоқо янги корхоналарни барпо этилишига ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Хусусан Фарғона водийсини электр энергия билан тўлиқ таъминлаш имкониятига эга бўлган Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида янгитан бунёд этилаётган Иссиқлик электр станцияси Лойихада 450 МВт қувватга эга бўлган иккита блокли иссиқлик электр станциясини қуриш ва йилига 7 млрд. КВт / соат электр энергияси ишлаб чиқариш кўзда тутилган. Қурилиш даври уч йил, лойиха қиймати 1 миллиард доллардан зиёд бўлиб лойиха халқаро молия институтлари кредитлари, Ўзбекистон тикланиш ва тараққиёт фонди ва «Ўзбекэнерго» нинг ўз маблағлари ҳисобига молиялаштирилди.

Ўзбекистон ушбу соҳада самарали халқаро ҳамкорликни таъминлаш учун устувор ҳужжат сифатида «Атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар дастури» ни қабул қилди. Барқарор ривожланишни таъминлаш учун узоқ муддатли истиқболда ресурсларни тежовчи ўсиш моделига ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон кўплаб ривожланган мамлакатлар билан муваффақиятли ҳамкорлик қилмоқда. 2008-2015 йиллар даврида қабул қилинган грантларнинг йиллик ҳажми 3,3 баробар ошди. Жалб қилинган грантларнинг ЯИМга нисбати 0,3-0,4% ни ташкил этади. Грантларнинг ярмидан кўпи (57,3%) ижтимоий соҳага жалб қилинди. Имтиёзли кредит маблағларининг асосий қисми транспорт инфратузилмасини ривожлантиришда - 27,3% ни ташкил этди.

Ташқи савдо айланмасининг ўсиши, ташқи савдонинг товар ва географик структурасининг диверсификацияси таъминланди. Стратегик магистрал ва темир йўллар қурилди ва янгиланди. Транспорт инфратузилмасини ривожлантириш хорижий мамлакатлар бозорларига киришни кенгайтиришга ёрдам берди. Замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш имконияти сезиларли даражада кенгайди. Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш,

инновацияларни жорий этиш ва бошқа мамлакатлар билан тажриба алмашиш технология ва билимлардан фойдаланишни кенгайтиришга ёрдам берди.

Ўзбекистоннинг шаҳарларидан кичик шаҳар ва шаҳарлар (50 минг кишига яқин аҳолига эга) аҳолиси катта қисмини ташкил этади. Бугунги кунда улар умумий шаҳарларнинг 68 фоизини ташкил қилади, улар 8 миллионга яқин кишилар ёки республика аҳолисининг 25 фоизини ташкил қилади. Ҳисоб-китобларга кўра, демографик ўсиш ва урбанизация ставкаларини ҳисобга олган ҳолда, 2025 йилга келиб шаҳар аҳолиси 21,7 миллион кишига (жами аҳолисининг 65%) эга бўлиши мумкин, улардан 12,4 млн. киши кичик шаҳарлар ва шаҳарлардаги аҳоли пунктларига тўғри келади.

Ўзбекистоннинг ривожланишнинг ҳозирги босқичида, мамлакатнинг таркибий ўзгаришларида минтақаларнинг роли сезиларли даражада ортиб бораётганида, минтақавий сиёсатнинг анъанавий усулларида минтақанинг ривожланиш потенциалини максималлаштириш усулларига ўтишга тўғри келади. Бундай усуллардан бири минтақаларнинг саноат ўсишини тегишли ўсиш захиралари билан оширишдир. Саноатлаштириш сиёсатининг янги босқичи ишбилармонлик ва турмуш даражасини ошириш учун асос сифатида саноат соҳасида ҳамкорликни кенгайтириш ва юқори қўшимча қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўз ичига олади.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Давлатнинг минтақавий сиёсати - мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик ривожланишини давлат, минтақалар ва минтақалар ўртасидаги ўзаро муносабатларни акс эттирадиган кенг кўламли, минтақавий жиҳатдан бошқариш учун фаолият доираси ҳисобланади.

2. Минтақавий сиёсат - ишлаб чиқариш кучларини янада оқилона тақсимлашга, алоҳида ҳудудлар ривожланишидаги фарқларни бартараф этишга ёрдам берадиган қонунчилик, маъмурий ва экологик тадбирлар тизими. Яъни, охир-оқибат, минтақавий ривожланишда мувозанатни таъминлаш, ҳудудий номутаносибликни бартараф этиш асосий мақсад қилиб олинади. Ушбу мақсад минтақавий сиёсатда муайян мувозанатни сақлашни

талаб қилади: марказлаштириш ва марказсизлаштириш, давлатчилик ва автоном, табиий фарқлар ва тартибга солиш.

3. Замонавий минтақавий иқтисодий сиёсат саноат корхоналари жойлашган жойни, аввало, муайян ҳудуднинг барқарор афзалликларини ҳисобга олган ҳолда (ҳудудий харажатлар, меҳнат, аҳоли пунктларини тўплаш, инфратузилманинг мавжудлиги, хизмат кўрсатиш ва тарқатиш ҳудудлари ва бошқалар) ҳисобга олиниши керак.

Назорат саволлари

1. Минтақавий сиёсатнинг қайси турларини ажратиш кўрсатиш мумкин?
2. Минтақавий сиёсатнинг асосий мақсади нималардан иборат?
3. Хорижий мамлакатларда минтақавий сиёсатнинг хусусиятлари қандай?
3. Европа Иттифоқининг минтақавий сиёсатининг хусусиятлари қандай?
4. ЭИЗ иштирокчиларига ер участкаларини ажратиш тартибини тушунтириб беринг?
4. Мамлакатимизда энергетика инфратузилмасини ривожлантириш ва энергия самарадорлигини ошириш бўйича қандай лойиҳалар амалга оширилмоқда?
5. Ташқи савдонинг товар ва географик структурасининг диверсификацияси деганда нимани тушунасиш?

11-МАВЗУ. МИНТАҚАЛАР ТАРАҚҚИЁТИНИ ПРОГНОЗЛАШ ВА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Режа:

11.1. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлаш

11.2. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг воситалари

11.3. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини стратегик режалаштириш

11.4. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг таҳлили.

Таянч тушунчалар ва иборалар: прогнозлаш, демография, башоратлаш, меҳнат ресурслари баланси, концентрация, ихтисослашув, ишлаб чиқариш кооперацияси, турмуш даражаси, атроф муҳит.

11.1. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлаш

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш таҳлили ва прогнозлаш - минтақавий ривожланишни бошқариш бўйича ишларнинг бошланғич нуқтаси. Оддий прогноз асосида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари белгилаб олинди, минтақавий иқтисодий комплексни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирлар ва устуворликлар белгилаб олинди.

Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогноз қилиш - иқтисодиётнинг ва ижтимоий соҳанинг келажакдаги аҳволини прогнозлаш - иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг ажралмас қисми бўлиб, ҳудудий мажмуа ва унинг таркибий қисмларини ривожлантириш йўналишини белгилайди. Башоратли ҳисоб-китоблар натижалари давлат органлари томонидан ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари ва вазифаларини оқлаш, ҳукуматнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини ишлаб чиқиш ва асослаш, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишни рационализация қилиш усуллари учун ишлатилади.

Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнози таркибига жамиятнинг айрим жиҳатларининг келажагини акс эттирувчи махсус прогнозлар комплекси ва минтақанинг иқтисодиёти ва ижтимоий соҳасини ривожлантиришнинг умумлаштирилган шаклида акс эттирилган кенг камровли иқтисодий прогноз киради.

Минтақавий прогнозларда қуйидагилар аниқланади:

- минтақада демографик ҳолат;
- табиий ресурслар, ер, сув ва ўрмон ресурсларининг исботланган захиралари, шу жумладан атроф-муҳит ҳолати;
- келажакдаги илмий ва технологик ютуқлар ва уларни ишлаб чиқаришга киритиш имконияти;
- ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари (капитал, меҳнат, инвестициялар);
- аҳолининг товарларга бўлган талабининг миқдори ва динамикаси
- миллий иқтисодиётнинг алоҳида тармоқлари, ҳудудлар ва бошқа ижтимоий аҳамиятга эга фаолият соҳаларининг ривожланиш суръати.

Тўлиқ иқтисодий прогноз, минтақанинг иқтисодиётини яхлит ҳол сифатида келажакда ривожланишини акс эттиради. Комплекс прогнозни ишлаб чиқиш минтақавий иқтисодий мажмуа фаолиятининг ва ривожланишини етарли даражада тушунтириб берадиган илмий асосларга асосланган.

Вақт горизонтига кўра, минтақаларнинг иқтисодий ривожланишининг комплекс прогнозларини уч турга бўлиш мумкин: узоқ муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли.

Узоқ муддатли прогноз 10 йил давомида ҳар беш йилда бир марта ишлаб чиқилади. Бу мамлакатнинг узоқ муддатли ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун концепцияни ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий сиёсатнинг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида узоқ муддатли прогноз кўрсаткичлари ўрта муддатли прогнозларни, мамлакатни

ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш концепсияларини ва дастурларини ишлаб чиқишда фойдаланилади.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ўрта муддатли прогнози йилига уч йилдан беш йилгача бўлган муддатга ишлаб чиқилган, бу эса йиллик маълумотларни тузатиш имконини беради. Бу ўрта муддатли истиқболда иқтисодий ривожланиш концепсиясини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Умумий танишиш учун узок муддатли ва ўрта муддатли прогнозлар бўйича ҳисоботлар, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тушунчалари очиқ матбуотда эълон қилинади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг қисқа муддатли прогнози ҳар йили ишлаб чиқилади ва давлат бюджети лойиҳасини тузиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Юқорида келтирилган ҳужжатлар мамлакат Олий Мажлисига тақдим этилган ҳужжатлар бир қисмидир. Бундан ташқари ҳужжатлар тўпламига қўйидагилар киради:

- жорий йилнинг ўтган даврида республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши тўғрисидаги маълумотлар;
- келгуси йил учун ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнози;
- Ўзбекистондаги консолидацияланган молиявий баланс;
- ривожланишнинг асосий ижтимоий-иқтисодий муаммолари (вазифалари) рўйхати, улар Ўзбекистон ҳукумати сиёсатида ҳал этилади;
- келгуси йилда давлат бюджети маблағлари ҳисобидан молиялаштирилладиган давлат мақсадли дастурлар рўйхати;
- кенгайтирилган номенклатура бўйича давлат эҳтиёжлари учун маҳсулотларни етказиб бериш рўйхати ва ҳажми;
- давлат секторининг ривожланишини прогнозлаштириш.

Шу билан бирга, Ўзбекистон ҳукумати белгиланган вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган қонун лойиҳаларини тақдим этади.

Иқтисодий объектларни прогноз қилишнинг иккита асосий принципи мавжуд: генетик ва телеологик.

а) Генетик ёндашув объектнинг ривожланиш тарихини таҳлил қилишга асосланган бўлиб, ривожланиш хусусиятларини белгиловчи асосий омилларни белгилайди. Шу асосда келажакда прогноз қилинадиган объектнинг ҳолати тўғрисида хулосалар олинади. Ушбу ёндашувда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари алоҳида рол ўйнайди. Ушбу ёндашувни мамлакатимизда энг таниқли вакили Н.Д. Кондратиев ўзининг «узок тўлқинлар» назариясини эълон қилди.

б) мақсадли ёндашув (юнон тилидан - мақсад) иқтисодиётда рўй бераётган жараёнларнинг фаол иштирокчиларига хосдир. Ушбу объектнинг ривожланишининг мақсадли параметрлари ва вазифаларга яқинлашув даражасига асосланган. Иқтисодиётни прогнозлаштиришда ушбу ёндашувнинг энг кўзга кўринган вакили ва ҳимоячиси С.Г. Струмилин ҳисобланади.

Минтақа учун кенг қамровли иқтисодий прогнозни ишлаб чиқиш иккита мақсадга эга. Биринчидан, у минтақанинг ҳукуматига иқтисодий ва ижтимоий сиёсат соҳасида қарор қабул қилиш учун маълумот беради. Иккинчидан, унинг кўрсаткичлари минтақанинг давлат бюджети лойиҳаси кўрсаткичларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Давлат прогнози мамлакат ва унинг субъектларининг тегишли ижро этувчи органлари тақдим этган маълумотларга асосланади. Асосий ахборотни тақдим этиш органи - ҳудудий органлар тармоғи орқали бирламчи ахборот тўплайдиган Давлат статистика қўмитаси уни умумлаштиради ва расман эълон қилади. Бошқа вазирликлар ва идоралар ўзларининг ваколатлари (Монетар соҳасида - Марказий банк, бюджет ижроси - Молия вазирлиги, божхона статистикаси бўйича - Давлат божхона қўмитаси ва бошқалар) бўйича ахборотни тақдим этишга масъулдирлар.

11.2. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш воситалари

Худудий иқтисодиётни самарали ривожлантириш учун иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш, шу жумладан, минтақавий иқтисодиётга давлатни таъсир кўрсатувчи воситаларини ишлаб чиқиш зарур.

Бозор муносабатлари шароитида минтақавий иқтисодиётга давлатнинг таъсир кўрсатувчи воситалари тизимида қуйидагилар киради:

- келгусидаги иқтисодий шароитда худудларнинг иқтисодий субъектларига йўналтирилган давлат ҳужжатлари;
- давлат органларини худудий жараёнларга фаол таъсир кўрсатиш имконини берадиган давлат ҳужжатлари;
- худуддаги барча ходимларни репродуктив фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатлари.

Минтақанинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солувчи воситаларни бошқариш тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мамлакатнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлашнинг умумий схемаси;
- минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш прогнози;
- минтақани ривожлантириш стратегик режаси;
- минтақавий иқтисодиётни ривожлантиришнинг индикатив режаси.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлашнинг умумий схемаси келажак учун ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш учун илмий асосларни ўз ичига олган стратегик характерга эга бўлган келажакка оид ҳужжатдир.

У меҳнатни худудий тақсимлашни такомиллаштириш, мамлакат худудларини комплекс иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш асосида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқилмоқда.

Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг умумий схемаси мамлакат иқтисодиётининг ривожланишининг турли

жиҳатларини акс эттирадиган ва ўз ҳудудида ишлаб чиқариш кучларининг жойлашишини акс эттирувчи қоидаларни ўз ичига олади. Ўтмиш тажрибасига кўра, умумий схема қуйидаги тузилишга эга бўлиши керак:

1. Асосий давр учун ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлаш таҳлили.

2. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясига мувофиқ узок муддатли мақсадларни ҳисобга олган ҳолда келажакда мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасини прогнози асосида белгиланадиган келажак учун ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашуви.

3. Келгусида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг объектив олд шартлари.

4. Меҳнат ресурсларини жойлаштиришнинг ижтимоий муаммолари, ҳудудий қайта тақсимланиш йўналиши ва миқёси, ҳудудий ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, минтақаларда турмуш даражасини ошириш.

5. Халқ хўжалиги тармоқлари, тармоқлараро комплекслар ва корхоналарни ривожлантириш ва жойлашиш прогнози. Ушбу бўлимда миллий даромад динамикаси ва капитал қўйилмалар ҳажми, меҳнат потенциалини аниқлаш, тасдиқланган ресурсларни баҳолаш ва потенциал табиий ресурслар (энергетика ресурслари, минерал ресурслар, сув, ўрмон, ер) прогнозига асосланган ҳолда асосий ишлаб чиқариш активлари ва салоҳиятининг ўсиши ҳисоблаб чиқилади.

6. Мамлакат ҳудудларини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш муаммоларини аниқлаш. Мамлакатимизнинг ҳар битта вилоятлари ёки туман ва шаҳарлари учун алоҳида ҳудудлар учун комплекс дастурларни ишлаб чиқиш.

7. Халқаро меҳнат тақсимотининг (иқтисодий алоқаларнинг глобаллашуви) мамлакатнинг ишлаб чиқариш кучларини тақсимлашига таъсирини баҳолаш.

8. Миллий иқтисодиётнинг ҳудудий тузилмасида таклиф қилинган ўзгаришларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш. Умумий схема билан биргаликда ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича секторал схемаларни ишлаб чиқиш, шунингдек, мамлакат ҳудудлари ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тарқатиш ҳудудий схемаларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг тармоқлар бўйича схемалари иккита асосий бўлимни ўз ичига олади: саноатни асосий даврда ривожлантириш ва жойлаштиришни таҳлил қилиш ва узоқ муддатли даврда саноатни ривожлантириш ва жойлаштиришни мантиқий асослаш.

Истиқболда саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга эҳтиёж - мамлакатнинг ривожланиш стратегиясига, мақсадли интеграцияланган дастурларга, узоқ муддатли ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тарқатиш концепциясига, тегишли тармоқларнинг эҳтиёжларига асосланган. Ҳудудий ишлаб чиқаришни ривожлантириш схемалари истиқбол учун минтақанинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлаш учун асосларни ўз ичига олади. Улар билан биргаликда МИКларни шакллантириш ва ривожлантириш схемалари, ҳудудий режалаштириш ва бошқа ҳужжатлар ишлаб чиқилмоқда.

Минтақавий схемалар саноатнинг ихтисослашуви ва ҳудудларни интеграциялашган иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг табиий ва ижтимоий-иқтисодий мавжуд шароитлари асосида ишлаб чиқаришни аниқлаб олиш билан чегараланадиган ҳудудларни, хусусан, атроф-муҳит масалаларини ҳисобга олган ҳолда, шунингдек, маълум бир соҳанинг йирик корхоналарини барпо этиш устувор йўналишларини асослайди.

Турли соҳа корхоналарини жойлаштириш, МИК ва саноат марказларини шакллантиришнинг самарали вариантлари, янги ҳудудларни иқтисодий ривожлантириш йўналишлари белгиланмоқда. Бунда ўрта ва кичик шаҳарларнинг ривожланиши ҳисобга олинган.

Мақсадли комплекс дастурларни ишлаб чиқиш учун энг муҳим муаммоларнинг рўйхати ишлаб чиқилади ва ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлашнинг самарадорлиги баҳоланади. Ижтимоий ривожланиш масалалари, ҳудудлараро аҳоли пунктлари тизими ва хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилади.

Бошқа бир ҳужжат билан ҳудудий режалаштирилади. Ҳудудий режалаштириш - ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун оптимал шароитларни таъминлаш мақсадида ҳудудни оқилона ташкил этишга мўлжалланган дизайни режалаштириш ишининг тури.

Минтақавий режалаштиришнинг асосий таркибий элементлари келгуси 20 йил учун ишлаб чиқилган мақсадли дастурлар ва лойиҳалардир. Минтақавий иқтисодий ривожлантириш бўйича комплекс режа-дастур билан биргаликда ишлаб чиқилган ҳудудий режалаштириш дастурлари ва лойиҳалари олдиндан режалаштирилган ҳужжатлар ҳисобланади.

Ҳудудни режалаштириш ҳужжати сифатида график материаллар ва техник-иқтисодий кўрсаткичлар билан тушунтириш хати билан келтирилади.

Минтақавий режалаштиришни қамраб олувчи асосий график материалларга қуйидагилар киради: ҳудуддан замонавий фойдаланиш режаси (маълумотнома режаси); Интеграл ҳудудларни баҳолаш схемаси, табиатни муҳофаза қилиш схемаси; ички маъмурий компонентларни ажратиш билан минтақанинг лойиҳа режаси. Таққослама баённомада мавжуд ҳолатни мазмунли таҳлил қилиш, шунингдек ҳудудни функционал раёнлаштириш бўйича таклифлар, шу жумладан, иқтисодий объектларни жойлаштириш бўйича лойиҳалар, ҳисоб-китоб тизимини такомиллаштириш, мавжуд бўлган ва янги аҳоли пунктларини яратиш, транспорт ва муҳандислик коммуникациялари ишлаб чиқиш, дам олиш жойларини ривожлантириш ва жойлаштириш.

11.3. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини стратегик режалаштириш

Минтақа учун стратегик ривожланиш режаси - минтақанинг ривожланиш соҳасидаги фаолиятининг турли жиҳатларини бир-бири билан ўзаро боғлайдиган бошқарув ҳужжатиدير.

Бундай режани тайёрлаш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ҳудудни ривожлантириш мақсадларини белгилаш;
- мақсадларга эришиш йўлларини аниқлаш;
- амалга оширилиши муваффақиятга еришишга имкон берадиган потенциал имкониятларни таҳлил қилиш;
- танланган ҳудудларда ҳаракатни ташкил қилиш усулларини ишлаб чиқиш;
- ресурслардан фойдаланиш усулларини аниқлаш. Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг стратегик режаси унинг маъмурияти ва минтақа жамоатчилигини биргаликда ишлашга имкон беради.

Бу нафақат маъмуриятнинг ҳужжати, балки минтақавий ривожланиш жараёнининг барча субъектлари, жумладан, хўжалик юритувчи субъектлар ва сиёсий жараёнда иштирок етувчи шахсларнинг ҳужжатлари. Бу минтақавий маъмуриятдан вилоят ишбилармонлари ва тадбиркорларига қаратилган юқорида кўрсатиб ўтилган кўрсатма емас, балки иқтисодий фаолиятнинг барча агентлари иштирокида ишлаб чиқилган муҳим жиҳат.

Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг стратегик режасининг асосий хусусиятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- минтақавий иқтисодиётнинг кучли ва заиф томонларини таъкидлаб, биринчи навбатда одамлар учун яхши яшаш шароитларини яратиш бўйича минтақанинг рақобатдош афзалликларини мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва шакллантиришга интилиш;
- маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқарувчиларига, инвесторлар, маъмурият ва аҳоли учун келгусидаги ривожланиш тафаккурига асосланган қарорлар қабул қилишда ёрдам берадиган қисқа ғоя ва тамойиллар;

- барча минтақавий кучларнинг ҳамкорлиги. Режалаштирилган тадбирларни амалга ошириш учун маъмуриятнинг ҳаракат режасининг таркибий қисми минтақа учун стратегик ривожланиш режасининг бир қисми бўлиши керак.

Минтақа учун стратегик ривожланиш режасининг асосий мақсади минтақада аҳоли турмуш даражаси ва сифатини оширишдан иборат.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясининг асосий таркибий қисмлари қуйидагилар бўлиши керак:

- таркибий, илмий, техник ва инвестиция сиёсатига қаратилган;
- иқтисодиётни ислоҳ қилишда ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш;
- иқтисодиётнинг реал сектори бизнесини рағбатлантириш.

Иқтисодий сиёсатнинг асосий йўналиши - мулкдорларнинг ўрта синфини яратишдир.

Иқтисодиётнинг реал секторида тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш соҳасида энг муҳим чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат:

- энг кам кафолатланган иш ҳақининг қонун билан белгиланиши, бу ўз навбатида касбий маҳоратнинг нархини акс еттиради ва мамлакатдаги энг паст даражага йўналтирилган бўлиши керак; Ягона тариф шкаласининг параметрларини энг паст даража миқдорига мувофиқлаштириш;

- иш берувчининг иш ҳақини ўз вақтида тўлашини кафолатлаш;

- пуллик иш ҳақини реал инфляция шароитида сотиб олиш қобилиятини сақлаб қолиш учун аҳоли даромадларини индексация қилиш усули ва тартибини қонуний белгилаш;

- аҳоли табиатини стратификация қилишни қисқартириш, аҳоли даромадлари ва камбағалларнинг даромад даражасида ноаниқ даражада юқори фарқларни бартараф етиш.

Минтақавий ривожланишни индикатив режалаштириш

Ўтиш иқтисодиётида минтақада иқтисодий фаолликни фаоллаштириш давлат бошқарувининг анъанавий маъмурий-буйруқлар механизмларини

янги демократик тартибга солишнинг бозор шаклларига тезкор равишда ўзгартиришни назарда тутди.

Индикатив режалаштириш - давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсат йўналишларига мос равишда минтақанинг иқтисодиётини ривожлантириш ва ривожланишини белгиловчи кўрсаткичлар тизимини шакллантириш жараёни.

Индикатив режа ишбилармонлик секторини энг самарали ривожланиш йўллари танилашга қаратилган воситадир. Бу белгиланган кўрсаткичларга еришиш учун ижтимоий ва иқтисодий жараёнларга давлат таъсирининг чоратadbирларини ишлаб чиқишни назарда тутди. Индикатив кўрсаткичлар кўрсатма эмас. Бу чекланган миқдордаги мажбурий вазифаларни ўз ичига олади ва катта миқдордаги мақсадга қаратилган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим кўрсаткичлари иқтисодиётнинг динамикаси, тузилиши ва самарадорлиги, молиявий ҳолати, пул муомаласи, товар ва қимматбаҳо қоғозлар бозори, нархларнинг ўзгариши, иш билан бандлиги, аҳолининг турмуш даражаси, ташқи иқтисодий алоқалар ва бошқаларни тавсифловчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

Минтақада режалаштириш объекти ўз ҳудудида жойлашган саноат комплекси ва режалаштириш мақсади ишлаб чиқариш эҳтиёжларига ва ижтимоий масалаларни ҳал этишга асосланган ҳолда уларнинг самарали ва мутаносиб ривожланишини таъминлашдан иборат.

Минтақа учун кенг қамровли ривожланиш режасини тузишда, минтақа ва умуман, мамлакат иқтисодиётининг манфаатлари ҳисобга олиниши ва акс этиши керак. Минтақа учун индикатив режани ишлаб чиқишда, меҳнат ресурслари баланси, илмий ва технологик тараққиётнинг прогнози ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари, иқтисодий самарадорликни ҳисоб-китоб қилиш ва энг муҳим товарлар ва ресурсларга ички эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда бир қатор ҳужжатлар қўлланилади. Бу минтақада ижтимоий ривожланишнинг якуний кўрсаткичларини, давлат ва минтақавий буйруқлар кўрсаткичларини, квоталар ва чегараларни ҳисобга олади.

Минтақанинг индикатив режасининг хусусиятларини белгиловчи омиллар қуйидагилардир: ишлаб чиқариш ва транспорт харажатлари, худудий харажатлар структурасининг қатъийлиги, айрим тармоқларнинг ҳаракатланиши, транспорт харажатларини ҳисоблаш.

11.4. Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг таҳлили.

Минтақавий иқтисодиётнинг асосий ва анъанавий усулларида бири бу худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таҳлил қилишдир. У минтақавий иқтисодий тизимда мавжуд бўлган асосий ҳодисалар ва нисбатларни тавсифловчи статистик кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишга асосланган ва шунинг учун статистик усуллар гуруҳига киради. Ушбу таҳлилнинг мақсади минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини кейинчалик асослаш учун иқтисодий ўсишнинг номуносивибликлари ва фойдаланилмаган имкониятларини аниқлашдир.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш таҳлили қуйидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган:

1. Минтақанинг табиий-ресурс салоҳиятининг ҳолатини баҳолаш.
2. Атроф-муҳитнинг ёмонлашиш сабабларини аниқлаш.
3. Аҳоли динамикаси ва унинг жинси ва ёш таркиби хусусиятларини, шунингдек асосий миграция оқимларининг сабабларини ўрганиш.
4. Минтақа иқтисодиётининг асосий тармоқлари учун меҳнат ресурсларидан фойдаланишни баҳолаш.
5. Минтақадаги ишсизликнинг умумий ва махсус сабабларини тушунтириш.
6. Аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифатини баҳолаш, аҳолини ижтимоий инфратузилманинг асосий объектлари билан таъминлаш.
7. Минтақавий иқтисодиётнинг бозорда келгусида ишлаши учун стратегияни ишлаб чиқиш учун минтақанинг, унинг саноатининг, қишлоқ

хўжалигининг, саноат инфратузилмасининг эришилган иқтисодий даражасини баҳолаш.

8. Худудлараро иқтисодий алоқаларни баҳолаш.

9. Ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган экспорт захираларини аниқлаш.

10. Худудларнинг молиявий ҳолатини баҳолашда вилоят бюджети маблағларидан вилоят бюджети даромадларининг бир қисми сарфланиши.

11. Мулкчиликнинг турли шакллари билан боғлиқ корхоналарни аҳоли ва минтақа иқтисодиётининг умумий манфаатларида фойдаланиш имкониятларини баҳолаш.

Фақатгина минтақа ҳаётининг барча асосий параметрларини ҳар томонлама таҳлил қилиш минтақадаги ижтимоий-иқтисодий вазият, минтақа иқтисодиётининг мураккаблик даражаси ва минтақани янада ривожлантиришнинг асосий йўллари аниқроқ ёки камроқ объектив равишда тасаввур қилиши мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий таҳлил жараёнида минтақанинг табиий-ресурс потенциали ҳар томонлама баҳоланади, бу минтақа иқтисодиёти ривожланиш даражасига, минтақанинг мавжуд ресурс салоҳиятига ихтисослашганлигини ёки мос келмаслигини баҳолаш учун амалга оширилади.

Бундай таҳлил жараёнида тегишли давлат тузилмалари аҳолининг реал даромадларига, аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари баланси ёки номутаносиблигига, маҳсулот ишлаб чиқариш динамикасига, аҳолининг уй-жой билан таъминланиш даражасига, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожланиш даражасига алоҳида эътибор қаратмоқда.

Минтақа иқтисодиётида унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилувчи иқтисодий номутаносибликларни ўз вақтида аниқлаш учун минтақа иқтисодиётининг мураккаблик даражаси батафсил таҳлил қилинади.

Ушбу таҳлил қуйидагиларни баҳолайди:

1. Ижтимоий ва саноат ривожланиш суръатлари ва даражаларининг ўзаро нисбати (аҳолининг асосий ижтимоий имтиёзлар ва хизматлар,

истеъмол товарлари билан таъминланишини таҳлил қилиш; моддий ишлаб чиқариш, саноат таркиби, ишлаб чиқариш активлари таркиби, уларнинг эскириш даражаси; капитал қўйилмалар даражаси, бандлик таркиби ва бошқалар.).

2. Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлик даражаси (умумий ишлаб чиқаришда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш улушига қараб; аҳоли жон бошига истеъмол товарлари ишлаб чиқариш бўйича; истеъмол товарлари ва озиқ-овқат маҳсулотларининг ўзини ўзи таъминлаш даражаси; минтақада уй-жой қурилиши даражаси бўйича).

3. Иш ўринлари ва меҳнат ресурслари баланси (минтақавий меҳнат бозори сифими, ишсизлик динамикаси ва таркиби, минтақавий кадрларни тайёрлаш тизими, шунингдек, унинг минтақа эҳтиёжларини қондиришга қанчалик эътибор қаратилганлиги баҳоланади).

4. Иқтисодиётни ҳудудий кўп мақсадли ресурслар (ер, сув, ўрмон ресурслари) билан таъминланиши.

5. Атроф-муҳитнинг ҳолати ва экологик хавфли ҳудудлар, ишлаб чиқаришлардан фойдаланиш даражаси.

6. Биологик ресурслардан фойдаланиш даражаси ва янгилашиш динамикаси.

7. Иқтисодий комплекснинг ишлаб чиқариш йўналиши, яъни саноат ва саноат бўлмаган маҳсулотлар нисбати.

8. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг (энергия базалари, транспорт комплекслари, қурилиш базалари) минтақа эҳтиёжларига мувофиқлиги. Минтақа иқтисодиётининг мураккаблигини ижтимоий-иқтисодий таҳлил қилишда минтақа тармоқларининг ривожланиши таҳлили алоҳида ажралиб туради.

Ушбу таҳлилни ўтказишда қуйидагилар мавжуд:

1. Моддий ва қиймат жиҳатидан ишлаб чиқариш динамикаси.
2. Минтақадаги муайян тармоқ корхоналарининг молиявий аҳволи.
3. Минтақа саноатида меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш.

4. Ушбу корхоналарни техник қайта жиҳозлаш, реконструкция қилиш ва кенгайтириш учун янги харажатларни молиялаштириш манбаларини ҳисобга олган ҳолда капитал сарфлаш.

5. Ишлаб чиқаришни моддий ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш.

6. Саноат ривожланишининг атроф-муҳитга таъсирини ва унинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чораларининг самарадорлигига таъсирини кўрсатувчи кўрсаткичлар аниқланади.

Ушбу 6 кўрсаткични тавсифловчи бир қатор бошқа маълумотлар билан тўлдирилган. Хусусан:

- ✓ эришилган ишлаб чиқариш ҳажмининг иқтисодий эҳтиёжлари ва аҳоли талаб даражаси ўртасидаги жисмоний нисбати;
- ✓ ёқилғи-энергетика, минерал, сув, ўрмон, ер ресурслари билан таъминлаш ва ушбу ресурсларнинг иқтисодий кўрсаткичларга ҳам, саноатнинг ҳудудий тақсимланишига таъсири даражаси;
- ✓ концентрация, ихтисослашув ва ишлаб чиқариш кооперацияси даражалари;
- ✓ иккиламчи ресурсларни йиғиш ва қайта ишлаш учун ишлаб чиқариш имкониятларининг мавжудлиги ёки йўқлиги (турли соҳаларда ҳосил бўлган ёки ушбу тармоқлардаги корхоналарда мажбурий қайта ишлашга мажбур бўлган ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндилари).

Транспорт ва иқтисодий алоқалар ва инфратузилмани ривожлантириш. минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг таҳлили қуйидаги асосий бўлимларда олиб борилади:

1. Минтақанинг умумий ривожланиш даражасини таҳлил қилиш.
2. Минтақанинг табиий-ресурс салоҳиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш.
3. Атроф муҳитнинг ҳолати ва унинг ифлосланиш сабабларини таҳлил қилиш.

4. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини таҳлил қилиш ва баҳолаш, шу жумладан минтақадаги демографик ва миграцион жараёнларни баҳолаш.

5. Бандлик ва ишсизликни, минтақа бўйлаб қайта жойлашишни ва аҳолининг еришилган турмуш даражасини таҳлил қилиш.

6. Саноат, қишлоқ хўжалиги ва бозор инфратузилмасининг эришилган ривожланиш даражасини баҳолаш.

7. Экспорт салоҳиятини, ҳудудлараро ва ташқи иқтисодий алоқаларни таҳлил қилиш ва баҳолаш.

8. Минтақанинг молиявий ҳолатини, вилоят бюджетининг ҳолатини баҳолаш.

9. Минтақада кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш йўналишларини таҳлил қилиш.

Минтақавий иқтисодий ривожланишнинг манба ва демографик шарт-шароитларини таҳлил қилиш жараёнида минерал хом ашё, ёқилғи-энергетика, минтақанинг ер, сув ва ўрмон ресурсларини инвентаризация қилиш амалга оширилади. Меҳнат ресурсларининг таркиби, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг сони ва нисбати, асосий ёши ва жинси гуруҳлари, ўртача умр кўриш давомийлиги, мавжуд миграция оқими, ишсизлик даражаси, туғилиш ва ўлим нисбати ва ушбу кўрсаткичнинг бир неча йилларга нисбатан динамикаси белгиланади. Турмуш даражаси аҳоли жон бошига даромадларнинг ўзгариши, озиқ-овқат ва истеъмол товарлари нархлари даражаси, ноозиқ-овқат товарлари таркиби ва ҳажмларининг ўзгариши билан баҳоланади. Турмуш даражаси анча юқори бўлса, ноозиқ-овқат ва озиқ-овқат маҳсулотларининг нисбати 90% ни ташкил қилади: Қолган 10%ига уй-жой, ижтимоий, маданий, тиббий, таълим муассасалари билан таъминлаш ҳам киради.

Турмуш даражаси мавжуд кўрсаткичларни моддий товарлар ва хизматларни истеъмол қилишнинг минтақа стандартлари билан таққослаш орқали ифодаланиши керак. Кейин ҳудуднинг молиявий аҳволи баҳоланади

ва қўшимча молиялаштириш манбаларини топиш имкониятлари аниқланади. Таҳлил ушбу минтақадаги бозор муносабатлари ривожланишини баҳолаш билан, таққослаш нисбати билан яқунланади

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш таҳлили ва прогнозлаш - минтақавий ривожланишни бошқариш бўйича ишларнинг бошланғич нуқтаси. Оддий прогноз асосида минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари белгилаб олинди, минтақавий иқтисодий комплексни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирлар ва устуворликлар белгилаб олинди.

2. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг энг муҳим кўрсаткичлари иқтисодиётнинг динамикаси, тузилиши ва самарадорлиги, молиявий ҳолати, пул муомаласи, товар ва қимматбаҳо қоғозлар бозори, нархларнинг ўзгариши, иш билан бандлиги, аҳолининг турмуш даражаси, ташқи иқтисодий алоқалар ва бошқаларни тавсифловчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

3. Минтақада режалаштириш объекти ўз ҳудудида жойлашган саноат комплекси ва режалаштириш мақсади ишлаб чиқариш эҳтиёжларига ва ижтимоий масалаларни ҳал этишга асосланган ҳолда уларнинг самарали ва мутаносиб ривожланишини таъминлашдан иборат.

4. Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини аниқлаш учун иқтисодиётнинг асосий ва анъанавий усулларида бири бу ҳудудларнинг таҳлил қилишдир.

5. Ижтимоий-иқтисодий таҳлил жараёнида минтақанинг табиий-ресурс потенциали ҳар томонлама баҳоланади, бу минтақа иқтисодиёти ривожланиш даражасига, минтақанинг мавжуд ресурс салоҳиятига ихтисослашганлигини ёки мос келмаслигини баҳолаш учун амалга оширилади.

6. Минтақавий иқтисодий ривожланишнинг манба ва демографик шарт-шароитларини таҳлил қилиш жараёнида минерал хом ашё, ёқилғи-энергетика, минтақанинг ер, сув ва ўрмон ресурсларини инвентаризация қилиш амалга оширилади

Назорат саволлари

1. Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлашнинг моҳияти нимада?
2. Минтақанинг прогноз ҳужжатларининг таркиби нималардан иборат?
3. Минтақанинг кенг қамровли иқтисодий прогнозининг хусусиятларини тушунтириб беринг?
4. Комплекс прогнозлаш воситалари нимадан иборат?
5. Иқтисодий объектлар динамикасини прогноз қилишда асосий методологик ёндашувлар нималардан иборат?
6. Бозор муносабатлари шароитида ҳудудий иқтисодиётга давлат қайси воситалар орқали таъсир кўрсатади?
7. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва тақсимлашнинг умумий схемасининг тузилишининг асосий элементларини кўрсатиб беринг?
8. Ҳудудни режалаштиришнинг таркиби ва тузилиши нималарни ўз ичига олади?
9. Стратегик режанинг ўзига хос хусусиятларини ва унинг асосий хусусиятларини аниқланг.
10. Стратегик режани ишлаб чиқишнинг қандай босқичлари мавжуд?
11. Минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши концепциясини айтиб беринг?.
12. Ўзбекистоннинг субъектларининг иқтисодий ривожланишини таъминлашда қайси минтақавий ҳокимият ва маъмуриятлар муҳим рол ўйнаётгани ҳақида ўйланг?
13. Минтақавий ҳокимият органлари қандай усуллар ёрдамида ўз минтақаларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқмоқдалар?

12-МАВЗУ: МИНТАҚАЛАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИ ВА РАҚОБАТ УСТУНЛИГИ

Режа:

12.1. Минтақавий иқтисодиётда рақобатбардошликни оширишнинг назарий асослари ва уни такомиллаштириш йўллари

12.2. Рақобат мухити ва рақобатбардошликни аниқлаш кўрсаткичлари

12.3. Худудлар рақобат устунлигини белгиловчи омиллар

12.4. Минтақавий даражадаги ижтимоий-иқтисодий сиёсат чоралари билан минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш

Таянч тушунча ва иборалар: миллий иқтисодиёт, рақобат, рақобатбардошлик, миллий иқтисодиёт рақобатбардошлиги, товарлар рақобатбардошлиги, тармоқлар рақобатбардошлиги, минтақа рақобатбардошлиги.

12.1. Минтақавий иқтисодиётда рақобатбардошликни оширишнинг назарий асослари ва уни такомиллаштириш йўллари

Минтақалар иқтисодиёти тараққиёти бозор муносабатларининг ривожланганлик даражаси ва кўлами, жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув даражаси, иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги, техник-технологик ривожланиш даражаси ҳамда тармоқ ва соҳаларининг тузилиши, ривожланиш хусусиятлари билан характерланади. Бугунги кунда халқаро иқтисодий муносабатларнинг тобора ривожланиб бориши, иқтисодиётнинг глобаллашуви натижасида мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш долзарб вазифалардан бирига айланиб бормоқда. Ўзбекистон Республикасида ҳам миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш вазифаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини

модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш» бўйича устувор вазифалар белгилаб берилган. 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Парламентга Мурожаатномасида ҳам «очиқ иқтисодиёт, соғлом рақобат, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш учун зарур шароитларни яратиш» таъкидланган. Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини шакллантириш ҳамда оширишга қаратилган ислохотлар давомийлиги ва самарадорлигини таъминлаш, рақобатбардошлик категориясининг мазмун-моҳияти ва услубий асосларини ҳозирги замон иқтисодиёти нуқтаи назаридан келиб чиқиб, талқин этишни тақозо этади. Иқтисодиётни инновацион ривожлантириш ҳисобига миллий иқтисодиётнинг халқаро рақобатбардошликка эришиши ва халқаро бозорларда мустаҳкам нуфузга эга бўлишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодчи-маркетолог олим М.Портер «Рақобатбардошлик - товар, хизмат ва бозор муносабатлари субъектининг бозорда мавжуд бўлган ўхшаш товар, хизматлар билан, шунингдек, бозор муносабатларининг рақобатлашувчи субъектлари билан баравар бозорга чиқиш хусусиятидир, бу хусусиятни баҳолаш эса юқори, ўрта ва паст даражадаги рақобатбардошликларни алоҳида алоҳида белгилаб бериш имконини беради»⁵² - деб таъриф берган. Й.Рубин эса «рақобатбардошликнинг» таянч тоифасига мурожаат қилиб, рақобатбардошлик деганда, тадбиркорлик бизнеси субъектининг ўз рақобатчиларига қарши туриш ва бундай қарши ҳаракат қилиш қобилиятини тушунмоқ керак деб ёзиб, бундай қарши ҳаракат муваффақиятли ёки муваффақиятсиз, нисбатан муваффақиятли ёки нисбатан муваффақиятсиз бўлиши ҳам мумкин деб кўрсатади⁵³. Рақобатбардошлик -

---

⁵² Портер М. Конкуренция. Пер. с англ. Уч. Пос. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2000. – с 480. 4

⁵³ Рубин Ю.Б. Теория и практика предпринимательской конкуренции: Учебник. 4-е издание, переработанное и дополненное. – М.: ООО “Маркет ДС Корпорейшн”, 20014. – с.86.

рақобатчилар билан борадиган курашда ўзининг мавқеини, яъни тенглигини сақлаш, баъзи ҳолларда эса устунликка эришиш демакдир. Ўзбекистонлик иқтисодчилар Йўлдошев З., Халилова Х. «Мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлиги – мамлакатнинг ўрта ва узоқ муддатга иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаб туриш қобилиятидир» дея таъриф беришган⁵⁴.

Илмий ва амалий манбаларда рақобатбардошлик ва унинг турлари, кўринишлари ҳамда даражалари бўйича турли талқинлар келтирилган. Хусусан, рақобатбардошликнинг кўринишлари (12.1-расм).

12.1-расм. Рақобатбардошлик кўринишлари⁵⁵

Товарларнинг рақобатбардош бўлиши миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда асос бўлиб хизмат қилади. Корхоналарда ишлаб чиқарилаётган товарларнинг рақобатбардошлиги унинг асосий характеристикаси, сифат даражаси, дизайни ва истеъмолчилар эҳтиёжларига мос келишидир.

Товарнинг рақобатбардошлигини ишлаб чиқарувчилар томонидан бошқариш нафақат товарга у ёки бу истеъмол хусусиятларининг берилишини, қолаверса, у ёки бу нарх стратегиясидан фойдаланишни, балки истеъмол бозорининг бу соҳасида қабул қилинган қарорни амалга ошириш

⁵⁴ Йўлдошев З., Халилова Х. Миллий ва жаҳон иқтисодиёти. - Т.: "Чўлпон", 2013. 30-б.

⁵⁵ У.Дж.Зайнутдинова, М.Э.Ҳамидов Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг назарий асослари ва уни такомиллаштириш йўналишлари. "Халқаро молия ва ҳисоб" илмий электрон журнали. № 1, февраль, 2019 йил

кўзда тутилаётган сегменти даромадларини ҳам ҳисобга олишни аниқлатади. Шунинг таъкидлаш жоизки, рақобатбардошлик ўзида товар сифатининг умумий кўрсаткичларини ва унинг нархининг ўзаро боғлиқлигини ҳам намоён этади.

Спиридонов И.А. товарнинг рақобатбардошлигига «истеъмолчиларнинг конкрет талабини қондиришни таъминловчи товарнинг нарх ва сифат тавсифларининг мажмуидир»⁵⁶ деб таъриф берган бўлса, Мазилкина Э.И. ва Паничкина Г.Г.лар «товарнинг нисбий ва умумлаштирилган тавсифи бўлиб, эҳтиёжларни қондириш учун қилинган харажатларни қоплаш даражасига қараб, унинг рақобатчи товардан манфаатли фарқини тавсифловчи кўрсаткичдир»,⁵⁷ дея таъриф келтиришган.

Рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш ҳамда товарнинг рақобатбардошлигини ошириш корхона ва фирмаларнинг ҳам рақобат курашида устунликка эга бўлиб рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради.

Товарларнинг рақобатбардош бўлишини таъминлашда қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- ✓ принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технология турларини ўзлаштириш;
- ✓ товарлар ишлаб чиқаришда илм-фаннинг сўнгги ютуқлари, яъни инновациялардан фойдаланиш кўламини кенгайтириш;
- ✓ замонавий маркетинг усул ва воситаларидан ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида фойдаланиш ва бошқалар.

Корхоналарнинг рақобатбардошлиги - ишлаб чиқарган товарлари билан истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш бўйича рақобатчилардан устунлиги ҳамда рақобат курашида тезда мослаша олишидир. Фирма ва корхоналарнинг рақобатбардошлиги ҳақида илмий изланишлар олиб борган Лукина А.В.

---

⁵⁶ Спиридонов И.А. Международная конкуренция и пути повышения конкурентоспособности экономики России. Уч. Пос. – М.: «ИНФРА», 1997. – с.117. 6

⁵⁷ Мазилкина Э.И., Паничкина Г.Г. Управление конкурентоспособностью. Уч. Пос. 3-изд., стер. – М.: Издательство «Омега - Л», 2009. – с.58.

фирманинг рақобатбардошлигини «фирманинг истеъмолчилар эҳтиёжини рақобатчиларга нисбатан юқори даражада қондириш қобилияти бўлиб, агар компанияда рақобатда устунлик жиҳатлари мавжуд бўлса, у рақобатбардош бўлади» дея таърифлаган. Корхона ва ташкилотларнинг рақобатбардошлигини оширишда қуйидагилар таклиф этилади:

- корхонанинг бозор ўзгаришларига мослашувчан ва ҳаракатчан бўлишини таъминлайдиган ҳаракат дастурларини ишлаб чиқиш;

- корхонанинг ҳар бир бўғинида рақобатни шакллантириш ҳисобига унинг рақобатбардош бўлишига эришиш;

- корхоналарда корпоратив бошқарувнинг замонавий усулларида фойдаланишни жорий этиш ва бошқалар.

Корхонанинг рақобатбардош бўлишини таъминлаш орқали тармоқнинг ҳам рақобатбардош бўлишига эришиш мумкин. Чунки тармоқдаги корхоналарда рақобатда устунликнинг мавжуд бўлиши орқали тармоқнинг ҳам рақобатда устунлик жиҳатлари шаклланиб, рақобатбардошлиги ошиб боради. Спиридонов И.А. ўзининг тадқиқотларида иқтисодиёт тармоқларининг рақобатбардошлигига алоҳида аҳамият бериб, «тармоқлар рақобатбардошлиги уларнинг қуйидаги рақобатдаги устунликларининг мавжудлиги билан, яъни биринчидан, товарларнинг нархи, бозордаги янгилиги ва нафлиги бўйича маълум бир гуруҳдаги истеъмолчилар талабини қондирувчи юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқара олиши билан, иккинчидан, бозор вазияти буйруғи билан энг мақбул муддатларда рақобат мавжуд бўлган жаҳон бозорига етказиб бериш хусусияти билан аниқланади» деб таъкидлайди.

12.2. Рақобат муҳити ва рақобатбардошликни аниқлаш кўрсаткичлари

Рақобат муҳити - бу бозор субъектлари ва минтақадаги ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятини белгиловчи омиллар тўплами. Атроф-муҳит рақобат тури, минтақавий

бозорнинг тузилиши, бозор субъектларининг мулкчилик шакллари ва ҳар хил ташкилий-ҳуқуқий шакллари билан белгиланади.

Замонавий Ўзбекистонда минтақавий бозорлар асосан минтақавий-монополия ва минтақавий-олигополюстик тизимлар билан ажралиб туради.

Хорижий ва маҳаллий корхоналарнинг минтақавий бозордаги ўзаро боғлиқлигига қараб, бозорлардаги рақобат муҳити қуйидагича тавсифланади.

1. Чет эл компаниясининг монополияси.

2. Чет эл фирмаларининг устунлиги.

3. Маҳаллий ишлаб чиқарувчилар иштирокида хорижий фирмаларнинг рақобати.

4. Маҳаллий ишлаб чиқарувчилар йўқлигида хорижий фирмаларнинг рақобати.

Рақобат муҳитининг ривожланиши кўп жиҳатдан минтақа иқтисодиётининг институционал тузилишига боғлиқ. Бу маълум бир минтақавий бозорда ишлайдиган турли мулкчилик шаклидаги бозор субъектларининг тўплами. Бозор субъектлари давлат ёки шаҳар мулкида, акциядорлик жамиятлари, хусусий корхоналар, аралаш турдаги ва хорижий корхоналар бўлиши мумкин.

Минтақавий бозорда рақобат даражасининг муҳим кўрсаткичи ва бозорни яратиш қобилиятининг кўрсаткичи бозорга киришда тўсиқларнинг мавжудлиги ёки йўқлиги ҳисобланади.

Тўсиқлар янги тадбиркорлик субъектларининг бозорга киришига ва уларда мавжуд корхоналар билан тенг равишда ишлашига тўсиқлик қилувчи омиллар ва ҳолатлардир.

Минтақавий бозорлардан чиқиш учун тўсиқлар ҳам мавжуд - бу маълум бир бозорда операцияларни сезиларли иқтисодий йўқотишларсиз тўхтатишни қийинлаштирадиган омиллар.

Ўзбекистонда бундай омиллар асосан объектив хусусиятга эга, масалан, корхонада мавжуд бўлган ускунадан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқаришни

диверсификация қилишнинг чекланганлиги, янги хом-ашё манбаларига ўтишнинг мумкин эмаслиги ва бошқалар.

Барча тўсиқлар 2 гуруҳга бўлинган:

1. Экзоген тўсиқлар.

2. Эндоген тўсиқлар.

Экзоген тўсиқлар минтақавий бозорнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- маркет бозор имкониятларининг чекланганлиги; стартинг бошланғич шартларнинг тенгсизлиги;

- юқори капитал харажатлари;

- янги ишлаб чиқарувчиларнинг нисбатан арзон ва қулайроқ хом ашё манбаларидан чекланган фойдаланиш имконияти;

- мавжуд бозор субъектларининг янгиларидан технологик устунлиги;

- маъмурий чекловлар (лицензиялаш, квоталар, рўйхатдан ўтиш шартлари);

- иқтисодий ва ташкилий чекловлар (солиқ сиёсати, божхона сиёсати, пул-кредит сиёсати, нарх сиёсати, инвестиция сиёсати).

Юқоридаги тўсиқлар объектив ва субъективдир ва кўп жиҳатдан маъмурий ҳокимият ва давлат бошқаруви органлари фаолиятига боғлиқ.

Эндоген тўсиқлар бозорда ишлаётган корхоналар фаолияти билан боғлиқ: нархларнинг ўзгариши; захира ишлаб чиқариш қувватларининг мавжудлиги / йўқлиги; стратегик ресурсларни бошқариш.

Ушбу тўсиқлар объектив бўлиб, уларни давлат органлари томонидан камайтириш ёки қўпайтириш имконияти жуда кам.

Жаҳон мамлакатлари иқтисодий тараққиётнинг қайси моделини танламасин мамлакат иқтисодиётининг жаҳон хўжалигидаги мавқеи ва ўрни унинг рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Иқтисодий адабиётларда - рақобатбардошлик тушунчаси билан бир қаторда рақобатдошлик тушунчаси ҳам қўлланилади. Бу иккита тушунча амалда бир хил мазмунни ифодалайди. Рақобатбардошлик – бу одатда товар ишлаб

чиқарувчиларнинг минимал фойдалиликни таъминловчи нархда ташқи бозорда сотиш учун ишлаб чиқаришга бўлган қобилияти ҳисобланади. Таъкидлаш лозимки, рақобатбардошлик товарлар бозори билан чекланиб қолмай, макроиқтисодий тавсифга эга ҳисобланади.

Тарихга назар соладиган бўлсак, мамлакатларнинг рақобатдошлиги концепцияси миллий иқтисодиётнинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўрнини белгилаб берувчи қиёсий афзалликлари назариясига асосланади. Бу ерда қиёсий афзалликлар деганда мамлакатда арзон ишчи кучи, бой табиий ресурслар, қулай географик жойлашув, иқлим, инфратузилма ва бошқа омиллар тушунилади. Ўзбекистон қуйидаги қиёсий афзалликларга эга:

- ✓ қишлоқ хўжалиги ривожланиши учун қулай табиий-иқлим-шароитларининг мавжудлиги;
- ✓ бой табиий ресурслар ва рекреация ресурсларига эгаллиги;— бой маданий-тарихий меросга эгаллиги;
- ✓ мамлакатнинг қулай географик жойлашуви;
- ✓ Ўзбекистон аҳолисининг меҳнатсеварлиги ва тадбиркорлик-қобилиятига эга бўлган меҳнат ресурсларининг мавжудлиги.

Ўзбекистоннинг рақобат жиҳатдан афзалликларини таҳлил қиладиган бўлсак, қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- ✓ мамлакат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг барқарорлиги;
- ✓ инсонни ривожлантиришга, яъни, таълим, соғлиқни сақлаш,— ижтимоий эҳтиёжларга катта қўйилмаларнинг йўналтирилганлиги;
- ✓ аҳоли ўртача яшаш ёшининг узунлиги;
- ✓ меҳнат ресурсларининг рақобатдошлиги;
- ✓ мамлакат аҳолиси таълим даражасининг юқорилиги.

Қиёсий афзалликларга эга бўлиш билан бирга республика миллий иқтисодиётининг рақобат афзалликларини ҳам ривожлантириш зарур. Мазкур ҳолатда иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида қуйидаги омилларга асосий эътиборни қаратиш лозим, хусусан: мамлакат

сийсий ва ҳуқуқий тизимининг барқарорлиги, меҳнат ресурсларининг рақобатдошлиги ва мамлакат аҳолиси таълим даражасининг юқорилиги.

Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётининг барқарор ривожланиш суръатларини таъминлаш, халқаро рақобатни вужудга келтиришнинг муҳим шарти дунё мамлакатлари иқтисодиётининг очиқлиги билан белгиланади. Ўзбекистон иқтисодиёти эркинлашуви чуқурлашиб, очиқлик даражаси ортиб жаҳон хўжалигига интеграциялашуви кучайиб бормоқда.

Баъзи иқтисодчиларнинг фикрича, иқтисодиётнинг очиқлик даражаси миллий ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркибига боғлиқдир. Ишлаб чиқариш ҳажмининг умумий таркибида базавий тармоқлар улуши қанчалик юқори бўлса, иқтисодиётнинг очиқлик даражаси шунчалик паст бўлади. Ушбу ҳолат базавий тармоқларнинг халқаро ихтисослашув жараёнига кам даражада жалб этилганлиги ва асосан ички бозорга йўналтирилганлиги билан изоҳланади.

Қайд этиб ўтилганидек, иқтисодиётнинг очиқлиги халқаро иқтисодий рақобатнинг муҳим шарти ҳисобланади. Мамлакатларнинг рақобатдошлиги қандай аниқланади ва у нималарга боғлиқ? Нима сабабдан баъзи мамлакатлар рақобатдошлиги жиҳатидан бошқа мамлакатларга нисбатан илгарилаб кетган?

Рақобатдошлик тушунчасига иқтисодий адабиётда фирмаларнинг мавжуд шароитда рақобатчиларига нисбатан баҳо ва баҳосиз тавсифига кўра товарларни лойиҳалаштириш, тайёрлаш ва сотиш борасидаги реал ва потенциал имкониятларидир дея таъриф берилади.

АҚШнинг Гарвард университети профессори М. Портер фикрича, мамлакатнинг рақобатдошлиги даражасини унинг миллий компаниялари ишлаб чиқараётган маҳсулотлар, фирмалар, тармоқлар рақобатдошлиги таъминлаб беради. Шунинг учун дастлаб мамлакат рақобатдошлигини эмас, балки миллий компаниялар рақобатдошлигини таҳлил этиш лозим. У мамлакат компанияларининг муваффақиятини таъминлаб берадиган қулай муҳитни яратиш қуйидаги тўртта муҳим кўрсаткичга боғлиқлигини таъкидлайди:

- ишлаб чиқариш омиллари билан таъминланганлик;
- талаб кўрсаткичлари;
- яқин ва хизмат кўрсатувчи тармоқлар;
- рақобат муҳити ва фирма стратегияси.

Ушбу муҳит доирасидаги миллий компанияларнинг самарали фаолияти мамлакатнинг рақобатдошлик рейтингини белгилаб беради.

Жаҳон амалиётида мутахассислар миллий иқтисодий рақобатдошлигини аниқлаш учун 340 дан ортиқ кўрсаткичлар ва 100 дан ортиқ усуллардан фойдаланишади. Мамлакатнинг рақобатдошлигини аниқлашда қуйидагилар асосий омиллар сифатида хизмат қилади: иқтисодий салоҳият ва иқтисодийнинг ўсиш суръатлари; саноат ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги; илмий-техник тараққиётнинг ривожланиш даражаси ва уни ўзлаштириш суръатлари; халқаро меҳнат тақсимотида қатнашиш; ички бозор ҳажми ва динамикаси; иқтисодийда давлатнинг роли; молия тизимининг эгилувчанлиги; меҳнат ресурслари билан таъминланганлик ва малака даражаси; ички сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳолат; иқтисодийнинг жаҳон бозори конъюнктураси талабига мослашиш даражаси ва қобилияти.

Швейцариянинг Лозанна шаҳрида жойлашган Менежментни ривожлантириш халқаро институти ҳар йили дунёнинг етакчи 47 мамлакатига рақобатдошлик нуқтаи назаридан баҳо беради. Таҳлиллар 287 мезон бўйича гуруҳланган 8 та омил бўйича амалга оширилади: миллий иқтисодий тавсифи – ЯИМ ҳажми, инвестициялар ва жамғармалар ҳажми, пировард истеъмол даражаси, аҳоли турмуш даражаси, иқтисодийнинг амал қилиш самарадорлиги даражаси; иқтисодийнинг байналмилаллашув даражаси; сиёсий тизимнинг барқарорлиги; молия тизими; инфратузилма; бошқарувнинг самарадорлиги; фан ва технологияларнинг ривожланиш даражаси; меҳнат ресурсларининг тавсифи.

Мамлакатлар рақобатдошлигини таҳлил этувчи халқаро тадқиқотлардан бири – бу Жаҳон иқтисодий форумининг методикаси ҳисобланади. Тадқиқот жараёнида мамлакатнинг иқтисодий ўсишини баҳолашда ўрта ва узок

муддатли ривожланиш динамикасини тавсифловчи муҳим макро ва микроиқтисодий кўрсаткичлар асосида рақобатдошликнинг агрегат индекслари ҳисобланади. Ушбу методика 30 йилдан буён қўлланилади ва унинг натижалари Жаҳон иқтисодий форумининг Глобал рақобатдошлик тўғрисидаги маърузасида чоп этилади.

12.1-жадвал. Рақобатдошлик кўрсаткичларининг гуруҳланиши⁵⁸

Базавий талаблар			Ресурсларга йўналтирилган иқтисодиёт
1.	Давлат ва жамоат муассасалари		
2.	Инфратузилма		
3.	Макроиқтисодий барқарорлик		
4.	Соғлиқни сақлаш ва бошланғич таълим		
Самарадорлик кўрсаткичлари			Самарадорликка йўналтирилган иқтисодиёт
5.	Олий таълим ва касбий тайёргарлик		
6.	Товар ва хизматлар бозорининг самарадорлиги		
7.	Меҳнат бозори самарадорлиги		
8.	Молия бозорининг ривожланганлиги		
9.	Юқори технологиялар билан қуролланганлик		
10.	Бозор ҳажми ва миқёси		
Инновацион салоҳият ва ривожланиш омиллари			Инновацияга йўналтирилган иқтисодиёт
11.	Бизнеснинг ривожланиш даражаси		
12.	Инновацион салоҳият		

Мамлакатнинг рақобатдошлигини баҳолаш кўпсонли маълумотларни йиғиш, гуруҳлаш, умумлаштириш асосида рақобатдошлик кўрсаткичларини асосий омиллар бўйича ҳисоблашни кўзда тутати. Кейин барча омилларнинг рақобатдошлик кўрсаткичига қўшган ҳиссасини акс эттирувчи агрегат индекс ва субиндекслар ҳисобланади. Замонавий миллий иқтисодиётни рақобатдошлигини аниқлаш методикасида 12 та асосий омил ажратилади (1-жадвал).

Қайд этиб ўтилган омиллар уч гуруҳга ажратилади. Биринчи гуруҳ базавий талабларни ўз ичига олади, иккинчи гуруҳ бизнес муҳит самарадорлигини оширувчи омилларни қамраб олади, учинчи гуруҳ эса бизнесни такомиллаштириш омилларини бирлаштиради. Ҳар бир гуруҳ

⁵⁸ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

муайян субиндекслар билан тавсифланади. Субиндексларни ҳисоблаётган вақтда ҳар бир гуруҳнинг вазни қуйидагича белгиланади биринчи гуруҳ – 25 фоиз, иккинчи гуруҳ – 17 фоиз, учинчи гуруҳ – 50 фоиз (2-жадвал).

12.2-жадвал. Ривожланишнинг ҳар бир босқичида асосий уч гуруҳ кўрсаткичларининг улуши, фоиз ҳисобида⁵⁹

Субиндекслар	Ресурсларга йўналтирилган босқич	Самарадорликка йўналтирилган босқич	Инновацияга йўналтирилган босқич
Базавий талаблар	60	40	20
Самарадорлик кўрсаткичлари	35	50	50
Инновацион салоҳият ва ривожланиш омиллари	5	10	30

Бунда ҳар бир субиндекснинг аниқ мамлакат учун ҳисобланган натижавий Глобал рақобатдошлик индексига қўшган ҳиссасидан келиб чиқиб, ушбу мамлакатнинг иқтисодий ривожланишнинг қайси босқичида эканлигини аниқлаш мумкин бўлади. Ушбу ёндашув иқтисодий ривожланиш жиҳатдан турли даражадаги мамлакатларнинг рақобатдошлигини таққослаш имконини беради.

12.3-жадвал 2009-2017 йиллар учун глобал рақобатдошлик индекси бўйича биринчи ва охириги ўнликка кирувчи мамлакатлар

Мамлакатлар	2009-2010 йиллар		2013-2014 йиллар		2016-2017 йиллар	
	Ўрни	Балл	Ўрни	Балл	Ўрни	Балл
Швейцария	1	5,60	1	5,67	1	5,9
Сингапур	3	5,55	2	5,61	3	5,7
Финландия	6	5,43	3	5,54	10	5,5
Германия	7	5,37	4	5,51	5	5,7
АҚШ	2	5,59	5	5,48	2	5,9
Швеция	4	5,51	6	5,48	7	5,5
Нидерландия	10	5,32	8	5,42	4	5,7
Япония	8	5,37	9	5,40	9	5,5
Канада	9	5,33	14	5,20	14	5,3
Дания	5	5,46	15	5,18	12	5,4

Таҳлиллар кўрсатишича, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг таъсири мамлакатларнинг рақобатдошлик кўрсаткичларига ҳам жиддий таъсир кўрсатган. Жумладан, 2013-2014 йилларда глобал рақобатдошлик

⁵⁹ The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009. p. 8.

индексида биринчи ўнликка кирувчи мамлакатлардан АҚШ, Дания, Канада ва Нидерландия кабилар 2008–2009 йилдаги рўйхатдан пастга тушишган. 2016-2017 йилларда АҚШ, Нидерландия ва Германия мамлакатлари юқори ўринларга кўтарилган.

Рақобатдошликнинг юқори даражаси мамлакат иқтисодий салоҳиятини оширади, аҳолининг турмуш даражаси ўсади ва сифатининг яхшиланишини таъминлайди.

Иқтисодиётнинг таркиби, инфратузилмаси, бошқаруви, геоиқтисодий ҳолати, миллий қийматликлари ҳамда тарихидаги тафовутлар барчаси у ёки бу даражада мамлакат ва унинг корхоналар рақобатдошлигига таъсир қилади.

Глобализация жараёнида миллий товар ва хизматларнинг рақобатдошлигини таъминловчи ташқи омиллар миқёси ва таркибида салмоқли ўзгаришлар юз беради. Рақобатдошликнинг ташқи омилларига макроиқтисодий муҳит, ривожланишнинг инновацион йўлини танлаш, миллий институтлар ва инфратузилмаларнинг ҳолати, инсон капиталининг сифати, миллий иқтисодиётнинг ҳудудий ва тармоқ жиҳатдан баланслашганлик даражаси киритилиб, улар ички омилларга ўзгарувчан таъсир ўтказади.

Ўзбекистонда бозор ислохотларини амалга оширишнинг барча босқичларида ички ва ташқи рақобатдошликни ошириш таркибий ўзгартиришларнинг устувор вазифаси эди. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида ушбу масалани ҳал этишнинг долзарблиги янада ортди ва у иқтисодиётни эркинлаштириш ҳамда модернизация қилишнинг давомий стратегик йўналиши сифатида қаралмоқда.

Мамлакат рақобатдошлигининг муҳим кўрсаткичларидан бири – барқарор иқтисодий ўсиш ва макроиқтисодий баланслашувнинг таъминланишидир. Бизнинг мамлакатимизни глобал инқирознинг тўғридан-тўғри таъсиридан ҳимоя қилган макроиқтисодий мувозанатлашувининг асосий омиллари қаторига 2005 йилдан бошлаб кузатилаётган бюджет профицитининг

таъминланиши, олтин-валюта расмий захираларининг юқорилиги ва давлатнинг ташқи қарзларининг паст даражаси, барқарор банк тизими ва халқаро молия бозорларидаги эҳтиёткорона алоқалар кабиларни киритишимиз мумкин.

Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида миллий иқтисодиётни рақобатдошлигини ошириш бўйича тизимли тадбирлар белгиланган бўлиб, унда дастлаб реал сектордаги товар ва маҳсулотларни экспорт қилувчи корхоналарни қўллаб-қувватлаш, уларни ташқи бозорлардаги рақобатдошлигини таъминлаш, қатъий тежамкорликни қўллаш, маҳсулот тоннарни ва харажатларини пасайтиришни рағбатлантириш, шу жумладан, энергия тежамкорлигини самарали тизимини қўллаш ва энергия сиғимини қисқартириш бўйича чоралар, ички бозорда ялпи талабни рағбатлантириш ва бошқалар белгиланган эди.

Реал секторда юқори қўшилган қийматга эга бўлган тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш, рақобатдош тармоқларни ривожлантириш мақсадида хом ашёни чуқур қайта ишловчи тармоқлар улушини оширишга қаратилган иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар Ўзбекистон корхоналарининг ташқи бозордаги барқарор ҳолатини таъминлайди.

Мамлакат миқёсида рақобатдошликни аниқлашда асосий эътибор яратилган макроиқтисодий муҳитга (инфляциянинг белгиланган меъёри, солиқ оғирлиги, кредит ресурсларини олиш имконияти, миллий валюта курсининг динамикасини билиш ва унинг экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар манфаатларига мос келиши), давлат институтларининг сифати, инфратузилманинг ривожланиш даражаси, инсон капитали ва таълим тизимининг сифати, тадбиркорлик муҳити, товар, молия ва меҳнат бозорларининг ривожланишига қаратилади.

Қулай макроиқтисодий муҳит билан маҳсулотни рақобатдошлиги ўртасида барқарор ўзаро боғлиқликнинг мавжудлиги замонавий иқтисодий назарияни асосий қоидаларига мос келади ва кўп сонли амалий тадқиқотлар томонидан исботланган. Масалан, инфляциянинг юқори даражаси

иқтисодий инвестицияларнинг мавжуд манбаларини сўндиради, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш суръатларини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни сифатига салбий таъсир кўрсатган ҳолда чеклайди, ишлаб чиқарувчилар харажатларини кўпайтиради ва баҳо рақобатдошлигини пасайтиради. Товарларнинг рақобатдошлигига юқори бюджет дефицити ва солиқ юки, валюта курсининг беқарорлиги, ишлаб чиқаришнинг юқори материал сиғимкорлиги ва иқтисодий ўсишнинг капитал сиғимкорлиги даражаси ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ўзбекистоннинг рақобатдошлигининг устунлиги инфратузилмани ривожлантиришга қаратилган бўлиб, унда темир йўл тизимининг ривожланганлиги асосий ўрин тутса, яна бир устун жиҳати аҳолини бошланғич ва ўрта таълим билан қамраб олиш даражаси жаҳонда юқори кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Иқтисодий рақобатдошлиги барча бўғинлари (макродаражада) бир бири билан боғлиқ. Улардан бирининг ривожланмаганлиги бошқаларига салбий таъсир кўрсатади. Масалан, инновацион салоҳиятни юқори технологияларни фойдаланишга мослаштирувчи яхши ривожланмаган олий таълим тизимисиз ва ҳамда ишланма ва тадқиқотларни молиялаштирувчи самарали амал қилувчи молия тизимисиз амалга ошириб бўлмайди. Адолатли рақобат шарт-шароитларининг мавжуд эмаслиги ва ривожланмаган товарлар бозори инновацион маҳсулотга бўлган барқарор талабни ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини оширишга рақобатларни таъминламайди ҳамда миллий инновацион тизимлар ва инфратузилмаларини, илмий-техник ишланмаларнинг коммерциациялашувининг ривожланмаганлиги уларни пировард истемолчига етиб боришига имкон бермайди.

Ўзбекистон саноатининг ривожланиш хусусияти саноат тармоқларининг қайта ишлаш соҳаларида фонд қайтими ва меҳнат унумдорлигининг жадал ўсиш тенденциясига эришганлиги ҳисобланади (12.4-жадвал).

12.4-жадвал Ўзбекистонда рақобат афзаллигига эга бўлган саноат тармоқлари

Гуруҳлар	Иқтисодиёт секторлари	Иқтисодиёт тармоқлари	Рақобат афзалликлари
Кучли рақобат мавқеига эга бўлган тармоқлар	Хом ашё ва қазиб чиқариш	Рангли металлургия, пахтани қайта ишлаш, нефть-газ, оғир саноат	Юқори рақобатдошлик афзалликларига эга
Нисбий рақобатдошлик мавқеига эга бўлган тармоқлар	Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш	Машинасозлик, автомобилсозлик, енгил, кимё, озиқ-овқат	Нисбий паст рақобатдошлик афзалликларига эга
Потенциал рақобатдошлик мавқеига эга тармоқлар	Юқори қўшилган қийматга эга тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш	Микроэлектроника-ахборот комплекси, фармацевтика, микробиология	Потенциал ривожланган рақобатдошлик афзалликларига эга

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев томонидан қабул қилинган —Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги Фармонининг 3.2-банди «**Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш**» деб номланиб, унда —иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулотлар ва хизматлар кўрсатиш бозорларида монополияни босқичма босқич камайтириш; принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технологиялар турларини чиқаришни ўзлаштириш, бунга асосан ички ва ташқи бозорларда миллий товарларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш вазифалари белгилаб берилган. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг асосида албатта таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш масаласи туради.

Замонавий Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли ислоҳотлар қўлга киритилаётган иқтисодий ва ижтимоий муваффақиятларнинг бош омили бўлиб қолмоқда. Пировардида, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар натижасида юртимиз кун сайин равнақ топиб, мамлакатимизнинг нафақат шаҳарларида, балки қишлоқларида ҳам саноат жадал ривожланиб бормоқда,

замонавий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари барпо этилаяпти.

Миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлиги ошиб бораётганлигининг исботи тариқасида мамлакатимизда ўтган 2019 йилнинг биринчи ярими якунлари бўйича ялпи ички маҳсулот 5,8 фоизга ўсганлиги, саноат маҳсулоти ҳажмлари – 6,9 фоизга, қурилиш-пудрат ишлари – 20,0 фоизга, чакана савдо айланмаси – 6,4 фоизга, хизматлар – 12,7 фоизга, асосий капиталга киритилган инвестициялар 58,9 фоизга ўсганлиги, ялпи ички маҳсулот таркибида саноат улуши 26 фоиздан 30 фоизга етди, 2019 йилнинг январь-июль ойларида республиканинг ташқи савдо айланмаси ҳажми 24,5 млрд АҚШ долларни ташкил этиб, 6,8 млрд долларга ёки ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 38,6 %га ошганлиги унинг ижобий сальдоси таъминланганлигини санаб ўтишимиз мумкин.

Иқтисодиётни модернизациялаш, ислохотларни чуқурлаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий фондларни яратиш, амалда фаолият юритаётган техника ва технологияларни янгилаш, уларни қўллаб-қувватлаш инвестицион жараёнларни нечоғли тўғри ва самарали амалга оширишга боғлиқдир. Шу боисдан ҳам, Ўзбекистон Республикаси давлат раҳбари томонидан ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун марказлашган, марказлашмаган жамғармалар маблағлари, хорижий инвестициялар ва кредитларни ўзлаштиришга ҳамда улардан самарали фойдаланиш масалаларига урғу берилмоқда.

12.3. Ҳудудлар рақобат устунлигини белгиловчи омиллар

Ҳозирги вақтда минтақа иқтисодий жиҳатдан мустақил объект бўлиб, нафақат мамлакат бозорида, балки жаҳон ҳамжамиятида барқарор ва ишончли позицияни эгаллашга интилмоқда, бу эса маълум минтақаларнинг

жаҳон бозорига киришига олиб келади. Ушбу глобаллашув тенденцияси доирасида минтақавий рақобатбардошлик алоҳида ўрин тутди.

Минтақавий рақобатбардошлик даражасининг ўсиши, кўпинча ҳудудларнинг иқтисодий маконининг турли хиллиги ва глобал рақобат жараёнларида юзага келадиган мамлакат иқтисодиётидаги роли ва ўрнини ўзгартиришга имкон беради.

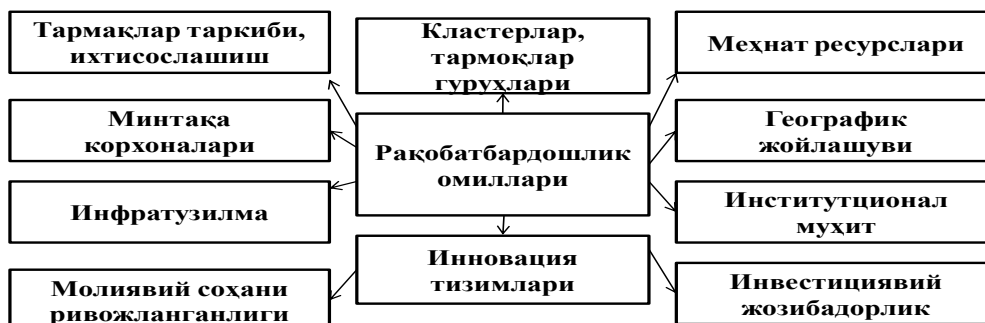
Халқаро амалиётда рақобат деганда бозор муносабатлари шароитида мавжуд бўлган иқтисодий категория тушунилади, буни бошқача айтганда рақобатга бардош бериш қобилиятини англатади. У товар, ташкилот, саноат, комплекс, минтақа ёки ҳатто мамлакат даражасида шаклланиши мумкин.

Узоқ вақт давомида маҳаллий минтақавий фанларда рақобатбардошлик мамлакатнинг ресурс ва ишлаб чиқариш базаси сифатида тушунилган бўлиб, минтақани бошқа минтақалар, шунингдек, умуман мамлакат манфаатларидан фарқ қилиши мумкин бўлган алоҳида манфаатлар ташувчиси сифатида ажратмайди.

Рақобат моҳиятини энг тўлиқ ва акс эттирган рус олими А. Селезнев томонидан таклиф этилган «минтақавий рақобатбардошлик» таърифидир. Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақанинг ва унинг алоҳида элементларининг (фабрикалар, корхоналар ва бошқалар) ички ва ташқи бозорда тутган ўрни бўлиб, бу иқтисодий, ижтимоий, инфратузилма, сиёсий ва бошқа омилларга боғлиқ. Улар минтақанинг ҳолати ва динамикасини етарли даражада тавсифловчи кўрсаткичлар орқали акс эттирилган.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу доимий иқтисодий ҳодиса бўлиб, фирмаларнинг рақобатбардошлилиги, умуман миллий иқтисодиёт, шунингдек минтақани бозор муносабатларининг субъекти сифатида ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятлари билан ўхшашликлари мавжуд. Иқтисодиёт субъекти сифатида минтақа ресурсларга нисбатан турли даражадаги минтақалар билан рақобатдош муносабатларнинг мураккаб тизимига киради. Ўзаро муносабатларда минтақанинг функциялари амалга оширилади ва

натижалар олинади ва бу эса ўз навбатида жараёнларга таъсир қилади. Минтақанинг рақобатбардошлиги бир қатор омилларга боғлиқ (12.1-расм).

12.1-расм. Минтақада рақобабардошлик омиллари

Замонавий бозор шароитида устунлик рақобатбардош мавқега эга бўлган минтақага берилади ва бу унинг саноат ихтисослашуви билан чамбарчас боғлиқдир.

Бизнинг фикримизча айнан саноат ихтисослашуви каби омиллар алоҳида эътиборни талаб қилади, чунки номувофиқ тузилма етарли рақобатбардошликни талаб қилмайди. Минтақавий рақобатбардошлик нафақат табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш қувватлари учун фойдаланиладиган объект сифатида ишга жойлашиш учун бўш ҳудудлар, балки минтақада мавжуд бўлган иқтисодий тармоқларнинг маҳсулдорлигига таъсир қилади. Саноат тармоқлари эса самарадорликнинг ички тармоқ даражасига боғлиқдир. Шу билан бирга, минтақавий иқтисодий тузилма ички ва жаҳон бозорларининг замонавий талабларига жавоб бериши керак. Ушбу омил минтақанинг географик жойлашуви билан чамбарчас боғлиқ. Шундай қилиб, масалан, йирик ва ривожланган шаҳарларга яқин жойлашган минтақалар қўшни ўсаётган иқтисодийнинг ортиқча таъсиридан фойда олишлари мумкин. Шу билан бирга, ноқулай географик фазилатларга

эга бўлган ҳудудлар (ноқулай иқлим шароити, чегарадан узоқлиги ва бошқалар) рақобатдош бўлиш имкониятига эга эмаслар.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳудудларнинг рақобатбардошлиги ва институционал муҳит, шунингдек, иқтисодий ривожланишни бошқариш усуллари ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ривожланиш учун жавобгарлик ҳукумат даражаларида (давлат ва минтақавий), шунингдек хусусий сектор ва фуқаролик жамияти вакиллари ўртасида тақсимланади.

Бундан ташқари, у аниқ индивидуал лойиҳаларга эмас, балки стратегик режаларга асосланган ва маълум бир минтақага мўлжалланган ўрта ва узоқ муддатли ривожланиш дастурларига асосланади.

Ҳар бир минтақада ишчи кучи мавжуд, аммо улар ихтисослашувга мос келиши керак, чунки сифат даражаси рақобатбардошликка бевосита таъсир қилади. Биринчидан, ишчи кучининг самарадорлигини, яъни меҳнатга лаёқатли аҳолининг мавжудлиги, меҳнат ресурсларининг мослашувчанлиги, меҳнат дунёсидаги аёлларнинг ўрни, меҳнатга лаёқатли ва иқтисодий фаол аҳолининг ўртача ёши, ўсиш суръатлари ва миграция оқимларининг асосий тенденциялари ва бошқаларни ҳисобга олиш керак.

Меҳнат ресурслари сифати билан чамбарчас боғлиқ бўлган минтақанинг инновацион салоҳияти янги технологияларнинг пайдо бўлиши ва тарқалишини белгиловчи энг муҳим омил бўлиб, инновацияларни идрок этишда минтақанинг иқтисодий потенциали ўсиши учун зарур шарт бўлиб хизмат қилади.

Замонавий шароитда ривожланган инфратузилма бўлмаган минтақанинг мавжудлигини тасаввур қилиш қийин. Кўпчилик инфратузилмани фақат транспорт ва коммуникация мавжудлиги деб тушунади, аммо бу фикр нотўғри, чунки унинг концепцияси янада кенг ва ҳудудий, ижтимоий, инновацион, молиявий инфратузилма, ахборот технологиялари инфратузилмаси ва бошқаларни ўз ичига олади.

Минтақанинг инновацион салоҳияти минтақавий рақобатдошликнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Минтақани инновацион ривожланиш йўлида

шакллантириш учун минтақада инновацияларни яратишда фойдаланилиши мумкин бўлган мавжуд моддий ва номоддий ресурслар етарли эмас, чунки инновациялар ушбу ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги билан баҳоланади.

Инновацион салоҳият билим манбалари, институционал тузилма, шунингдек ҳудудларнинг технологик динамикасини шакллантирадиган иқтисодий агентлар ўртасидаги муносабатлар билан белгиланади. Биргаликда улар минтақанинг ва умуман иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш мақсадида инновацияларни самарали амалга ошириш учун замин яратадилар.

Минтақанинг рақобатбардош устунлиги нафақат ҳудудий мезонлар бўйича, балки ривожланган саноат, маданий, инфратузилма ва рекреацион алоқалар билан бирлаштирилган комплексларни бирлаштиришдан иборат бўлган агломерация бўлиши мумкин.

Ихтисослашувнинг мустақамланиши бошқа пудратчилар: компаниялар, ташкилотлар, етказиб берувчилар билан ўзаро боғлиқлик даражасига олиб келади. Шунинг учун аксарият ҳолларда компаниянинг муваффақиятли ишлаши учун мос ечим тармоқларнинг, комплексларнинг ёки кластерларнинг бир қисми бўлишдир. Шундай қилиб, компаниялар кўпроқ хизмат кўрсатувчи соҳалар етказиб берувчилари ва хизматларидан, шунингдек тажрибали ва малакали меҳнат ресурслари ва маълумот алмашиш имкониятларидан, шунингдек ўзаро таъсирли тармоқларни жалб қилишдан фойдаланадилар.

Минтақанинг инвестицион жозибadorлиги рақобатбардош бўлиш учун асос бўлган ва кейинчалик ҳам ривожланишга олиб келадиган муҳим омилидир. Минтақанинг сармоядорлар учун жозибadorлиги қанчалик юқори бўлса, у шунчалик рақобатдош бўлади. Сармоядорлар олдида қийин танлов турибди, улар бу минтақанинг етказиб берувчилар учун қулайлиги, бозорлар ва улар билан алоқалар орасидаги масофа, инфратузилма, ижтимоий-

иқтисодий шароитлар, ҳуқуқий ва солиқ базаси, иш ҳақи ва сифат, шунингдек турмуш даражаси ва бошқалардир.

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, минтақадаги рақобатбардошликни баҳолаш минтақаларнинг маҳаллий ҳокимият органлари учун бошланғич вазифа бўлиб, унинг вазифалари қўллаб-қувватлаш ва минтақанинг рақобатдош устунликларини оширишдан иборат. Рақобат устунликлари нафақат корхоналар, мажмуалар, балки бутун минтақанинг барқарор ривожланиши учун муҳимдир (12.2-расм). Ушбу схемани таҳлил қилганда шуни таъкидлаш керакки, рақобатдош устунликлар минтақа тизими ва унинг элементлари - корхоналар, ташкилотлар, фабрикалар ва бошқаларга ижобий таъсир кўрсатади.

12.2-расм. Минтақада рақобат устунлигидан олинадиган самара

Рақобат ҳар қандай янгиликдан фойдаланишни ўз ичига олганлиги сабабли пировардида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бозор талабига мувофиқ бўлиши керак, масалан, нарх, сифат, янгилик ва бошқалар туфайли рақобатбардош маҳсулотларни сотиш ички рақобат шароитида фойдаланиладиган афзаллик масалан, янги технологиялардан фойдаланишнинг афзалликлари тижорат самарасини - фойда олиш имконини беради. Бозорда товарлар сотилгандан кейин олинган даромад, шу жумладан самараси масалан, рақобатбардош устунлик орқали фойда олиши натижасида

у айнан ўша ишлаб чиқаришини янада кенгайтиради ва корхоналарни сармоя киритишга ундайди келгусида минтақани янада ривожлантиришга ҳисса қўшади.

Хулоса чиқариб, шуни таъкидлаш керакки, минтақада рақобатни ривожлантириш фойдалидир, бу эса мавжуд омилларни аниқлаш учун минтақанинг барча элементларини батафсил таҳлил қилишга мажбур қилади

12.4. Минтақавий даражадаги ижтимоий-иқтисодий сиёсат чоралари билан минтақанинг рақобатдошлигини ошириш

Рақобатбардошлик мазмунини ижобий англаш экзоген ва эндоген омиллар (ўзгарувчилар) ни ҳисобга олган ҳолда бутун иқтисодиёт даражасида ҳам, маълум бир минтақа миқёсида ҳам ижтимоий-иқтисодий сиёсат тадбирларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга.

Миллий иқтисодиёт сингари, минтақа учун ҳам минтақаларнинг рақобатбардошлигига таъсир кўрсатадиган учта воситани ажратиш мумкин.

1. Минтақавий иқтисодиётни ва унинг миллий ва жаҳон иқтисодиётидаги мавқеини мустаҳкамлашга, пировардида фирмалар ва уларнинг маҳсулотларининг рақобатдошлигини оширишга қаратилган умумий чора-тадбирлар. Ушбу турдаги чоралар мамлакат ва минтақа иқтисодиётининг рақобатдошлиги учун замин яратади. Умумий характердаги чора-тадбирлар орасида, биринчи навбатда, хўжалик юритувчи субъектларнинг муайян гуруҳларининг кутилаётган даромадларидан қатъий назар, бизнес шароитларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг институционал асосларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

2. Ишлаб чиқарувчиларга уларнинг экспорт фаолиятини амалга оширишда тўғридан-тўғри ёрдам кўринишидаги давлат ёрдами (субсидиялар, солиқ имтиёзлари, хом ашё импорти бўйича солиқлардан озод қилиш, экспорт фаолиятини ахборот билан таъминлаш) амалга ошириш.

3. Бошқа минтақаларда, шунингдек ташқи бозорларда минтақавий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотларига талабни шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларни (кўргазмалар, чет элда ёки бошқа минтақаларда савдо ва ахборот марказларини ташкил этиш ва бошқалар) амалга ошириш.

Шу муносабат билан шуни таъкидлаш керакки, минтақанинг рақобатбардошлиги кўп жиҳатдан унинг рақобатдошлигини оширишга қаратилган чора-тадбирлар мувозанатига боғлиқ бўлади. Минтақанинг рақобатбардошлиги унинг ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг рақобатдошлигидан келиб чиққанлиги сабабли, саноатнинг рақобатдошлигини ошириш шароитида минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш стратегиясини танлаш масаласи ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Тармоқларнинг рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган саъй-ҳаракатларнинг самараси фарқланиши аниқ. Бундан ташқари, тегишли соҳанинг рақобатбардошлилигини ошириш билан боғлиқ бўлган минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш масалаларини ҳал қилиш оқилона бўлиши аниқ.

Шу муносабат билан, рақобатбардошликни ошириш нуқтаи назаридан потенциал рентабеллик ва уни ошириш учун ишлатилиши мумкин бўлган воситалар нуқтаи назаридан соҳаларни гуруҳлаш мустақил масаладир.

Рақобатбардошлик кўрсаткичларини назорат сифатида ишлатиш муаммолари уларни бошқариш хавфини камайтиради. Келинг, муаммонинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилайлик. Айтайлик, барча иштирокчилар таклиф қилинган кўрсаткичлар минтақани (унинг рақобатбардошлигини) қиёсий баҳолаш нуқтаи назаридан етарли деб тахмин қиладилар. Агар иштирокчининг фаровонлиги ушбу кўрсаткичнинг даражасига ёки динамикасига боғлиқ бўлса, унда унинг мос равишда ўзгаришига туртки бўлади. Бундан ташқари, иштирокчилар ушбу мақсадга энг кам ҳаражат билан эришиш йўллари излайдилар. Масалан, агар биз меҳнат унумдорлиги динамикасини назорат сифатида қабул қилсак, натижада меҳнатни тежайдиган ва капитални тежайдиган технологиялардан

фойдаланишни рағбатлантириши мумкин. Шу билан бирга, рақобатдош устунлик бўлган шароитда нисбатан арзон ишчи кучи ресурслар танлови амалга оширса, бу (хеч бўлмаганда бир катор соҳаларда) рақобатдошликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

Минтақанинг рақобатбардошлигини баҳолаш ҳозирги пайтда имконсиз ёки миқдорини аниқлаш қийин бўлган омилларни ҳисобга олиш зарурати билан боғлиқ. Бу, айниқса, мураккаб бўлган омиллар учун тўғри келади. Буларга минтақавий даражадаги институционал муҳитнинг сифати, нафақат қонунларнинг мазмуни, балки уларнинг бажарилишини таъминлаш механизмлари ҳам киради. Ушбу вазиятни тушуниш, бир томондан, рақобатбардошликнинг барча миқдорий баҳоларига ва унинг ўзгаришларига нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга имкон беради ва бошқа томондан «ҳозирда миқдорий бўлмаган» омилларни аниқлаш усулларини излашни рағбатлантиради.

Иқтисодиёт тармоқларида рақобатбардошликни оширишнинг устувор йўналишларини шакллантиришда қуйидаги вазифаларни бажариш мақсадга мувофиқ:

- ·Самарали рақобат муҳитини шакллантириш ҳамда тармоқлараро саноат кооперациясини ривожлантириш;
- ·Кўрсатиладиган хизматларни сифат жиҳатдан яхшилаш ҳисобига рақобатбардошликка эришиш;
- ·Тармоқларда меҳнат унумдорлигини оширишда илғор хориж тажрибасидан фойдаланишни йўлга қўйиш;
- ·Иқтисодиёт тармоқларининг ривожланишини жаҳон бозори конъюнктурасига боғлиқлигини камайтиришнинг энг қулай ва мақбул усулларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Минтақа иқтисодиёти рақобатбардошлиги миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигига етарли таъсир кўрсатади ҳамда тармоқлар, корхоналар ва товарлар рақобатбардошлиги билан ўзаро боғланган ҳолда амал қилади.

Минтақанинг рақобатбардошлиги минтақа аҳолисининг турмуш тарзи ва фаровонлигини ошиб бориш қобилияти билан белгиланади.

Минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожланиб бориши орқали унинг рақобатбардошлиги таъминланади ва мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардош бўлишига асос бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда минтақаларнинг рақобатбардошлигини оширишда хорижий инвестицияларни ҳудудларга тўғри ва мутаносиб жойлаштириш, ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини такомиллаштириш, минтақалар инновацион фаоллигини янада мукаммаллаштириш каби вазифаларни бажариш мақсадга мувофиқдир.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини мувофиқ таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш йўналишида корхоналарнинг маблағлари, ЎзТТЖ, тижорат банклари кредити, хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобига 2017—2021 йилларда умумий қиймати 40 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 649 та инвестиция лойиҳасини назарда тутувчи тармоқ дастурлари амалга оширилади. Натижада кейинги 5 йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 1,5 баравар, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 33,6 фоиздан 36 фоизгача, қайта ишлаш тармоғи улуши 80 фоиздан 85 фоизгача ошади.

Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурида 2017-2021 йилларда аҳолининг энергия таъминоти яхшилаш учун кўмир қазиб олиш соҳасида замонавий технологияларни жорий этиш ҳисобига кўмир қазиб олишни йилига 7,8 млн. тоннага ошириш имконини берувчи инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар, уларнинг натижалари атрофлича муҳокама қилинмоқда.

Миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларининг рақобатбардошлигини ошириш масаласи ҳал этиш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги 4400 дан ортиқ корхоналарнинг рентабеллик даражасини ошириш ва молиявий соғломлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш асосида ишчилар сонини кўпайтиришга эришиш режалаштирилган. Бу тадбирлар натижасида корхоналарнинг рентабеллик даражаси ошади, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини ошириш ва ишчилар сонини кўпайтиришга олиб келади.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш ва саноат тармоқларининг рақобатдошлигини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирларнинг амалга оширилиши саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини 2019 йилнинг биринчи яримида 2018 йилнинг мос даврига нисбатан 6,9 фоизга ўсишини таъминлади. Юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган саноат тармоқларида динамик ривожланиш таъминланди. 2018 йилда маҳаллий хомашё ресурсларини босқичма-босқич чуқур қайта ишлаш ва тайёр истеъмол маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш тармоқлари эвазига саноат маҳсулотларининг юқори ўсиш суръатларига эришилди.

Саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш лойиҳалари, шунингдек, 2015-2019 йилларда иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш чора-тадбирлари дастурининг ҳаётга самарали татбиқ этилиши натижасида республика ЯИМга энергия сарфини 7,4 фоизга, ҳамда йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини эса ўтган йилга нисбатан ўртача 10,6 фоиз камайтиришга эришилди. Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид давлат дастурида 2017 йилда саноат тармоқларидаги йирик корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини ўртача 8 фоизга қисқартириш ва рақобатдошлигини оширишни назарда тутувчи комплекс чора-тадбирларни

амалга ошириш белгилаб берилган. Шу жумладан, маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни оптималлаштиришга алоҳида эътибор қаратилади. Бу йўналишга корхоналарнинг маблағлари ва тижорат банклар кредитлари ҳисобидан 602 000,0 млн. сўм инвестициялар йўналтирилади, бу эса маҳаллий маҳсулотларнинг, биринчи навбатда, ташқи бозорларда рақобатдошлигини ва тармоқларнинг экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилади. Юқоридагилар билан бир қаторда Ҳаракатлар стратегиясида иқтисодиёт тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида монополияни босқичма-босқич камайтириш бўйича вазифалар белгиланган. Таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш ҳисобига иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни рағбатлантириш сиёсатини давом эттириш ҳамда, энг аввало, истеъмол товарлар ва бутловчи буюмлар импортининг ўрнини босиш, тармоқлараро саноат кооперациясини кенгайтириш Ҳаракат дастурининг энг аҳамиятли вазифалари қаторидан ўрин олган. Маҳсулотлар рақобатбардошлилигини ошириш орқали хўжалик юритувчи субъектларнинг экспорт салоҳиятини юксалтириш иқтисодий соҳада амалга оширилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларидан биридир.

2019 йил охирига қадар Навоий кон-металлургия комбинатида 25 та, «Ўзэлтехсаноат»да 18 та, «Ўзавтосаноат»да 7 та, Олмалиқ кон-металлургия комбинатида 5 та инвестиция лойиҳаси бўйича янги қувватлар ишга туширилади.

Ҳозирги кунда ташқи иқтисодий алоқаларнинг сон ва сифат жиҳатидан ўсиши бу жараёнларни ҳар томонлама чуқур ўрганишга янада юксак талаблар қўймоқда. Охирги йиллар давомида диверсификация қилиш ва иқтисодиёт соҳаларини рақобатбардошлигини ошириш борасида олиб борилаётган чора-тадбирлар натижасида жаҳон иқтисодиётида инқироз ҳолатлари ҳамон сақланиб турган ва жаҳон бозоридаги нархлар даражаси

пазлиги республиканинг асосий экспорт нуқталарига таъсирини камайтиришга эришилди.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Минтақанинг рақобатбардошлилиги тегишли минтақада иқтисодий ривожланиш даражаси ва аҳолининг турмуш даражасининг муҳим жиҳатидир. Шунинг учун минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш давлат ва минтақавий даражада иқтисодий сиёсатнинг муҳим ва мураккаб вазифасидир.

2. Ҳозирги пайтда ушбу соҳадаги эмпирик тадқиқотларнинг барча ҳолатларига нисбатан «рақобатбардошлик» атамасининг умумэътироф этилган қатъий ва тезкор таърифи мавжуд эмас. Бу ушбу концепциянинг индивидуал ишлаб чиқарувчиларга ёки товарларга нисбатан шунингдек, айрим минтақаларга ҳам тааллуқли.

3. Шу билан бирга, қарор қабул қилувчиларни маълум манбалардан фойдаланишнинг янги имкониятларини излаш, шунингдек олдинги номаълум бўлган қиймат яратадиган манбаларни аниқлаш учун қарор қабул қилувчиларни рағбатлантириш принципи асосида рақобатдошликни кўриб чиқиш тавсия этилади. Бу тадбиркорлик субъектларига, шунингдек, ушбу ҳудудда институционал муҳитнинг сифатига боғлиқ бўлган қарор қабул қиладиган шахсларга нисбатан қўлланилади. Ушбу ёндашув «рақобат» ва «рақобатбардошлик» тушунчаларини бирлаштиришга асосланган.

4. Минтақанинг рақобатбардошлиги назарий таснифга боғлиқ бўлган кўплаб омилларга боғлиқ. Қарорларни қабул қилиш жараёни нуқтаи назаридан, энг муҳими, эндоген ва экзоген рақобатдош омиллар гуруҳларидир.

5. Амалий тадқиқотларда ҳар бирининг қиёсий афзалликлари ва камчиликларига эга бўлган кўрсаткичлар мажмуаси асосида рақобатбардошликни баҳолашнинг турли усуллари қўлланилади. Энг кенг тарқалган сифатида аниқланган таққослама афзалликлар коэффиценти,

ишлаб чиқариш бирлигига тўғри келадиган меҳнат унумдорлиги ва меҳнат харажатлари каби кўрсаткичларни таъкидлаш керак. Рақобатбардошликни баҳолаш услубини танлаш мақсадга шунингдек мавжуд маълумотларга боғлиқ. Бундан ташқари, мавжуд маълумотлар ҳар доим ҳам муҳим эмаслигини ва муҳим маълумотлар ҳар доим ҳам мавжуд бўлмаслигини ёдда тутиш керак. Барча ҳолатлар учун бир хил рақобатбардошликни баҳолаш учун қўлланиладиган идеал усул аниқланмаган.

6. Тармоқ ва бозорда ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатдошлигини ажратиб кўрсатиш керак. Агар бозорда ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлиги маҳсулот таннархи даражасига бевосита боғлиқ бўлса, соҳа ичидаги рақобатбардошлик (турли хил ва ҳар доим ҳам осонгина бири-бирини алмаштириб бўлмайдиган товарларни ишлаб чиқариш) қўшимча омил - ишлаб чиқарувчининг қиёсий афзалликларини акс эттирган ихтисосликни танлашдир. Ўз навбатида, минтақанинг рақобатбардошлиги ишлаб чиқаришнинг институционал шароитларини таннарх ва ихтисослашув омили билан бирга киритишни назарда тутди, бу эса ишлаб чиқарувчиларнинг харажатларини нафақат табиий қиёсий устунликлар ёки афзалликлар туфайли, балки давлат томонидан ўрнатилган (ҳукумат ва минтақавий даражада) мажбурий талабларга риоя қилиш билан боғлиқ харажатлар фарқлари туфайли фарқланишига олиб келиши керак.

Назорат саволлари

1. Маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан «минтақавий рақобатбардошлик» тушунчасини аниқлашнинг асосий ёндашувларини тушунтириб беринг?
2. «Минтақавий рақобатбардошлик» тушунчасининг моҳиятини аниқланг?
3. «Минтақанинг ички» ва «ташқи рақобатбардошлиги» тушунчаларини фарқланг
4. Рақобат устунликларининг ташувчилари ва фойдаланувчиси кимлар?

5. Рақобатбардошликни минтақавий мақсадларини санаб беринг ва тавсифланг.
6. Минтақанинг ташқи муҳитга нисбатан рақобатбардошлиги қандай вазифаларни ажратиб кўрсатиши мумкин?
7. Тизим сифатида минтақавий рақобатбардошлик белгиларини санаб беринг.
8. Минтақанинг рақобатбардошлиги ва рақобатбардош потенциали элементларини санаб беринг. Иккала тизим ўртасидаги фарқ нима?
9. «Минтақанинг рақобатбардош устунликлари» тушунчасини аниқланг
10. «Рақобатбардошлик» ва «минтақанинг рақобатбардош устунликлари» тушунчалари қандай боғлиқ?
11. Минтақанинг рақобатбардош устунликлари турларини санаб беринг ва тавсифланг.
12. Худудларнинг рақобатбардош позициялари қандай?
13. Минтақанинг рақобатбардош муваффақияти нимада?
14. Ўзбекистондаги минтақалараро рақобат йўналишларини ажратиб беринг ва тавсифланг.

13-МАВЗУ. МИНТАҚАЛАРНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИ ВА ЭКСПОРТНИ КЎПАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Режа:

13.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг моҳияти ва унинг назарий жиҳатлари

13.2. Минтақа экспорт ҳажмини кўпайтиришни ҳуқуқий асослари

13.3. Минтақа иқтисодий интеграцияни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш омиллари. Қўшма корхоналарни ривожланиши

13.4. Минтақада ташқи савдо ва унинг иқтисодий ривожлантиришдаги аҳамияти ва ҳозирги ҳолати

13.5. Минтақада хорижий инвестицияларни жалб этиш борасида амалга оширилган ишлар

13.6. Тўқимачилик саноати - экспорти ҳажмини кўпайтиришнинг муҳим омилларидан бири сифатида

13.7. Қишлоқ хўжалигида экспорт ҳажмини кўпайтириш истиқболлари

Таянч тушунчалар ва иборалар: экспорт, хорижий корхоналар, қўшма корхоналар, ташқи иқтисодий потенциал, ЯИМ, интеграция, савдо, конъюнктура, рақобат муҳити, ишбилармонлик муҳити, модернизация, юқори қўшилган қиймат, маркетинг тадқиқотлари, инфратузилма, инновация, савдо назарияси, меркантилизм, мутлоқ устунлик назарияси, ихтисослашув, табиий устунлик, ўзлаштирилган устунлик, инвестиция, интенсификация, экстенсив ривожлантириш, стандартлаштириш, сертификатлаштириш, суғурталаш, импорт, жаҳон савдо ташкилоти, хорижий капитал, ташқи савдо, реэкспорт, реимпорт, олтин валюта захиралари, ташқи қарз, глобаллашув, халқаро савдо, миллий валюта курси.

13.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг моҳияти ва унинг назарий жиҳатлари

Бугунги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзининг мустақил овозига эга бўлган давлат даражасига кўтарилди ва нуфузли халқаро

ташкilotларга аъзо бўлди. Дунёдаги саноати ривожланган етакчи мамлакатлар билан сиёсий-дипломатик, савдо-иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатмоқда. Икки ва кўп томонлама манфаатли алоқалар тобора ривожланиб бормоқда.

Шундай шароитда мамлакатнинг ташқи иқтисодий имкониятида табиий ресурсларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқариш ва илмий-техник имкониятларнинг барпо этилиши, инфратузилма, ижтимоий соҳа, маҳсулот ва хизматларнинг мамлакат ташқарисига экспорт қилиниши ёки чет эл фуқароларига, корхона ва ташкilotларига, шу жумладан республикадаги хорижий корхоналар ва кўшма корхоналарга сотилиши билан аниқланади.

Мамлакат ташқи иқтисодий потенциални аниқловчи энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми, шу жумладан аҳоли жон бошига, ЯИМда товар ва хизматлар экспортининг улуши ҳамда товарлар умумий экспорти ҳажмида саноат товарлари улуши ҳисобланади.

Маълумки, юртимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида мамлакатдаги интеграция жараёнларини ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Ҳаракатлар стратегияси дастури доирасида ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш бўйича ишлаб чиқилган концепция Ўзбекистон иқтисодиётини, чунончи, вертикал интеграцияни ташкил этиш ва ривожлантириш борасида дастуриламал ҳужжат вазифасини ўтайди. Концепцияда интеграциянинг янги модели таклиф этилган. У иқтисодий адабиётларда «савдо» ёки «конъюнктура» деб номланади.

Янги концепциянинг асосий мақсади ташқи иқтисодий сиёсатда марказий ўрин эгаллаш учун ўзбек экспортини янги босқичга кўтаришдан, яъни халқаро ишлаб чиқаришнинг прогрессив шакллари ва илмий-техник кооперацияни ривожлантириш учун инвестицион ҳамкорлик ҳамда инновацион лойиҳаларни биргаликда амалга оширишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 28

декабрдаги Олий Мажлисга Муражаатномасида иқтисодиётимизни жаҳон бозорига интеграция қилиш ва экспортни қўллаб-қувватлаш устувор вазифадир. Келгуси йили экспорт ҳажмини **30 фоизга** ошириб, **18 миллиард** долларга етказишни мақсад қилиб қўймоқдамиз. Биз экспортга йўналтирилган иқтисодиётга ўтишимиз, ички бозорда рақобат муҳитини шакллантиришимиз зарурлигини аниқ вазифа қилиб қўйди.⁶⁰

Бироқ мамлакатимизда экспорт қилиш мумкин бўлган потенциалидан лозим даражада фойдаланилмаяпти. Хусусан, экспортга кўмаклашиш уни қўллаб-қувватлаш борасида қатор меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган бўлсада, ташқи иқтисодий фаолиятни янада либераллаштириш, экспортга маҳсулот етказиб беришни кўпайтиришни рағбатлантириш, маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларнинг рақобатдошлигини ва молиявий барқарорлигини ошириш, ортиқча ва эскирган рухсат бериш тартиботларини бекор қилиш орқали ишбилармонлик муҳитини такомиллаштириш масалалари тўлалигича ўз ечимини топганича йўқ.

Шу билан бирга, амалга оширилаётган тадбирларнинг самарадорлиги устидан мунтазам равишда олиб борилаётган мониторинг ташқи савдо ва экспортнинг умумий ижобий динамикасига қарамасдан улар ҳажмларининг реал ўсиш суръатлари иқтисодиётни модернизация қилиш суръатларига мувофиқ эмаслигини кўрсатмоқда.

Биринчи навбатда рақобатбардош афзалликларга эга бўлган тармоқларда бир қатор тизимли муаммолар ва камчиликларнинг сақланиб қолаётганлиги экспорт ҳажмларининг салмоқли ўсишини таъминлашга тўсқинлик қилмоқда. Жумладан:

биринчидан, ишлаб чиқариш қувватларидан ва кенг турдаги хом ашё, шунингдек, меҳнат ресурслари мавжуд бўлган ҳамда ташқи бозорларда рақобатбардош бўлган юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъминловчи афзалликлардан тўлиқ ҳажмда фойдаланилмаяпти;

---

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Муражаатномаси.

иккинчидан, экспорт қилувчи корхоналар фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш воситалари ривожланмаяпти, экспортолди ва экспортни молиялаштириш механизмлари мавжуд эмас;

учинчидан, чуқур маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, узоқ муддатли барқарор ташқи бозорларни шакллантириш ва хорижда ташқи савдо инфратузилмасини яратишга етарли даражада эътибор қаратилмаяпти;

тўртинчидан, ҳар хил хизмат турлари экспортини ташкил қилиш ва илгари суриш бўйича тизимли ишлар мавжуд эмас, уларни кўрсатиш учун зарур инфратузилма ривожланмаган.⁶¹

Ҳозирги диверсификация жараёнларида инновацияларни қўллаш ва жорий этиш кенг авж олган бўлиб, бу соҳада ҳалигача ўрганилаётган муаммолар мавжуд. Инновацияни қўллаш масалаларига доир фикрлар Республика Президенти Ш.Мирзиёев томонидан илгари сурилган 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегисида ўз аксини топган ва аниқ вазифалар белгилаб берилган.

Шунингдек, Адам Смит, Д.Рикардо, Эли Хекшкер ва Бертил Олин каби таниқли иқтисодчилар томонидан ҳам амалий жиҳатдан ўрганилган. Бу борада россиялик олимлардан Василий Леонтьев, С.И. Симоновский, В.М. Кудров, Я. Коркорал кабиларни номларини келтириш мумкин.

Ўзбекистонда инновацион соҳада амалга оширилган ишлар, олиб борилаётган ислохотлар негизида ташкил этилиб, Б. Абдуллаев, И. Абдураимов, С. Косимов, Н. Муминов, С.Фуломов каби иқтисодчиларнинг илмий изланишларида янги технологиялардан фойдаланиш ва уларни амалиётга жорий этишга доир мулоҳазалар юритилган.

Ҳозирги вақтгача савдо назариясининг икки тури ишлаб чиқилган. Унинг биринчи тури савдонинг табиий боришини аниқлаб, давлатлар ўртасида савдо эркин бўлган шароитда савдо тузилиши қандай бўлишини

---

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Манбаа. Lex.uz.

тушинтиради ва ўрганади. Бу турдаги назария ҳеч қандай тусиқлар бўлмаган шароитда қайси бир давлат билан савдо қилиш керак, қайси турдаги маҳсулотни ва қандай ҳажмда сотиш керак каби саволларни қўйган.

Иккинчи турдаги назария савдо ҳажмини, йўналишини ва бирикмасини (состав) ўзгартириш мақсадида маҳсулот ва хизматларнинг эркин оқимида давлатнинг аралашувини назарда тутди. Меркантилизм назариясига асосан давлатнинг бойлиги унинг ихтиёридаги олтин миқёсидаги қиммат баҳолар билан ўлчаниб, ҳар бир давлат импортга қараганда кўпроқ экспорт қилиш керак. Бу ҳолда давлат актив тўлов балансида эга бўлади. Миллий давлатлар вужудга келаётган даврда (1500-1800 йиллар) олтин марказий ҳокимиятларни мавқеини мустаҳкамлаш учун хизмат қилган⁶².

Нима учун умуман олганда давлатнинг экспорт салоҳиёти импортга нисбатан юқори бўлиши керак? Бунинг учун давлат савдони устидан монополия ўрнатиб, импортнинг кўп қисмига тўсиқ (чегара) ўрнатиши зарур ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар кўп қисмини экспорт қилиш учун субсидия беришга тўғри келади. Меркантилизм даврида колония бўлган давлат ҳам ашёларни экспорт қилиб, тайёр маҳсулотларни импорт қилганлар. Бу назария метрополийларнинг бойишига олиб келган. Натижада колония давлатларнинг норозилиги вужудга келган ва мустақиллик учун кураша бошлаганлар.

Меркантилистик эпоханинг бир қисми ҳозирда ҳам сақланиб қолган. Актив тўлов баланси термини ҳозир ҳам ишлатилади. Бунга кўра давлатнинг экспорт миқдори импортдан катта бўлиши керак. Тўлов балансида дефицит (камомад) бўлганини кўрсатувчи термин бу пассив тўлов балансидир.

Кейинги вақтларда бирон бир социал ёки сиёсий мақсадларни амалга ошириш мақсадида очикдан очик актив тўлов балансида эга бўлишга ҳаракат қилаётган давлатларга нисбатан неомеркантилизм термини ишлатилмоқда. Масалан, тўла бандликни таъминлаш мақсадида мамлакат ичидаги талабдан

---

⁶² Мировая экономика. Под редакцией А.С.Булгакова М.:Экономистъ, 2005.

кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариб, ортиқчасини экспорт қиладилар. Ёки давлат бирон бир худудда сиёсий мавқени сақлаб қолиш мақсадида кўпроқ маҳсулот экспорт қилади.

Кўп давлатлар меркантилизм сиёсатига амал қилиб, имконият даражасида ишлаб чиқаришни ташкил этиб, иқтисодий жihatдан мустақил бўлишга ҳаракат қилганлар. Адам Смит 1776 йилда чоп этган «Халқлар бойлигининг сабаблари ва табиатини тадқиқоти» деган китобида меркантилистлар қарашини танқид қилган. Унинг фикрича давлатнинг ҳақиқий бойлиги унинг фуқоролари фойдалана оладиган маҳсулот ва хизматлардан иборатдир. Смит мутлоқ устунлик назариясини ишлаб чиқди. Бу назарияга кўра, айрим мамлакатлар бошқаларига нисбатан товарларни самарали ишлаб чиқаришади. Шу назарияга асосланиб у қуйидаги саволни қўйди: нимага фуқоролар маҳаллий товарларни сотиб олишлари керак, агар улар худди шундай товарларни хориждан анча арзон нархларда сотиб олишлари мумкин бўлса. Смитнинг исботлашича, агар савдо чегараланмаса, ҳар бир давлат рақобат устунлигига эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Ҳар бир мамлакатнинг ресурслари рентабел соҳаларга ўтиб кетади, чунки мамлакат норентабел соҳаларда рақобатлаша олмайди.

Ихтисослашув натижасида мамлакатнинг ишлаб чиқариш самарадорлиги қуйидаги сабабларга кўра ошади:

- битта топшириқни бажарганлиги учун ишчи кучиларининг малакаси ортади;

- ходимлар бир турдаги маҳсулотдан иккинчисига ўтишда вақтни йўқотмайдилар;

- бир хил маҳсулотни узоқ муддат ишлаб чиқариш самарали усулларини жорий этишни таъминланади ва рағбатлантиради.

Лекин мамлакат қандай маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашиши керак деган саволга А.Смит бозор жавоб беради, бироқ бу ҳолда мамлакатнинг табиий ва ортирилган устунликларини ҳисобга олиш зарурдир.

Мамлакат бой табиий ресурслар ва қулай об-ҳавога шароитига эга бўлганлиги сабали бирор маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича **табиий устунликга** эга бўлиши мумкин. Об-ҳаво шароити қандай қишлоқ хўжалик маҳсулотларини самарадорлик билан етиштириш мумкинлигини кўрсатиб беради. Масалан, Шри-Ланка буғдой ва сут маҳсулотларини импорт қилади, чунки об-ҳаво уларни етиштиришга мос эмас, лекин унинг об-ҳаво шароити чой, каучук, кокос ёнғоқларини етиштириш ҳисобидан кўп фойда олишга имконият беради.

Ўзбекистон пахта етиштиришга ажратилган ресурс ҳисобидан чой ҳам етиштириш мумкин эди, лекин иқлим чой етиштиришга мослашмаган. Шунинг учун Ўзбекистон учун пахта етиштириш фодалироқдир. Лекин айнан шу назарияга кура Шри-Ланка чой, Ўзбекистон эса пахта маҳсулоти билан халқаро савдода қатнашиб ўз эҳтиёжларини қондиришлари шарт.

Узлаштирилган устунлик - бу юқори малака ва ривожланган технологиялар билан боғлиқ. Ҳозирги кунда жаҳондаги маҳсулотлар айирабошлаш тайёр маҳсулот ва хизматлардан иборат бўлиб, уларнинг улуши қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ёки қазилма бойликларга қараганда анча юқори. Бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришни жойлаштириш асосан ўзлаштириш устунлиги билан боғлиқдир. Ишлаб чиқариш технологияси бўйича устунликка эга мураккаб ва турли маҳсулотларни ишлаб чиқариш қобилиятини таъминлайди. Масалан, Данияда кумуш конлари бўлмаса ҳам у кумуш маҳсулотларини бошқаларга нисбатан кўп экспорт қилади, чунки ишлаб чиқариш технологияси юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган. Япония темир ва кўмирни импорт қилиб, улар асосида юқори сифатли пўлат ишлаб чиқариб, бошқа мамлакатларга экспорт қилади.

Энди ташқи ва ички савдода мутлоқ устунлик моҳиятини икки давлат АҚШ ва Шри-Ланка мисолида тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз⁶³. Шри-Ланка ва АҚШ бир хил миқдордаги ресурсларга эга (ер, меҳнат ресурси ва

---

⁶³ Daniels, John D. Lee H. Radebaugh. International business: environments and operations. Addison-Wesley Publishing Company, 1998.

капитал) бўлиб, чой ва буғдойни ишлаб чиқаришади. Шри-Ланка 1 тонна чой ишлаб чиқариш учун 4 бирлик ресурс ва 1 тонна буғдой ишлаб чиқариш учун 10 бирлик ресурс сарф қилади. АҚШ эса 1 тонна чой ишлаб чиқариш учун 20 бирлик ресурс ва 1 тонна буғдой ишлаб чиқариш учун 5 бирлик ресурс сарфлайди. Демак, Шри-Ланка чой ишлаб чиқаришга, АҚШ эса буғдойга ихтисослашиши лозим. Уларда жами 100 бирлик ресурс бор ва ресурсларини тенг ярмисини бу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга сарф қиладилар деб фараз қиламиз.

Икки давлат бир бири билан савдо қилмаган ҳолни кўрамиз. Бу ҳолда давлатлар ресурслар ярмисини чой ва буғдой етиштиришга сарфлаганлари учун Шри-Ланка 12,5 тонна чой ва 5 тонна буғдой ишлаб чиқаради. АҚШ 2,5 тонна чой ва 10 тонна буғдой ишлаб чиқаради. Ҳар бир давлатда фақат 100 бирлик ресурс мавжуд бўлганлиги сабабли, ҳеч қайсиниси чойни миқдорини камайтирмасдан буғдойни кўпайтира олмайдилар, ва аксинча. Улар орасида савдо бўлмаганда биргаликда 15 тонна чой ва 15 тонна буғдой ишлаб чиқарилди. Лекин ҳар бир давлат мутлоқ устунликга эга бўлган маҳсулот ишлаб чиқарганда Шри-Ланка 25 тонна чой ($100:4$) ва АҚШ 20 тонна буғдой ($100:5$) етиштирган бўларди. Шундай қилиб, бу давлатлар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ихтисослаштирилса, иккала маҳсулот етиштириш миқдори ортади. Натижада бу давлатлар ўртасида савдо алоқалари ўрнатилса, иккала давлат ҳам олдинги ҳолатга караганда чой ва буғдой маҳсулотларини кўпайтиришлари мумкин.

Мутлоқ устунлик назарияси давлатларни ишлаб чиқариш ихтисослиги бўйича ҳар хиллигини ҳисобга олмайди. Бироқ давлатнинг катта кичиклиги омилига асосланган назария қанча миқдорда ва қайси турдаги маҳсулот савдога йўналтирилган бўлиши мумкин деган саволга жавоб беришга ёрдам беради. Бу назарияга асосан катта майдонга эга бўлган давлатларнинг иқлим шароитлари ва табиий ресурслари ҳар хил бўлиб, умуман олганда улар кичик давлатларга нисбатан ўзларининг иқтисодий етарлилик қобилиятига эгадирлар.

Масалан, Бразилия, Хитой, АҚШ, Хиндистон, Россия каби катта давлатлар Ироқ, Исландия, Нидерландияга нисбатан истеъмол маҳсулотларининг камроқ қисмини импорт қилиб, ишлаб чиқарган маҳсулотларининг ҳам кам қисмини экспорт қиладилар. Амалиётда давлатнинг катта кичиклиги тасдиқланган бўлишига қарамасдан истисно холлари ҳам мавжуд масалан, Албания катта бўлмаган давлат бўлиб, савдо чекламалари оғир бўлганлиги сабабли савдо-сотик обороти миллий даромадининг жуда оз қисмини ташкил этади.

Мутлоқ устунлик назарияси транспорт харажатларини ҳисобга олмайди. Транспорт харажатлари катта кичик давлатларга ҳар хил таъсир этади. Одатда савдода масофа муҳим рол ўйнайди, аниқроғи масофанинг катта бўлиши транспорт харажатлари ортишига олиб келади. Шунинг учун майдони катта бўлган давлатларда бу кўрсаткич юқоридир. Жаҳон тажрибасига кўра юк ташишда масофа 100 милдан ортиқ бўлиши керак эмас. АҚШда барча бозор ва ишлаб чиқариш қувватлари 100 мил орлағидаги масофада жойлашган. Масалан, Нидерландияда ишлаб чиқариш қувватларининг деярли кўп қисми давлат чегарасидан 100 мил масофа оралиғида жойлашган. Давлат катталиги кўп майдон талаб этадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва катта миқдорда ишлаб чиқариш имкониятини беради. Бу эса ўз навбатида харажатларни камайтиришга олиб келади.

1817 йилда Д.Рикардо А.Смит назариясини ривожлантириб агар бирон мамлакат абсолют устунликга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқарса, нима бўлади деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилди. Д.Рикардо бу муаммони ўрганиб, изланишлар натижасида нисбий устунлик назариясини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, агар мамлакат мутлоқ устунликни ҳисобга олмаган холда бошқа маҳсулотларга нисбатан самаралироқ ишлаб чиқарадиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашса савдодан фойда (ютиши) куриши аниқ. Агар мамлакат ўз ресурсларини фақат самарали ишлаб чиқарадиган маҳсулотга жалб этса, у бундан албатта ютади. Натижада

у мана шу маҳсулотни ўзида ишлаб чиқаришдан бош тортган давлатлардан хом ашёларни келтириб, уларга эгалик қилиш имкониятига эга бўлади. Бу назария нисбий устунлик назарияси деб аталади. Ушбу назарияни мисолда кўрамиз.

Шартли равишда АҚШ Шри-Ланкага нисбатан хам чой хам буғдой ишлаб чиқаришдан абсолют устунликга бўлсин, яъни АҚШ 1т. чойга 5-бирлик, 1т. буғдойга 4-бирлик ресурс сарфлайди. Шри-Ланка эса, 1т. чой ва 1т. буғдойни ишлаб чиқариш учун ҳар бирига 10 бирликдан ресурс сарфлайди. Агар мамлакатлар ресурсларнинг яримини ҳар бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфлайдиган бўлса, АҚШ 10 т. чой 12,5 т. буғдой етиштиради; Шри-Ланка эса 5т. чой ва 5т. буғдой ишлаб чиқарган бўлар эди. АҚШ иккала маҳсулот бўйича абсолют устунликга эга бўлишига карамай, фақат буғдой ишлаб чиқариш бўйича нисбий устунликга эга. Бу дегани чойга нисбатан буғдой ишлаб чиқариш кўпроқ устунликга эгадир. Бир хил миқдордаги ресурсларни сарфлаганда АҚШ Шри-Ланкага нисбатан буғдойни 2,5 баробар ($12,5:5$) чойни эса 2 баробар ($10:5$) кўп ишлаб чиқаради, Шри-Ланка абсолют ютуқсиз ҳолатда турган бўлсада, чой бўйича нисбий афзалликка эгадир. Бу давлатлар ўртасида савдо бўлмаганда ҳеч бири чойни миқдорини камайтирмасдан буғдойни кўпайтира олмайдилар, ва аксинча.

Давлатлар ўртасида савдо бўлмаганда бу давлатлар биргаликда 15 т. чой ва 17,5 т. буғдой етиштирган бўлардилар. Эркин савдога ўтилса, чой ва буғдой етиштириш режасини ўзгартириб, уларнинг миқдорларини оширган бўлар эдик. Буғдой миқдорини ўзгартмасдан чой миқдорини оширадиган бўлсак, у ҳолда АҚШ буғдойни ҳаммасини, яъни 17,5 т. буғдойни 70 бирлик ресурс сарфлаб ишлаб чиқаради. АҚШ қолган 30 бирлик ресурсни 6 т. чой ишлаб чиқаришга сарф қилган бўлар эди. Бу 3-расмнинг Д нуктасида ўз аксини топган.

Агар Шри-Ланка барча ресурсларини чой ишлаб чиқаришга сарф этиб, 10 т. чой етиштирса, у ҳолда биргаликда етиштирилган буғдойнинг миқдори

Ўзгармасдан 17,5 т. бўлиб, чойнинг хажми эса 15 дан 16 т.га ортган бўлар эди.

Агар биз давлатлар ўртасида савдо бўлмаган ҳолатдаги чойнинг миқдорини ўзгартирмасдан буғдойни миқдорини оширадиган бўлсак, у ҳолда Шри-Ланка ўзининг ҳамма ресурсини чой ишлаб чиқаришга сарф этиб, 10 т. чой етиштиради. АҚШ эса 25 бирлик ресурсга 5 т. чой етиштириб, қолган 75 ресурсни 18,75 т. буғдой етиштиришга сарф этган бўлар эди. Бу ҳолда биргаликда етиштирилган чойнинг миқдори ўзгармасдан 15 т. бўлиб, буғдойнинг буғдойнинг хажми эса 17,5 дан 18,75 т.га ортган бўлар эди.

Иккала, яъни абсолют ва нисбий устунлик назариялари меҳнат ресурслардан тўла тўқис фойдаланишни назарда тутди. Давлатлар катта миқдордаги озод ресурсларга эга бўлса, улар ишлатилмаган ресурсларни самарали ишлатиш усуллари бўлмаган ҳолларда ҳам бу хом ашёларни ишлаб чиқаришга йўналтириш мақсадида импортга чеклама қўйишлари мумкин.

Нисбий устунлик ҳам, юқорида абсолют устунлик назариясида таъкидлаб ўтилганидек маҳсулотларни бир давлатдан иккинчи давлатга ҳаракатидаги йўл харажатларини ҳисобга олмайди. Бу назариялар бир давлат миқёсида бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги ресурслар бошқа турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришда эркин ҳаракат қилишини назарда тутди. Бироқ ресурсларнинг давлат чегарасидан ўтишини инкор этади. Ҳақиқатан ҳам инглиз енгил саноат ишчиси ишдан бўшаб калифорниянинг электрон саноат ишлаб чиқариш корхонасига бориши мумкин эмас.

Биз кўриб чиқилган ушбу назариялар ўз объекти ва моҳиятига кўра баъзи омилларни эътиборга олмаганликларини кўриш мумкин:

- тўла бандлик, яъни мамлакат эркин бўш турган ресурсларга эга бўлса у устунликга қарамай кўп турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаради.

- бир соҳага эътибор берилиши орқали иккинчи соҳа бўйича малакани йўқотмаслик мақсадида мамлакатлар бу назарияга эътибор бермаслик.

- транспорт харажатлари ушбу назарияларда ҳисобга олинмаган.

- мобиллик, яъни ресурсларнинг бир мамлакатда бир соҳадан иккинчисига ўтиши унча енгил кечмайди.

- ушбу назариялар кўпроқ товарга тегишли бўлиб, хизмат хусусиятларини деярли акс эттирмайди.

А.Смит ва Д.Рикардо ўзларининг абсолют ва нисбий устунлик назарияларида агар мамлакат устунликга эга бўлган ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган бўлса, ишлаб чиқариш хажмини қандай қилиб кўпайтириш мумкинлигини кўрсатиб бердилар. Лекин бу назария қайси турдаги маҳсулотни тезроқ устунликга эришишини таъминлай олишини кўрсатиб бермади. Уларнинг фикрича фаолият кўрсатаётган эркин бозорнинг ўзи ишлаб чиқарувчига самарадорлиги юқори бўлган маҳсулотни кўрсатиб беради ва норентабель соҳалардан қочишни таъминлайди.

125 йилдан сўнг икки швед иқтисодчилари Эли Хекшер (Eli Hecksher) ва Бертил Олин (Bertil Ohlin) ишлаб чиқариш омилларнинг нисбат назариясини яратдилар. Унга кўра, мамлакатлар бўйича меҳнат улушининг ерга ёки капиталга нисбати орасидаги фарқлари ишлаб чиқариш омилларининг қийматидаги фарқни тушунтириш имконини беради.

Уларнинг фикрича агар меҳнат ресурслари, ер ва капиталга нисбатан кўп бўлса, меҳнатга сарфланадиган харажатлар паст бўлиб, ер ва капитал қиймати (нархи) эса юқори бўлади. Агар меҳнат ресурслари чегараланган бўлса, у холда унинг нархи ер ва капиталга нисбатан юқори бўлади. Мана шу ишлаб чиқариш омилларининг нархи маҳсулотнинг қайси турини ишлаб чиқариш, ривожлантириш ва экспорт қилиш кераклигига ундайди⁶⁴.

Кўп аҳолига эга, лекин етарлича ер майдонига эга бўлмаган мамлакатларда, масалан, Гонконг ва Нидерландия ернинг нархи жуда юқори, шунинг учун улар иқлим ва ер қатламининг қандай бўлишидан қатий назар катта миқдорда ер майдони талаб этиладиган маҳсулотларни (қора мол, буғдой ва шу каби маҳсулотлар) ишлаб чиқаришни ривожлантиришга

---

⁶⁴ Е.В.Вавилова, Л.П.Бородулина. Международная торговля. М.: ГАРДАРИКИ, 2006

имкониятлари йўқ. Бу каби маҳсулотлар Австралия, Канада ва Россияда ишлаб чиқарилади, чунки уларда аҳолига нисбатан ер майдони кўпдир. Шунинг учун у ёки бу мамлакатдаги ишлаб чиқариш соҳасининг режалаштирилиши меҳнат ресурслари ва ер ўртасидаги муносибликни эътиборга олишни тақазо этади. Масалан, Гонконгда ер майдони ишчи кучига қараганда кам талаб этиладиган бўлган соҳалар самаралидир масалан, кўп кавватли биноларда фаолият кўрсатадиган тикув цехлари, электроника соҳаси. Шунинг учун у ишчилар сонига қараганда кўпроқ ер майдон талаб этиладиган автомобилсозлик соҳасида рақобатлаша олмайди.

Агар меҳнат ресурслари капиталга нисбатан кўп бўлса, иш хақи паст бўлишини, капиталга нисбатан кўп меҳнат талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқарилиши ва бу маҳсулотни рақобатдош, экспортбоп бўлишини кутиш мумкин. Масалан: Хиндистон, Эрон, Ўзбекистон ва Тунис мамлакатларининг қўл билан тўқилган гиламлари Буюк, Британия, АҚШда техникадан фойдаланиб тўқилган гиламларидан сифати, жидамлилиги билан фарқ қилади.

Меҳнат ва капитал ўртасидаги муносибатни ўрганиш мақсадида кўплаб тадқиқотлар ўтказилган. Масалан: Василий Леонтьев шуни таъкидлайдики, АҚШнинг энг яхши ва кўп экспорт қиладиган соҳаларида импорт қилинадиган маҳсулотлар билан рақобатлашадиган соҳаларга нисбатан юқори (кўп) меҳнат талаб этилаган. Бироқ, АҚШ меҳнат ресурсларига қараганда кўпроқ капиталга эга. Бу антика натижа «Леонтив парадокси» деб аталади.

Хакшер–Олин назариясида ишлаб чиқариш омилларини бир жинслилиги деб қарашлари, улар томонидан қўйилган хато ёки камчиликдир. Хақиқатан ишчиларнинг малакалари мамлакат ичида, ҳамда давлатлараро ҳар хилдир, турли одамлар ҳар хил касбий тайёргарликга ва таълимга эгадирлар. Касбий тайёргарлик ва таълим, капитал сарфлашни талаб этиб, қурилма ва асбоб-ускунанинг нархини ўз ичига олган капиталнинг кўрсаткичларида ўз аксини топмайди. Ишчи кучининг ҳар хил гуруҳларини

ва бу гуруҳларнинг касбий тайёргарлигига ажратилган капитални ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш омилларининг нисбат назарияси кучга эга бўлиб қолади. Агар биз ишчи кучига бир жинсли товар сифатида эмас, балки уни категорияларга бўлинган кўринишида қарасак, саноати ривожланган давлатлар юқори савияли меҳнат ресурсларга эга эканини кўришимиз мумкин. Саноати ривожланган давлатларнинг экспортида, юқори савияли мутахасис, олим ва инженерлар кўпроқ жалб қилинганлиги билан ажралиб туради. Саноати ривожланмаган давлатларнинг экспортида эса, савияси юқори бўлмаган мутахасис, олим ва инженерлар кўпроқ жалб қилинганлиги билан ажралиб туради.

Савдо ҳамкорларини аниқлашда қуйидагиларга катта аҳамият берилади:

- давлатлар ўртасидаги фарқ;
- давлатларнинг ўхшашлиги;
- савдо алоқаларининг жуфтлиги.

Ушбу кўриб чиқилган назарияда мавжуд савдо алоқалари давлатларнинг ҳар хиллигига асосланган эди, масалан, саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар. Бу назариядан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки давлатлар ўртасидаги фарқ канчалик катта бўлса савдо қилишнинг имкониятлари анча юқори булади. Масалан, иқлимлари тубдан фарқ қиладиган давлатлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан савдо қилиш имкониятлари юқори бўлади. Меҳнат ресурс ва капиталлари билан тубдан фарқ қиладиган давлатларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ассортиментлари биридан катта фарқ қилади, бу эса уларни бири бири билан савдо қилишга ундайди.

Ҳозирги вақтда ташқи савдонинг кўп қисми ўхшаш давлатлар билан бўладиган савдога тўғри келмоқда. Булар иқлимлари, даромадлари бир хил, халқларининг таълим даражаси юқори бўлган давлатлардир. Мамлакатларнинг ўхшашлик назариясига кўра, ички бозорда шаклланган эҳтиёжга жавобан янги маҳсулотни ишлаб чиқарган мамлакат ўзининг бозорига ўхшаш хорижий бозорларга мурожат қилади. Бошқача айтганда,

ривожланган мамлакатлар фуқаролари юқори сифатли ва қиммат товарларга кизиқиш кўрсатишса, даромаднинг паст даражасига эга бўлган мамлакатлар истеъмолчилари бундай товарларни кам миқдорда сотиб оладилар. Мамлакатларнинг ўхшашлик ва фарқ томонларини тадқиқ қиладиган назариялар дейлик, саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги халқаро савдо моделларини тушунтириб беради⁶⁵.

Нима учун саноати ривожланган маълум бир давлат ривожланаётган ёки ривожланган давлат билан кўпроқ савдо-сотик ишларини олиб боради? Бунга савдо алоқаларининг жуфтлиги деган термин жавоб беради. Бу саволга давлатлар орасидаги масофанинг яқинлиги, яъни транспорт харажатларининг пастлиги, маданиятларининг ўхшашлиги, тиллари, динлари ва урф-одатларини яқинлиги жавоб бўлади. Мамлакатларнинг маданий томондан, тил ва динларнинг ўхшашлиги савдо алоқаларининг йўналишларини белгилаб бериш мумкин. Саноати ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги савдонинг кўп аспекти тарихий тараққиёт натижасидаги мустамлака алоқаларига ҳам боғлиқ, чунки товарнинг улгуржи тақсимлашнинг янги тизимини шакллантиришидан кўра, бор ва мавжуд бўлган алоқаларни сақлаб қолиш ва такомиллаштириш осонроқ.

Савдо сиёсатида боғлиқ бўлмаслик, ўзаро боғлиқлик боғлиқ концепциялари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу концепциялар жаҳон савдо тузилишини ва давлатларнинг савдо сиёсатини тушинишга ёрдам беради. Дунёда ҳеч бир давлат йўқки у тўлиқ ёки боғлиқ бўлмаган.

Боғлиқ бўлмаслик концепциясининг моҳияти маълум бир давлат маҳсулотларга, технологияларга эга бўлишда ва маиший хизматларда фойдаланишда бошқа давлатларга боғлиқ эмас. Бироқ савдо жараёнида бир қанча давлатлаар иштирок этганлиги сабабли, ҳеч бир давлат тўлиқ иқтисодий боғлиқ бўлмаслик (мустақил) хусусиятига эга эмас. Баъзи давлатлар бу концепцияга амал қилишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Хитой

---

⁶⁵ Daniels, John D. Lee H. Radebaugh. International business: environments and operations. Addison-Wesley Publishing Company, 1998

ва Ҳиндистон бир вақтларда иқтисодий боғлиқ бўлмасликга ҳаракат қилганлар. Ҳозирги вақтда ҳеч бир давлат тўлиқ боғлиқ бўлмасликга ҳаракат қилмайди, лекин ўзларининг ташқи савдо сиёсатларини шундай ташкил этадиларки, натижада талаб ва таклиф устидан хорижий назорат минимал бўлишга ҳаракат қиладилар.

Ўзаро боғлиқлик концепциясининг моҳияти бир томонни иккинчи томонга ва аксинча боғлиқлигидир. Масалан, Германия билан Франция иқтисодиётининг бир бирига боғлиқлик даражаси жуда юқоридир. Ҳар бир томон бир хил меъёردа бир бирига боғлиқдир, агар бир томон таъминотни камайтирса, иккинчи томон ҳам дарҳол шундай жавоб қилади.

Боғлиқлилик концепциясининг моҳияти бу бир давлат иккинчи давлатга боғлиқ бўлиб, иккинчи давлатда бўлаётган ўзгаришлар албатта биринчи давлатга ўз таъсирини кўрсатади. Охириги вақтда кўпгина ривожланаётган давлатлар очикдан очик ўзларини бошқа давлатга боғлиқ эканликларини этироз этмоқдалаар. Бунинг сабаби ривожланаётган давлат бир мунча кичик, уларнинг саноати ривожланмаган, илғор технология, мутахасислар мавжуд эмас, шунинг учун улар саноати ривожланган мамлакатлардан маҳсулотлар сотиб олишга мажбурдирлар. Масалан, Мексиканинг экспорт ва ипортининг 60 фоизи АҚШга тўғри келади ва уз навбатида АҚШнинг Мексикага бу кўрсаткич бўйича боғлиқлиги 5 фоизни ташкил этади. Ривожланаётган давлатлар боғлиқлик сиёсатидан кутилишлари учун улар ташқи бозорларга чиқишлари керак.

13.2. Минтақа экспорт ҳажмини кўпайтиришни ҳуқуқий асослари

Мамлакатимизда қулай инвестицион муҳит, ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, экспортни қўллаб-қувватлаш борасида охириги уч йилда 10 дан ортиқ фармон ва қарорлар ҳамда турли даражадаги ҳуқуқий ҳужжатлар имзоланди.

Бунда биринчидан, ҳамкор мамлакатлар ва халқаро молия институтлари билан муносабатлардаги ёндашув ўзгартирилди. Олий

даражадаги ташрифлар чоғида Хитой Халқ Республикаси, Россия, АҚШ, Корея, Туркия, Қозоғистон ва Қирғизистон билан савдо-иқтисодий ва инвестициявий алоқаларни ривожлантириш бўйича икки томонлама давлатлараро шартномалар имзоланди. Европа тикланиш ва тараққиёт банки билан тўлақонли муносабатлар тикланди, банк томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка 190 миллион АҚШ доллари миқдорда кредит линияси ажратилди. Турли йўналишларда 20 дан ортиқ лойиҳалар ишлаб чиқилди. Европа инвестиция банки, Франция ривожланиш агентлиги билан ҳамкорлик ўрнатилди. Ўзбекистон янги тузилган Осиё инфратузилмавий инвестициялар банкининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланди.

Иккинчидан, ташқи савдо фаолиятидаги барча сунъий тўсиқлар олиб ташланди. Хусусан, олдиндан тўловларсиз ва кафолат мажбуриятларисиз экспорт қилиш тартиби жорий этилди. Ортиқча ва эскирган рухсат берувчи талаблар бекор қилинди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш механизмлари соддалаштирилди. Амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида экспорт ҳажми 11,3 миллиард АҚШ долларини ташкил этди ва олдинги йил шу давр кўрсаткичига нисбатан 126 фоизга ошди.

МДХ давлатлари ичида маҳсулот экспорт қилинадиган энг йирик давлатлар қаторига Россия, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон ҳамда узоқ хорижий мамлакатлар – Хитой, Туркия, Афғонистон, Эрон, Корея Республикаси ва Франция давлатларини киритиш мумкин. Маҳсулот турлари бўйича экспортнинг энг юқори ўсиш суръатлари машина ва асбоб-ускуна, рангли металл, озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда тўқимачилик маҳсулотларига тўғри келди. Бунда мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти ҳам маблағ жиҳатидан (592,6 миллион доллар), ҳам миқдор жиҳатидан (831,7 минг тонна) ўсишига эришилди. Бугунги кунда экспорт таркибининг қарийб 78 фоизини қайта ишлаш тармоғи маҳсулотлари ташкил этмоқда. Жумладан, юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотлар экспортининг улуши 28,5 фоиздан 34,5 фоизгача ортди, электр маиший техника 2,4 бараварга,

автомобиль экспорти 3 бараварга, тўқимачилик маҳсулотлари 1,3 бараварга ва чарм-пойабзал маҳсулотлари экспорти 14,2 фоизга ўсди.

Аграр секторни модернизациялаш ва интенсив ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлаш борасида муайян ишлар амалга оширилди. 2017 йил давомида қишлоқ хўжалиги соҳасига оид 5 та қонун, 20 дан ортиқ фармон ва қарор қабул қилинди, 2 та янги қўмита ва 3 та уюшма тузилди. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги фаолияти тубдан такомиллаштирилди. Қишлоқ туманларида ҳокимларнинг қишлоқ ва сув хўжалиги масалалари бўйича ўринбосари лавозими жорий қилинди. Ўзбекистон Фермерлари кенгаши Ўзбекистон Фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши сифатида қайта ташкил этилди. Ўтган йилда мамлакатимизда 8 миллион 377 минг тонна ғалла, 2 миллион 900 тоннадан зиёд пахта, 12 минг 450 тонна пилла, 500,8 минг тонна шоли, 22 миллион тонна мева-сабзавот, 12,3 миллион тонна гўшт ва сут маҳсулотлари етиштирилди. Бу йилда биринчи марта ғалладан бўшаган қарийб 1 миллион гектар майдонга сабзавот, картошка, полиз ва дуккакли экинлар экилди ва 5,5 миллион тоннадан ортиқ маҳсулот етиштирилди. Испания, Польша, Нидерландия, Греция, Россия, Хитой, Жанубий Корея, Туркия, Вьетнам ва Индонезия давлатларининг илғор тажрибасидан кенг фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилди. Шунингдек, мамлакатимизда биринчи марта шафран каби ноанъанавий экин экиш йўлга қўйилди, соя экиш кенгайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 132 минг тоннаси қайта ишланиб, 100 миллион долларлик тайёр маҳсулот, 856 миллион долларлик 724 минг тонна ҳўл мева экспорт қилинди.

Чорвачилик тармоғини ривожлантириш дастурлари доирасида балиқ, асал етиштириладиган, парранда, эчки, қорамол боқиладиган кўплаб хўжаликлар фаолияти йўлга қўйилди. Зотдор қора байир отларини кўпайтириш ва от спортини ривожлантириш мақсадида Қашқадарёда янги йилқичилик комплекси ташкил этилди. Тошкент вилоятида ва бошқа

худудларда ҳам бундай мажмуалар барпо қилинмоқда. Пиллачиликда юқори ҳосил олишда муҳим аҳамиятга эга бўлган, аммо деярли йўқолиб бораётган анъаналар қайта тикланмоқда. Қимматбаҳо ҳам ашё бўлган ипак етиштиришнинг мутлақо янги тизими йўлга қўйилди. Ўтган йил мамлакатимизда биринчи марта пилладан йилига икки марта ҳосил олиш тажрибаси синовдан ўтказилди ва ижобий натижа берди.

Ҳар бир вилоятда пилла ҳам ашёсини қайта ишлаб, тайёр маҳсулот олиш мақсадида тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари жалб қилинди ва ипакни қайта ишлашга ихтисослашган 10 та корхона ишга туширилди.

Сув тежайдиган технологияларни жорий этишга қаратилган тадбирлар қўллаб-қувватланиб, уларнинг ташаббускори бўлган хўжалик ва ташкилотларга қўшимча имтиёз ва преференциялар берилди. Натижада, бугунги кунда қарийб 240 минг гектар майдонда ана шундай технологиялар, жумладан, 28 минг гектар ерда томчилатиб суғориш технологияси жорий қилинди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларни янада қўллаб-қувватлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори билан ташқи иқтисодий фаолиятни янада либераллаштириш, экспортга маҳсулот етказиб беришни кўпайтиришни рағбатлантириш, маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларнинг рақобатдошлигини ва молиявий барқарорлигини ошириш, ортиқча ва эскирган рухсат бериш тартиботларини бекор қилиш орқали ишбилармонлик муҳитини такомиллаштириш мақсадида қуйидагилар назарда тутилган:

2017 йилнинг 1 июлидан бошлаб барча тадбиркорлик субъектларига янги мева-сабзавот маҳсулотлари, узум ва полиз маҳсулотларини тўловни

олдиндан 100 фоиз амалга ошириш шарти билан тўғридан-тўғри шартномалар асосида экспорт қилиш ҳуқуқи берилди.⁶⁶

Таъкидлаш жоизки, ушбу чоралар мева-сабзавот маҳсулотларининг экспортини кенгайтириш билан биргаликда деҳқон ва фермер хўжаликларини ташқи бозорларда талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш, ер ресурсларидан самарали фойдаланиш, шу жумладан, такрорий экинлар экиш ҳисобига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳосилдорлигини оширишга рағбатлантиради.

Бу эса ўз навбатида, ишлаб чиқарилаётган мева-сабзавот маҳсулотларининг нархи ва сифати бўйича ташқи бозорларда рақобатдошлигини ошириш имконини беради. Энг муҳими, деҳқон ва фермер хўжаликлари етиштирган маҳсулотларининг ҳақиқий эгаси сифатида улардан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш, мустақил экспорт қилиш, даромадларини ошириш, оиласининг моддий фаровонлигини кўтаришлари мумкин бўлади, қўшимча валюта тушумлари эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва уларни чуқур қайта ишлаш бўйича янги лойиҳаларни инвестициялаш учун имконият яратади.

Шу билан бирга, маҳаллий мева-сабзавот маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқариш учун чет элда қабул қилинган меъёр ва стандартларга маҳсулотларнинг мувофиқлигини таъминлаш бўйича тизимли ишларни амалга ошириш вазифаси қўйилди

Қабул қилинган қарорнинг муҳим жиҳатларидан бири, нафақат маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга, балки маҳсулотларни чет элга экспорт қилишда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга кўмаклашадиган ташқи савдо ташкилотларига ҳам экспорт фаолиятини амалга оширишда тенг шароитлар яратилди.

---

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларни янада қўллаб-қувватлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 2017 йил 20 май. Манбаа. Lex.uz

Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи-экспорт қилувчилар учун кўлланиладиган амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган имтиёз ва қулайликлар эндиликда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулотлари экспорти билан шуғулланадиган барча тадбиркорлик субъектларига татбиқ этилади.

Бу экспорт билан тегишли тажриба ва зарур маблағларга эга, доимий равишда жаҳон бозори конъюнктурасини кузатиб борадиган ҳамда ташқи бозорларда ишончли ҳамкорлари бор ихтисослашган компанияларнинг маҳсулотлар экспорти билан шуғулланиши халқаро амалиётга тўлиқ мос келади.

Бундан ташқари, ушбу меъёрнинг татбиқ этилиши замонавий маркетинг усулларида, шунингдек, ташқи савдо компанияларининг имконият ва афзалликларидан максимал фойдаланиш имконини беради, бу ўз навбатида республикамиз экспорт салоҳиятини сезиларли даражада кучайтиришга, экспорт географияси ва маҳсулотлар экспорти номенклатурасини кенгайтиришга олиб келади.

Шунингдек, ҳужжатда ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширадиган тадбиркорлик субъектларининг рухсат олиш тартибидан ўтишдаги, шу жумладан, маҳсулотларга мувофиқлик сертификатларини расмийлаштириш муддатларининг чўзилиб кетиши каби айрим қийинчиликлар юзасидан кўплаб давлат органларига мурожаатларнинг ечими ўз аксини топган ва маҳсулотларга мувофиқлик сертификатлари 3 иш кунидан кўп бўлмаган муддатда расмийлаштирилиши қатъий белгилаб қўйилган.

Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги «Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4069-сонли Қарорида амалга оширилаётган тадбирларнинг самарадорлиги устидан мунтазам равишда олиб борилаётган мониторинг ташқи савдо ва экспортнинг умумий ижобий динамикасига қарамасдан улар ҳажмларининг реал ўсиш суръатлари

иқтисодийни модернизация қилиш суръатларига мувофиқ эмаслигини кўрсатаётганлиги қайд этилиб аниқ вазифалар белгиланди.

Хусусан, товарлар ва хизматлар экспорти ҳажмини тубдан ошириш, экспортбоп маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш, ташқи савдо мувозанатини таъминлаш ва валюта тушумларини кўпайтириш мақсадида:

Тадбиркорлик субъектларига қуйидагиларда ҳар томонлама кўмаклашиш давлат идораларининг асосий вазифалари этиб белгиланди.

Ташқи савдо вазирлиги, Молия вазирлиги, Иқтисодий вазирлиги ва Марказий банкнинг Экспортни қўллаб-қувватлаш миллий тизимини ташкил этиш ва унинг асосий вазифалари этиб экспорт фаолиятига ахборот-таҳлилий кўмаклашиш бўйича:

экспортни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш соҳасида давлат сиёсатини такомиллаштириш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш бўйича давлат дастурларини амалга оширишда кўмаклашиш;

маркетинг, нарх шаклланиши, транспорт логистикаси, сертификатлаш, стандартлаштириш ва сифат назорати, солиқ ҳамда божхона маъмуриятчилиги (шу жумладан, хориждаги) масалалари, «ягона дарча» тамойили асосида ташқи бозорларга кириш шароитлари бўйича экспорт қилувчиларга ва уларнинг чет элдаги ҳамкорларига ахборот ва маслаҳат кўмагини кўрсатиш;

хорижий харидорни излашга ва экспорт шартномасини тузишга қадар музокаралар жараёнига, шу жумладан уларнинг лойиҳаларини тайёрлашга кўмаклашиш;

республика вазирликлари ва идоралари, вилоятлар ҳамда туман ҳокимликлари билан миллий маҳсулотларни чет элга экспорт қилиш, экспорт қилувчиларни экспортни қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирлар, мавжуд имтиёзлар ва преференциялар, ваколатли давлат органларининг вазифалари ва функциялари тўғрисидаги маълумотлар билан таъминлашда тизимли ҳамкорликни таъминлаш;

ҳудудларда ахборот-маслаҳат марказлари тармоғини ташкил этиш;

маҳаллий экспорт қилувчилар, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ва хизматлар базасини таъминлаш орқали электрон ташқи савдо майдончаларини юритиш, ишлаб чиқариш ва экспорт фаолияти билан шуғулланадиган тадбиркорлик субъектларига етакчи халқаро электрон тижорат майдончаларига кириш учун ёрдам кўрсатиш;

ишончли сифатли маҳсулот етказиб берувчи сифатида маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг ҳалоллигини исботлаш учун, шу жумладан ҳар йили «Made in Uzbekistan» миллий кўргазмасини, тармоқ ва минтақавий товарлар кўргазмалари ва савдо ярмаркаларини ўтказиш, халқаро кўргазмалар ва тақдимотларда иштирок этиш йўли орқали ўзбек брендлари ва маҳсулотларини хорижда илгари суриш бўйича «Made in Uzbekistan» дастурини амалга ошириш;

экспорт қилишни бошлаётганлар учун ўқув семинарлари ва тренинглар, тадбиркорлар учун хорижий мамлакатларга ташқи савдо масалалари бўйича савдо миссиялари ташкил этиш ва ўтказиш;

экспорт фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш қисмида:

экспорт қилувчи корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлаш, ноҳомашё экспорт ҳажми, миллий экспорт қилувчилар ва уларнинг маҳсулотларини сотиб оладиган мамлакатлар сонини оширишга кўмаклашиш;

кўргазма стендларини ташкил этиш ва республика корхоналарининг халқаро савдо ярмаркалари, тақдимотлари ва реклама кампанияларида иштирок этиши, шу жумладан анъанавий миллий маҳсулотлар ва брендларни потенциал бозорларда илгари суришни молиялаштириш;

миллий маҳсулотларни хорижий ваколатли органлар томонидан расмийлаштирилиши орқали стандартлаштириш ва сертификатлаштиришнинг ҳам республикадаги, ҳам хориждаги халқаро тизимларини жорий этиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш мақсадида экспорт қилувчи корхоналарга мақсадли молиявий ёрдам кўрсатиш;

молиявий қўллаб-қувватлаш ва миллий экспортни суғурталашнинг замонавий механизмларини муваффақиятли қўллаган хорижий мамлакатлар тажрибасини инобатга олиб, шу жумладан халқаро молиявий институтларни жалб қилган ҳолда экспортolni ва экспортни молиялаштириш, экспорт кредитлари ва таваккалчилигини суғурталаш механизмларини жорий этиш;

савдони молиялаштириш учун халқаро ва хорижий молия институтларининг қарзлари ва имтиёзли кредитларини жалб қилиш;

бошқа комплекс молиявий ва консалтинг хизматларини кўрсатиш.⁶⁷

Маълумки, мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтиришда табиий салоҳият муҳим ўрин тутди

Хусусан,бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 17 октябрдаги «Мева-сабзавот маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқариш самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3978-сонли Қарорида мамлакат экспорт салоҳиятини кенгайтириш, мева-сабзавот маҳсулотлари экспортининг тўлақонли ривожига тўсқинлик қилаётган ғовларни бартараф этиш, экспорт фаолиятининг давлат томонидан қўллаб-қувватланишини такомиллаштириш, шунингдек, маҳаллий мева-сабзавот маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқаришнинг комплекс тизимини ташкил этиш мақсадидақуйидаги имтиёзлар берилди:

Мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш механизми анча соддалаштирилди.

Биринчидан, энди юридик шахслар уни дастлабки тўловсиз, аккредитив очмасдан, банк кафолатини расмийлаштирмасдан ҳамда экспорт шартномасини сиёсий ва тижорат хавфларидан суғурта полисисиз экспорт қилишлари мумкин.

Иккинчидан, экспортдан тушумларни ўз вақтида таъминламаган ташкилотлар Ноҳалол мева-сабзавот маҳсулотлари экспорт қилувчилар

---

⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги “Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4069-сонли Қарори Манбаа. Lex.uz

реестрига киритиладилар. Уларни экспорт қилишда уларга нисбатан 100 фоизлик олдиндан тўлов олиш талаблари қўлланилади.

Учинчидан, тадбиркорлик субъектлари улгуржи савдо қилиш лицензиясига эга бўлмасдан мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Якка тартибдаги тадбиркорлар мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилишдан тушган тушумдан ЯСТ тўлашлари керак бўлади.

Тўртинчидан, экспорт қилинадиган мева-сабзавот маҳсулотлари божхона кўригидан ўтказилмайди, божхона қонун ҳужжатлари бузилиши хавфи белгилари аниқланган ҳолатлар бундан мустасно. Бунда ҳужжатларда мавжуд маълумотларнинг ишончлилиги, шунингдек товарларни божхона чегарасидан ноқонуний олиб ўтиш учун экспорт қилувчи жавобгар бўлади.

Бешинчидан, тадбиркорлик субъектлари ўзларига ажратилган ер участкаларида мева-сабзавот маҳсулотларини бевосита уларни етиштириш жойларида суғориш, тайёрлаш ва сақлаш бўйича инфратузилма объектлари қуриш учун енгил конструкцияларни қуришлари мумкин. Аниқ тартиб кейинроқ тасдиқланади.

Ташқи савдо вазирлиги мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти соҳасидаги фаолиятни мувофиқлаштиради, экспорт қилувчиларга сотиш бозорларини излашда ёрдам беради, улар билан ҳар ойда учрашувлар ўтказди. Мева-сабзавот маҳсулотлари етиштирувчилар ҳамда экспорт қилувчилар **Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилувчилар уюшмасига** бирлашадилар. Бунда уларга ССП, Адлия вазирлиги ва бизнес-омбудсман кўмак беради.

Мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилувчилар ахборот портали ишга туширилади. У «TradeUzbekistan.com» электрон савдо майдончаси, ДСҚ ва ДБҚ ахборот тизимлари билан интеграцияланади. Портал мева-сабзавот маҳсулотлари етиштирувчилар ва экспорт қилувчилар, салоҳиятли импорт қилувчилар ва ҳ.к. тўғрисида ахборот олиш, шунингдек

экспорт жараёнининг барча босқичларини реал вақт режимида кузатиш имконини беради.

13.3. Минтақа иқтисодий интеграцияни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш омиллари. Қўшма корхоналарни ривожланиши.

Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини янада юксалтириш кўп жиҳатдан интеграция жараёнларини ривожлантиришга боғлиқ. Чунки ишлаб чиқариш самараси бевосита бир қатор ички ва ташқи омиллар ҳамда ҳолатларга уйқошиб кетади.

Сир эмас, эндиликда корхоналар якка тартибдаги ишлаб чиқаришни ривожлантирсалар, бозор шароитида бу жараён узоқ давом этмайди. Масалан, Японияда «Тойота» автомобилни тайёрлаш ҳамда бутлаш учун ўн учта давлатдан зарур деталару бутловчи қисмлар олинади. Бу мамлакат ва корхона иқтисодиётининг келгуси тараққиёти учун ўзаро интеграцияни ривожлантириш даркорлигини кўрсатади.

Иқтисодий интеграция ҳозирга қадар атрофлича ўрганилган ва илмий адабиётларда у ҳақда талай тушунчалар баён этилган. Шундай эса-да, биз ҳам ушбу муаммога нисбатан ўз ёндашувимизни ва фикримизни билдиришни лозим топдик.

«Интеграция» аслида лотинча сўз бўлиб, кенг маънода қўлланилади. Жумладан, давлатлар, регионлар, компания ва корхоналар ўртасида ташкилий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа йўналишлардаги ҳамкорликни мустаҳкамлашни ифодалайди. Маъно-моҳиятига кўра, бир неча турга бўлинади. Улар орасида иқтисодий интеграция айни жабҳада давлатлараро алоқаларни ўрнатиши, ҳар бир мамлакатда стуруктуравий ўзгаришлар негизида миллий хўжаликни технологик модернизациялаш ва унинг рақобатбардошлигини таъминланиши билан алоҳида ажралиб туради. Айниқса, ҳозирги даврда жаҳон хўжалигини ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда экзоген омил таъсири

остида миллий иқтисодиётнинг келгуси тараққиёти ҳамда барқарорлигини таъминлаб, самарадорлигини ошириш учун пухта замин яратади.

Маълумки, юртимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури тасдиқланди [1]. Уларда мамлакатдаги интеграция жараёнларини ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Ҳаракатлар стратегияси дастури доирасида ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш бўйича ишлаб чиқилган концепция Ўзбекистон иқтисодиётини, чунончи, вертикал интеграцияни ташкил этиш ва ривожлантириш борасида дастуриламал ҳужжат вазифасини ўтайди. Концепцияда интеграциянинг янги модели таклиф этилган. У иқтисодий адабиётларда «савдо» ёки «конъюнктура» деб номланади.

Янги концепциянинг асосий мақсади ташқи иқтисодий сиёсатда марказий ўрин эгаллаш учун ўзбек экспортини янги босқичга кўтаришдан, яъни халқаро ишлаб чиқаришнинг прогрессив шакллари ва илмий-техник кооперацияни ривожлантириш учун инвестицион ҳамкорлик ҳамда инновацион лойиҳаларни биргаликда амалга оширишдан иборатдир.

Ҳозир интеграция жараёнлари эркинлигини иқтисодий адабиётларда умум қабул қилинган қоидага таянган ҳолда таъминлаш иқтисодий ўсишга ва миллатнинг турмуш даражаси фаровонлашишига олиб келади. Ривожланган давлатлар тажрибасидан аён бўлишича, улар турли шароитларда интеграция жараёнларини либераллаштириш ишларини муваффақиятли олиб борганлар. Шу боис иқтисодий зиддиятларни камайтиришга эришганлар ва иқтисодий ривожланиш суръатларини кўтарганлар.

Ўзбекистонда Истиқлол йиллари интеграция жараёнларини эркинлаштириш экспорт ва импорт структурасини ўзгартирди. Масалан, 2017 йили экспорт таркибида тайёр маҳсулотлар 72 фоизни ташкил этди. Ташқи савдо айланмаси эса 26907,6 миллион АҚШ долларига етди.

Интеграция жараёнларини давлат томонидан тартибга солишдан мақсад эса унинг фаолияти самарадорлигини таъминлаш учун ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий шароитлар яратишдир. Давлат бу жараённинг стратегик мақсадларини белгилаб бориши лозим. Айниқса, экспортни ривожлантириш, ўзбек экспорти тузилишини такомиллаштириш, экспорт қилинаётган маҳсулотлар турини кўпайтириш ва сифатини ошириш, экспортнинг товар ва географик тузилишини ривожлантириш, халқаро савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг илғор шаклларида фойдаланиш, бошқа ишларни ташкиллаштириш ва кадрлар тайёрлашни яхшилаш масалаларига жиддий эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, интеграция жараёнида экспорт-импорт операциялари ишлаб чиқаришни кооперациялаш, инвестициявий ҳамкорликни кучайтириш режалари билан бойитилиши лозим. Бундан ташқари, хорижий капитал, янги технологиялар, лизинг бўйича жиҳозлар ва ҳоказолардан қайта ишлаб чиқаришнинг барча поғоналарида унумли фойдаланиш зарур.

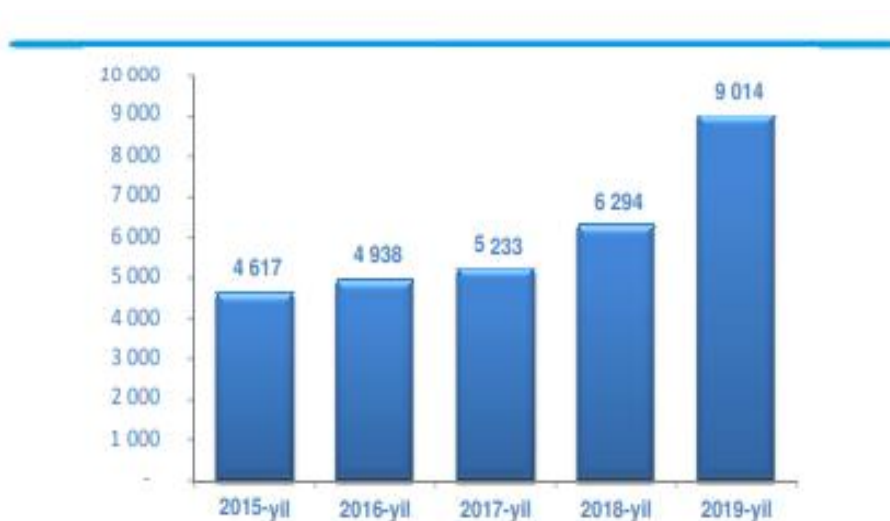
Ўзбекистон интеграция жараёнларини янада ривожлантириш учун халқаро амалиётга боғлиқ муайян масалаларни ижобий ҳал этиши лозим. Биринчидан, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши, иккинчидан, ўзга давлатлар билан интеграция келишувларини амалга оширишда савдо оқимлари тузилиши ва динамикаси ҳуқуқлараро комиссияларда ҳал қилинишига эришиши, учинчидан, иккиламчи солиққа тортиш ва инвестициялар ҳимояланиши масалаларини чуқур ўрганиб чиқиши керак.

Баралла айтиш мумкинки, яқин ва қўшни давлатлар билан интеграцияни тезлаштириш келгусида Ватанимиз иқтисодиётини кўтариш учун янада қулай имкониятлар яратади. Ҳозир Ўзбекистон Россия, Беларусь, Украина, Озарбайжон, Марказий Осиё мамлакатлари билан яхши савдо-сиёсий алоқалар ўрнатган. Шунинг шарофати ўлароқ, юртимизда кўплаб қўшма корхоналар ишлаб турибди. Биз келгусида МДҲ мамлакатлари билан бир қатор муаммоларни, жумладан, давлатлараро ўзаро мажбуриятларни бажариш, товарларни сотиш бўйича қарздорликни бартараф этиш,

диёримизда ишлаб чиқарилган товарлар ҳамдўст давлатлар ҳудудида эркин сотилишини таъминлаш масалаларини ижобий ҳал этиш чораларини кўришимиз шарт.

Хусусан, мамлакатда асосан хорижий капитал иштирокидаги корхоналарнинг асосий қисми Россия Федерацияси, Туркия Республикаси, Хитой Халқ Республикаси, Қозоғистон Республикаси ва Корея Республикаси ҳиссаларига тўғри келади.

2019-йилнинг 1-июл ҳолатига хорижий капитал иштирокида ташкил этилган корхоналар 9 014 тани ташкил этди. Ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2 720 тага ёки 43,2 %га ўсган. Шундан минтақа кесимида энг юқориси Тошкент шаҳрида (5 427 та), Самарқанд (465 та), Фарғона (348 та) вилоятлари ҳиссасига тўғри келади. Нисбатан камроқ кўрсаткичлар билан Хоразм (111 та), Сирдарё (129 та) вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида (125 та)ни ташкил қилади (13.1-расм).

13.1-расм. Ўзбекистонда хорижий капитал иштирокида ташкил этилган корхоналар сони.

Минтақада энг кўплари хорижий капитал иштирокидаги бирликда Россия Федерацияси резидентлари капитали иштирокида - 251 та, Хитой Халқ Республикаси - 289 та, ва Корея Республикаси - 115 та рўйхатдан ўтган. Шунингдек, Афғонистон Ислом Республикаси, Ҳиндистон Республикаси, Германия Федератив Республикаси, Украина, Озарбайжон Республикаси ва бошқа давлатлар резидентлари қўшма фаолиятга қизиқиш билдирдилар ва

янги лойиҳалар бўйича ҳамкорликни йўлга қўйишга дастлабки қадамларни қўймоқда.

«Янги ташкил этилган хорижий капитал иштирокидаги корхоналар иқтисодий фаолият турлари бўйича кўриб чиқиладиган бўлса, 2019 йилнинг биринчи яримида асосан саноат (527 та), савдо (501 та), қурилиш (195 та), қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги (144 та) фаолият турлари ҳиссасига тўғри келади. Энг камлари эса соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматларда (29 та), ахборот ва алоқада (38 та) ҳамда ташиш ва сақлашда (42 та) ташкил этмоқда.

Интеграция жараёнларини ривожланишида капитал қўйилмаларнинг кўпайиши, яъни капитал кириши ва чиқиши муҳим аҳамият касб этади. Бу жараён собиқ Иттифоқ таназзулга юз тутгандан сўнг тез суръатларда ижобий томонга ўзгарди. Масалан, XX асрнинг 90-йиллари бошида тўғридан-тўғри инвестицияларнинг ўсиш суръатлари 4-5 бараварга ошиб, жаҳон ЯИМ қийматига нисбатан тезлашди. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда яхши инвестициявий муҳит яратилди. Натижада охириги 25 йил мобайнида иқтисодиётга 200 миллиард АҚШ долларида ортиқ миқдорда инвестиция киритилди. Шундан 70 миллиард доллари хорижий инвестициялардан иборат бўлди.

Ўзбекистоннинг инвестиция қонунчилиги МДХ мамлакатлариникига нисбатан анча позитивдир. Чунки унда халқаро инвестициявий ҳуқуқнинг барча жиҳатлари эътиборга олинган. Мамлакатимизда хорижий инвестицияларни жалб этиш ишлари ҳуқуқий жиҳатдан «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги қонунлар билан тартибга солинади.

Миллий иқтисодиётимизга инвестицияларни киритиш ва уларни сарфлаш учун қулай шароитлар мавжудлиги қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Сиёсий ва иқтисодий барқарорлик.
2. Меъёрий-ҳуқуқий база яратилгани.
3. Бизнесга солиқ ва божхона преференциялари тўғри ташкил этилгани.

4. Тадбиркорлик билан шуғулланиш қоидаларининг либераллашуви.

5. Эркин иқтисодий зоналар яратилиши.

Ҳозир бизда хорижий инвестициялар учун, киритилган сармоялар ҳажмига қараб 3 йилдан 10 йилгача бўлган муддат учун имтиёзлар белгиланган. Жумладан:

– 300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар 3 йил муддатга;

– 3 миллион АҚШ долларида 5 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар 5 йил муддатга;

– 5 миллион АҚШ долларида 10 миллион АҚШ долларигача ҳажмдаги инвестициялар 7 йил муддатга;

– 10 миллион ва ундан кўп АҚШ доллари ҳажмидаги инвестициялар сўнги 5 йилдаги жорий ставкалардан 50 фоиз кам ҳажмдаги даромад солиғи тўлови ставкалари қўлланилган ҳолда 10 йил муддатга берилади.

Интеграция жараёнини амалга оширишда, аввало, юқори технологияга асосланган ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, маҳсулотлар жаҳон стандартларига жавоб бериши, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма ривожлантирилиши муҳим мезонлар ҳисобланади.

Интеграцияни кучайтиришнинг асосий йўналишларидан бири эркин индустриал иқтисодий ва кичик маҳсус саноатлашган индустриал зоналар барпо этиб, замонавий ишлаб чиқаришни кенгайтиришдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, охириги 1,5-2 йил ичида диёримизда ишлаб чиқаришни ва логистикани кенгайтириш ишлари шитоб билан ривожланди. Ҳозир турли шаҳар-вилоятларимизда 15 тага яқин иқтисодий, 60 тадан зиёд индустриал зоналар фаолият юритмоқда. Уларнинг асосий мақсадларидан бири хорижий инвестициялардан фойдаланган ҳолда, эркин зоналар ва логистик марказлар фаолияти самарадорлигини оширишдир.

Дарвоқе, маҳсулот ишлаб чиқаришни изчил ривожлантириш меҳнат унумдорлиги ўсишига, юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар кўпайишига,

йирик бозорларда фойдали ишларга кўл уришга, сирасини айтганда, интеграция жараёнлари самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

13.4. Минтақада ташқи савдо ва унинг иқтисодий ривожлантиришдаги аҳамияти ва ҳозирги ҳолати

Мамлакат ташқи иқтисодий потенциалини аниқловчи энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми, шу жумладан аҳоли жон бошига, ЯИМда товар ва хизматлар экспортининг улуши ҳамда товарлар умумий экспорти ҳажмида саноат товарлари улуши ҳисобланади.

Аввало, ташқи савдо деганда нимани тушунамиз?

Ташқи савдо - бир мамлакатнинг бошқа мамлакат ёки **мамлакатлар билан олиб борадиган ўзаро товар алмашиш жараёнидир**. Ташқи савдо мамлакатдан товар ва хизматлар чиқиши (экспорт) ва кириб келиши (импорт)дан ташкил топади.

Экспорт ва импорт йиғиндиси мамлакатнинг ташқи савдо айланмасини ташкил этади. Мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқнинг ривожланиши **икки томонлама фойда** олиш имконини беради.

Ташқи савдо мамлакатлараро иқтисодий муносабатларнинг энг оддий ва энг қадимий шаклидир. Инсоният тарихида биринчи марта Шарқ ва Ғарб дунёсини бир-бири билан боғлаган Буюк Ипак йўли қитъалараро савдони йўлга қўйди. Бу йўл қадимги ерларимиз ҳудудида жойлашган шаҳарларда савдо-сотиқнинг кенг қулоч ёйишига олиб келган.

Энди ташқи савдодаги **экспорт** ва **импорт** тушунчаларининг ўзи нима?

Экспорт (инг. export, лот. exporto – олиб чиқаман, четга чиқараман) – товарлар, хизматлар, инвестиция, қимматли қоғозлар, технологиялар ва бошқаларни ташқи бозорга чиқаришдир.

Товарларнинг экспорт таркиби фан-техника ютуқлари ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви таъсири остида ўзгариб боради. Ҳозирги даврда халқаро савдонинг экспорт таркибида қайта ишловчи саноат маҳсулотлари етакчи ўринга эга бўлиб, унинг ҳиссасига жаҳон товар

айрибошлашининг 3/4 қисми тўғри келади. Озиқ-овқат, хом-ашё ва ёқилғи улуши фақат 1/4 қисмини ташкил қилади.

Хизматлар экспорти товарлар экспортидан фарқ қилади. Чет эллик истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш, чет эл валюталарини олиш билан боғлиқ бўлиб, у миллий чегарада амалга оширилади (масалан, чет эл компанияси вакилларига почта, телеграф хизмати кўрсатиш, чет эл фуқароларига сайёҳлик хизмати кўрсатиш ва ҳ.к.).

Капитал экспорт қилиш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Капитал экспорти кредит бериш ёки чет эл корхоналари акцияларига мақсадли қўйилмалар каби шаклларда амалга оширилиб, капитал чиқарилган вақтда экспорт қилувчи мамлакатдан маблағлар оқимини тақозо қилади ва шу орқали тасарруфида бўлган ресурслар ҳажмини қисқартиради.

Импорт (инг. import – келтириш, олиб келиш) – мамлакатнинг ички бозорида сотиш учун, чет эл товарлари, хизматлари, технологиялар ва бошқаларни келтиришдир. Бунда мамлакат ичида ишлаб чиқариш харажатлари ташқаридан сотиб олинган чоғдаги харажатларидан юқори бўлган маҳсулотлар импорт қилинади.

Импорт божхона бождари, шунингдек, миқдорий чеклашлар, лицензиялаш тизими ва бошқа нотариф тарздаги воситалар билан тартибга солинади.

Экспорт салоҳияти (экспорт имкониятлари) – бу мазкур мамлакат томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ўз иқтисодиёти манфаатларига путур етказмаган ҳолда жаҳон бозорида сотиши мумкин бўлган қисмидир.

Қайсидир мамлакат ишлаб чиқарувчи мамлакатдан товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун олган тақдирда **реэкспорт** рўй беради, **реимпорт** эса истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олишни билдиради.

Агар мамлакатда экспорт миқдори импорт миқдоридан ошиб кетса, бу нималарга таъсир қилади?

Биринчидан, мамлакат олтин валюта захиралари ҳажмига таъсир қилади. Чунки, экспортни биз хорижий валютага сотамиз ва ўз навбатида импортни ҳам хорижий валютага сотиб оламиз, яъни экспортнинг импортдан ошиши – мамлакатга соф хорижий валютанинг кириб келишини билдиради.

Иккинчидан, бу соф хорижий валютанинг кириб келиши ўз навбатида миллий валюта алмашув курсига таъсир қилади:

Хорижий валюталар кириб келишининг ўсиши (соф экспорт > 0) $\Rightarrow$ Валюта бозоридаги хорижий валюталарнинг ўсиши $\Rightarrow$ бозордаги талаб ва таклиф қонунига асосан миллий валютанинг мустаҳкамланишини билдиради.

Учинчидан, халқаро иқтисодий инфратузулмадаги шарт-шароитларнинг яратилиши мамлакатдаги инфляцияга таъсир қилади:

Экспорт товарлар нархининг ўсиши $\Rightarrow$ хорижий валюталарнинг ўсиши (соф экспорт > 0) $\Rightarrow$ Мамлакат ичида сўмга бўлган талабнинг ошиши (экспортчиларга сўм керак - қонун бўйича мамлакат ичидаги солиқлар, иш ҳақи ва бошқа тўловларни олиб боришга) $\Rightarrow$ Марказий банк бу талабни қондириши зарур – қоғоз пул чиқариш орқали (сўмнинг эмиссияси) $\Rightarrow$ Иқтисодиётда инфляция тенденцияси рўй беради.

Тўртинчидан, Мамлакатнинг ташқи қарзи ҳажмига таъсир қилади (мамлакатнинг ташқи савдодаги ижобий қолдиғи халқаро бозорларга қарамликни юмшатади ва мамлакатнинг ташқи қарзини хорижий валютада тўлаш имконини беради).

Бешинчидан, инвестициявий муҳитга ижобий таъсир қилади (чунки, сармоячилар бундай ҳолатларга жиддий эътибор беришади).

Нима сабабдан мамлакатлар ташқи савдо ёки **халқаро савдо алоқалариния**нада кенгайтиришга аҳамият берадилар?

Чунки, **ҳар қандай айирбошлашнинг аҳамияти**, унинг самарадорлиги билан, шу жумладан, халқаро миқёсда ҳам келишилган битимлардан томонларнинг оладиган **самараси** билан белгиланади. Яъни, хоҳ товар ва хоҳ хизматлар савдоси бўлсин, айирбошлашдан олинадиган

афзалликка ҳар бир қатнашувчи мамлакат эга бўлади ва натижада бутун жаҳон хўжалиги тизими ўзаро манфаатдор бўлади.

Мамлакатлар ўртасидаги **халқаро айирбошлаш** ва **халқаро савдонинг ривожланишида глобаллашувнинг аҳамияти** тўғрисида гапирадиган бўлсак, мамлакатлар қадим замонлардан буён моддий ноз-неъматларни тайёр маҳсулотлар ва турли хил ресурслар кўринишида ўзаро айирбошлаб келишган, яъни бир-бирлари билан **халқаро иқтисодий муносабат**ларга киришишган. Ўз навбатида, айирбошлашнинг ҳажми ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига ва товар ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига боғлиқ бўлган. Чунки, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, бир томондан, мамлакатлар ўртасида хўжалик алоқаларининг кенгайишига имкон яратса, иккинчи томондан, турли хил хомашёлар, материаллар ва бошқа ресурсларга бўлган талабнинг ошиб бориши айирбошлаш заруриятини келтириб чиқаради.

Жаҳон иқтисодиётида глобаллашувнинг шаклланиши мамлакатлар ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларнинг ривожланишига олиб келган.

Глобаллашувнинг I босқичи 1870-1913 йиллар мобайнида шаклланди ва бу давр мобайнида товарлар айирбошлаш 20 мартагача ошди ёки жаҳон ишлаб чиқаришининг 33 фоизини ташкил этди.

Глобаллашувнинг II босқичи 1950-1973 йилларга тўғри келади ва бу давр жаҳон ишлаб чиқаришида ва савдосида **«олтин давр»** ҳисобланади.

Глобаллашувнинг III босқич даври ўз ичига 1983 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда ва бу босқичда жаҳон иқтисодиётида йирик интеграцион ҳудудлар, яъни НАФТА, Европа Иттифоқи, АСЕАН, АТЕС, МЕРКОСУР ҳамда Япония блокиннинг пайдо бўлиши рақобатбардош товарлар ишлаб чиқариш орқали дунё бозорларига кириб боришни асосий мақсад қилиб олдилар.

Ўз навбатида халқаро савдонинг ривожланиши Умумжаҳон савдо ташкилоти мамлакатлари ўртасидаги савдо алоқаларини тартибга солиш, (**GATT-the General agreement on tariff and trade**) назорат қилиш ёки бир

неча мамлакатнинг бошқаларга нисбатан камситилишига йўл қўймаслик каби муҳим вазифаларни бажариши натижасини билдиради.

Мамлакатимизда халқаро савдо-иқтисодий алоқалар ўрта асрлардан бошланган ва у бугунги интеграциялашув жараёнида ҳам ўз ўрнига эга бўлиб келмоқда.

Айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг **халқаро савдони** эркинлаштиришнинг асосий омилларидан бири халқаро иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиш ва ана шу ташкилотлар доирасида фаолият кўрсатиш жараёнларини фаоллаштириши зарур эди. Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЙХХТ), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ), Шанхай Ҳамкорлик ва хавфсизлик ташкилоти (ШХХТ), Марказий Осиё Ҳамкорлик Ташкилоти (МОҲТ), Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти (ИХТ), **Жаҳон Савдо Ташкилотининг кузатувчиси** (ЖСТ), Жаҳон Банки (ЖБ), Халқаро Тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ), Халқаро ривожланиш уюшмаси, Халқаро молия корпорацияси (ХМК), Осиё тараққиёт банки, Ислон тараққиёт банки, ЮНЕСКО ва шу каби ўнлаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлишга эришди.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувида Халқаро валюта фонди (ХВФ) билан ҳамкорлиги алоҳида ўрин тутди. Давлатимиз томонидан олиб борилаётган ташқи сиёсат ҳар жиҳатдан дунёда ўз мавқеига эга ва халқаро иқтисодий алоқаларни йўлга қўйишда ҳам ўрناк бўла олади.

Хўш, Ўзбекистон халқаро савдода иштирок этишнинг барча ҳуқуқий-меъёрий талабларига жавоб берар экан, унинг иқтисодиётида **экспорт ва импортни ривожлантириш** орқали қандай имкониятларга эга бўлиши мумкин?

Биринчидан, ташқи бозорга ўзининг тайёр маҳсулотлари билан чиқаётган ишлаб чиқарувчилар рағбатлантирилади, яъни улар маҳсулотларини экспорт қилиш орқали барқарор валюта захираларига эга бўладилар.

Иккинчидан, ишлаб чиқарувчилар ўз эҳтиёжидан келиб чиқиб ишлаб чиқаришни кенгайтириш мақсадида техника ва технологияларни харид қилиш имкониятига эга бўлади.

Учинчидан, ташқи бозорларни мониторинг қилиш орқали ички ва ташқи бозорларда талабгор бўлган импорт ҳамда экспорт товарлари ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган янги корхоналарни қуриш, янги иш ўринларини шакллантириш имконини беради.

Тўртинчидан, миллий иқтисодиётда технологик янгиланиш амалга ошади ва миллий саноат ишлаб чиқаришига янги техника ва замонавий ускуналар ўрнатилади ва натижада жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган миллий маҳсулотлар ишлаб чиқарила бошлайди.

Бешинчидан, мамлакатимизда халқаро савдо-иқтисодий алоқалар ривожланиши орқали миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиётига интеграллашуви янада мустаҳкамланади.

Бир сўз билан айтганда мамлакат иқтисодиёти учун экспортнинг аҳамияти қуйидагиларда ифодаланади:

1. ЯИМнинг ошишига ёрдамлашади ва корхона ҳамда ташкилотларнинг янги иш ўринларини яратиш имкониятини беради. Экспорт ҳажми қанча катта бўлса, шунча кўп маблағ давлат бюджетига тушади. Бошқа томондан, бу янада кўп маҳсулот ишлаб чиқариш зарурлигини шакллантиради, бу учун эса янада кўпроқ ишчи-ходимлар ёлланишини тақозо этади. Демак, экспорт нафақат иқтисодиётни яхшилаш усули, балки ишсизликнинг юқори даражасига курашнинг энг муҳим воситаларидан бири ҳамдир.

2. Мамлакатга чет эл валютаси оқимининг ошишига ёрдам беради. Хорижга ўз товарларини сотиб, Ўзбекистон компания ва корхоналари АҚШ доллари ёки еврода фойда оладилар. Шу учун экспорт мамлакатга чет эл валютасини жалб этишнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Экспортнинг ўсиши, миллий валютани мустаҳкамлаш имконини беради ва давлатнинг мувозанатлашган савдо балансини ушлашга ёрдам беради. Аммо, шуни ҳам

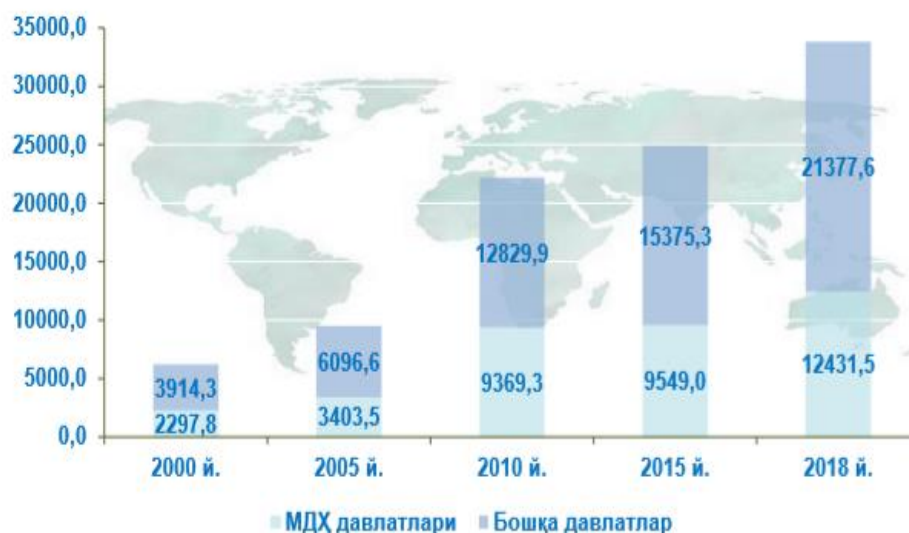
айтиш жоизки, экспортнинг импортдан кескин ошиб кетиши савдо балансига салбий таъсир кўрсатиши ҳам мумкин.

Агар миллий валюта курси кескин кўтарилиб кетса, бундай ҳолда товарлар ва хизматлар нархларининг қимматлашуви натижасида уларнинг харидоргирлиги, рақобатбардошлиги ташқи бозорда тушиб кетади ва натижада экспортнинг камайишига олиб келади. Шу сабабдан ҳам мамлакатлар экспорт ва импортнинг балансини сақлашга ҳаракат қиладилар.

Республиканинг ташқи савдо айланмаси 2018 йилнинг январь-декабрида 33 809,1 млн. АҚШ долларини, жумладан экспорт – 14 253,9 млн. АҚШ долларини, импорт – 19 555,2 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Ташқи савдо сальдоси – минус 5 301,3 млн. АҚШ долларини, шу жумладан МДХ давлатлари билан минус 1 846,5 млн. АҚШ долларини ва бошқа давлатлар билан минус 3 454,8 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

13.1-жадвал. Республиканинг ташқи савдо айланмаси (2018 йилнинг январь–декабрида)

	Млн. АҚШ доллари	2017-йил январь- декабрдаги нисбати % да	Жамига нисбати % да
Ташқи савдо айланмаси	33800,1	127,3	100
МДХ давлатлар	12431,5	136,9	36,8
бошқа давлатлар	21377,6	122,3	63,2
Экспорт	14253,9	113,5	100
МДХ давлатлар	5292,5	129,7	37,1
бошқа давлатлар	8961,4	105,8	62,9
Импорт	19555,2	139,6	100
МДХ давлатлар	7139,0	142,7	36,5
бошқа давлатлар	12416,2	137,8	62,5
Сальдо	-5301,3	х	Х
МДХ давлатлар	-1846,5	х	Х
бошқа давлатлар	-3454,8	х	Х

13.2-расм. Ўзбекистон Республикаси ташқи савдо айланмасида МДХ ва бошқа давлатлар динамикаси (млн.АҚШ.доллари)

МДХ давлатлари орасида ташқи савдо айланмасида асосий ҳамкорлар Россия, Қозоғистон, Беларусь, Украина, Қирғизистон, Тожикистон давлатлари ҳисобланиб, уларнинг жами ташқи савдо айланмасидаги улуши 31,0 % ни ташкил қилди, бошқа давлатлар орасида эса Хитой, Туркия, Корея Республикаси, Германия, Афғонистон, Латвия, АҚШ, Эрон, Франция, Италия давлатларининг улуши 43,1 % ни ташкил қилди.

13.2-жадвал. Республика ташқи савдо айланмасининг китъалар бўйича тақсимланиши (2018 йилнинг январь–декабрида) (млн. АҚШ доллари)

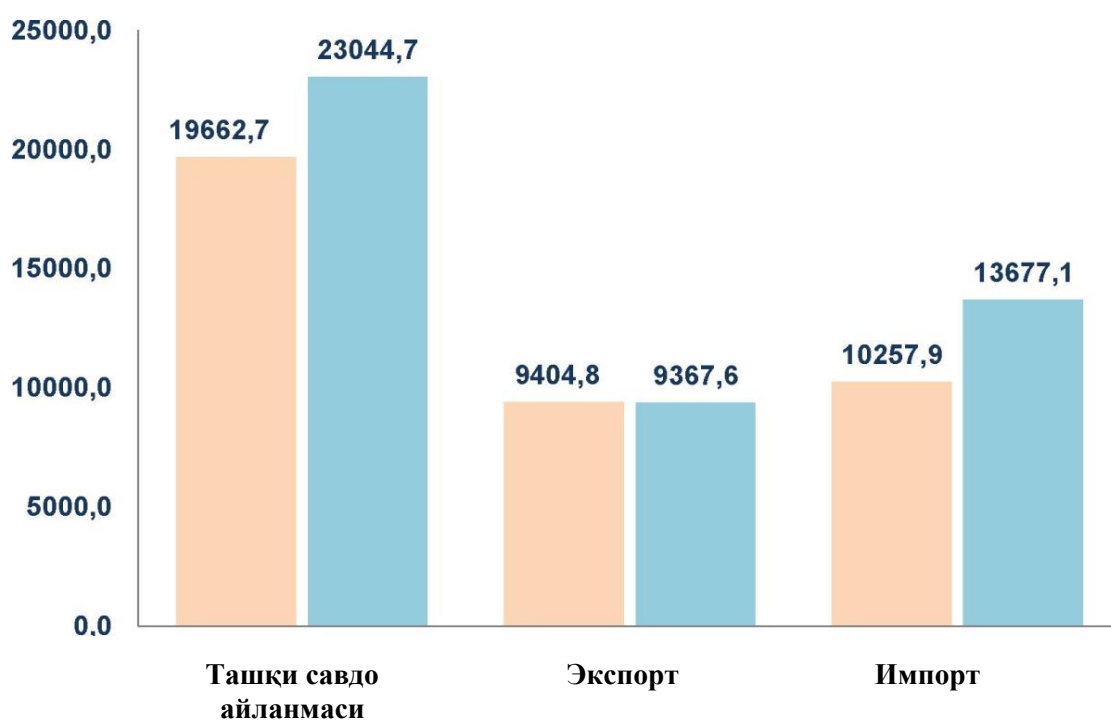
	Экспорт	Импорт	Ташқи савдо айланмаси	
			2017 йилнинг январь-декабрига нисбатан % да	Жамига нисбатан % да
Жами	14253,9	19555,2	127,3	100.0
<i>шу жумладан:</i>				
Европа	5956,4	7056,4	113,4	38,5
Осиё	7167,1	7018,6	140,1	52,3
Америка	37,2	470,3	79,4	1,5
Африка	11,6	15,9	97.0	0,1
Австралия ва Океания	0,4	1,7	42,7	0.0

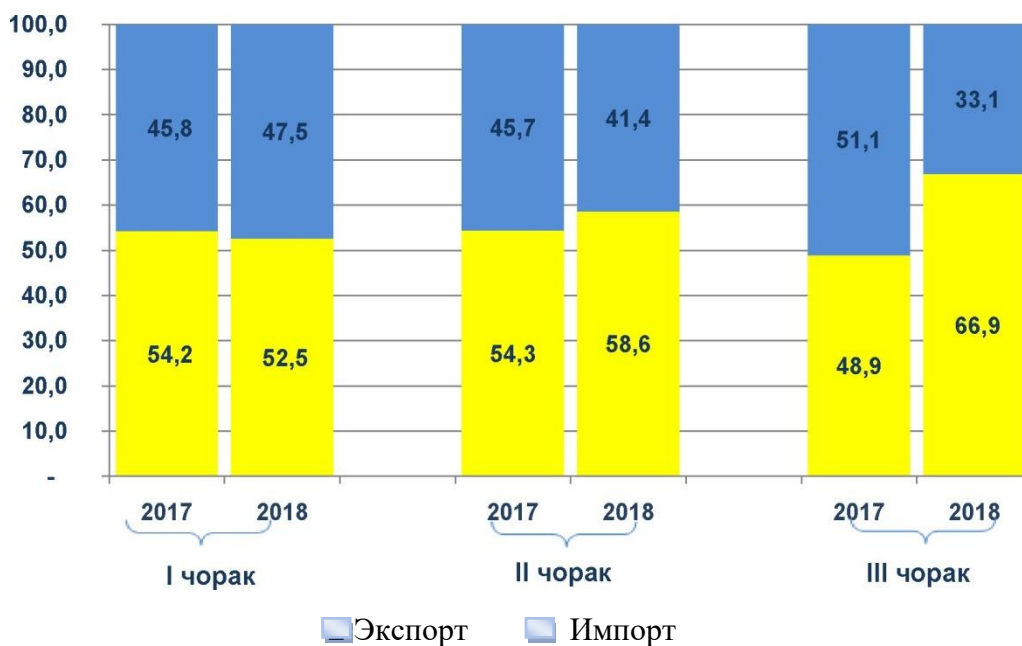
2018 йил декабрь ойида амалга оширилган товар ва хизматлар экспорти ноябрь билан солиштирганда 3 баробарга ўсганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур ўсишнинг асосий омили 1351,4 млн. АҚШ.долларига амалга оширилган олтин экспортидир.

Олтин экспорти ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 10,8 % камайиб 2909,5 млн.АҚШ.долларини ташкил қилди. 2017 йилнинг январь-декабрида олтин экспорти 3260,0 млн. АҚШ долларини ташкил этган.

2018 йил январь-сентябрь ойлари якунларига кўра, республикада ташқи савдо айланмаси 23,0 млрд. АҚШ долларини ташкил этиб, ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 17,2 %га ўсди. Шу жумладан, экспорт ҳажми млрд. АҚШ долларга (0,4 %га камайган) ва импорт ҳажми 13,7 млрд.АҚШ долларига (ўсиш суръати 33,3 %) этди. Ташқи савдо сальдоси минус млрд. АҚШ долларини ташкил қилди (13.3-расм).

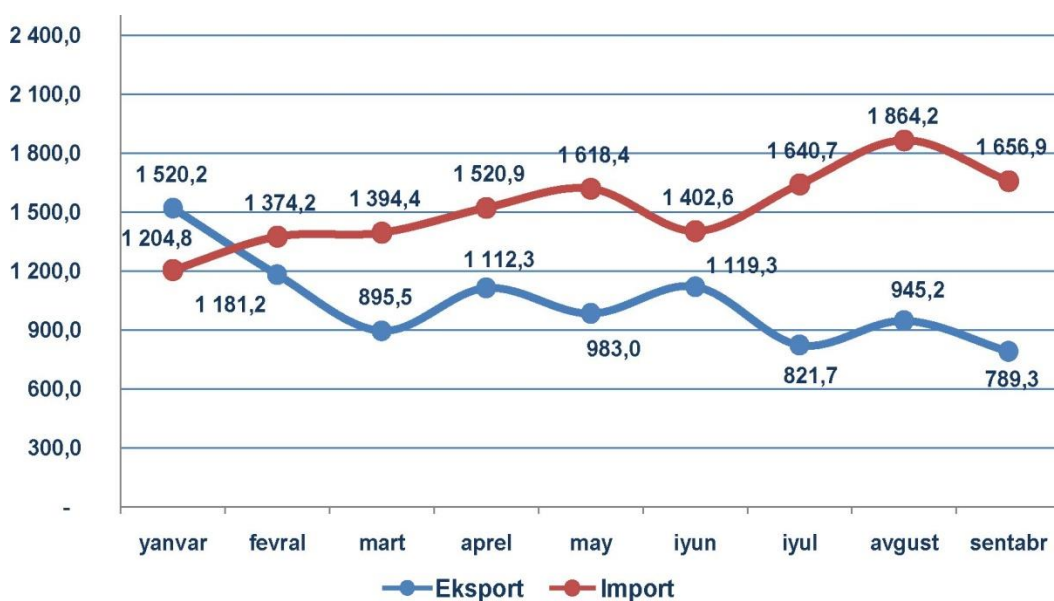

13.3-расм. Ташқи савдо товар айланмаси динамикаси, январь-декабрь, 2017 йил январь-декабрь 2018 йил (млн. АҚШ доллари)

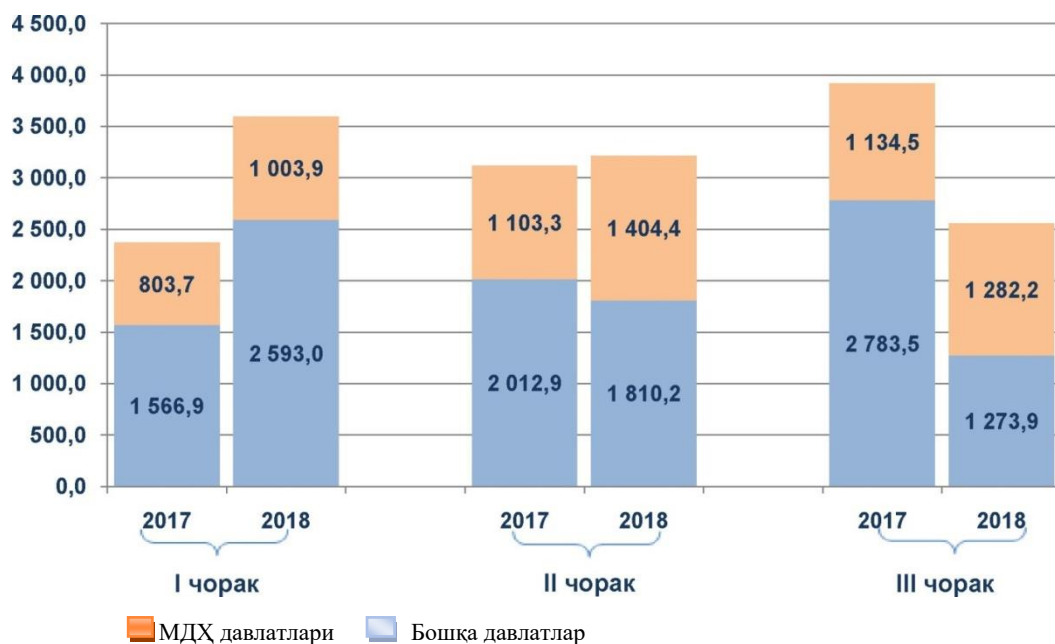

13.4-расм. Ташқи савдо товар айланмасида экспорт ва импорт улуши (фоизда)

Сўнгги йилларда ҳукуратимиз томонидан саноат тузилмасини диверсификация қилиниши, экспортни қўллаб-қувватлаш, импорт ўрнини босувчи товар ва маҳсулотларни ишлаб чиқаришни янада оширилиши натижасида экспорт таркибида сезиларли ўзгаришга эришилди. Жумладан, хом-ашё экспортдан, қўшилган қиймати юқори ҳамда сармоя талаб товарлар экспортига йўналтирилган ташқи савдо амалга оширилмоқда.

13.5-расм. 2018 йилда товар ва хизматларнинг ойлик экспорт-импорт кўрсаткичлари динамикаси (млн. АҚШ доллари)

13.6-расм. МДХ ва бошқа хорижий давлатларнинг товар ва хизматлар экспортидаги ҳажми (чорак учун, млн. АҚШ доллари)

2018 йил январь-сентябрь ойларида республика ташқи савдо айланмасида юқори улушга эга давлатлар кетма-кетлиги 2019 йилнинг январь-август ойларига нисбатан деярли ўзгаришсиз қолди.

13.4-жадвал. Республика ташқи савдо айланмасида юқори улушга эга давлатлар (млн. АҚШ доллари)

Давлат номи	Ташқи савдо	Экспорт	Импорт	Ташқи савдо айланмаси	
				улуши, %	ўзгариш
Хитой	4 429,0	1 937,2	2 491,8	19,2	129,3
Россия	4 178,3	1 532,7	2 645,6	18,1	120,1
Қозоғистон	2 136,4	1 039,8	1 096,6	9,3	144,6
Туркия	1 520,6	619,7	900,9	6,6	140,0
Корея Республикаси	1 288,5	67,4	1 221,1	5,6	134,0
Германия	526,0	31,9	494,1	2,3	112,8
Афғонистон	473,8	472,4	1,4	2,1	110,9
Латвия	336,7	31,2	305,5	1,5	163,7
АҚШ	331,9	22,8	309,1	1,4	196,0
Украина	325,8	74,3	251,5	1,4	170,5
Беларусь	316,9	10,0	306,9	1,4	262,6
Қирғизистон	285,0	185,2	99,8	1,2	145,1
Тожикистон	282,5	165,8	116,6	1,2	158,5
Япония	278,3	27,3	251,0	1,2	250,9
Эрон	228,5	135,8	92,7	1,0	112,4
Франция	224,3	135,3	89,0	1,0	115,8
Ҳиндистон	206,6	17,1	189,5	0,9	156,1

Республикада ташқи савдони қўллаб-қувватлаш ҳамда МДХ давлатлари билан ушбу соҳадаги ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш бўйича олиб борилаётган чора-тадбирлар натижасида 2018 йил январь-сентябрь ойларида ташқи савдо айланмасида МДХ давлатларининг улуши ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 4,9 % ошди ва 38,6 %ни ташкил этди. Бошқа хорижий давлатларнинг республика ташқи савдо айланмасидаги улуши 2017 йилнинг январь-сентябрь ойларида 66,3 %ни ташкил қилган бўлса, жорий йилнинг ушбу даврида эса ташқи савдо айланмасидаги улуши 61,4 %га тушди.

2018 йил январь-сентябрь ойларида экспорт ҳажми 9,3 млрд. АҚШ долларга (0,4%га камайган) тенг бўлди. Экспорт таркибида товарларнинг улуши 75,9 %га эга бўлиб, булар асосан энергия манбаалари ва нефть маҳсулотлари (20,2 %), озиқ-овқат маҳсулотлари (8,8 %), шунингдек, кимё маҳсулотлари ва ундан тайёрланган буюмлар (7,3 %) гуруҳлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

13.5. Минтақада хорижий инвестицияларни жалб этиш борасида амалга оширилган ишлар

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига асосан кейинги йиллардаги давлат дастурида таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация ва диверсификация қилиш ҳисобига унинг рақобатбардошлигини ошириш йўналишида корхоналарнинг маблағлари, ЎзТТЖ, тижорат банклари кредити, хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобига 2017–2021 йилларда умумий қиймати 40 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 649 та инвестиция лойиҳасини назарда тутувчи тармоқ дастурлари амалга оширилмоқда.

Жумладан, «2018 йилда 18 та давлатлараро расмий ташрифлар амалга оширилди ва 52 миллиард долларлик 1 минг 80 та лойиҳа бўйича келишувларга эришилди. Жаҳон банки, европа тикланиш ва тараққиёт банки, Ислон ва осие тараққиёт банклари, бошқа халқаро молия институтлари билан

хамкорликдаги инвестициялар ҳажми 8,5 миллиард долларни ташкил этди. Бугунги кунда юртимизда, чет эл инвестициялари ҳисобидан қиймати 23 миллиард долларлик 456 та лойиҳа амалга оширилмоқда»

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида инвестицияларга алоҳида тўхталиб, «Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қайси давлат фаол инвестиция сиёсатини юритган бўлса, ўз иқтисодиётининг барқарор ўсишига эришган. шу сабабли ҳам инвестиция – бу иқтисодиёт драйвери, ўзбекча айтганда, иқтисодиётнинг юраги, десак, муболаға бўлмайди. Инвестиция билан бирга турли соҳа ва тармоқларга, худудларга янги технологиялар, илғор тажрибалар, юксак малакали мутахассислар кириб келади, тадбиркорлик жадал ривожланади», деб таъкидлаб ўтди⁶⁸.

Инвестициялар барча халқаро операцияларни амалга оширишда кичик корхоналар ва микрофирмалар учун муҳим аҳамиятга эга. Хорижий инвестициялар асосида молиявий муаммоларни ечиш учун мурожаат қилинади. Хорижий корпорацияларнинг молиявий бўлимлари маблағларидан қисқа муддатли инвестициялар қаторида юқори фойда олиш мақсадида фойдаланиш моддий манфаатдорликни белгилашга олиб келади. Бундай инвестициялар кўпинча хусусий тадбиркорлар капиталига асосланган бўлади, баъзида эса улар ўз қимматбаҳо қоғозларини чиқаради ва хорижий қимматбаҳо қоғозларини сотиб олади.

Ўзбекистон бугунги кунда инвестицияларнинг кириб келишига тайёр турган мам лакаат ҳисобланади. Бу ерда олиб борилаётган маҳаллий сиёсат, тинчликнинг сақланиши, макроиқтисодий кўрсаткичлардаги ижобий ҳолат – буларнинг барчаси хорижий инвестицияларни фаол жалб этишда асосий омил бўлиб хизмат қилади. Мана шундай вазиятнинг мавжудлиги хориж инвесторларида ҳам катта қизиқиш уйғотаётганлиги бежиз эмас.

---

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://kun.uz>

Ўзбекистон хорижий инвесторлар билан тенгма-тенг иқтисодий алоқалар олиб бориш асосида шерикчилик муносабатларини ўрнатмоқда. Ҳар қандай инвестициялар мамлакатимизга кириб келишига йўл қўйилмайди. Агар улар мамлакатимиз иқтисодиётига, унинг ривожланишига кенг имкониятлар яратса, бундай хорижий инвестициялар албатта қўллаб-қувватланади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, қулай инвестиция муҳитини шакллантирмасдан ва хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга фаол жалб этмасдан туриб, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига муваффақиятли интеграциялаша олмайди. Ўзбекистон раҳбариятининг мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, тадбиркорлик ва бизнесни ривожлантириш сари тутган изчил йўли хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш жараёнини фаоллаштириш учун реал шарт-шароит яратмоқда.

Миллий иқтисодиёт тузилмасини тубдан ўзгартиришнинг ҳозирги босқичида бевосита хорижий инвестициялар катта қизиқиш уйғотмоқда. Уларни жалб этишнинг асосий усуллари қуйидагилардир:

- қўшма корхоналар очиш (шу жумладан, хорижий инвесторларга ўзбек эмитентлари акциялар пакетларини сотиш йўли билан);
- Ўзбекистон ҳудудида бутунлай хорижий капиталга тегишли корхоналарни рўйхатдан ўтказиш;
- концессиялар асосида хорижий капитални жалб этиш;
- хорижий инвесторларни мамлакатнинг муайян минтақаларига фаол жалб этишга қаратилган эркин иқтисодий зоналарни (ЭИЗ) кўпайтириш.

Ҳозирда жалб этилган хорижий инвестициялар тузилмасини таҳлил этиш шуни кўрсатмоқдаки, бундай инвестицияларнинг катта қисми экспортга мўлжалланган тармоқларга – ёқилғи-энергетика мажмуаси, нефть-кимё, олтин қазиб олиш ва пахтани қайта ишлаш саноатига ёхуд ўз-ўзини қоплаш муддатлари қисқа бўлган ва кўп фонд талаб қилмайдиган юқори рентабелли лойиҳаларга: савдо, телекоммуникация, умумий овқатланиш, йирик

шаҳарларда офис ва меҳмонхона бинолари қуриш, озиқ-овқат саноати ва молия хизматига йўналтирилмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий ривожлантириш мақсадида хорижий инвестицияларни жалб этишни бошқариш, рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш сиёсати комплекс тарзда амалга оширилмоқда. Бу жараёни муваффақиятли юритиш учун республикада қатор фармонлар, қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Улар орасида Президентнинг 2018 йил 1 августдаги «Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5495-сонли Фармони ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ушбу меъёрий ҳужжат мамлакатда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш учун энг қулай инвестиция муҳитини шакллантириш мақсадида иқтисодий либераллаштириш, давлат бошқарувини ислоҳ қилиш, тадбиркорлик субъектлари фаолиятига аралашувни чеклаш, лицензиялаш ва рухсат бериш тартиб-таомилларини қисқартириш ва соддалаштириш, товарлар (ишлар ва хизматлар)дан эркин фойдаланишни таъминлаш, шунингдек, ҳудудларда зарур инфратузилмани яратишни таъминлайдиган ҳуқуқий асосни янада мустаҳкамлайди.

Ана шу қонун-қоидаларга асосланиб, пул кредитларининг тақчиллиги туфайли миллий иқтисодий ривжлантиришга хорижий инвестицияларни жалб қилишда кучли рағбатлантирувчилик тадбирларини олиб бориш давом этмоқда.

Бу тадбирлар орасида чет эл инвесторларига давлат томонидан қаноат берувчи йўналишлар ҳам мавжудки, булар қуйидагилардан иборат:

- миллийлаштириш ва реквизициядан сақланган ҳолда, сиёсий хавф-хатарни суғурта қилиш;
- субъектларнинг фойдаси ва олган бошқа маблағларини чет эл валютасида чегарадан (бошқа давлатларга) ўтказиш;
- макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда инвестиция учун қулай муҳит яратиш;

– жорий инвестициянинг кейинги ҳолати ёмонлашса, инвестиция киритилган вақтдан бошлаб қабул қилинган қонунларнинг узоқ муддат давомида қўлланилишини таъминлаш;

– инвесторларнинг ҳуқуқлари тасодифий ҳолатларда бузилган тақдирда давлат органлари орқали келтирилган зарарларни тўлаш;

– республика банкларида ҳар қайси валютада чексиз ҳисоб рақамларини очиш;

– республика ҳудудида суғурта компанияларини хорижий капитал иштирокида ташкил этиш.

Чет эл инвестицияси жалб қилинган кичик корхона (йирик корхона бўлса ҳам) даромадининг маълум қисми солиқдан озод қилинади. Чунки бундай кичик корхоналарга ишлаб чиқаришни кенгайтиришда инвестиция ва янги технологияни жорий қилиш учун имконият яратиш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодиётни модернизация қилиш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватлари ва асосий фондларни яратиш, мамлакат иқтисодиётининг тармоқ ва соҳаларида амалда фаолият юритаётган техника ва технологияларни янгилаш, уларни кўллаб-қувватлаш инвестицион жараёнларни нечоғлик тўғри ва самарали амалга оширишга боғлиқ. шу боисдан ҳам, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, транспорт-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма лойиҳаларини амалга оширишга қаратилган фаол инвестиция сиёсатини олиб боришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунинг учун марказлашган, марказлашмаган жамғармалар маблағлари, хорижий инвестициялар ва кредитларни ўзлаштиришга ҳамда улардан самарали фойдаланиш масалаларига урғу берилмоқда.

Мамлакат иқтисодиётини таркибий ўзгартириш, тармоқларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир лойиҳаларни амалга ошириш учун инвестицияларни жалб қилиш борасида бажарилаётган ишлар алоҳида эътиборга лойиқ. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида

асосий капиталга йўналтирилган инвестицияларни молиялаштириш манбалари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, 2008 йилда хорижий инвестициялар ва кредитлар 2170,2 миллион АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб 3348,2 миллион АҚШ долларига етган, бу эса уларнинг ҳажми 2008 йилга нисбатан 130 фоизга ошганлигидан далолат беради.

2017–2018 йилларда Ўзбекистон Республикасига тўғридан-тўғри ва бошқа хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан амалга оширилган инвестиция лойиҳаларига мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: – Қандим конлар гуруҳини ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва газни қайта ишловчи заводнинг қурилиши; – Хаузак ва шади конларини ишлаб чиқаришга тайёрлаш, шунингдек, Қувачи-олот конларини кенгайтириш; – Хисор инвестиция блоки ва Устюрт ҳудудида маҳсулотни тақсимлаш бўйича битим асосида конлар билан ишлаш ва углеводород қазиб чиқаришни ташкил этиш; – Ҳожисаят газ конденсати конини, Денгизкўл, Ҳожидават ва шарқий олот газ конденсати конларини ишлаб чиқаришга тайёрлаш; – уяли алоқа тизимини ривожлантириш, кенгайтириш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш; – миллий мобиль алоқа оператори тармоғини яратиш.

Ўзбекистон Республикасида асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 2008 йилда 9555,9 миллиард сўмни ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб 68423,9 миллиард сўмни, 2018 йилнинг уч чорагида 71068,1 миллиард сўмни ташкил этган. Жумладан, мос равишда жами инвестициялар таркибида хорижий инвестициялар ва кредитлар 2008 йилда 2863,9 миллиард сўмни, 2017 йилда 17146,5 миллиард сўмни ва 2018 йилнинг уч чорагида 17770,6 миллиард сўмни ташкил этганлигини кўришимиз мумкин. Бу эса, ўз ўрнида хорижий инвестициялар ҳажми йилдан йилга ўсиб бораётганлигини кўрсатади. 2018 йил (январь-сентябрь)да жами асосий капиталга йўналтирилган инвестициялар (71068,1 миллиард сўм) таркибида хорижий инвестициялар ва кредитлар (17770,6 миллиард сўм) 25 фоизини ташкил этмоқда.

Ўзбекистон Республикасида асосий капиталга йўналтирилган инвестицияларни молиялаштириш манбалари, ўсиш суръати фоизларда, миллиард сўмда 2008 йилдан 2018 йил ўсиш динамикаси келтирилган (13.4-жадвал).

13.4- жадвал. Асосий капиталга инвестицияларнинг молиявий манбалари (млн. АҚШ доллари)

Кўрсаткичлар	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	январь-сентябрь 2018
Жами инвестициялар	7241,3	8548,5	9712,7	10468,0	12062	13695	15243	16445	16213,3	13361	8878,6
Давлат бюджети	618,8	695,4	588,0	672,9	655,3	783,6	736,8	745,8	749	678,5	312,4
Корхоналар маблағи	2985,9	3103,8	3124,4	3643,8	3950	4767,2	5187,6	5272,6	5089,2	4121,1	2763,4
Аҳоли маблағи	632,4	903,8	1554,2	1947	2414	2797,2	3157,5	3440,4	3245	1821,1	1118,9
Банк кредитлари	390	444,4	943,0	1209,1	1333	1407,3	1700,1	1944,5	1862,6	1782,2	1499,1
Хорижий инвестициялар ва кредитлар	2170,2	2768,2	2824,5	2247	2462	2640,6	3019,7	3248,5	3578,1	3348,1	2220,1
Тикланиш ва тараққиёт фонди	112,1	245,9	366,0	366,3	625,9	398,2	486,3	730,6	788,5	1111,5	574,4
Болалар спортини ривожлантириш фонди	x	x	x	x	x	x	x	107,2	104,3	30,7	15,3
Бюджетдан ташқари фондлар	331,9	387,0	312,6	381,9	622,1	901	945,5	x	x	x	x
Давлат мақсадли фондлари	x	x	x	x	x	x	x	955,5	796,6	467,8	375

Ушбу расмдан хорижий инвестициялар ва кредитларнинг йилдан йилган ўсиб бораётганини биргина 2017 йилда 2016 йилга нисбатан 134,9 фоизга ўсганлигини кўришимиз мумкин. Юртимиз салоҳиятининг тобора юксалиб бораётгани, сўнгги йилларда ишга туширилаётган янги замонавий қувватлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг ривожини, тизимли равишда амалга оширилаётган ислохотлар ва иқтисодий эркинлаштирилиши, мамлакатимизда яратилган ниҳоятда қулай инвестиция муҳити кейинги 30 йилда иқтисодий ривожланишнинг янада юксак мақсадли кўрсаткичларини белгилаш имконини беради. Иқтисодий таркибий тузилишини такомиллаштириб бориш, чуқур қайта ишланган, тайёр, қўшилган қийматнинг ҳиссаси юқори бўлган маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқларни

жадал ривожлантириш ва уларнинг ЯИМ ҳамда мамлакат экспортидаги улушини кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатдаги иқтисодий ўсиш омиллари ва манбалари таҳлилининг кўрсатишича, инқирозга қадар бўлган даврда иқтисодий фаолликнинг юқори суръатларига асосан экспорт салоҳиятини ривожлантиришни жадаллаштириш, иқтисодиётга йўналтирилган инвестицияларнинг миқёси, иқтисодиёт таркибини тизимли ва босқичма-босқич янгиланиши ҳисобидан эришилган.

Иқтисодий ўсишни иқтисодиёт эркинлашувининг чуқурлашуви ва миқёси кенгайиши, валюта бозорининг барқарорлашуви, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик секторининг жадал суръатларда ривожланишини таъминлади. кейинги йилларида хом-ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш, юқори қўшилган қийматли товарлар улушининг ортишига қаратилган таркибий сиёсатни амалга ошириш натижасида мамлакат ялпи ички маҳсулоти таркибида қишлоқ хўжалиги улушининг пасайиши ва саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларининг улуши ортиши кузатилмоқда.

Бу эса банк тизимининг мамлакат иқтисодиётининг барқарор ўсиш суръатларини сақлаш ва миллий устувор тармоқлар рақобатдошлигини ошириш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашдаги ўрнини кенгайтиришга хизмат қилди.

Ушбу вазифалар доирасида банк тизими назоратини Базель кўмитасининг янги тавсиялари асосида такомиллаштириш, банк тизими ва алоҳида банкларнинг юқори халқаро рейтинг баҳоларига эга бўлишини таъминлаш, тижорат банкларининг ресурс базасини янада кенгайтириш, уларнинг инвестициявий фаоллигини кучайтириш ҳамда иқтисодиётни таркибий ўзгартириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларини амалга оширишга, тармоқларни молиявий қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган кредитлар ҳажмини кўпайтириш каби муҳим чора-

тадбирларни давом эттириш режалаштирилмоқда. Албатта ушбу натижаларга иқтисодиётдаги модернизация ва таркибий ўзгаришлар жараёнини жадаллаштириш, унинг муҳим тармоқларига хорижий ва ички инвестицияларни кенг жалб этган ҳолда, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш орқали эришилади

2010-2017 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси бўйича жами асосий капиталга инвестициялар қарийб 4,5 баробар ортган. Унинг ҳажми 2010 йилда 15338,7 миллиард сўмни ташкил этган бўлса, 2017 йилда 68423,9 миллиард сўмгача ортиб борган. Саноат соҳасидаги тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш йўналишига йўналтирилган инвестициялар таҳлил даври бошида 1514,6 миллиард сўмни ташкил этган бўлса, давр охирида 14203,8 миллиард сўмгача ёки қарийб 9,4 марта ортган. Бу кўрсаткич мамлакат бўйича ўсиш даражасидан икки марта кўпдир. Ўзбекистон иқтисодиётининг саноат тармоқларида ҳам асосий капиталга инвестицияларнинг динамикаси ўсиш тенденциясига эга бўлиб, 2010 йилда унинг ҳажми 2334,9 миллиард сўм бўлгани ҳолда, 2017 йилда 12238,1 миллиард сўмни ташкил этган.

13.5-жадвал. Ўзбекистонда инвестиция кўрсаткичлари динамикаси

Кўрсаткичлар	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	январь-сентябрь 2018
Инвестициялар млрд. АҚШ долл.	7,2	8,5	10,0	10,5	12,1	13,7	15,2	16,3	16,2	13,4	8,9
Хорижий инвестициялар, млрд. АҚШ долл.	2,2	2,8	2,8	2,2	2,5	2,6	3,0	3,2	3,6	3,3	2,2
Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, млрд. АҚШ долл.	1,8	2,4	2,5	1,9	1,9	2,1	2,4	2,4	2,5	2,5	0,9
Аҳоли жон бошига инвестициялар, АҚШ долл.	265,2	307,9	353,6	356,8	405,1	452,8	495,6	525,4	509,1	412,5	270,1
Аҳоли жон бошига Хорижий инвестициялар, АҚШ долл.	79,5	99,7	100,1	76,6	82,7	87,3	98,2	103,8	112,3	103,4	67,5
Аҳоли жон бошига тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, АҚШ долл.	66,0	85,7	87,1	63,9	65,2	68,1	77,2	76,6	77,9	77,0	27,4

2017 йили 2010 йилга нисбатан 524 фоизга ортган. Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш соҳасига 2010 йилда 895,9 миллиард сўм инвестициялар жалб этилган бўлса, 2017 йили унинг ҳажми 5472,2 миллиард сўмга етган ёки 611 фоизга ортган. Ўзбекистон саноати ривожланишининг асосий мақсади нафақат ушбу иқтисодиёт секторида ўсиш суръатларини оширишга интилиш, балки бой табиий ресурслар салоҳиятидан фойдаланиш орқали устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш, унинг замонавий таркибини шакллантириш, ташқи ва ички бозорда мамлакат саноати рақобатдошлиги ва самарадорлигини ошириш учун чора-тадбирлар мажмуасини шакллантиришдан иборат. Стратегик йўналиш саноатнинг экспортга йўналтирилган таркибини вужудга келтириш ва экспортда хом-ашёга нисбатан чуқур қайта ишланган маҳсулотлар улушини ошириш ҳисобланади.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳалар рўйхатини шакллантириш, шунингдек, 2018–2019 йилларда бошланган, маъқулланган, шакллантирилаётган инвестициявий ва инфратузилмавий лойиҳаларни амалга оширишни жадаллаштириш мақсадида қарорда саноат тармоқлари ва корхоналарига хорижий ва ички инвестицияларни жалб этиш назарда тутилган. 2019 йил ва ундан кейинги йилларда амалга ошириладиган, тўғридан-тўғри инвестициялар иштирокидаги тармоқ инвестиция лойиҳалари рўйхатидан бир қатор катта лойиҳалар ўрин олган. Жумладан, 2019 йилда умумий қиймати 24 880,5 миллион АҚШ доллари эквивалентида инвестицион лойиҳалар режалаштирилган бўлиб, 2019 йилнинг ўзидаёқ 2 417,3 миллион АҚШ доллари ўзлаштирилиши башорат қилинмоқда. Ушбу инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш манбалари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, 2019 йил ва ундан кейинги кейинги йилларда 2 882,6 миллион АҚШ доллари корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан, 51,6 миллион АҚШ доллари тижорат банклари кредитлари ҳисобидан ва 21 946,3 миллион АҚШ доллари тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобидан молиялаштирилиши режалаштирилмоқда. Режалаштирилаётган инвестицион лойиҳаларнинг

иқтисодиётнинг қуйидаги тармоқлари ва корхоналарида ўзлаштирилиши назарда тутилган:

Геология, ёқилғи-энергетика мажмуаси, қимё, нефть-қимёси ва металлургия саноати масалалари мажмуаси бўйича 19 988,30 миллион АҚШ доллари, жумладан: «Ўзбекнефтегаз» АЖ бўйича 19 158,60 миллион АҚШ доллари;

«Ўзбекэнерго» АЖ бўйича 230 миллион АҚШ доллари;

«Ўзкимёсаноат» АЖ бўйича 71,7 миллион АҚШ доллари; Геология давлат қўмитаси бўйича 193 миллион АҚШ доллари; «Тошкент металлургия заводи» АЖ бўйича 335 миллион АҚШ доллари;

Ташқи савдо фаолиятини, экспорт салоҳиятини, машинасозлик, автомобилсозлик, электротехник, мудофаа, пахтани қайта ишлаш ва енгил саноат, маҳсулотларни стандартлашни ривожлантириш масалалари мажмуаси бўйича 629 миллион АҚШ доллари, жумладан «Ўзтўқимачиликсаноат» уюшмаси бўйича 629 миллион АҚШ доллари;

Худудларни ва коммунал соҳани, экология, атроф-муҳитни, транспорт, капитал қурилиш, қурилиш саноатини комплекс ривожлантириш масалалари мажмуаси бўйича 801,4 миллион АҚШ доллари, жумладан: «Ўзбекистон темир йўллари» АЖ бўйича 180 миллион АҚШ доллари;

«Ўзқурилишматериаллари» АЖ бўйича 566,4 миллион АҚШ доллари; экология давлат қўмитаси бўйича 55 миллион АҚШ доллари; Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги ва истеъмол маҳсулотларини қайта ишлаш масалалари мажмуаси бўйича 562,3 млн. АҚШ доллари, жумладан: «Ўзбек-озиқовқатхолдинг» ХК бўйича 530,6 миллион АҚШ доллари; «Ўзбекбалиқсаноати» уюшмаси бўйича 24,5 миллион АҚШ доллари; «Ўзпахтаёғ» АЖ бўйича 7,2 миллион АҚШ доллари;

Таълим, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, туризм масалалари мажмуаси бўйича 51 миллион АҚШ доллари, жумладан: фармацевтика соҳасини ривожлантириш агентлиги бўйича 21 миллион АҚШ доллари; соғлиқни сақлаш вазирлиги бўйича 30 миллион АҚШ доллари;

Инвестициялар, иқтисодиётни инновацион ривожлантириш, эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналари фаолиятини мувофиқлаштириш масалалари мажмуаси бўйича 2 848,50 миллион АҚШ доллари, жумладан: «Асака банк» АТБ бўйича 448,8 миллион АҚШ доллари; Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки бўйича 1 618,50 миллион АҚШ доллари; «Ўзсаноатқурилишбанк» АТБ бўйича 660,3 миллион АҚШ доллари;

«Ўзшаробсаноат» АЖ бўйича 65,4 миллион АҚШ доллари; «Ўзчармсаноат» уюшмаси бўйича 55,5 миллион АҚШ доллари қийматида ўзлаштириш режалаштирилмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, жалб этилаётган хорижий ва ички инвестициялар фаолият юритаётган устувор тармоқлардаги корхоналарни техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш ва рақобатдошлигини ошириш бўйича амалга оширилаётган чоралар мамлакат иқтисодиётининг янада ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

13.6. Тўқимачилик саноати - экспорти ҳажмини кўпайтиришнинг муҳим омилларидан бири сифатида

Пахта етиштириш бўйича 6-ўринни эгалловчи Ўзбекистон пахта экспорти бўйича 3-ўринда эди. Аммо кейинги йилларда пахта хом ашёси экспорти қисқармоқда, юқори қўшимча қийматли маҳсулот экспортига урғу берилмоқда.

Енгил саноат Ўзбекистон иқтисодиёти учун стратегик соҳа бўлгани ҳолда, аҳоли бандлигининг юқори даражасини, иқтисодий ва саноат салоҳиятига ҳамда давлатимизнинг халқаро нуфузига ҳисса қўшилишини таъминлайди. Ўзбекистоннинг ноёб геосиёсий жойлашуви кўплаб мамлакатлар билан бевосита иқтисодий мулоқотда бўлиш, Европа ва Осиё мамлакатлари билан ўзаро фойдали ҳамкорлик алоқаларини амалга ошириш имконини беради.

Енгил саноат йил сайин ривожланиб бормоқда. Янги ишлаб чиқариш технологияларининг жорий қилиниши, юқори самарали, замонавий ускуналардан фойдаланиш, ва айти пайтда самарали бошқарув соҳа корхоналарида меҳнатнинг юқори самарадорлигини, саноат ишлаб чиқариши ҳажми ўсишини таъминлайди. Кўп йиллар давомида фақат пахта толасини экспорт қилган республика, бугунги кунда нафақат пахта толаси таъминотчиси сифатида, балки тўқимачилик маҳсулотлари, айтикса, тайёр маҳсулотлар экспорт қилувчиси сифатида жаҳон тўқимачилик бозорида етакчи мавқега эга бўлиш учун чекланмаган имкониятларга эга.

Ўзбекистон енгил саноати етакчи ва жадал ривожланиб бораётган соҳалардан бири. Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2017 йилда мамлакат умумий саноат ҳажмида соҳа улуши 30% га яқин бўлган, ЯИМ да ги улуши 4% га яқин, нозик-овқат товарлари ишлаб чиқариш ҳажмидаэса – 44 дан ортиқ. Сўнгги йилларда ишлаб чиқариш ҳажмининг йиллик ўсиши тахминан 18 % ни, экспорт эса 10 % ни ташкил этди.

Ўзбекистон дунёдаги энг йирик табиий тўқимачилик толалари, ип калава ва трикотаж ишлаб чиқарувчиларидан бири ҳисбланади. Республикада 7000 дан зиёд тўқимачилик корхоналари мавжуд, уларнинг йиллик қуввати куйидагича:

Пахта толаси ип-калаваси – 650 минг.тн.

Пахта толаси матоси – 425 млн.кв.м.

Трикотаж мато – 140,7 минг. тн.

Трикотаж маҳсулотлар – 660 млн. дона

Пайпоқ буюмлари маҳсулотлари – 132 млн. жуфт

13.7-расм. Тўқимачилик корхоналарини йиллик қуввати.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14.12 даги ПФ-5282 сонли фармони билан «Ўзбекенгилсаноат» АЖ нинг тугалланиши ва «Ўзтўқимачиликсаноат» уюшмасининг ташкил қилиниши кўзда тутилган эди. Ушбу ислохотлар, «Ўзтўқимачиликсаноат» уюшмасининг тўғри танланган стратегияси ва саводли менежменти мамлакатимиз тўқимачилик компанияларига ижобий ўсиш динамикасини намойиш қилиш имконини берди. Бугунги кунда Уюшма ўз таркибида Ўзбекистон тўқимачилик бозоридаги 1400 дан зиёд ишлаб чиқарувчиларни бирлаштиради. Ишлаб чиқарилаётган енгил саноат маҳсулотларининг салмоқли қисми, хусусан, 706 минг тонна пахта толасини қайта ишлаш ва турли навдаги 510 млн. кв. метр матоларни, жумладан, куйидагиларни ишлаб чиқариш тўғри келади:

Трикотаж газламалар – 89 корхона;

Тайёр тўқимачилик маҳсулотлари – 495 корхона;

Тикувчилик маҳсулотлари – 354 корхона;

Пайпоқ-носки маҳсулотлари – 54 корхона;

Тўқимачилик галантереяси – 20 корхона.

Бунда 156 тўқимачилик компаниялари Жанубий Корея, Ҳиндистон, Сингапур, Германия, Швейцария, Италия, Япония, АҚШ каби давлат инвесторлари иштирокида ташкил қилинган.

Уюшма корхоналари шунингдек кенг турдаги ва ўзига хос профилдаги маҳсулотларни, хусусан, тиббиёт йўналишидаги товарлар, нотўқима материалларни ишлаб чиқариб, пахта маҳсулотлари, махсус иш кийими, бошқа маҳсулотларга бўлган эҳтиёжни қондириб келмоқда, айти пайтда ишлаб чиқаришга янги авлод маҳсулотларини – янги инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқилиши ва жорий қилинишини таъминламоқда.

Тўқимачилик соҳасида пахтага оид ишлаб чиқариш занжирида энг юқори кўшимча қиймат тайёр трикотаж ва тикувчилик маҳсулотлари соҳасида кузатилади.

Мамлакат иқтисодий ривожланишида тўқимачилик соҳасининг муҳим аҳамиятидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда 2017-2019 йилларда тўқимачилик ва

тикувчилик-трикотаж саноатини янада ривожлантириш бўйича чоратадбирлар дастури амалга оширилмоқда. Дастурга мувофиқ, 2020 йилга келиб ип калава ишлаб чиқаришни 2,5 баравар, тайёр матоларни – 2,8 баравар, нотўқима материлларни – 1,5 баравар, трикотаж матоларни – 2,7 баравар ошириш режалаштирилмоқда. Тикувчилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 3,2 баравар, трикотаж маҳсулотларни 2,1 баравар, ипак хом ашёси етиштиришни 2,1 баравар ошириш мўлжалланмоқда. 2011 йилда матоларни ишлаб чиқариш ҳажми 85,63 млн. кв. метрни ташкил қилган бўлса, 2020 йилга келиб, ушбу кўрсаткич 459,2 млн. кв.метрдан ошади ва ишлаб чиқариш ҳажмининг 5,4 баравар ўсишини таъминлайди.

2017 йилда қарийиб \$1,2 млрд. АҚШ долл. га тенг тўқимачилик маҳсулотлари экспорт қилинди. Бунда, инкироз шароитида хом ашё ва тўқимачилик маҳсулотларининг асосий турлари нархлари пасайиб кетган эди.

Тўқимачилик маҳсулотларини экспорт қилувчи асосий мамлакатлар Россия (36,8%), Туркия (18,8%), Хитой (16,2%), Европа Иттифоқи мамлакатлари (15,3%), Жанубий Корея (5%) ҳисобланади.

Тўқимачилик маҳсулотлари экспорти номенклатураси куйидагича:

Ип калава – 67,2%;

Ип газламалар – 7,3%;

Ип газламали трикотаж матолар – 6,2%;

Тайёр трикотаж маҳсулотлари – 17,4%;

Бошқа тўқимачилик маҳсулотлари – 6,4%.

Республика ички истеъмолчилари томонидан пахта толасини қайта ишлашнинг солиштирма салмоғи ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан 50% гача бўлган кўрсаткичга етди.

Ўз ичига бўяш, ишлов бериш, тўқиш ва тикишга оид ишлаб чиқаришларни қамраб олувчи замонавий тўқимачилик корхоналари ишга туширилди.

Хом ашёга қайта ишлов бериш даражаси пастлиги туфайли Ўзбекистон тўқимачилик маҳсулоти экспорти унчалик салмоқли эмас. 2016 йилда республика тўқимачилик маҳсулотлари экспорти ҳажми 1 млрд. 146,5 млн.АҚШ долларини ташкил этган бўлса, Хитой 104,6 млрд. долл., Туркия – 10,9 млрд. долл., Ҳиндистон – 16,2 млрд. долл., Бангладеш – 1,76 млрд. долл., Покистон – 7,68 млрд. долларга тенг тўқимачилик маҳсулотларини экспорт қилган. 2012-2016 йилларда тўқимачилик тармоғида экспортнинг ўсиши (пахта толасини ҳисобга олмасдан) 132,5% ни ташкил этди. 2016 йилда товар маҳсулотининг умумий ҳажмида экспортнинг улуши 40% ни ташкил этди. Натижада, жаҳон пахта хом ашёсини етиштириш бозорида Ўзбекистоннинг улуши 3,6% ни ташкил этса-да, жаҳон газлама ва матолар, тайёр трикотаж ва тикувчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича улуши бирмунча кам.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига биноан корхоналарга преференциялар берилди.⁶⁹

2019 йил 1 апрелдан кредитлар бўйича преференциялар:

2019-2021 йилларда ишлаб чиқариладиган тайёр маҳсулотнинг камида 80 фоизини экспорт қиладиган тикув-трикотаж корхоналарига тижорат банкларининг кредитлари бўйича фоизларни тўлаш билан боғлиқ харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағлари ҳисобидан қуйидаги тартибда қопланади;

айланма маблағларни тўлдириш (тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун ип-калава, трикотаж мато, ип газлама ва бошқалар харид қилиш) мақсадида тижорат банклари томонидан миллий валютада

---

⁶⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Манбаа Lex.uz

бериладиган кредитлар бўйича белгиланган фоиз ставкасининг 25 фоизи миқдоридан, аммо 5 фоизли пунктдан юқори бўлмаган ҳолда;

ишлаб чиқаришни модернизация қилиш (бино ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш) мақсадида тижорат банклари томонидан хорижий валютада бериладиган кредитлар бўйича белгиланган фоиз ставкасининг 50 фоизи миқдоридан;

биржа савдолари орқали пахта толасини сотишда қатъий талаб қилинадиган банк кафолатлари бекор қилинади. Бунда тарафлар ўртасида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш тартиби шартнома асосида белгиланади.

Солиқ бўйича преференциялар:

ноль ставкани қўллаш натижасида вужудга келган қўшилган қиймат солиғини қайтариш зарур бўлган ҳужжатлар тўлиқ тақдим этилган кундан эътиборан 7 иш куни давомида солиқ тўловчига тезкорлик билан қайтарилади.

Бунда давлат солиқ органларида мавжуд бўлган маълумотлар, шу жумладан, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича таққослаш далолатномаси ҳамда қўшилган қиймат солиғи ҳисоб-китобларини тақдим этиш тартиби бекор қилинади;

2019 йил ҳосилидан бошлаб республика ташкилотларига пахта толасини сотишда қўшилган қиймат солиғи жаҳон бозорларида шаклланган нархлардан қатъий назар, пахта толасининг амалдаги сотиш нархидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланади.

Кадрлар омили:

2019/2020 ўқув йилидан бошлаб Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтида етакчи хорижий олий ўқув юртларининг қўшма таълим дастурлари ташкил этилади;

2019 йил охирига қадар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хорижий компанияларнинг ўқув-ишлаб чиқариш кластери иштирокида ишлаб

чиқариш объектларида таълим жараёнини бевосита амалга ошириш ишлари ташкил этилади;

Хусусий компаниялар таълим контрактларини тўлаган ҳолда Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтига кадрлар учун буюртмалар беришлари мумкин.

Ахборот кўмаги

Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарининг ягона ахборот портали ташкил этилади. Унда:

тармоқнинг тендер савдолари (танловлар), кўргазма ва ярмаркалар, шу жумладан, хорижий кўргазма ва ярмаркалар рўйхати эълон қилинади;

кичик тадбиркорлик субъектларини тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати маҳсулотларини экспорт қилишнинг тўлиқ жараёнига масофавий ўқитилади;

бутун дунё мамлакатлари бўйича тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати маҳсулотларини олиб кириш ва олиб чиқиш таҳлили юзасидан тўлиқ ҳисоботлар эълон қилиб турилади;

«Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналарини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш навигатор чоралари» жойлаштирилади;

тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати ишлаб чиқарувчилар ва хизматлар, материаллар ва хом ашё етказиб берувчилар жойлашуви кўрсатилган Ўзбекистоннинг интерактив харитаси яратилади;

тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун Ўзбекистоннинг қиёсий устунликлари эълон қилинади;

тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган онлайн-дастурий маҳсулотларни хорижий аналоглар билан интеграция қилинади;

молия хизматларини, шу жумладан, лизинг контрактлари бўйича қарз маблағларини, ускуналарни ҳамда суғурта хизматларини жалб қилиш бўйича етказиб берувчилар акс эттирилади;

миллий тўқимачилик корхоналари учун ишлаб чиқариладиган ва талаб қилинадиган хизматлар, материаллар ва хом ашёлар номенклатураси ва ҳажми акс эттирилади.

13.7. Қишлоқ хўжалигида экспорт ҳажмини кўпайтириш истикболлари

Қишлоқ хўжалиги экспорти Ўзбекистон учун, шунингдек минтақадаги бошқа мамлакатлар учун муҳим даромад манбасидир. Қишлоқ хўжалиги аҳолининг даромад манбаларидан бири бўлиб қолмоқда ва ривожланган қишлоқ хўжалиги сектори иқтисодий ва ижтимоий барқарорлик учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалиги соҳасининг экспорт салоҳиятининг сезиларли даражада ўсиши 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантириш стратегиясининг устувор йўналишларидан бири сифатида кўрсатилган. ФАО Техник Ҳамкорлик Дастурининг янги лойиҳаси Ҳукуматнинг айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини ривожлантириш бўйича миллий стратегияни тайёрлашдаги саъй-ҳаракатларини қўллаб-қувватлашга қаратилган.

«Ушбу лойиҳа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг айрим турларини экспорт қилиш бўйича миллий стратегияни шакллантиришга тизимли ёрдам беради, шунингдек, республикамиз қишлоқ хўжалиги сиёсати соҳасидаги мақсадлардан бирига эришиш учун бирламчи ҳисса қўшади.

Ўтган йиллар давомида Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ФАО билан биргаликда органик қишлоқ хўжалиги, ўсимликларни ҳимоя қилиш, ресурс тежовчи технологиялар ёрдамида фермерлик ва уруғчиликни ривожлантириш бўйича дастурларни муваффақиятли жорий этди. Янги лойиҳа Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ташқи бозорга чиқаришнинг самарали механизмларини яратишга хизмат қилиши керак.

Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги экспортини кенгайтириш учун эчимини топадиган асосий масалалар – транспорт, логистика, сақлаш, юқори сифатли озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдир.

Ниҳоят, ривожланган мамлакатларга – Ғарбий Европа, Хитой, Япония ва бошқа мамлакатларга экспорт қилишда, маҳсулот сифати ва келиб чиқишига алоҳида жиддий эътибор берадиган йирик супермаркет занжирлари билан ишлаш учун кузатиш тизимини яратиш керак.

Ўзбекистон статистика давлат қўмитаси маълумотларига кўра, 2018 йилда мева ва сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажми бўйича 2017 йилга нисбатан 36 фоизга (1,23 млн. тоннага), маблағ ҳисобидан 37,5% га (874,5 млн АҚШ долларига) ўсган. Ҳукумат яқин йилларда ҳам шундай ўсиш тенденциясини сақлаб қолиш ниятида (13.8-расм).

13.8-расм. Ўзбекистонда мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти (2016-2018 йиллар)⁷⁰

Давлат статистика қўмитаси маълумотларига таяниб эълон қилинган маълумотларга кўра, 2018 йилда сабзавотлар экспорти 84 фоизга (670,1 минг тоннага), мевалар 8,1 фоизга (307,6 минг тоннага), ер ёнғоқ 2,2 бараварга (29,3 минг тоннага) ўсган. Бироқ ўтган йилда Ўзбекистон тарвуз-қовунларни 4,1% кам экспорт қилган. Узум экспортида ҳам худди шундай ҳолат унинг экспорти 206,8 минг тонна (3,3%)га камайган.

⁷⁰ Ўзбекистон Республикаси статистикаси давлат қўмитаси маълумотлари. Манбаа. Stat.uz.

13.9-расм. Ўзбекистондан мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти (2017-2018 йиллар)⁷¹

Мамлакатимизда 2021 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини 5 миллиард АҚШ долларигача оширишни режалаштирилмоқда.

Чунки, маҳсулотлар ҳажмини оширишдан ташқари, яна улар етказиб берилаётган мамлакатлар географияси ҳам кенгаймоқда. Масалан, 2016 йилнинг ўзида экспорт қилувчи мамлакатлар 9 тага кўпайди. Испания ва Италияга илк бора консерваланган кавар, Ливанга ёнғоқ, Вьетнамга – қуритилган узум (майиз) экспорт қилинди. Рўйхатда яна Бельгия, Швейцария, Голландия, Чехия ва Исроил ҳам бор. 2018 йилда Ўзбекистон Хитой бозорига илк бора гилос ва мошни экспорт қилди. Келажакда қовун, узум, анор, ўрик, олхўри, хурмо, анжир, лимон ва ер ёнғоқни экспорт қилиш режалаштирилмоқда.

МДХ мамлакатлари, Россия, қўшни Қозоғистон билан савдо-сотик ҳам ривожланмоқда (13.10-расм).

⁷¹ Ўзбекистон Республикаси статистикаси давлат кўмитаси маълумотлари. Манбаа. Stat.uz.

Шу боис, бугунги кунда кўпчилик ўзбекистонлик истеъмолчиларни ташвишга солаётган савол – булар ички бозорга, энг аввало нарх-навога таъсир кўрсатмайдими, деган савол, жуда ўринлидир. Бошқа сўз билан айтганда, маҳсулотлар ўзимизнинг бозорларда ҳам қоладими, ёки ҳамма ҳам уларни сотиб ололадими?

Сир эмаски, сотувчиларнинг ўзлари нархларнинг ошишини «бозорда шу маҳсулотнинг, масалан, бу йили гилос ёки тарвуз, қовун ва хоказо ўзи кам бўлди, ҳаммасини Россияга жўнатишди...» – деб изоҳлашмоқда.

13.10-расм. Ўзбекистон мева-сабзавот маҳсулотлари айрим импортчилари⁷²

⁷² Ўзбекистон Республикаси статистикаси давлат қўмитаси маълумотлари. Манбаа. Stat.uz.

13.11-расм. Ўзбекистонда мева-сабзавот ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Мамлакат ташқи иқтисодий потенциалини аниқловчи энг муҳим иқтисодий кўрсаткичлар ЯИМ ишлаб чиқариш ҳажми, шу жумладан аҳоли жон бошига, ЯИМда товар ва хизматлар экспортининг улуши ҳамда товарлар умумий экспорти ҳажмида саноат товарлари улуши ҳисобланади.

2. Шунинг билан бирга, бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини янада юксалтириш кўп жиҳатдан интеграция жараёнларини ривожлантиришга боғлиқ. Чунки ишлаб чиқариш самараси бевосита бир қатор ички ва ташқи омиллар ҳамда ҳолатларга уйқошиб кетади.

3. Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини янада юксалтириш кўп жиҳатдан интеграция жараёнларини ривожлантиришга боғлиқ. Чунки ишлаб

чиқариш самараси бевосита бир қатор ички ва ташқи омиллар ҳамда ҳолатларга уйқашиб кетади. Шундай қилиб, интеграция жараёнида экспорт-импорт операциялари ишлаб чиқаришни кооперациялаш, инвестициявий ҳамкорликни кучайтириш режалари билан бойитилиши лозим. Бундан ташқари, хорижий капитал, янги технологиялар, лизинг бўйича жиҳозлар ва ҳоказолардан қайта ишлаб чиқаришнинг барча поғоналарида унумли фойдаланиш зарур.

4. Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалиги экспортини кенгайтириш учун эчимини топадиган асосий масалалар – транспорт, логистика, сақлаш, юқори сифатли озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдир.

Назорат саволлари

1. Мамлакат ташқи иқтисодий потенциалини аниқловчи энг муҳим иқтисодий кўрсаткичларга нималар киради?

2. Мамлакатда экспорт ҳажмларининг салмоқли ўсишини таъминлашга тўқинлик қилаётган омилларни изоҳлаб беринг?

3. Нима учун умуман олганда давлатнинг экспорт салоҳиёти импортга нисбатан юқори бўлиши керак?

4. Ихтисослашув натижасида мамлакатнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш сабабларини асослаб беринг?

5. Мутлоқ устунлик назариясини мазмуни ва моҳиятини тушунтириб беринг?

6. Мамлакатимизда мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш механизмини соддалаштирилгани натижаларини нималарда кўрамиз?

7. Ўзбекистонда хорижий капитал иштирокида ташкил этилган корхоналар сонининг ўсиши динамикаси қандай имкониятлардан далолат беради?

8. Республика ташқи савдо айланмасида юқори улушга эга давлатлар билан ҳамкорлик тўғрисида маълумотлар беринг?

9. Мамлакатимизда тўқимачилик саноати экспортининг истиқболлари ҳақида сўзлаб беринг?

14-МАВЗУ: КЛАСТЕР СИЁСАТИ МИНТАҚАВИЙ РИВОЖЛАНИШНИНГ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Режа:

14.1. Минтақавий иқтисодиётда кластернинг иқтисодий мазмуни

14.2. Кластер сиёсати минтақавий ривожланишнинг воситаси сифатида

14.3. Ўзбекистонда кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатлари

Таянч тушунча ва иборалар: кластер, рақобатбардош, трансмиллий компания, саноат комплекси, илдиз фирма, агломерация, трансформация, инновация, ишбилармонлик муҳити, инфратузилма, институционал зичлик.

14.1. Минтақавий иқтисодиётда кластернинг иқтисодий мазмуни

Сўнгги йилларда кластерларга бўлган қизиқиш кескин ошди. Замонавий макон ижтимоий ривожланиш ва иқтисодий ландшафтнинг шаклланишига уларнинг таъсири тобора сезиларли бўлиб бормоқда.

Кластер модели мавҳум назарий ғоя эмас, у ўзлаштирилишига яхши мос келади ва бошқарув амалиётига аниқ «чиқиш» га эга. «Кластерларга бўлган қизиқиш кучайиб кетди, чунки улар иқтисодий ҳақиқатни тасвирлашнинг бир йўли эмас, балки амалий таъсир механизмидир»⁷³.

Кластерни тушунишнинг умумий ёндашувларини кўриб чиқиш ва уни таснифлаш. Бугунги кунда кластернинг умумий қабул қилинадиган таърифи йўқ. Кластер назарияси асосчиси, Гарвард бизнес мактаби профессори Майкл Портер кластернинг тушунчасини қуйидагича ифодалади:

«Кластер бу - рақобатбардош, бир вақтнинг ўзида биргаликда иш олиб борадиган ўзаро боғлиқ бўлган компаниялар, ихтисослашган етказиб берувчилар, хизмат кўрсатувчи провайдерлар, тегишли тармоқлардаги фирмалар ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ ташкилотлар (масалан,

---

⁷³ Ketels Ch. European Clusters. Structural Change in Europe. 3: Innovative City and Business Regions. Hagbarth Publications, 2003.

университетлар, стандартлаштириш агентликлари ва савдо уюшмалари)»⁷⁴. Таърифдан келиб чиқадики, ушбу ёндашув, мамлакат иқтисодиёти ҳақидаги одатий қарашимиздан тубдан фарқ қилади.

М. Портер, мамлакатнинг рақобатдошлигини халқаро компанияларнинг рақобатбардошлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиш керак, деб ҳисоблайди, бироқ турли тармоқлардаги фирмаларнинг кластерлари - бу кластерларнинг ички ресурслардан самарали фойдаланиш қобилиятлари жуда муҳимдир.

Ўнта мамлакатда 100 дан ортиқ соҳанинг рақобатбардош имкониятларини таҳлил қилгач, М. Портер энг рақобатбардош трансмиллий компаниялар одатда мамлакат бўйлаб тарқалиб кетмаганлигини, бир мамлакатга, баъзан ҳатто мамлакатнинг бир минтақасида ҳам тўпланишга интиланган деган хулосага келди. Ушбу ҳодисанинг тавсифи қуйидагича: жаҳон бозорида рақобатбардошликка эришиш учун бир ёки бир нечта компаниялар ўзларининг яқин атроф муҳитга ижобий таъсир кўрсатадилар: етказиб берувчилар, истеъмолчилар ва рақобатчилар. Ва атроф-муҳитнинг муваффақияти, ўз навбатида, компаниянинг рақобатбардошлигини оширишга таъсир қилади. Ушбу ўзаро манфаатли ҳамкорлик натижаси сифатида бир-бирининг рақобатбардошлигини оширишга ўз ҳиссасини кўшиб келаётган фирмаларнинг, яқин алоқадор тармоқларнинг бирлашмаси «кластер» шаклланмоқда.

Шунингдек, у «рақобатбардош олмос» деб номланган мамлакатларнинг асосий гуруҳлар сонига нисбатан рақобатбардошлик афзалликларини белгиловчи тизимини ишлаб чиқди

Бундай афзалликларга қуйидагилар киради:

- омил шартлари: инсон ва табиий, илмий ахборот салоҳияти, капитал, инфратузилма, шу жумладан ҳаёт сифатининг омиллари;

- ички талабнинг шартлари: талабнинг сифати, жаҳон бозорида талабнинг ривожланиш тенденцияларига риоя қилиниши, талабнинг ҳажмини ошириш;

---

⁷⁴ Кластерная теория экономического развития / М. Портер. М.: Издательский дом «Вильямс», 2000. 496 с.

- тегишли ва хизмат кўрсатиш соҳалари: хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотларни олиш жойлари, асбоб-ускуналарни олиш жойлари. Хом ашё, жиҳозлар, технологиялардан фойдаланиш соҳалари;

- фирмаларнинг стратегияси ва тузилиши, тармоқ ичидаги рақобат: мақсадлар, стратегиялар, усуллар ва ташкилотлар, компания бошқаруви, тармоқ ичидаги рақобат.

Профессор Портер ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида кластерларнинг бир неча функцияларини аниқлайди.

- кластерлар - миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг иқтисодий таркибидаги муҳим механизмларидир. Минтақанинг фаровонлиги рақобатбардош гуруҳлардаги муайян позицияларига боғлиқ;

- кластерлар миллий ёки минтақавий бизнес шароитларида асосий вазифаларни белгилаб олишлари мумкин: кластерлар рақобатнинг табиати ва рақобатбардош устунликка таъсир кўрсатадиган микроиқтисодий омиллар билан чамбарчас боғлиқдир;

- кластерлар иқтисодий соҳада янги фикрлаш усули ва ташкилотни ривожлантириш учун саъй-ҳаракатлар билан таъминлайди. Шундай қилиб, кластер бизни хусусий сектор, ҳукумат, савдо-сотик бирлашмалари, таълим ва илмий-тадқиқот институтларининг иқтисодий ривожланишдаги ролларини қайта кўриб чиқишга, шунингдек, барча мулк шаклларининг фирма ва компанияларнинг умумий муаммоларини эмас, балки умумий имкониятларни аниқлашга мажбур қилади.

Таъкидлаш жоизки, ушбу вазифани Ўзбекистон иқтисодиёти ва унинг ҳудудларини модернизация қилишда ҳам талаб қилиниши мақсадга мувофиқ бўлади. Циханнинг фикрига кўра ⁷⁵, М.Портернинг асосий маърузаси, истиқболли рақобат устунликлари ташқаридан эмас, балки ички бозорлардан яратилганлигидир. М. Портер, энг рақобатдош трансмиллий компаниялар одатда мамлакат бўйлаб тез-тез тарқалмаганлигини, бир мамлакатга ёки

---

⁷⁵ Цихан Т. В. Кластерная теория экономического развития / Т. В. Цихан // Теория и практика управления. 2003. № 5.

хатто бир мамлакатнинг бир минтақасига йиғилишга мойил эканлиги ҳақидаги асосли хулосани келтирди, чунки бир ёки бир неча фирма жаҳон бозорида рақобатбардошликка эришади, унинг ижобий таъсирини бевосита атроф-муҳитга, етказиб берувчилар, истеъмолчилар ва рақобатчиларга тарқатади. Ва атроф-муҳитнинг муваффақияти, ўз навбатида, компаниянинг рақобатбардошлигини оширишга таъсир қилади⁷⁶.

Иқтисодий тоифадаги ва «кластер» нинг тавсифларида кластерларни ўрганишда кўп жиҳатлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз фаолиятининг бир ёки бошқа жиҳатини очиқ беради.

Шундай қилиб, М. Афанасев ва Л.Мясникова⁷⁷ кластерни мустақил ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи фирмалар тармоғи, шу жумладан таъминловчилар, технология ишлаб чиқарувчилари, университетлар, илмий-тадқиқот институтлари, муҳандислик марказлари, бозор институтлари (брокерлар, консултантлар) ва истеъмолчиларни бир-бирининг занжирида ўзаро мулоқот қилиш тармоғи сифатида тушунади..

А.А. Яловнинг сўзларига кўра⁷⁸, кластер - қўшимча қиймат яратиш жараёнида ўзаро боғланган ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар, ишлаб чиқариш инфратузилмаси объектлари тармоғи.

Тадқиқотлари натижасида Г.В Гутман, А.А. Мироедов⁷⁹ каби олимлар «кластер» атамасининг мавжуд тавсифларини шартли равишда гуруҳларнинг географик таркибий қисми томонидан аниқлаган, «Кластер» ни белгилашда географик хусусият аҳамиятсиз ҳисобланмайди.

---

⁷⁶ Марков Л. С. Проблемы реализации кластерной политики в России // Научный эксперт. 2007. № 4. (<http://www.cluster-center.ru/about1.html>)

⁷⁷ Афанасьев М. Мировая конкуренция и кластеризация экономики / М. Афанасьев, Л. Мясникова // Вопросы экономики. 2005. № 4. С. 75-86

⁷⁸ Ялов Д. А. Кластерный подход как технология управления региональным экономическим развитием / [http: www.govirk.ru](http://www.govirk.ru), Иркутск, 2006.

⁷⁹ Гутман Г. В., Мироедов А. А. Федин С. В. Управление региональной экономикой. М.: Финансы и строительство, 2002.

С.Лозинский ва А.Праздничныхнинг фикрича⁸⁰, кластер бирлашма, маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқарувчи етакчи фирмалар, минтақада мавжуд бўлган етказиб берувчилар ҳамда бизнес муҳити.

С. Соколенконинг сўзларига кўра, кластер⁸¹ - «ўз фаолиятини жаҳон тоифаси маҳсулотларини ишлаб чиқаришга йўналтирадиган тегишли sanoat худудидаги ўзаро боғлиқ корхоналар ва муассасаларнинг худудий бирлашмаси». В.М.Кутьин⁸² юқорида қайд этилган муаллифлардан фарқли ўлароқ, қуйидаги таърифларни беради: «кластер» худди шундай ижтимоий-иқтисодий позицияга эга минтақаларнинг бирлашмасики у худудларни харитасини ишлаб чиқариш индекслари, уй-жой қурилиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, чакана товар айирбошлаш кўрсаткичлари бўйича иқтисодий жиҳатдан ўхшаш бўлган етита кластерга бўлиш билан таққослайдиган мавжуд хариталар асосида ташкил этади.

А. Воронов, ўз фаолиятида, кластер - рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ихтисослаштирилган корхоналарнинг тартибли ва нисбатан барқарор мажмуи эканлигини таъкидлади. Буюртмада қаерда кластердаги тўғридан-тўғри иқтисодий муносабатлар хом ашё етказиб бериш, ишлаб чиқариш ва меҳнатнинг ихтисослашган омиллари ва иерархик тизимни шакллантиришга йўналтирилган.

Кластернинг энг муҳим қисми тадқиқот ва таълим муассасалари ҳисобланади. Бу ишчи кучининг малакасига боғлиқ бўлиб, улар ўзларининг меҳнат унумдорлигини университетлар ва илмий-тадқиқот институтларида талаб даражасида оширади. Кластер стабиллиги унинг таркиби вақтида нисбатан бир хил бўлиши мумкинлигини англатади, яъни нисбатан оз фарқли маҳсулот ишлаб чиқарадиган ихтисослаштирилган корхоналарнинг устун ҳиссаси. Кластернинг локализацияси остида чегаралар худудида тез-тез

---

⁸⁰ Лозинский С., Праздничных А. Конкурентоспособность и отраслевые кластеры: новая повестка дня для российского бизнеса и власти // Мир Стройиндустрии. Февраль. 2003.

⁸¹ Соколенка С. И. Производственные системы глобализации: сети, альянсы, партнерства, кластеры — К.: Логос, 2002.

⁸² Кутьин В. М. Территориальная экономическая кластеризация (классификация) регионов России: социально-географический аспект / В. М. Кутьин // Безопасность Евразии 2003. № 1. С. 525.

аниқланган бўлиши керак. Шундай қилиб, А. А. Воронов ва А.Н.Бурякнинг фикрича, кластер минтақавий саноат сиёсатида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган рақобат муҳитида ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг истиқболли шаклидир. Шу нуқтаи назардан, минтақавий гуруҳлар технологик жиҳатдан боғлиқ бўлган корхоналар уюшмалари, интеграллашган гуруҳларнинг фаолият юритадиган маҳаллий кластерлар сифатида қаралиши керак.

Шу билан бирга, кластер ўз мазмунида бошқа исм, масалан, уюшма жойлашган бино бўлиши мумкин. Фотон кластерлари соҳасидаги таниқли мутахассис Р. Бро Аризона Оптик саноати ассоциацияси президенти (Аризона Оптика Саноат Ассоциацияси ёки АОИА), шунингдек, кластерларнинг ўхшаш фикрлайдиган компанияларнинг бирлашувидан кўпроқ эканлигини таъкидлайди. Кластер⁸³ «иш ўринларини яратадиган, экспорт қилувчи товарлар ва хизматларни яратадиган, умумий иқтисодий эҳтиёжларга эга бўлган ва иқтисодий ривожланишнинг давлат сектори, турли даражадаги қонунчилик, университетлар, коллежлар, таълим жамияти, жамғармалар ва бошқа барча манфаатдор томонларни бирлаштирадиган фирмаларнинг тармоқлараро концентрацияси» сифатида белгиланади. Шу билан бирга, у Аризона штатидаги Оптик саноати ассоциациясини бирлашмаси деб ҳисоблайди ва бу ташкилотларнинг ўзаро таъсирининг ушбу шакли учун хос бўлган барча асосий хусусиятларнинг мавжудлигига ишора қилади. Р. Бро, ўз фикрини жамоатчилик ва хусусий сектор ташкилотларига қаршли соҳалардаги ширкатлар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқадиган синергиялардан фойдаланиш учун кластерларнинг иқтисодий маъносини қўллашни аниқлатади. Бу маҳаллий иқтисодиётнинг ривожланишидаги барча манфаатдор томонларнинг муваффақиятли ҳамкорлиги бўлиб, унинг фикрига кўра, кластернинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

---

⁸³ Breault R. The Evolution of Structured Clusters // Photonics Tech Briefs. May 2000 // [Электронный ресурс] <http://www.photonicsclusters.org/whatisacluster.html>.

Бизнинг фикримизча, В. Руигрок ва Р. Ван Тулдернинг «саноат комплекси» нинг тармоқ концепциясида келтирилган кластерлар ҳақида ҳам тармоқ ичидаги алоқалар узоқ муддатли хусусиятга эга бўлган олтига гуруҳ ўйинчиларини ажратиб туради: марказлашган корхона («илдиз фирма» - ядро фирма); етказиб берувчи фирмалар, шу жумладан хизмат кўрсатувчи провайдерлар; маркетинг жамиятлари ва савдо компаниялари; ишчилар уюшмаси - касаба уюшмалари; сармоядорлар учун; сиёсий ташкилотлар ва маҳаллий ҳокимият органларининг фирмаларнинг атроф-муҳитга кириши. «Саноат комплекслари» ҳақида гапирар экан, В. Руигрок ва Р. Ван Тулдер уларни «тармоқнинг ўзига хос тури» деб атайди, улар «тўғридан-тўғри агентлик гуруҳларидан ташкил топган» илдиз фирма атрофида «музокаралар конфигурацияси» (bargaining configuration) ёки муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда бевосита иштирок этиши мумкин.⁸⁴ «

Шундай қилиб, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг барқарор тармоғининг пайдо бўлиши уларнинг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради. А. Маршаллнинг «Иқтисодиёт назарияси асослари» (1890) номли машҳур ишининг алоҳида саноат худудлари (саноат агломерацияси) ҳодисаларига бағишланган бўлимда алоҳида таъкидлаб ўтилганидек, А. Маршалл биринчи навбатда корхоналар билан боғлиқ фаолиятда бирлаштирилган корхоналар ихтисослашган ходимлар, маҳсулот ва хизматларнинг турли хил юқори даражада таъминланган таъминловчиларидан фойдаланиш ва ахборот алмашишнинг тезкорлиги каби ижобий ташқи таъсирларга эга эканлигини аниқ кўрсатиб берди.

Умуман олганда, ҳар бир кластернинг учта кенг таърифи мавжуд бўлиб, кластерининг асосий хусусиятига урғу беради:

---

⁸⁴ Ruigrok W., Van Tulder R. The Logic of International Restructuring. London; New York: Routledge, 1995. P. 63.

- бу, одатда, бир ёки бир нечта илмий муассасага (илмий-тадқиқот институтлари, университетлар ва ҳоказо) боғлиқ бўлган тармоқлар бўйича иқтисодий фаолиятнинг худудий чекланган шакллари;

- бу вертикал ишлаб чиқариш занжирлари; ишлаб чиқариш жараёнининг улашган босқичлари кластернинг ядросини (масалан, «етказиб берувчи - ишлаб чиқарувчи - сотувчи-мижоз» занжири) ташкил этадиган анча тор бўлимлари, ота-компаниялар атрофида ташкил этилган тармоқлар ушбу тоифага киради;

- юқори даражадаги агрегатда (масалан, «кимёвий кластерлар) ёки саноатнинг тўплашнинг юқори даражаси (масалан, «агросаноат кластери»),

Кластер тушунчаларини таҳлил қилиш асосида, ушбу турли тадқиқотчилар барча кластерларда мавжуд бўлган иккита марказий элементни ажратиб кўрсатиш керак. Биринчидан, кластерга кирадиган фирмалар иқтисодий жиҳатдан (тўғридан-тўғри ёки билвосита) ўзаро таъсир ўтказишлари керак. Алоқалар ҳар иккала вертикал (технологик занжир бўйлаб сотиб олиш ва сотиш занжирлари) ва горизонтал (қўшимча маҳсулотлар ва хизматлар, улардан фойдаланиш) шу каби ихтисослашган харажатлар, технологиялар ёки институтлар ва бошқалар).

Бундан ташқари, кластер муносабатларида тармоқ муносабатлари катта аҳамият касб этади, бу эса кластерга алоқадор томонлар учун қўшимча таъсир кўрсатишни англатади.

Ҳар қандай кластернинг иккинчи мажбурий элементи - бу ўзаро боғлиқ бўлган компанияларнинг географик жиҳатдан яқин гуруҳлари бўлиши - бу айниқса муҳимдир.

Шундай қилиб, кластерларнинг турли хил типологияси мавжуд, таснифлаш хусусиятлари сифатида ишлатиладиган кластер хусусиятларининг кўплиги ва ноаниқлиги туфайли. Шундай қилиб, кластер мавжудлиги ёки йўқлиги принципига кўра тизимлаштирилиши мумкин бўлган ҳолда муайян иштирокчиларида (масалан, илмий-тадқиқот

муассасалари) асосий фаолият турига мувофиқ унинг хусусиятлари намоён бўлади.

Уларда мавжуд тармоқлар; иштирокчиларнинг мақсадлари ва бошқалар. Бироқ, аслида, кўпгина гуруҳлар бир ёки бир нечта турга аниқлик киритиш қийин.

Одатда улар асосий турдаги муайян турдаги комбинацияларни ифодалайди. Ривожланиш жараёнида ички ва ташқи омилларнинг таъсири остида ҳаёт айланишининг турли босқичларида бўлиш, кластерлар ўзларининг ички тузилишини ўзгартириши, олдин ички бўлмаган хусусиятларга эга бўлишлари ва кўпроқ ваколат ва хусусиятларни йўқотиши мумкин.

Ҳаёт даврининг бу босқичлари даврий айланишининг кейинги босқичларига камайтирилиши мумкин:

1. Агломерация. Минтақада қатор компаниялар ва бошқа амалдаги хўжалик юритувчи субъектлар мавжуд бўлган босқич.

2. Ривожланаётган кластер. Ушбу босқичда айрим агломерация (худуд) иштирокчилари ўзларининг асосий фаолиятлари атрофида ҳамкорлик қилишни бошлайдилар ва уларнинг алоқалари орқали умумий имкониятлар яратадилар.

3. Кластер ривожланиши. Минтақадаги шу ёки бошқа фаолиятнинг янги иштирокчиларининг пайдо бўлиши ёки иштироки билан боғлиқ ҳолда, ушбу босқичда барча янги иштирокчилар ўртасида янги муносабатлар пайдо бўлади. Ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш учун расмий ва норасмий ташкилотлар пайдо бўлиши мумкин. Одатда минтақалар ва фаолият билан боғлиқ номлар, веб-сайтлар, умумий таркиблар пайдо бўлади.

4. Такомиллашган кластер. Такомиллашган кластернинг муайян танқидий ролини ижро этувчи босқичи. Шунингдек, у ўз чегараларидан ташқари, бошқа гуруҳлар, фаолият соҳалари, худудлар билан алоқа ўрнатган. Янги фирмаларнинг ташқи кўриниши, қўшма корхоналар орқали ажралиб чиқиши орқали ички динамикаси мавжуд.

5. Трансформация. Бу босқич, вақтлар, бозорлар, технологиялар ва жараёнларнинг кластерлар каби ўзгариб бориши билан тавсифланади. Кластерларнинг омон қолиши учун, ҳаётий бўлиши, турғунлик ва парчаланишни олдини олиш учун, таркибий ўзгартириш ва ўзгартиришга эҳтиёжи бор. У бошқа фаолият турлари билан шуғулланадиган бир ёки бир нечта янги кластерга айланиш шаклини танлаши мумкин ёки маҳсулот ва хизматларни тақдим этиш усуллари ўзгартириши мумкин. Шундай қилиб, замонавий илмий адабиётларда, биз кўриб турганимиздек, бир-биридан фарқли, бир-биридан фарқ қиладиган ва кўп жиҳатдан ўхшаш «кластер» нинг кўплаб мунозарали тушунчалари мавжуд бўлиб, кластерни яратиш минтақа иқтисодиёти ва умуман иқтисодиётнинг фойдаси учун содир бўлади.

Кластер иқтисодиёти. Бир вақтлар собиқ иттифоқ даврида «илмий-ишлаб чиқариш комплекси» ва «худудий ишлаб чиқариш кооперацияси» тушунчалари мавжуд эди⁸⁵. Шубҳасиз, кластер ўзидан илдиз отади. Бироқ, режалаштирилган тизим ва хўжалик бошқарувининг секторал тамойиллари уларнинг фаолиятига жиддий чекловлар қўйди. Масалан, етказиб берувчини танлаш кўпинча корхонанинг манфаатларига эмас, балки «юқоридан» буйруғи билан белгиланди. Натижада, минтақада ишлаб чиқарилган қисмлар бошқа минтақалардан импорт қилиниши керак эди. 13.1-расмда худудий товар ишлаб чиқарувчилар комплекси ва кластерларни яратиш мақсадларининг қиёсий диаграммаси берилган. Замонавий шароитда вазият ўзгарган. Шу сабабли, кластер ва худудий ишлаб чиқариш мажмуаси ўртасидаги асосий фарқ шундаки, кластер бозор механизмини иложи борича ҳисобга олган ҳолда, фақат корхоналарнинг ўз рақобатбардошлигини ошириш учун кластеризация зарурлигига кирса самарали бўлиши мумкин⁸⁶.

---

⁸⁵ Аузан В., Гурова Т. От Госплана до наших дней [Электронный ресурс] // Журнал «Эксперт» Режим доступа: http://www.opec.ru/library/article.asp?c_no=19&d_no=511.

⁸⁶ Лапыгин Ю. Н. Организация производственного взаимодействия на основе реализации кластерных принципов / Ю. Н. Лапыгин, Д. А. Корчажкина // Экономика региона. 2006. № 3. С. 74–77.

Бошқарув муҳитини режалаштириш (белгиланган баҳоларда)	Бозор рақобат муҳити (бозор баҳоларида)
<i>Ишлаб чиқарувчиларни истеъмолчилар устидан диктатураси</i>	<i>Истеъмолчиларнинг ишлаб чиқарувчилар устидан диктатураси</i>

Худудий ишлаб чиқариш комплексларини ташқил этиш мақсади (давлат бошқарув органлари хужжатлари асосида) <i>Ички ишлаб чиқариш кооперацияси учун</i>	Кластер ташкилотининг мақсади (ишлаб чиқарувчиларнинг давлат томонидан қўллаб- қувватланиши асосида) <i>ҳамкорлик учун, бозорда инновациялар ва рақобатбардошлик орқали ишлаб чиқаришни модернизация қилиш</i>
---	---

ДАВЛАТНИНГ РОЛИ

Худудий ишлаб чиқариш комплексларини илмий техникавий ютуқларни амалга ошириш учун ишлаб чиқарувчилар билан ҳамкорлик қилиш мақсадида режага асосан бошқариш	Бизнесни юритишда давлат томонидан тартибга солиш, рағбарлантириш ва инфраструктурани такомиллаштириш каби бозор механизмлари билан тўлдириш
Мамлакат ва минтақаларни директив кўрсаткичлар асосида ижтимоий- иқтисодий ривожлантириш	Давлат хусусий шерикчилигини ривожлантириш

14.1-расм. Худудий ишлаб чиқариш комплексларини яратиш ва фаолият юритиш мақсадларини қиёслаш схемаси.

Кластерларнинг самарали ишлаши йирик инвестицияларга ва ҳукуматнинг диққат эътиборига сабаб бўлади яъни кластер ўз шахсий қисмларининг оддий суммасидан кўпроқ нарса бўлиб қолади.

Кластерлар маркази кўпинча бир нечта кучли компаниялардан иборат бўлиб, улар ўртасида рақобат муносабатларини сақлаб туради. Бу кластерни картел ёки молиявий гуруҳдан фарқлаб туради. Рақобатчиларнинг, уларнинг харидорлари ва етказиб берувчилар концентрацияси ишлаб чиқаришнинг самарали ихтисослашувига ёрдам беради. Шу билан бирга, кластер кўплаб кичик фирмалар ва кичик корхоналар учун ишлайди, уларсиз ҳолда, бу квазинтеграциясининг ушбу шакли ўзининг асосий хусусиятларидан бирини йўқотади. Бундан ташқари, сўнгги йилларда дунёда асосан кичик фирмалардан иборат кластерларга бўлган қизиқиш сезиларли даражада ошди. Бир томондан, кичик ишлаб чиқарувчилар ўртасида яқин технологик алоқаларни шакллантиришнинг олд шартлари, бошқа томондан, кластерлар

шаклланиши орқали миллий афзалликларни амалга ошириш имкони пайдо бўлди.

Бизнесда кластерларни иштирок этиши бир неча жиддий афзалликлари мавжуд, бунинг натижасида кластерлар рақобатга таъсир кўрсатади. Энг **биринчи навбатда**, кластерга киритилган корхоналар ва саноатнинг самарадорлигини ошириш, **иккинчидан**, инновация қилиш қобилиятини ошириш ва **учинчидан**, кластернинг чегараларини кенгайтирадиган янги корхоналарни рағбатлантириш вазифаларини ҳам бажаради⁸⁷.

Кластер корхоналари ўзига хос афзаллик жиҳатлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- хом ашё, таркибий қисмлар ва бутловчи қисмларни етказиб бериш самарадорлигини ошириш;

- ахборот технологиялари соҳасидаги хизматлар (масалан, қурилиш ва кўчмас мулк бўйича кластерлар учун қурилишни қўллаб-қувватлаш тизимлари соҳасида комплекс ечимлар етказиб берувчилар) махсус хизматларнинг мавжудлиги ва сифати (масалан, тўқимачилик кластери учун суғурталаш тизими);

- турли хил молиявий ресурслардан фойдаланиш имкониятлари (масалан, ахборот технологиялари кластеридаги янги технология компаниялари учун рискларни молиялаштириш манбалари);

- ИТТКИ учун кенг имкониятларнинг пайдо бўлиши;

- ихтисослаштирилган ва самарали кадрлар мавжудлиги;

- бозор ва технологик ахборотни, билим ва тажрибани ўтказиш учун расмий ва норасмий алоқалар тармоғини яратиш;

- жамоавий манфаатларни ва хавфларни аниқлаш тизимини яратиш, кластерни ривожлантиришнинг ягона ғояси ва стратегиясини шакллантириш ва ҳ.к.

---

⁸⁷ Казаков М. А. Теоретические и прикладные аспекты формирования и развития текстильного кластера региона. Иваново, 2006. С. 45–54.

Иқтисодиёт тармоқларида кластерларнинг фаолият юритиши иқтисодиётга янги технологияларни олиб киришда, мижозларнинг эҳтиёжларига қараб етарлича маҳсулот ва хизматларини етказиб беришнинг илғор иш услубларни фойдаланишида ва тез мослашган ҳолда жавоб бериши каби қобилиятларини ўзида мужассам этиши ўз навбатида инновацияларни жорий этиш учун шарт-шароит яратилиши натижасида юқори фойда келтириши билан изоҳланади.⁸⁸

Кластерлар айниқса инновацияларни рағбатлантириш учун фойдалидир, чунки уларнинг таркибий хусусиятлари ва ривожланиш мантиқлари замонавий инновацион жараёнларнинг хусусиятларига яхши мос келади. Замонавий иқтисодиётда рақобатбардош устунлик яратадиган модел анъанавий моделдан анча фарқ қилади, бу эса университетлар томонидан амалий дастурлар ва жараёнларга ички (ёпиқ) корпоратив ИТТКИ бўлимлари томонидан фундаментал тадқиқотлар натижаларини қайта ишлашни таъминлади. Амалдаги модел турли компаниялар, университетлар, илмий-тадқиқот институтлари ва жамоат ташкилотларининг қўп сонли чизиқли шовқинлари орқали амалий натижага эришишни ўз ичига олади ва улар пайдо бўлгандан буён кластерлар ишлайди (гарчи, сиёсатчилар ва компаниялар раҳбарлари ҳар қандай потенциал имкониятлар очиб беролмаса-да) .

Таъкидлаш жоизки, ташкилотнинг кластер шакли махсус инновация шаклини - «жами инновацион маҳсулот»ни яратишга олиб келади. Бу хусусият туфайли секторал характерга эга кластерлар турли хил илмий ва технологик кашфиётларнинг ўз-ўзидан концентрациясига эмас, балки янги ахборот ва технологияларни тарқатиш учун барқарор тизим пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу ихтирони инновацияларга айлантириш учун катализатор ва инновацияларни рақобатбардош афзалликларга айлантириш учун барча кластер аъзолари ўртасида барқарор алоқа тармоғи шаклланади.

---

⁸⁸ Ратнер С. В. Проектирование и управление научно-исследовательской сетью регионального инновационного кластера / С. В. Ратнер, С. С. Малхасьян, Н. Р. Аракелян. М., 2000. С. 20–23.

Кластерлар инновацияларнинг ривожланишига ҳисса қўшади: инновацион сармоялар барча кластер корхоналарига жуда тез тарқалади. Мамлакатимизда масалан, тўқимачилик кластерлари учун бу алоҳида аҳамиятга эга: инвестицияларнинг аксарияти инновацион ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, юқори технологияли ишланмаларга йўналтирилган бўлса, бу бизнинг корхоналаримизга жаҳон миқёсида рақобатлашишга, кейинчалик анъанавий ишлаб чиқаришларни инновациялар билан ривожлантиришга, шунингдек, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашга ҳамда провардида пахта толасидан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имкон беради.

Иқтисодий ўсишни таъминлаш, шунингдек, мамлакатни барқарор ривожлантириш учун нафақат меҳнат ва капитал каби ишлаб чиқариш омиллари, балки технология ҳам бўлиши керак. Бундан ташқари, бир минтақанинг технологик ривожланиши кўпинча мамлакатнинг иқтисодий ўсишига олиб келади.

Кластер - ярим интеграциялашган шакл сифатида⁸⁹ давлатлар ва турли бозор иштирокчилари, масалан, инфратузилма ташкилотлари, илмий-тадқиқот институтлари ва бошқаларни тартибга солишда биргаликда иштирок этишни аниқ кўрсатиб турибди. Кластерларни яратишда кўпинча бозор иштирокчилари манфаатларини мувозанатлаш муаммоларини ҳал қилиш мумкин. Кластерлар шаклида мавжуд бўлган умумий тартибга солиш тизимида иштирок этиш кичик компаниялар учун жозибадорлиги, чунки уларнинг тармоғини ва савдонинг позициясини мустаҳкамлайди ва саноатнинг бошқа фирмаларига ёки «географик» қўшнилар - бегоналарга нисбатан селектив имтиёзлар (шахсий иштирокчилар учун шахсий имтиёзлар) яратади.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, кластерни бир неча асосий хусусиятлар тўплами билан таъминлаш тавсия этилади: географик

---

⁸⁹ Чайникова Л. Н. Кластеры в системе развития инновационного потенциала Тамбовской области [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://sciencebsea.narod.ru/2006/ekonom_2006/chainikova_klastery.html.

концентрация, кластер аъзоларининг ўзаро боғлиқлиги, ўхшаш ёки қўшимча маҳсулотларни ишлаб чиқариш, кластер корхоналари ўртасида ахборот алмашинуви ва улар ўртасидаги рақобат. Бундан ташқари, кластер корхоналари минтақани, жумладан, инновацион корхоналарни ривожлантиришга янги туртки беришлари керак.

Кластерларнинг минтақавий иқтисодиётга интеграциялашуви маҳаллий хом-ашёлар ва инсон ресурсларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини англади ва бутун минтақанинг иқтисодиёти ва иқтисодиётини ривожлантиришга синергистик таъсир кўрсатади.

Потенциал кластернинг ривожланиши минтақа иқтисодиётининг самарадорлигини оширишга қизиққан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаол аралашувини талаб қилади. Айрим ҳолларда, кластернинг самарали ривожланиши жуда оз ҳаракат талаб этса, бошқаларида кенг қўламли лойиҳаларни амалга ошириш зарурияти пайдо бўлади.

14.2. Кластер сиёсати минтақавий ривожланишнинг воситаси сифатида

Ўтган уч ўн йилликда дунё иқтисодий сиёсатда минтақавий ёндашув устиворлиги тенденциясини яққол кўриниб қолди. Бунинг сабабларидан бири кўпчилик мамлакатларда минтақаларнинг ривожланишида тартибсизликларнинг мавжудлиги. Шу билан бирга, минтақавий сиёсатга (Силикон водийси) кластерли ёндашишни жорий қилиш бўйича муваффақиятли америка тажрибасидан сўнг, кластерлаштириш тўлқини ҳам Европани қўлга киритди⁹⁰. Минтақавий иқтисодиётнинг неокласик кластерли ёндашуви янги, алтернатив Ўзбекистонга, шу жумладан, вилоятлар ҳудудларига ҳам кириб келди. Шу сабабли бизнинг минтақавий кластер сиёсатимизнинг асосий вазифаси маҳаллий ишлаб чиқарилаётган ягона кластерларнинг янги ишлаб чиқариш салоҳиятини рўёбга чиқариш ҳамда

---

⁹⁰ Toleno J. A. Propjs des Filires Industrielles. — Revue d'Economie Industrielle. V. 6. 1978. № 4. P. 149–158; Soulie D. Filieres de Production et Integration Vertical. Annales des Mines, Janvier 1989. P. 21–28.

иқтисодий сиёсат чоралари билан келажакда уларни ривожлантиришни қўллаб-қувватлашдир.

Кластер сиёсати – айрим адабиётларда минтақалар, кластерга мансуб корхоналар рақобатбардошлигини ошириш, шунингдек инновацияларни жорий этишни таъминлайдиган гуруҳларни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат чоралари ва механизмлари тизими деб таърифланади.⁹¹

Одатда, кластер сиёсати анъанавий «саноат сиёсати» га рақобатнинг олдини олиш чораларига алтернатив сифатида қаралади, унда муайян корхона ёки тармоқ қўллаб-қувватланади.

Бир қатор мамлакатларда «кластер стратегияси»дан самарали фойдаланилмоқда, улар жаҳон бозорида куч ва рақобатбардошлигини исботлаган иш фаолиятининг марказларида қурилган. Ҳукуматлар мавжуд кластерларни қўллаб-қувватлашга ва илгари мулоқот қилмаган компанияларнинг янги тармоқларини яратишга эътибор қаратмоқдалар.

Шу билан бирга, давлат ширкатларнинг шаклланишига ёрдам бермайди, балки тармоқлардаги иштирокчига айланади. Кластер стратегиялари Европада кенг қўлланилади.

Германия кластерини ривожлантириш модели федерал давлатларнинг махсус роли билан тавсифланади - федерал даражадаги аралашув фақатгина ушбу тармоқлар (ва шунга қараб улар жойлашган ҳудудлар) ва улар билан боғлиқ бўлган контрагентлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш учун миллий ва халқаро миқёсда жуда аниқ таклифлар шаклида, фақат «ваколатли тармоқлар» ни қўллаб-қувватлашда намоён бўлади. Ушбу ваколатли тармоқлар аслида давлатлар томонидан жуда аниқ белгилаб қўйилган мезонлардан далолат беради.

Қабул қилинган қоидаларга кўра, «малакали тармоқ» аъзолари ягона стратегик ёндашувга амал қилишлари керак; инновацион ишлаб чиқариш занжирининг барча аъзолари (жумладан, таълим ва илмий-тадқиқот

---

⁹¹ Краснова Т. Г. Экономическая устойчивость региона / Т. Г. Краснова. Красноярск: КГТУ, 1999. 249

муассасалари, хизмат кўрсатиш корхоналари ва ишлаб чиқариш жараёнининг турли босқичлари) ўзаро боғлиқ бўлиши керак; ўзаро таъсирларнинг фанлараро ва кооператив табиатига ҳал қилувчи рол берилмоқда.

Федерация даражасида кластерларни ривожлантириш учун масъул бўлган асосий орган - немис муҳандислари Иттифоқи (Verein Deutscher Ingenieure, VDI) - ўз низомига мувофиқ, тижорат ташкилоти бўлмаган хусусий агентлик. Ушбу агентлик ваколат тармоқларини аниқлайди ва кейин танланган мезонларга тўлиқ мос келадиганларни танлайди. Экспертизани ва танловни федерал давлатлар, шаҳарлар, федерал вазирликлар, корхоналар ва тадқиқот ташкилотлари вакиллари ўз ичига олган кўшма комиссия тасдиқлаши керак. Бугунги кунда турли федерал штатларда энергетика, транспорт ва самолёт саноати, биотехнология, нанотехнология, оптика, тиббиёт асбоб-ускуналари, ахборот-коммуникация технологиялари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият юритадиган 100 га яқин «ваколатли тармоқлар» кластерлари аниқланган ва фаолият кўрсатмоқда.

Франция ҳукумати ўз институционал механизмини яратди ва давлатнинг янада фаол иштирокини таъминлади. Мамлакатда «Рақобатбардошлик қутбларини яратиш» биринчи навбатда технологик соҳаларни ривожлантиришга қаратилган бўлиб хусусан: микроэлектроника, нано ва биотехнология, автомобиллар ва самолётларни ишлаб чиқариш соҳалари танлаб олинган. Ҳукумат бу борада кластерларни яратиш дастури ишлаб чиқариш, инновация ва илм-фан ўртасидаги интеграцияни таъминлаш, минтақаларга таянган ҳолда миллий даражада саноат-илмий ҳамкор бирликлари тармоғини яратиш мақсадларини белгилаб олган ҳолда иш юриб келмоқда.

Франциянинг маҳаллий ҳокимият органларининг кластерларни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси биринчи навбатда ахборотни қўллаб-қувватлашда ўз ҳудудларида кластерларнинг фаолияти учун ўзаро очиқлик ва маҳаллий шароитларни таъминлашдан иборат. Хусусан, «рақобатбардошлик қутблари» ўрнида ҳосилдорликни ривожлантириш учун

қўшимча майдонча бўлиб, инновация ва рақобатбардошликни молиялаштириш бўйича интерфаол тадбирлар - форумлар ўтказиш режалаштирилган. Инновацион кичик ва ўрта бизнесни молиялаштириш муаммоларига бағишланган биринчи форум 2006 йилнинг март ойида Лионда Ахелера полосида (кимё-экология) - Лёнбиополе (биотехнология) асосида ўтказилди; Кейинчалик Марселда (хавфсиз алоқа ечимлари кутубхонаси), Гренобле (микронанотехнологиялар), Париж (дастурий таъминот, мултимедиа), Тулузада (хаво ва ракета ишлаб чиқариш) форумлар бўлиб ўтди. 2007 йилда Реннес (тасвирлар ва тармоқлар) ва Страсбург (терапевтик тиббиёт) форумлари ўтказилди.

Хорижий тажриба, ҳудудларнинг ва бутун мамлакатнинг рақобатбардош позицияларини мустаҳкамлаш ва ўсишни тезлаштириш учун ҳудудларда мавжуд ресурслардан фойдаланишга имкон берадиган гуруҳларни яратиш барча даражаларда давлат инновацион сиёсатининг ажралмас қисми бўлиб хизмат қилаётганини кўрсатиб турибди.

Кластерлар «рақобатбардошлик кутблари» ролини бажариши мумкин ва муайян «танқидий масса»ни жалб қилишда халқаро майдонда рақобатбардошликнинг тўлақонли бўлинмаларига айланади.

Рақобатбардошлик муаммоларини ўрганишда илгари ишлатилган кластерли ёндашув вақтдан бошлаб ҳар доим кенг кўламли вазифаларни ҳал этишда қўлланила бошлади:

- давлат, минтақа, саноатнинг рақобатбардошлигини таҳлил қилиш;
- миллий саноат сиёсатининг асоси сифатида;
- минтақавий ривожланиш дастурларини ишлаб чиқишда;
- инновацияларни рағбатлантириш учун асос сифатида;
- катта ва кичик бизнеснинг ўзаро ҳамкорлиги асосидир.

Бундан ташқари, биз ушбу йўналишларда батафсилроқ тўхталамиз.

Кластерлар ва давлат рақобатбардошлигини таҳлил қилиш. Профессор Портер томонидан тавсия этилган методология Жаҳон иқтисодий форуми томонидан белгиланадиган жаҳон рақобатбардошлиги даражасининг асосини

ташқил этди. Бу мамлакатларнинг фаровонлик даражаси ва келгуси бир неча йиллар давомида фаровонлик ўсишининг истиқболларини баҳолашга қаратилган. Ҳар йили нашр этилган Глобал Рақобатлилик ҳисоботи (Глобал Рақобатлилик ҳисоботи) 2 хил, аммо бир-бирини тўлдирувчи рейтингларни тақдим этади. Улар статистик маълумотларни ҳамда компанияларнинг юқори менежерлари сўровлари натижалари бўйича ҳисоблаб чиқилади. Енг муҳими, ҳар йили WEF (2001 йилда ўтказилган 4,6 мингдан ортиқ бошқарувчилар) томонидан ташкиллаштирилган Ижроия Фикрини ўрганиш доирасида олинган тадқиқот маълумотлари.

Мамлакатнинг ишбилармонлик муҳити комплекс тушунчадир ва Портернинг назариясига биноан қуйидаги шартлар гуруҳлари комбинациясида ажратиб кўрсатади⁹²:

1. Ишлаб чиқариш омиллари, уларнинг сифати ва мутахассислик даражалари шартлари:

- Табiiй ресурслар.
- Инсон ресурслари.
- Молиявий ресурслар.
- Физикавий инфратузилма.
- маъмурий инфратузилма.
- Ахборот инфратузилмаси.
- Тадқиқот салоҳияти.

2. Рақобат ва стратегик ривожланиш шартлари:

- Инвестицион муҳит ва минтақавий ҳокимият сиёсати.
- рақобатчиларнинг мавжудлиги ва рақобатнинг эркинлиги.

3. Талабнинг шартлари:

- Маҳаллий истеъмолчиларнинг талаблари.
- Ноёб мижозлар эҳтиёжлари мавжудлиги.

---

⁹² Идрисов А. Стратегия развития региона. Интернет-ресурс: сайт Агентства финансовой информации «Консультант» [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.dinform.ru/newanalit>.

- Жаҳон бозорида талаб қилиниши мумкин бўлган минтақавий корхоналарнинг маҳсулотлари ёки хизматларига ихтисослашган талаб.

4. Алоқадор ёки ёрдамчи тармоқлар:

- малакали етказиб берувчиларнинг мавжудлиги.
- рақобатбардош, тегишли тармоқлар мавжудлиги.

Кластерлар ва инновацион сиёсати. Минтақавий кластернинг инновацион ривожланишининг нафақат фирмаларнинг инновацион фаолиятидаги ҳамкорлиги, балки янги маълумотли авлод муҳитлари - университетлар, тадқиқот марказлари, шунингдек, технологиялар трансфери агентликлари, бизнес уюшмалари ва молиявий институтларнинг ҳамкорлиги асосида яратилган инновацион ривожланиш минтақавий инновацион тизим деб аталади.

ЕИ мамлакатларининг тажрибаси шуни кўрсатадики, минтақавий инновацион тармоқлар институционал зичликнинг юқори даражаси билан тавсифланади. «Институционал зичлик» атамаси иккита асосий талқинга эга бўлиши мумкин:

1) фирмаларнинг ишларини турли йўллар билан қўллаб-қувватлайдиган юқори даражадаги ҳамкорлик даражаси⁹³;

2) фирма ва ташкилотларда одамларнинг норасмий ҳамкорликни рағбатлантирувчи турли хил ижтимоий институтлар⁹⁴. Кластер аъзолари умумий сабабларга кўра, умумий иқтисодий мақсадга эга ва умумий маданий меъёрлар ва қадриятларга эга эканликларини билладилар.

Институционал зичликнинг паст даражаси минтақавий гуруҳларнинг иқтисодий ривожланиш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни қўллаб-қувватлайдиган расмий ташкилотлар етишмаслигини англатади. Бошқа томондан, институционал зичликнинг юқори даражаси ривожланиш

---

⁹³ Amin A. and N. Thrift (1994). Living in the Global. In Amin A. and N. Thrift (Eds.). Globalization, Institutions and Regional Development in Europe. Oxford University Press (1–22).

⁹⁴ Lorenzen M. (2001). Localized learning and policy: Academic Advice on Enhancing Regional Competitiveness through Learning. European Planning Studies, 9, 2: 163–185.

ва самарали илмий ва ижтимоий институтларни қўллаб-қувватловчи кўплаб ташкилотларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Кластер ҳудуд ёки саноатнинг инновацион ривожланиши учун катализатор ролини ўйнаши ва институционал зичлик даражасига эга бўлиши учун минтақавий кластер стратегиясини ишлаб чиқишда тегишли устуворликни белгилаш зарур. Г. Б. Клейнер ва бошқалар таъкидлаганидек, иқтисодий характерида кластерлар тўртта турдаги иқтисодий тизим - дизайн, жараён, объект ва атроф-муҳитнинг хусусиятларини бирлаштиради, шунинг учун ҳаётининг турли босқичларида кластернинг инновацион стратегияси босқичма-босқич амалга оширилган тўрт хил стратегия комплекси сифатида шакллантирилиши керак.

Инновацион гуруҳнинг лойиҳавий стратегиясини амалга ошириш кластернинг келгусида ишлаши ва иштирокчи корхоналар томонидан амалга оширилишидан фойда олишда иштирок этишни ўз ичига олган энг камида битта йирик инновацион йўналишдаги лойиҳани амалга оширишдан бошланади. Кўпгина ҳолларда, мегапроектлар туфайли, ТПКлар СССРда ва Европа ва АҚШда иқтисодиётнинг янги секторларида гуруҳлар яратилган. Лойиҳани амалга оширишда иштирокчи ташкилотлар (ташаббускор, мижоз, инвестор, пудратчи, субпудратчи, етказиб берувчилар, лицензия берувчилар, якуний маҳсулот ишлаб чиқарувчилари ва истеъмолчилар) гуруҳнинг потенциал иштирокчилари бўлган дастлабки ташкилотларни ташкил қилади. Ушбу босқичдаги лойиҳа стратегияси марказий шаклда шакллантирилади ва тўпلامдан пастга - кластер раҳбариятидан унинг иштирокчиларига етказилади. Лойиҳани муваффақиятли амалга ошириш жараёни ўзининг ички муҳитига, энг муҳим омилларга таъсир қилади⁹⁵:

1) етакчилик услуги (инновацияларни рағбатлантирадиган гуруҳда руҳий муҳит ва атмосфера яратиш);

---

⁹⁵ Воропаев В. И. Управление проектами в России. М.: Аланс, 1995. 225 с.

2) муайян ташкилот (лойиҳанинг асосий иштирокчилари ўртасидаги шартномавий муносабатлар, уларни лойиҳада иштирок этиш даражаси ва рағбатлантириш чоралари);

3) лойиҳа гуруҳи;

4) алоқа воситалари ва усуллари;

5) лойиҳанинг иқтисодий шароитлари;

6) лойиҳанинг ижтимоий шароитлари (лойиҳа иштирокчиларининг иш ҳақи даражаси, кўрсатиладиган хизматлар ва ижтимоий имтиёзлар ёки имтиёзлар);

7) бошқа омиллар (лойиҳа ҳужжатлари тизими, ҳисобот турлари ва бошқалар).

Лойиҳанинг ички муҳити келажақдаги ҳудудий инновацион тизимнинг институционал қатлами (1, 2, 3, 6) ва процессуал ландшафт (2, 4, 5, 7 омиллар) прототипи сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Шундай қилиб, дастлабки инновацион лойиҳани амалга ошириш жараёнида кластернинг технологик қисми ҳосил бўлиб, у маълумотни яратиш муҳитини ташкил қилади.

Кластер ёндашуvidан фойдаланишнинг намунаси сифатида биз Голландияда инновацион стратегиянинг ривожланиши бўйича тадқиқотларни кўриб чиқамиз⁹⁶.

Мамлакатнинг бутун иқтисодиёти 10 та мегакластерларга бўлинган: йиғиш тармоқлари, кимё саноати, энергетика, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, оммавий ахборот воситалари, соғлиқни сақлаш, тижорат хизмат кўрсатиш соҳалари, нодавлат хизмат кўрсатиш соҳалари, транспорт. Кластерлар орасида «ахборот оқими» ни таҳлил қилиш инновацион жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини очиқ берди. Учта кластерлар (йиғиш тармоқлари, тижорат хизмат кўрсатиш ва кимё саноати) бошқа гуруҳлар учун «аниқ

---

⁹⁶ Дани Якобс. Меры по развитию инновационных процессов / Дани Якобс // Интернет-ресурс: сайт «Государственный научно-исследовательский институт информационных технологий и телекоммуникаций» // Режим доступа: <http://www.informika.ru>.

экспортчи» сифатида хизмат қилмоқда. Шу билан бирга дастлабки 2 таси умумий экспорт қилувчилар ҳисобланиб, барча бошқа гуруҳларга экспорт билимларни берувчилар ҳисобланади.

Соғлиқни сақлаш ва нотижорат мақсадларида хизмат кўрсатадиган тармоқлар (агар билим соҳасининг йирик институтлари мавжуд бўлса) ҳам камроқ даражада маълумотни аниқ экспорт қилувчилардир. Иккита кластерлар аниқ маълумотни импорт қилувчилардир: қурилиш ва оммавий ахборот воситаларидир. Учта кластер (агросаноат комплекси, энергетика ва транспорт) ўзларининг «ўзига хос» характериға эға ва улар асосан ўзлари учун билимларни ишлаб чиқаради.

Бундай таҳлиллар нафақат инновацион жараёнларнинг ривожланишининг умумий тасвири, балки давлат инновацион сиёсатининг асосий устувор йўналишларини ҳам белгилаб берди.

Дунё амалиётида кичик инновацион корхоналарни рағбатлантиришнинг кўйидаги асосий шакллари, жумладан, кластер саноат тизимлари доирасида пайдо бўлди:

- янги маҳсулотлар ва технологияларни ишлаб чиқариш харажатларининг 50% га етказадиган бевосита молиялаштириш (субсидиялар, кредитлар) (Франция, АҚШ ва бошқа мамлакатлар) ;
- кредитларни бериш, шу жумладан фоизсиз тўловлар (Швеция);
- тадқиқот ва ривожлантириш учун мўлжалланган мақсадли грантлар (деярли барча ривожланган мамлакатларда);
- мумкин бўлган тижорат хавфини (Англия, Германия, Франция, Швейцария, Нидерландия) ҳисобға олган ҳолда инновацияларни жорий этиш учун маблағлар яратиш;
- инновацион харажатларнинг 50% ини ташкил этадиган имтиёзли кредитлар (Германия);
- алоҳида ихтирочилар учун давлат божларини камайтириш (Австрия, Германия, АҚШ ва бошқалар);

- агар ихтиро энергия тежаш билан боғлиқ бўлса (Австрия) божни тўлашни кечиктириш ёки улардан озод қилиш;

- ихтирочиларнинг илтимосига биноан бепул рўйхатдан ўтказиш, патент вакилларининг бепул хизматлари, тўловлардан озод қилиш (Нидерландия, Германия).

Финляндия кластерларини ривожлантириш тажрибаси Ўзбекистон иқтисодиёти учун қизиқарлидир. Жаҳон иқтисодий форуми томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, 2007 йил якунларига кўра, АҚШ, Япония, Буюк Британия каби (жами 102 та мамлакатлар киритилган) саноати ривожланган давлатлар ичида Финляндия Ривожланиш рақобатбардошлиги индексида 1-ўринни эгаллади ва бизнеснинг рақобатбардошлик индекси бўйича биринчи ўринни эгаллади. Финляндияда иқтисодиёт тузилмасини таҳлил қилишнинг кластерли ёндашуви жуда машҳур эди. Кластерларнинг ривожланиши бўйича музокаралар илгари бошланган ва 1990 йилда илк бор чоп этилган Майкл Портернинг «Миллатларнинг рақобат афзаллиги» номли китобига асосланган эди. М.Портер назарияси таъсири остида 1995 йилда нашр этилган ««Адвантаге» Финляндия - Финляндия саноатининг келажаги» номли ушбу мақолада, структуравий таҳлил қилинган, ривожланиш йўналишларига таъриф берилган ва фин саноатининг рақобатбардошлигини умидлари деб баҳоланади. Илгари туркий тилда чоп этилган ушбу тадқиқотнинг дастлабки версиялари иқтисодий университетларнинг ўқув дастурларига, менежерлар ва давлат хизматчилари учун қайта тайёрлаш курсларига киритилган, микро ва мезо иқтисодий жараёнларни тушуниш учун кластерли ёндашувни барча даражадаги мансабдор шахслар ва менежерлар учун асосий таҳлил воситаси сифатида киритган. Ушбу тадқиқотда башорат қилинган кўплаб тахминлар ва прогнозлар башоратли бўлиб чиқди ва уларнинг асосларидан бири миллий инновацион тизимни яратиш билан бир қаторда рақобатбардош саноатнинг кластерлаштириш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, порлоқ натижаларга олиб келди. 1990 йиллар ўрталаридан бошлаб рақобатбардошлик гуруҳларини таҳлил қилиш

Бўйича тадқиқотлар глобал илмий жамоатчилик томонидан, хусусан, Европа Иттифоқи ва ОЕСД доирасида кенг муҳокама қилинди. Кластерларни таҳлил қилиш усуллари доимий равишда такомиллаштирилмоқда. Фин жамоалари гуруҳларини кенг қамровли ўрганишга бағишланган сўнгги кенг миқёсли ишларда 2001 йил охирида кластерлар тузилишини тавсифлашда муаллифлар эксперт баҳолаш ва амалий ишларидан кириш-чиқиш жадвалларини ишлатиш учун ўтишди, мутлақ кўрсаткичларни прогноз қилиш усулларини сезиларли даражада такомиллаштирдилар, тегишли тармоқлардаги тенденциялар глобал миқёсда кўриб чиқилди. Финляндия Иқтисодий тадқиқотлар институти (ETLA) мутахассислари тўққизта асосий гуруҳни ўрмон, ахборот ва телекоммуникация, металлургия, энергетика, бизнес хизматлари, соғлиқни сақлаш, муҳандислик, озиқ-овқат, қурилиш каби кирди-чиқди жадвалларини таҳлил қилиб аниқладилар. Тадқиқот жараёнида кластерлар саноатнинг яқуний маҳсулотларининг халқаро рақобатбардошлик кўрсаткичлари қуйидагилар эди: жаҳон саноатида ушбу маҳсулотнинг жаҳон бозоридаги улушининг умумий савдо ҳажмида мамлакатнинг умумий улушидан ортиқлиги; саноат экспортининг импортдан ортиқлиги. Шу билан бирга, савдо ҳажмлари, даромадлар ва инвестицияларнинг ўсиш суръатлари, шунингдек, бу соҳада меҳнат унумдорлиги дунёдаги саноатнинг ўртача даражасидан юқори бўлса, салоҳиятнинг рақобатбардошлиги қайд этилди. Илгари тадқиқотларда транспорт, атроф-муҳит ва кимёвий гуруҳлар ҳам қайд этилган, аммо кейинчалик улар тўққизта юқорида санаб ўтилган гуруҳларга ажратилган.

Ҳозирги вақтда жаҳон ўрмон фондининг 0,5% ини ташкил этадиган Финляндия жаҳон ёғоч маҳсулотлари экспортининг 10% дан ортиқини, шу жумладан жаҳон сифатли қоғозларининг экспортининг 25% ни таъминлайди. Финляндиянинг телекоммуникация маҳсулоти бозоридаги улуши жуда кичик мамлакат учун жуда юқори: бу рақобатбардошлик даражаси жуда юқори бўлган мобил ускуналар бозорининг қарийб 30 фоизи ва мобил телефон бозорининг деярли 40 фоизи тўғри келмоқда. Фин жамоалари етакчи

фирмаларидан Eriksson, Siemens, Fujitsu, IBM (Ерикссон, Сиенс, Фуџицу, ИБМ) каби кўплаб йирик халқаро компанияларнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлимлари киради. Ҳозирги вақтда ўрмон, шунингдек, ахборот ва телекоммуникация кластерлари Финляндия иқтисодиёти учун муҳим бўлиб, экспортнинг асосий қисмини таъминлаб, мамлакат ЯИМнинг сезиларли қисмини ташкил қилади. Ўрмон кластерининг целлюлоза-қоғоз ва ёғочни қайта ишлаш компаниялари узоқ вақтдан буён чет элдаги компанияларни фаол равишда қўлга киритиш ва жаҳонда ва дунёда саноатнинг меҳнат самарадорлигининг энг юқори даражасига эга бўлган глобал ривожланиш стратегиясини амалга оширмоқда. Ахборот ва телекоммуникация технологияларининг кластери (сўнгги 10 йил ичида мумкин бўлган кластерлар тоифасига кириб, асосан муваффақиятли саноат сиёсати сабабли кучли бўлганларга айланди), «етук» бозор кластерида ишлайдиган ўрмон кластерига алтернатив сифатида «ўсди» ўрмонга қараганда 1,4 баробар кўп одамни иш билан таъминлайди. Кластер маҳсулотларининг аксарият қисми Нокиа томонидан ишлаб чиқарилган бўлса-да, сўнгги йилларда жаҳоннинг энг юқори даражадаги корпоратив рейтингларига, таълим тизими, инновацион тизим, ушбу соҳа учун яратилган тармоқ ва хизматлар тармоқлари ва шу кабилар. мустақил кадриятларга эга ва барқарор рақобатбардош устунликларни ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратади. Ушбу кластернинг 2015 йилгача мўлжалланган прогноз кўрсаткичи йилига 8,1% ни ташкил этади, бу бутун иқтисодиётнинг кутилаётган ривожланиш суръатларидан (3,2%) 2,5 баравар кўпдир. Металлургия ва машинасозлик кластерлари ҳам Финляндия каби кичик бир мамлакат учун жуда ривожланган. Муҳандислик кластери кластерларни халқаро даражадаги яхши намунасидир. Унинг асосий ихтисослиги ўрмон саноати, энергетика, металлургия ва қурилиш саноати, шунингдек, транспорт кластерлари учун тегишли кластерлар таркибига киритилган ускуналарни ишлаб чиқаришдир. Бироқ, ихтисослашган муҳандисликнинг жадал ривожланиши кўплаб ихтисослашган етказиб берувчилар, хизмат кўрсатиш

ва муҳандислик компаниялари, тадқиқот ва инновацион марказлари билан мустақил кластерни шакллантиришга олиб келди. Ички талабни талаб қилувчи рақобатбардошликнинг муҳим омили ва ускуналар ишлаб чиқарувчиларининг ривожланишида асосий омил бўлиб қолаётган бўлса-да, машинасозлик компаниялари узок вақт давомида халқаро бозорда фаол иштирок этмоқда. Мисол учун, Финляндия целлюлоза-қоғоз саноати учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш бўйича етакчилик қилади: жаҳон бозорининг 40 фоизини целлюлоза ишлаб чиқариш ускуналари ва қоғоз ишлаб чиқариш ускуналари бозорининг деярли 30 фоизи эгаллайди. Металлургия ва машинасозлик мажмуасининг рақобатбардошлигини ошириш ихтисослашувнинг чуқурлашиши ва якуний маҳсулотда қўшилган қийматни ошириш ҳисобига юз беради. Кутилганидек, бундай кластерлар йилига ўртача қарийб 3% ишлаб чиқариш ҳажмини 2015 йилга қадар барқарор ўсишини таъминлаган. Амалдаги технологиянинг юқори энергия самарадорлиги ва экологик хавфсизлиги билан анъанавий равишда нефт, газ, электр, муҳандислик ва энергетика компаниялари билан бирлашувчи энергия кластери ўртача йиллик ставкаси йилига 3,2% ни ташкил этади. Озиқ-овқат ва қурилиш соҳалари шунингдек ички бозорга хизмат кўрсатишга қаратилган соғлиқни сақлаш соҳаси бандликни таъминлаш нуқтаи назаридан муҳимдир, аммо келгуси 10-15 йил ичида улар умуман иқтисодиётга нисбатан секинроқ ўсиши. Аксинча, бизнес хизматларининг янги кластери Финляндия иқтисодиётидаги ўз ўрнини босқичма-босқич мустаҳкамлашга киришади.

Финляндия тарихи, шунингдек, Фин кластерларининг ривожланишидаги энг муҳим тенденцияларни ўрганиш, баъзи характерли хусусиятларни аниқлаш имконини беради. Барча ҳолларда кластерларнинг замонавий рақобатбардошлигидаги энг муҳим омил - тегишли муассасалар ва тармоқлар тизимининг ривожланишининг юқори даражасидир. Бир томондан, бу бозор муносабатларининг ва самарали рақобатнинг натижаси бўлиб, миллий инновацион тизимни шакллантириш ва малакали кадрлар оқими ҳақида гап кетганда, бу давлат сиёсатининг мутлақ юксак мезонидир. Шу ўринда

қизиқарли парадоксни қайд этиш мумкин: юқори қўшимча қийматли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни самарали ривожлантириш ва фаол инновациялар - табиий ресурсларнинг етишмаслиги билан боғлиқ тармоқларда рўй берди. Ўзининг энергия манбаларининг етишмаслиги энергия жиҳатидан самарали технологияларга талабни, ўрмон ресурсларининг (экспортга йўналтирилган ишлаб чиқариш учун), металлларнинг, кимёвий моддаларнинг нисбий етишмаслигини, хом ашёни қайта ишлашни чуқурлаштиришни рағбатлантирди, тадбиркорлик ҳисоб-китоблари ва яхши саноат сиёсати истиқболли бозор молларининг тўғри танлашини ва инвестиция устуворлигини таъминлади. Кўпгина кластерлар учун яқин келажакда корпоратив стратегиянинг сифат омили барқарор рақобатбардошликни таъминлашда муҳим рол ўйнаши кутилмоқда. Хусусан, ахборот ва телекоммуникация, ўрмон хўжалиги, энергетика ва муҳандислик сингари кластерларнинг стратегик ривожланишининг асосий жиҳати операцияларнинг глобаллашуви, маълум минтақавий бозорларни истеъмолчиларга йўналтириш, маҳсулотларнинг хизмат таркибий қисмини ошириш, янги технологияларда муҳандислик хизматларини экспорт қилиш етакчилиқни сақлаб қолишдир. Эътиборли жиҳати шундаки, ўрмон хўжалиги, машинасозлик ва энергетика мажмуи кластерлари экологик тайёр маҳсулот ва фойдаланиладиган технологияларнинг барқарорлиги мутаносиб бўлган глобал стратегиянинг муҳим босқичи бўлади. Металлургия мажмуи учун корпоратив стратегиянинг асосий йўналиши ишлаб чиқариш мослашувчанлиги, инвестициялар, қўшилишлар ва сотиб олишлар ва корпоратив альянслар орқали ўсиши мумкин. Қурилиш мажмуаси, шунингдек, соғлиқни сақлаш ва бизнес хизматларининг кластерлари, узлуксиз инновациялар, ички ва ташқи талабнинг ўсиши келажакдаги рақобатбардошлиқнинг муҳим элементига айланади.

Минтақавий даражада кластерли ёндошувнинг афзалликлари ва камчиликлари. Биринчидан, минтақавий инновацион-саноат кластерлари янги илмий технологияларни, билимларни, маҳсулотларни, биргаликдаги

илмий базага асосланган технологик тармоқни тарқатиш учун барқарор тизимга асосланган.

Иккинчидан, кластер корхоналари инновацион харажатларни минималлаштириш учун ички ихтисослаштириш ва стандартлаштиришни амалга ошириш қобилияти туфайли қўшимча рақобатбардош афзалликларга эга.

Учинчидан, инновацион-саноат кластерларининг муҳим хусусияти - бу кичик корхоналар эгаллаб турган тадбиркорлик субъектлари тузилмасида мавжудлиги, бу минтақада иқтисодий ўсишнинг инновацион нуқталарини шакллантириш имконини беради.

Тўртинчидан, кичик бизнесни ривожлантириш учун минтақавий саноат кластерлари жуда муҳимдир: улар саноат корхонасининг капиталига киришни осонлаштирадиган, шунингдек, мутахассислардан билимларни алмашиш ва тадбиркорлар учун маълум бир тадбиркорлик мавқеига хизмат кўрсатишда юқори даражадаги ихтисослашган кичик фирмаларга эга.

Дастурларнинг мақсадли йўналиши бўйича кластерли ёндошувдан фойдаланиш минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг самарали воситаси бўлиб, бир томондан ички ва минтақалараро ҳамкорлик салоҳиятига эришишга имкон беради, иккинчидан, бу корхоналарнинг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради.

Кластер ёндашуви минтақанинг рақобатбардош ривожланиши учун мақбул ечим эканлигини қуйидагиларда кўриш мумкин:

- минтақавий ривожланиш сиёсатининг интеграл (тармоқлараро) нуқтаи назарида;

- асосий иштирокчилар (ҳукумат, бизнес, университетлар, минтақавий элита ва бошқалар) ўртасида ўзаро мулоқотни ривожлантириш, биргаликда кўриш ва умумий мақсадларни шакллантириш, барча манфаатдор томонлар учун келишилган ҳаракат режасини ишлаб чиқишда;

- унумдорлик ва бандлик ўртасидаги зиддиятни камайтиришда.

Кластерларни шакллантириш босқичида унинг ривожланишида давлат бошқаруви органлари етакчи рол ўйнайди ва унинг вазифаси потенциал кластер аъзоларини: асосий, қўллаб-қувватловчи ва тегишли тармоқлар, илмий ва молиявий институтлар, ҳамкорлик ташкилотлари компанияларини сафарбар қилишдир.

Кластерларнинг юқоридаги шубҳасиз афзалликларидан ташқари, уларнинг камчиликлари ҳақида гапиришимиз мумкин.

Амалиёт шуни кўрсатадики, баъзан кластерлардаги муносабатлар «жуда яқин» бўлиб, кейин давлат органлари билан кенг ҳамкорлик қилиб, яъни, кластерларнинг давлат тартибга солиниши остида кўп ҳолларда мансабдор шахслар сафида коррупцияга олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, кластерларнинг шаклланиши ва ишлаши алоҳида тегишли вазирликлар ва идоралар ўртасида зиддиятларга олиб келиши мумкин.

Давлат бошқаруви тузилмаларидан бири алоҳида бўлимларнинг умумий сиёсати ва ҳаракатларининг бир-бири билан мувофиқлаштирилмаганлиги ва узлуксизлигининг йўқлиги билан боғлиқ. Баъзан бу бир вазирлик бошқа кўшни вазирлик қоидаларига зид бўлган қоидалар ва қоидаларни белгилашга олиб келади.

Кластерлаштиришни ривожлантиришга таянган ҳолда бошқа жиҳатлари билан бир қаторда бу каби ён таъсирларни ҳисобга олиш керак, чунки бу компанияларни блокировка қилиш эҳтимоли бор яъни яқка тартибдаги компаниялар кластерларга нисбатан рақобатбардош бўлиши мумкин.

Кластерлаштиришни қуйидаги заиф томонларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин⁹⁷:

- зайифлик. Ихтисослашув ҳудудни зайифлашишига олиб келиши мумкин. Технологик узилишлар кластернинг баъзи афзалликларига путур етказиши мумкин;

---

⁹⁷ Марков Л. С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты / Л. С. Марков // Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых. М., 2004. С. 125

- изоляцияси (ёпиқлиги)нинг таъсири. Маҳаллий алоқа ва «бепарво» билимларга ҳаддан ташқари ишониш, ташқи алоқалар ва назарияларнинг етишмаслиги билан биргаликда ўрнатилган амалиётларнинг кенг тарқалганлиги сабабли изоляциялашнинг таъсирини тушунтириши мумкин;

- чидамлилиқни камайиши. Қийин мавжуд тузилмалар радикал қайта йўналтиришни кечиктириши ёки зарур реструктурани тўхтатиб қўйиш хавфини туғдириши мумкин;

- рақобатбардош босимларнинг пасайиши. Кооперацион рақобатбардош босимларнинг пасайишига ва натижада инновацион ҳаракатлантирувчи кучларнинг пасайишига олиб келиши мумкин;

- ўзини ўзи таъминлаш синдроми. Ўтмишдаги муваффақиятларга эришиш учун кластер ўзгарувчан тенденцияларни билишга қодир эмас;

- тадбиркорлик ташаббуси ва бошқаруви даражаси пасайиши.

Кластер аъзоларининг ўзаро алоқасини ҳисобга оладиган бўлсак, фақатгина ички муносабатларга эътибор қаратиш керак, кластерлар субъектлари мустақилликни йўқотибгина қолмай, балки кластердан чиқишга хўжалик юритувчи субъектларнинг ишончнинг йўқлигига ҳам хавф туғдиради. Бизнинг фикримизча, ўзини ўзи таъминлаш синдроми кластерлаштиришнинг кескин муаммосидир. Кластерлар рақобатбардошлиқни оширишнинг бир кўринишидир, аксарият ҳолларда кенг миқёсли илмий фаолиятлар, янги технологияларни яратиш ва инновацияларни ўз ичига олади. Ўз-ўзини таъминлаш синдроми агар у бутунлай тўхтамас - кластернинг илмий фаолияти ва бу ўз навбатида, техник тараққиётнинг ҳаракатини тўхтатиб қўяди. Кластерларда рақобатбардош босимларнинг пасайиши каби камчилиги бизнинг фикримча, кластернинг ўзини ўзи таъминлаш синдроми билан чамбарчас боғлиқ. Шундай қилиб, кластернинг асосий заиф томонлари аниқланди ва уларни йўқ қилиш бутун минтақанинг ёки бутун мамлакатнинг кластер сиёсатининг муҳим қисми бўлиши керак.

Кластер сиёсати. Мамлакатимизда иқтисодиёт тармоғини ривожлантириш мавжуд корхоналарини модернизациялаш ва техник қайта жиҳозлаш, янгиларини барпо этиш - ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш рентабеллигини, шунингдек, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда кластер сиёсатининг моҳиятида юқори монополлашган Ўзбекистон иқтисодиётининг асосий муаммоларини яъни минтақавий ва маҳаллий бозорларни, иқтисодиётнинг умумий рақобатбардошлигини оширишга қаратилган. Биринчидан, кластер сиёсатининг марказида рақобатбардош бозорни ривожлантириш, рақобатни компанияларнинг рақобатбардошлигини ошириш ҳисобланади ҳамда асосий омил сифати хизмат қилади.

Шу билан бирга, кластер сиёсатидаги давлат ташаббуси биринчи навбатда кучли ва ижодий компанияларни қўллаб-қувватлашга ва самарадор муҳитни яратишга қаратилган, бу эса ўз навбатида, заиф ва қайта ишлайдиган фирмаларнинг рақобатбардошлигини оширишга имкон беради⁹⁸.

Иккинчидан, кластер сиёсати микроиқтисодиётга катта эътибор беради - маҳаллий бозорларни ва ноёб бўлмаган (табiiй ресурслар ва бошқалар) асосида компанияларни таҳлил қилиш ва биринчи навбатда ишлаб чиқариш омиллари (юқори малакали ишчи кучи, қулай инфратузилма ва бошқалар) яратилди.

Кластер сиёсатидаги микроэкономик ёндашув ривожланишнинг маҳаллий хусусиятларини инобатга олиб, хусусан, пахтачилик-тўқимачилик, фармацевтика каби тармоқларда ишлаб чиқаришни ривожлантиришни жадаллаштириш ва рақобатбардошлигини ошириш бўйича самарали мақсадли дастурларни ишлаб чиқишга имкон беради.

---

⁹⁸ Портер М., Кетелс К. Конкурентоспособность на распутье // Стратегия и конкурентоспособность. 2008. № 1 (25). С. 42–52.

Учинчидан, кластер сиёсати давлат ва маҳаллий ҳокимият органлари, бизнес ва илмий ва таълим муассасалари ўртасида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасининг инновационлигини оширишга қаратилган саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштириш учун ўзаро ҳамкорликни ташкил этишга асосланган.

Ниҳоят кластер сиёсатини амалга ошириш Ўзбекистон иқтисодиётида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар билан таққослаганда кам ривожланган кичик ва ўрта бизнеснинг инновацион салоҳиятини ривожлантириш ва ривожлантиришни рағбатлантиришга қаратилган.

Кластер сиёсатининг асосий объектлари - кластер ва кластер ташаббусларини шакллантирадиган кичик ва ўрта корхоналар (кичик ва ўрта бизнес).

Шундай қилиб, потенциал ва тузилмалар нуқтаи назаридан, кластер сиёсати, бизнинг фикримизча юқори технологияли бозорларни шакллантириш орқали Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш, иқтисодиётнинг турли соҳалари, шу жумладан реал сектор корхоналарида инновацияни жорий этишни ошириш, рағбатлантирувчи ташаббуслар, давлат, бизнес ва илмий жамоатчилик ўртасидаги алоқаларни кенгайтиришга ёрдам бериши мумкин бўлган чора-тадбирлар мажмуидир

Ҳозирги вақтда икки авлоднинг кластер сиёсати ажратиб кўрсатилади. Биринчи авлод кластерлар сиёсати, давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан кластерларни ташкил этишга кўмаклашиш, кластерларни ташкил қилувчи фирмаларнинг фаолият соҳасини аниқлаш, кластерларни кўллаб-қувватловчи давлат органларини яратиш ва мамлакат ва минтақада (саноат) кластерларни сақлаш бўйича умумий сиёсатни амалга ошириш бўйича қабул қилинган чора-тадбирлар мажмуини ўз ичига олади.

Иккинчи авлод кластер сиёсати - мамлакатда ёки саноатда мавжуд бўлган кластерлар ҳақида тўлиқ маълумотга асосланган ва ҳар бир кластернинг алоҳида ривожланиш муаммоларига алоҳида ёндашувни назарда тутди. Бунга мисол қилиб мамлакатимизда ҳар бир ташкил топаётган

кластерлар учун Президент қарори қабул қилинаётганлиги масаланинг моҳиятини нечоғлик аҳамиятлилигидан далолат беради.

Давлатнинг кластер сиёсатини юритишда тўртта роли мавжуд⁹⁹:

1) молиявий кластер сиёсати. Давлат манфаатдор томонларни (масалан, хусусий компаниялар ва тадқиқот ташкилотлари) биргаликда лойиҳаларни тақдим этганда лойиҳани амалга ошириш учун молиявий кўмакни таъминлайдиган кластер сиёсатида;

2) кластер сиёсатини қўллаб-қувватлаш. Кластерларни ривожланишига рағбатлантириш учун минтақавий инфратузилма, таълим, соғлиқни сақлаш ва шу каби инвестицияларини қўллаб-қувватлашда;

3) давлатнинг қўллаб-қувватловчи функцияси. Кластерларни ривожлантириш орқали минтақавий ихтисосликни ўзгартиришга қаратилган махсус дастурлар билан тўлдирилганда;

4) Ҳукумат ўзининг сиёсат функцияси. Кластерларнинг келгусида ривожланиши ва трансфер, субсидиялар, чеклашлар ёки тартибга солиш, шунингдек, кластердаги фирмаларнинг фаол назоратини таъминлаш бўйича масъулиятини ўз зиммасига оладиган фаол кластер сиёсатини юритиш ташкил этади.

Бизнинг фикримизча, кластерлар ривожланишини рағбатлантириш орқали мамлакат рақобатбардошлигини оширишга қаратилган чоратадбирлар комплекси сифатида тавсифланган кластер сиёсати Ўзбекистон иқтисодиётида 14.1-жадвалда келтирилган йўналишларда амалга оширилиши мумкин.

Кластер лойиҳаларини ривожлантириш учун мамлакатимизда қулай имкониятлар яратилди. Фермер хўжаликлари ва тўқимачилик саноати корхоналари ўртасида бозор муносабатларини шакллантиришга доир чоратадбирларни изчил амалга ошириш доирасида 2018 йил бошидан буён республиканинг 20 та туманидаги 160 минг гектар худудда пахта-

---

⁹⁹ Enright M. J. Regional Clusters: What we know and what we should know. Paper prepared for the Kiel Institute International Workshop on Innovation Clusters and Interregional Competition, 2002. P. 18.

тўқимачилик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг кластер шакли жорий этилди.

14.1-жадвал. Кластерлаштириш сиёсатини амалга оширишнинг асосий йўналишлари

Ишлаб чиқариш корхонасининг шакли	манзили	Сиёсатни ўтказувчи давлат органлари	Сиёсатни амалга оширишнинг асосий йўналишлари	Сиёсатни амалга ошириш шакли
Кенгайтирилмаган кластерлар	Мамлакат	Давлат бошқаруви органлари	Рақобатни қўллаб-қувватлаш, умумий таълим ва экологик стандартларни ошириш; кластер компанияларининг ташқи бозорларда манфаатларини илгари суриш	Қонун ижодкорлиги, халқаро шартномалар
Худудий ишлаб чиқариш комплекслари	Худуд ёки бир неча худудлар	Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан - худудий ишлаб чиқариш	Янги фойдали қазилмаларни қазиб олиш; янги ўзлаштирилган худудларда инфратузилмани ривожлантириш; мавжуд МИКни кенгайтириш	Худудий ишлаб чиқариш комплексларини давлат хусусий шерикчиликга оид қонунчилик базаси билан мустаҳкамлаш
Кластерлар географияси	Мамлакат, вилоят, туман	Худудий маҳаллий давлат ҳокимияти	Маҳсулотларни Ўзбекистон ва ташқи бозорларга олиб чиқиш; минтақанинг «брендини» яратиш; ҳокимият, университетлар тадқиқот институтлари, технопарклар ва хусусий компаниялар ўртасидаги алоқаларни	Давлат-хусусий шериклиги; ҳуқуқий тартибга солиш; кластерни ривожлантириш бўйича тадқиқотлар
Кластер ташаббускорлиги	Маҳаллий ҳокимият	Ўз-ўзини бошқариш маҳаллий давлат ҳокимияти	Тегишли қуйи тармоқларда компания тармоқларини ривожлантириш; ҳокимият, университетлар, илмий-тадқиқот институтлари, технопарклар ва хусусий компаниялар ўртасида алоқа тармоқларини яратиш; маҳсулотларни Ўзбекистон ва ташқи бозорларда илгари суриш	Давлат-хусусий шерикчилиги; давлат харидларини амалга ошириш; компанияларни фаолиятини диверсификация қилиш

14.3. Ўзбекистонда кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатлари

Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси доирасида яқинда қабул қилинган «Фаол

инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили» давлат дастурида мамлакатни ривожлантиришнинг энг муҳим ва устувор йўналишлари ифодаланиб, улар сўнгги йилларда айниқса иқтисодий ўсиш соҳасида шаклланган қарашларни тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётида шиддатли, сифат жиҳатдан янги таркибий ва эркин бозор муносабатларини қарор топтиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилмоқда, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш устуворликлари тубдан қайта кўриб чиқилмоқда, иқтисодиётни ҳақиқатда ҳаракатга келтирувчи қувватга эга бўлган иқтисодий ўсишнинг янги, амалий драйверлари жорий этилмоқда. Эски, ўз аҳамиятини йўқотган институт ва иқтисодий регулятив воситалар иқтисодиётга таъсир этишнинг янги инновацион ва самарали шакл ҳамда усулларига ўз ўрнини бўшатиб бермоқда¹⁰⁰.

Бугунги кунда ҳар бир соҳада инновация ва изланиш, янги ютуқларга эришиш, соғлом рақобат муҳитини яратишда муҳим омил бўлмоқда. Хусусан, мамлакатимизда аграр соҳани ислоҳ қилиш, қишлоқ хўжалигида ҳам замонавий усуллардан оқилона фойдаланиш ижобий самаралар бермоқда. Кейинги йилларда мамлакатимизда халқаро амалиётда синалган ва иқтисодиётни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этувчи бозор муносабатларини ва амалий тажрибаларини ҳаётга изчил жорий этишга катта эътибор қаратилмоқда. Шулардан бири кластер тизими бўлиб, ҳозирда иқтисодиётимизнинг пахтачилик, тўқимачилик ва енгил саноат соҳасида ушбу тизим фаолиятини йўлга қўйиш масалалари устивор вазифа этиб белгиланган.

Агросаноат мажмуаси иқтисодий фаолиятнинг турли-туман жабҳаларини бирлаштирувчи йирик тармоқлараро ва кўп функцияли тизим ҳисобланади. Аммо агросаноат мажмуасида кечаётган жараёнларни тўлиғича илғаб олиш, мазкур жараёнларни ташкил этиш ва уларни бошқаришни ҳар

---

¹⁰⁰Обидов Р., “Кластер тизимда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш ҳамда сотиш қаражатлари ҳисобининг хусусиятлари”// “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. №3, июнь, 2018 йил

томонлама асослаш учун агросаноат мажмуаси таркибини тўлақонли тушуниб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Етарлича узоқ давр мобайнида аграр (қишлоқ хўжалиги) сектори қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи, жумладан озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш билан шуғулланувчи тармоқлардан алоҳида қараб келинган бўлса, XX асрнинг 70-йилларига келиб бу тасаввурлар барҳам топди, зеро бугунги кунга келиб қишлоқ хўжалиги хомашёсининг асосий қисми саноат усулида қайта ишланмоқда ва кенг тармоқли инфратузилмага эга бўлган ихтисослаштирилган савдо тармоқлари орқали ўз истеъмолчиларига етказиб берилмоқда.

Юксак тараққий этган давлатларда озиқ-овқат маҳсулотлари комплексининг товар маҳсулотлари қийматида қишлоқ хўжалигининг улуши 20-30 фоиздан ошмайди, товар маҳсулоти қийматининг ярмидан кўпи маҳсулотни тақсимлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш соҳасига тўғри келади.

Дастлаб агросаноат мажмуи қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг қайта ишловчи тармоқларини ўз ичига қамраб олади, деб ҳисобланган ва мазкур мажмуа томонидан ишлаб чиқарилувчи маҳсулотлар қаторига озиқ-овқат маҳсулотлари, тери, текстил, тамаки ва шу каби маҳсулотлар киритилган. Ўтган асримизнинг 80-йилларида агросаноат мажмуасининг тармоқ тузилмаси борасида илмий изланишлар олиб борган Н.Е. Сметанина, В.А. Тихонова, М.Я. Лемешева каби россиялик тадқиқотчилар агросаноат мажмуасини учта соҳага ажратишни таклиф қилганлар¹⁰¹:

-хизмат кўрсатувчи соҳа (турли машинасозлик корхоналари, қишлоқ хўжалиги техникасини таъмирлаш, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника таъминоти, қурилиш, кадрлар тайёрлаш ва бошқалар);

- қишлоқ хўжалиги (ўсимчилик ва чорвачилик);

---

¹⁰¹Кластерный подход к развитию агропромышленного комплекса Омской области / под общ.ред. В.В. Карпова, В.В. Алещенко. – Новосибирск: изд-во СО РАН, 2014. – 416 с.

- озиқ-овқат саноати.

Ўша даврда мазкур масалалар билан шуғулланган АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлигининг иқтисодий тадқиқотлар хизмати юқоридаги учта соҳа билан бир қаторда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига турли хизматлар, жумладан транспорт хизматлари кўрсатишни таснифлашда алоҳида эътиборга олишади. Бу борада илмий изланишларни янада жадаллаштирган маҳаллий олимлар ва мутахассислар агросаноат мажмуасини таснифлаш борасида чуқурроқ ёндашган ҳолда, уни бешта соҳага бўлишни таклиф қиладилар. Мазкур ёндашув қисқача қуйидагича кўринишга эга:

- 1) қишлоқ хўжалиги;
- 2) машинасозлик ва техника таъмири, минерал ўғитлар ва омукта ем ишлаб чиқариш, қишлоқ ҳудудларида қурилиш ишларини амалга ошириш;
- 3) қайта ишлаш саноати тармоқлари ва енгил саноат;
- 4) муоамала соҳаси тармоқлари, умумий овқатланиш корхоналари, қишлоқ хўжалигининг моддий-техник таъминоти;
- 5) ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш, карантин хизмати.

Ўтган асрнинг 90-йиллари охирида агросаноат мажмуи таркибини товар-пул муоамаласи ва ахборот таъминоти тизими билан тўлдириш таклиф этилди. Замонавий илмий-тадқиқот ишларида бу ўринда қишлоқ хўжалиги соҳасида маркетинг, қишлоқда матлубот уюшмалари, агросаноат мажмуини илмий асосда қўллаб-қувватлаш, мажмуани давлат томонидан бошқариш ва тартибга солиш кўзда тутилади.

Шу тариқа, АСМ фавқулодда кенг кўламли ва кўп қиррали тизим сифатида намоён бўлади. Миллий иқтисодиёт тармоқларининг учдан бир қисмидан кўпроғи аграр сектор билан узвий боғлиқликда фаолият кўрсатсада, бироқ бугунги кунда давлат бошқаруви нуқтаи назаридан ягона яхлит агросаноат мажмуи мавжуд эмас.

Биз бу ўринда, мазкур соҳадаги ҳолатни зудлик билан ўзгартириш тарафдори эмасмиз, чунончи бу борадаги шошма-шошарлик ҳаддан зиёд

мураккаб бошқарув тизимининг пайдо бўлишига олиб келади, зеро мазкур соҳада турли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш ҳақиқатдан ҳам тармоқлараро тавсифга эга эканлиги билан ажралиб туради. Шу билан бир қаторда статистика соҳасида ҳам агросаноат мажмуаси борасида ягона ёндашув мавжуд эмаслиги боис, агросаноат мажмуаси таркибига у ёки бу фаолият турини киритиш борасида тадқиқотчилар ҳали ҳам ўз даъволарини илгари суриб келмоқдалар. Бу эса бизнинг фикримизча, агросаноат мажмуини жадал ривожлантириш борасида ишлаб чиқиладиган турли даражадаги дастурлар ижросига ўз салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмайди. Агросаноат мажмуи таркибида қишлоқ хўжалиги етарлича катта улушга эга бўлмасада, қишлоқ хўжалиги АСМнинг асосий элементи саналади, у мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда муҳим омил ҳисобланиши билан бир қаторда, мамлакат иқтисодий ривожлантиришнинг ўзига хос локомотивларидан бири ҳамдир.

Россиялик тадқиқотчилар С.Г. Азикова, Г.А. Бобков, Х.Х. Сохроковларнинг тадқиқот натижаларига кўра, ривожланган мамлакатларда аграр соҳа маҳсулотларининг 1 % қўшимча ўсиши саноат инфратузилмаси тармоқлари маҳсулотларининг 2,5%га, қайта ишловчи тармоқлар маҳсулотларининг – 1,4%, транспорт хизматларининг -0,33%, савдо ҳажмининг эса 2,7%га ўсишига олиб келиши аниқланган¹⁰².

Қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқлари учун асосий маҳсулот ва хомашё етказиб берувчи тармоқ саналиши билан бир қаторда, мамлакатнинг озиқ-овқат ва иқтисодий хавфсизлигини таъминлайди, мамлакатнинг импорт озиқ-овқатларига бўлган қарамлигига барҳам беради. Шу боис иқтисодий нуқтаи назардан озиқ-овқат маҳсулотларини четдан олиб кириш фойдали бўлса ҳам, ривожланган мамлакатлар ўз қишлоқ

---

¹⁰²Азикова С.Г., Бобков Г.А., Сохроков Х.Х. Закономерности формирования, трансформаций и развития АПК // Управление экономическими системами. 2012. №39. С. 105.

хўжаликларини кўллаб-қувватлаш борасида турли-туман воситалардан кенг фойдаланадилар. Масалан, АҚШда давлатнинг фермерларга кўрсатадиган ёрдами улар оладиган даромаднинг 30 фоизини ташкил этгани ҳолда, бу кўрсаткич Японияда 66 %, Норвегияда 77%, Швейцарияда эса 80 %ни ташкил этади. Айни вақтда мамлакатимизда давлат томонидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига кўрсатилаётган кўмак 10 фоизни ташкил этгани ҳолда, айрим озиқ-овқат маҳсулотлари бўйича импортга қарамлик ўзининг белгиланган меъёридан бир неча баробарга кўпдир.

Шу билан бир қаторда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида ва озиқ-овқат саноатида мамлакатимиз аҳолисининг ҳар бештасидан биттаси банд бўлса, мамлакат ЯИИМда мазкур тармоқларнинг улуши қарийб 23 фоизни ташкил этади, чакана савдо айланмасининг салкам 51фоизи озиқ-овқат маҳсулотлари ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ ҳудудларида мамлакатимиз аҳолисининг салкам 50 фоизи, шаҳар атрофи ҳудудларида 21 фоизи истиқомат қилаётган бир пайтда, агросаноат мажмуи корхоналари аҳоли бандлигини таъминлашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Агросаноат мажмуини ташкил этувчи унсурлар ўртасидаги ўзаро алоқаларда қишлоқ хўжалиги бу ерда марказий ўринни эгаллайди. Ўз навбатида ўсимчилик ва чорвачилик учун уруғлик материаллари, йирик шохли қорамол, парранда ва шу кабилар бирламчи унсур ҳисобланади.

Кадрлар, илмий ишланмалар, ахборот таъминоти, қишлоқ хўжалигини ёқилғи-мойлаш материаллари билан таъминлаш, қишлоқ хўжалиги техникасини таъмирлаш, қишлоқ хўжалигини юритиш учун зарур бўлган тупроқ, сув ва шу кабилар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва уни ривожлантиришга хизмат қилувчи инфратузилма элементлари ҳисобланади. Иқтисодиёт ва АСМнинг бир қатор унсурлари қишлоқ хўжалигига бошқарувчи таъсир кўрсатиш хусусиятига эга. Масалан минтақанинг географик жойлашуви қишлоқ хўжалиги ихтисослашувини белгилаб берса, миллий қонунчилик, давлат ва маҳаллий ҳокимият идораларининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва

ривожлантириш борасидаги сиёсати ва шунингдек, қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан танлаб олинган хўжалик юритиш шакли АСМ субъектларининг ўзаро таъсирлашиш қоидаларини белгилайди. Рақобат курашининг кескинлашиши ва бошқа ноқулай хавф-хатарларнинг вужудга келиш хавфининг кучайиши корхоналарни ишлаб чиқариш, молия ва сотиш бозорларини бошқаришнинг энг самарали усулларини излаб топишга мажбур қилади. Бунинг натижасида аҳоли истеъмоли билан бир қаторда қайта ишлаш саноати тармоқлари учун ҳам ҳар томонлама сифатли хомашё яратилади. Агросаноат мажмуи ушбу тизимнинг барча элементлари, шу билан бир қаторда улар ўртасида таркиб топган ўзаро алоқалар муаммосиз амалга ошганда ва ишлаб чиқарувчиларни улар учун мақбул бўлган даромад билан таъмин этгандагина самарали фаолият кўрсатиши мумкин. Аммо бугунги кунда мамлакатимиз агросаноат мажмуи учун хос бўлган муаммолар унинг потенциал имкониятлари ва инвестицион жозибдорлигининг сезиларли даражада пасайтириб юбормоқда. Иқтисодий адабиётларда масаланинг ушбу жиҳати етарлича батафсил қараб чиқилганлиги бўлсада, қуйида мамлакатимиз агросаноат мажмуи учун хос бўлган баъзи бир жиҳатлар устида тўхталиб ўтамиз.

1. Кучли рақобат муҳити. Бир хил табиий-иқлим шароитларида фаолият кўрсатувчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг натижалари бири-биридан унчалик ҳам катта фарқ қилмайди.

2. Яхши ҳосил олишнинг тўлиқ кафолатланмаганлиги. Ҳаттоки серҳосил ерларда ҳам ноқулай об-ҳаво туфайли яхши ҳосил олинмаслиги мумкин (бу вазият кейинги йилларда иқлим ўзгаришлари боис кўп кузатилмоқда).

3. Мавсумийлик, технологик жараённинг узоқлиги, тушумларнинг кечикиши.

4. Кўпи билан учтагача қишлоқ хўжалиги экинларини етиштиришга мўлжал олиш. Бундай ёндашув доимий бир хилликка эга бўлган техникалардан фойдаланишни, бир хил истеъмолчилар билан иш олиб

боришни кўзда тутсада, ўзгарувчан бозор шароитида бундай ёндашув ўзини оқламайди.

5. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари товарлилик даражасининг пастлиги. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос иқтисодий хусусиятларидан бири шундаки, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг маълум бир қисми такрор ишлаб чиқариш мақсадларида қишлоқ хўжалигининг ўзи томонидан истеъмол қилинади.

Агросаноат мажмуининг ташкилий-ишлаб чиқариш муаммолари сирасига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

1) кадрлар масаласи - АСМ корхоналари ҳар қачонгидан ҳам бугунги кунда малакали мутахассисларга катта эҳтиёж сезмоқда, бу биринчи навбатда таълими тизимининг бугунги кун талабларидан ортда қолаётганлиги, иш ҳақи ва қишлоқ ҳудудларида аҳоли турмуш даражасининг пастлиги каби омиллар билан боғлиқ.

2) маҳаллий ҳокимият идоралари билан ўзаро муносабатлар борасидаги мавжуд қийинчиликлар, кўпинча маҳаллий бошқарув идоралари эркин бозор муносабатларига мослаша олмаётганликлари ёки бунга укувлари йўқлиги боис, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ва инвесторлар маъмурий ресурслар учун катта маблағ ва вақт сарфлашларига тўғри келмоқда;

3) агросаноат мажмуини кўллаб-қувватлаш борасида давлат томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг марказдан узоқ ҳудудларда амалга оширишнинг мураккаблиги;

4) аграр соҳага оид илм-фанни молиялаштиришдаги бюджет тақчиллиги;

5) озиқ-овқат саноати ва қишлоқ хўжалиги машинасозлигининг етарлича тараққий этмаганлиги, АСМнинг моддий-техник жиҳатдан етарлича таъминланмаганлиги, бугунги кунда тараққий этган мамлакатлар олтинчи технологик укладга ўтаётган бир пайтда маҳаллий агросаноат мажмуи корхоналарининг аксарият қисми учинчи ва тўртинчи технологик уклад шароитида фаолият кўрсатмоқда. Аксарият қишлоқ хўжалиги ишлаб

чиқарувчилари қишлоқ хўжалиги техникаларини сотиб олиш имкониятига эга эмаслар;

6) ерга бўлган мулк ҳуқуқини қўлга киритиш ёки уни узоқ муддатли ижарага олиш билан боғлиқ бўлган муаммолар;

7) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига ижтимоий мажбуриятларнинг юкланиши – бу ўз навбатида қишлоқ ҳудудларида йўллар қурилиши ва таъмирланишини, ижтимоий объектлар қурилишини кўзда тутаяди, бундай мажбуриятлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг иқтисодий самарадорлигига катта путур етказади;

8) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, сотиш борасидаги мураккабликлар, бозор инфратузилмасининг етарлича ривожланмаганлиги;

9) кафолатланган сотиш бозорларининг мавжуд эмаслиги- илгари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг йирик улгуржи харидори давлат ҳисобланган бўлса, бугунги кунга келиб эркин бозор муносабатлари мазкур соҳага ҳам изчиллик билан жорий қилинаётганлигини инобатга олиш лозим;

10) тайёр қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархининг кескин тебраниб туриши – бу биринчи навбатда ўсимчилик тармоғи учун хос ҳисобланади: масалан, ғалла нархи унинг ҳосилдорлигига тескари пропорционал бўлиб, ҳосил қанча кўп бўлса, нарх шунча паст бўлади. Кўпчилик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари етиштирилган маҳсулотларни узоқ муддат давомида сақлаш имкониятига эга эмаслар, бу эса кўпинча уларнинг пароканда бўлишигача олиб келади.

Бироқ АСМнинг юқорида санаб ўтилган муаммоларини бир ёки бир нечта корхоналар кўмагида ҳал этиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам мазкур соҳада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилари, хизмат кўрсатувчи корхоналар ва савдо ташкилотларининг ўзаро интеграциясига ҳар қачонгидан ҳам кўра бугунги кунда катта эҳтиёж сезилмоқда.

Бу борада жаҳонда ва мамлакатимизда тўпланган тажрибалар ўзаро интеграциялашган тузилмаларнинг бозор иқтисодиёти талабларига тўла-тўқис жавоб бера олишини кўрсатмоқда. Интеграция маҳсулот ишлаб

чиқариш, уни қайта ишлаш ва сотишнинг ёпиқ циклини ташкил этиш, ишлаб чиқариш жараёнига малакали мутахассисларни жалб қилиш ва унда илғор техника ва технологиялардан фойдаланиш, шунинг билан бир қаторда маҳсулотларнинг товарлилик даражасини ошириш, маҳсулотларни воситачиларсиз сотиш имконини беради. Айнан мана шундай авфзалликлар ва устунликларни таъминлаш орқали АСМнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш мумкин. 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни бешта устивор йўналиш бўйича ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хом ашёсини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш борасида интеграцион ва кооперацион алоқаларни янада ривожлантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Кўпчилик тадқиқотчи ва мутахассисларнинг таъкидлашларича агросаноат интеграциясининг иккита тури мавжуд бўлиб, уларнинг биринчиси қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг бошқа соҳада фаолият кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар билан шартномалар тузиш асосида ҳамкорлик қилишларини назарда тутса, иккинчиси эса алоҳида корхоналарнинг ресурс ва имкониятларини бирлаштиришни кўзда тутувчи ташкилий тузилмаларни ифода этади. Интеграцион алоқаларнинг биринчи кўриниши аксарият хорижий мамлакатларда кенг ёйилган бўлса, интеграцион алоқаларнинг иккинчи кўриниши кўпроқ маҳаллий агросаноат мажмуи корхоналари учун мос келади. Бошқа бир томондан агросаноат мажмуида фаолият кўрсатувчи маҳаллий ва хорижий корхоналар учун бир турдаги маҳсулот компонентларини ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи корхоналарнинг ўзаро қўшилишида намоён бўлувчи вертикал интеграция ҳам хосдир. Ушбу ҳолатда корхоналарнинг ишлаб чиқариш жараёнлари изчил бирлаштирилгани ҳолда, интеграциялашган тузилма иштирокчиларининг трансакцион харажатлари қисқартирилишига эришилади. Кластерли ёндашувдан фойдаланган ҳолда вертикал интеграциялашган корхоналар фаолияти самадорлигини янада оширишимиз мумкин. Хусусан мазкур соҳада илмий изланишлар олиб борган россиялик

мутахассис И.Н. Горетовнинг фикрига кўра, кластерли ёндашув вертикал интеграциялашган корхоналарнинг манфаатларига тўла мос келади ва шунинг учун ҳам кластерли ёндашув корхоналарда кластерга бирлашиш борасида катта иштиёқ уйғотади¹⁰³.

Корхона ва ташкилотларнинг географик жиҳатдан концентрацияси кластер концепциясининг ядросини ташкил этади. Кластер таркибига кирувчи компаниялар ахборот, технологиялар, товар ва хизматларни ўзаро айрибошлайдилар, улар жамоавий бренд ва яхлит савдо тармоғидан биргаликда фойдаланадилар. Кластер тизимини жорий этиш- бу нафақат ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўли бўлиб қолмасдан, балки мамлакат ва маҳаллий даражада корхоналарнинг инновацион фаоллигини оширишнинг асосий омилларидан бири бўлиб, ҳудуднинг географик жойлашуви, табиий-иқлим шароитлари ва агросаноат ихтисослашуви билан боғлиқ бўлган рақобат устунликларини амалга ошириш имкониятини беради. Алоҳида шахсларга таянувчи янги билимлар назариясига мувофиқ, янги билимлар ва тажрибалар илмий мақолалар ёки қўлланмалар ёрдамида эмас, балки шахсий мулоқот йўли билан аниқ бир мутахассисларнинг амалий тажрибаларини ўзаро муҳокама қилишлари орқали самарали тарзда ёйилади. Ўз навбатида ўзаро алоқада бўлувчи хўжалик юритувчи субъектлар бевосита бир-бирлари билан яқин масофада жойлашишлари талаб этилади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг географик жиҳатдан локализацияси амалиётда ҳам яққол ўз тасдиғини топганлигини кўришимиз мумкин, хусусан Дания, Финляндия, Норвегия ва Швеция саноати бугунги кунда тўлиқ кластер тизими асосида фаолият кўрсатмоқда.

Саноат корхоналари вертикал ва горизонтал интеграциясининг жаҳон амалиёти таҳлили кўрсатишича корхоналар кооперациясини ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларидан бири бўлиб уларнинг

---

¹⁰³ Горетов И.Н. Теоретические и практические аспекты интеграции в АПК // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2009. № 10. С. 110.

кластерда бирлашиши ҳисобланади. Моҳияти жиҳатидан саноат кластери бу ягона технологик занжирга бирлаштирилган корхоналар мажмуи бўлиб, у илм-фан, таълим ҳамда ишлаб чиқариш интеграциясини чуқурлаштириш, янги технологияларни амалиётга жадал жорий этиш имконини беради. Пировардида эса, хом ашё қайта ишлашнинг барча босқичидан ўтиб, экспортбоп тайёр маҳсулотга айланади¹⁰⁴.

Саноат кластерлари деганда саноат корхоналарининг ҳудудий белгиси бўйича ва улар билан узоқ муддатли кооперацион алоқалари мавжуд бўлган бошқа иқтисодий субъектларнинг ўзаро боғлиқ мажмуаси тушунилиб унда иқтисодий манфаатларнинг умумийлигини таъминлаш орқали муайян ҳудудда ишлаб чиқариш ва капиталнинг жамланишини ҳамда рақобат афзалликларини кучайтириш ҳисобига саноат корхоналари ривожланиш самарадорлигини оширишга имкон яратилади.

Битта ҳудудда жойлашган саноат корхоналарининг ўзаро ва бошқа иқтисодий субъектлар билан биргаликда фаолият юритишининг кўплаб умумий зарурат ва имкониятлари мавжуд бўлиб бу ҳолат, интеграциялашган корпоратив тузилмаларни жумладан, саноат кластерларини шакллантиришни тақозо этади. Саноат кластерларини ташкил этиш асосида саноат корхоналари ва улар билан узоқ муддатли кооперацион алоқаларга эга бўлган бошқа иқтисодий субъектларни кўшимча рақобат афзалликларига эга бўлиш ва истиқболда фойдани ошириш мақсадида бирлаштириш ётади.

Ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётида саноат кластерлари муҳим ўрин тутаяди, чунки уларда иштирокчиларнинг биргаликда фаолият юритиши кучайиб бораётган рақобатлашув шароитида ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва кўрсатиладиган хизматлар сифатининг ошишига имкон яратаяди. Бунга саноат корхоналарининг кўп томонлама ва кўп даражали ўзаро фаолияти

---

¹⁰⁴ Атаниёзов Ж.Х. Ўзбекистонда интеграциялашган тузилмаларни шакллантиришнинг истиқболли йўналишлари// Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 1, февраль, 2018 йил

хамда интеграциялашган тузилма барча иштирокчилари салоҳиятидан самарали фойдаланиш орқали эришилади. Интеграция натижасида юзага келадиган имкониятлар қўшимча рақобат афзалликларини шакллантиришга шароит яратади.

Бугунги кунда Германияда (кимё ва машинасозлик), Сингапурда (нефткимё саноати), Францияда (озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва косметика), Японияда (машинасозлик) соҳаларида кластерлар муваффақиятли фаолият кўрсатиб келмоқда.

Дунё амалиётида кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг бир неча моделлари мавжудлиги боис, мамлакатимиз иқтисодиёт тармоқларида кластерлар фаолиятини йўлга қўйиш масаласига бир томонлама ёндашиш бизнингча маъқул эмас. Масалан, кластерлар фаолиятини йўлга қўйишнинг европа модели табақалаштирилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ўзаро рақобатлашувчи корхоналарнинг маълум бир ҳудудда мужассамлашувини ва мазкур корхоналарнинг ушбу ҳудуддан ташқарида алоҳида маркетинг стратегиясини қўллашларини ифода этса, кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг шимолий америка модели эса ҳудудий ихтисослашув тамойили бўйича ўзаро иқтисодий алоқаларга киришувчи корхоналарнинг географик жиҳатдан бир жойда мужассамлашишини кўзда тутаяди.

Кластерлар фаолиятини йўлга қўйишнинг осие модели юқоридаги икки моделдан бироз фарқ қилиб, у давлатнинг иқтисодий сиёсати доирасида маълум бир ҳудудда йўлга қўйилган корхона ва ташкилотларнинг вертикал интеграциясини назарда тутаяди.

Ва ниҳоят кластерлаштиришнинг тўртинчи, япон модели етакчи-корхона атрофида кичик корхона ва ташкилотларнинг тўпланиши ва уларнинг ўз фаолиятларини биргаликда ташкил этишлари билан тавсифланади. Бундай кичик корхона ва ташкилотлар етакчи- корхонага ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар етказиб бериш ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида нарх ва сифат борасида ўзаро рақобатлашадилар. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, кластерлаштиришнинг биринчи, иккинчи ва тўртинчи моделларида

кластернинг ичида кескин рақобат кураши мавжуд, бунда япон модели ривожланиш вектори етакчи – корхона томонидан белгилаб берилиши билан ажралиб турса, осие модели эса кластерлаштиришда давлатнинг йўналтирувчи ва бошқарувчи сиёсати муҳим аҳамият касб этиши билан ажралиб туради. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам ишлаб чиқариш турлари ва йўналишларини танлаб олиш босқичида кластер доирасида ўзаро рақобатлашаётган фирмалар товарларни сотиш босқичида ўзаро кооперациялашиш йўлини тутадилар. Кластерда рақобатнинг мавжудлиги кластернинг иқтисодий жиҳатдан заиф ишлаб чиқаришларни қўллаб-қувватлашини англатмайди, кластерда иштирок этиш учун корхона маълум бир талабларга жавоб бериши лозим. Бундай талаблар сирасига корхона маҳсулотларининг маълум бир сифат мезонларига жавоб бериши ва истеъмолчиларга маҳсулотлар етказиб беришда узилишларга йўл қўймаслик кабиларни киритишимиз мумкин.

Кластер динамик тузилма ҳисобланади: унинг таркиби ва унга кирувчи хўжалик юритувчи субъектлар сонининг ўзгариши мумкинлиги кластернинг иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг бошқа шакллариغا нисбатан устун жиҳатларидан биридир.

Мамлакатимизда тарихан таркиб топган вазият, узоқ йиллар мобайнида маъмурий-буйруқбозлик тизими ва вертикал интеграция алоқаларининг устун бўлиб келганлиги бир қарашда мамлакатимиз учун осие модели мос келишини кўрсатсада, бизнинг фикримизча хўжалик юритувчи субъектларнинг ички ташаббуслари кластерларни ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади. Мажбурий йўсинда корхоналарни «юқоридан»сунъий равишда интеграциялашга ундаш ҳолатида худудий ишлаб чиқариш мажмуаларига ўхшаш тузилмаларнинг вужудга келсада, бундай ҳолатда кластерларни ташкил этишдан кўзланган асл мақсад ўз аҳамиятини йўқотади. Шу сабабли ҳам агросаноат кластерларини ташкил этишда иқтисодий жиҳатдан асосланган шарт-шароитлар ва тарихан таркиб топган вазият лозимлигини унутмаслигимиз лозим.

Шу билан бир қаторда бир қатор тадқиқотчилар ҳудудий иқтисодий кластер моделига давлат бошқаруви органларини киритадилар ва ҳудудий ривожланиш стратегияларида кластерларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масалалари муҳим ўрин тутишини таъкидлайдилар ¹⁰⁵ . Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, агросаноат мажмуида кластерларни ташкил этиш ва уларнинг самарали фаолиятини йўлга қўйишда давлат ва хусусий шерикчилик муносабатларига алоҳида урғу бериш лозим, деб ҳисоблаймиз. Бундай ўзаро ҳамкорликнинг йўлга қўйилиши мазкур соҳадаги нафақат ташкилий ишларни балки инвестициялаш масалаларини ҳам осонлик билан ҳал этиш имконини беради. Кластерлар бюджет маблағлари, инвесторларнинг маблағлари ёки уларнинг иккисидан ҳам бирдек фойдаланган ҳолда ташкил этилиши мумкин.

Кластерларни турлича талқин қилиш ва кластерларнинг турли моделларининг мавжудлиги кластерга бир-бири билан ўхшаш жиҳатлари кўп бўлган турли хил таърифларни келтириб чиқарган. Масалан И.Н. Горетов агросаноат кластерини «қўшилган қиймат яратишнинг технологик занжирига кирувчи ва агросаноат мажмуининг турли соҳаларини ўз ичига олувчи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши асосида ташкил этилган, инновацион йўналтирилган ва тармоқли ташкиллаштириш элементларига эга ҳудудий-локал интеграцион тузилма»¹⁰⁶ сифатида таърифлайди.

В.А. Кундиус и Н.А. Головинлар эса агросаноат кластерини «инновацион фаолиятни фаоллаштириш ва маҳсулот рақобатбардошлигини ошириш мақсадида савдо-ишлаб чиқариш фаолияти билан ўзаро боғлиқ бўлган ва маълум бир ҳудудда жойлашган корхона ва ташкилотларнинг ўзаро уйғунлиги»¹⁰⁷ сифатида талқин қиладилар. Умуман олганда бугунги

---

¹⁰⁵ Атаниёзов Ж.Х. Ўзбекистонда интеграциялашган тузилмаларни шакллантиришнинг истиқболли йўналишлари// Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. № 1, февраль, 2018 йил

¹⁰⁶ Горетов И.Н. Кластерные технологии в управлении АПК // Вестник Чувашского университета. 2009. № 1. С. 390.

¹⁰⁷ Головин Н.А. Концептуальные положения управления интеграционными процессами в межотраслевых продуктовых подкомплексах АПК // Вестник Удмуртского университета. 2012. № 2 (Вып. 4). С. 21.

кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш –агросаноат мажмуидаги энг долзарб муаммолардан биридир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда агросаноат кластерига қўйидагича таъриф беришни таклиф этамиз: агросаноат кластери – бу маълум бир турдаги қишлоқ хўжалиги экинини етиштириш ва шунингдек, илғор инновацион техника ва технологиялар, замонавий бошқарув усулларида фойдаланган ҳолда юқори қўшилган қийматли тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ва бозорда маҳсулотларнинг самарали сотилишини ташкил этувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳудудий интеграцион бирлашмасидир.

Мамлакатимиз раҳбари 2018 йилнинг 28 декабрида Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида ва шунингдек, Самарқанд вилоятига амалга оширган ташрифларида қишлоқ хўжалигида кластерларни ташкил этиш масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб эканлигини ва бу масала давлат томонидан амалга оширилаётган қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга қаратилган чора-тадбирлар тизимида муҳим ўрин тутишини таъкидлаб ўтдилар. Агросаноат мажмуида кластерларни ташкил этиш масалалари мамлакатимиз иқтисодчи олимлари томонидан ҳам чуқур ўрганилган. Хусусан, Ўзбекистонда кластерларни ташкил этишнинг назарий-услубий жиҳатлари ва ташкилий масалалари А.Бекмурадов, Н.Йўлдошев, М.Болтабаев, Ш.Маджидов, Д.Мирзахалилова, Д.Курбанова, Г.Захидов кабилар томонидан атрофлича ёритиб берилган¹⁰⁸.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги соҳасида кластерларни ташкил этиш борасида олиб борилаётган назарий тадқиқотлар вилоятларда ташкил этилаётган қишлоқ хўжалиги соҳасидаги кластерларда тўпланаётган амалий тажрибалар билан янада бойиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 25 январдаги қарорига мувофиқ,

---

¹⁰⁸Захидов Г.Э. “Ўзбекистон енгил саноатида ишлаб чиқаришни кластер усулида ташкил этиш ва бошқариш самарадорлиги”иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Тошкент-2017 йил.

республика ҳудудларида 16 та пахта-тўқимачилик кластери ташкил қилиниб, қарийб 159 минг гектардан ортиқ экин майдони бириктирилган. 2019 йилда республика бўйича кластер усулида пахта етиштиришни камида 52 фоизга етказиш учун 48 та пахта-тўқимачилик кластерлари ташкил этилиши режалаштирилмоқда. Мамлакатимиз агросаноат мажмуида кластерлар фаолиятини ташкил этиш борасидаги ишларнинг бошланганлигига унча кўп муддат бўлмаган бўлсада, ўрганишлар бу борада бир қатор тизимли муаммолар мавжудлигини кўрсатмоқда :Кластерлар фаолиятини тартибга солиш бўйича ягона норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинмаган, ҳамда уларнинг муаммоларини тезкор ҳал этишга амалий ёрдам кўрсатувчи ягона тизим мавжуд эмас;

Маҳаллий ҳокимликлар томонидан кластерлар учун ер майдонларини ўз вақтида ажратиш борасида муаммолар мавжуд;

Кластерларнинг айланма маблағлари етишмаслиги сабабли улар томонидан қўшимча минерал ўғитлар ва кимё воситаларини импорт қилишда қийинчиликлар юзага келмоқда;

Банклар томонидан кластерларга кредит маблағлари ажратилишида бўлғуси ҳосилни гаровга қўйиш амалиёти йўлга қўйилмаган.

Мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва мамлакатимиз ҳудудларида кластерлар фаолиятини кенгайтириш мақсадида ҳукумат қарори билан махсус ишчи гуруҳ ташкил этилди.

Юқорида баён этилганлар асосида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари ва бошқа корхона –ташкilotларнинг интеграциялашган тузилмасини барпо қилишда агросаноат мажмуида фаолият кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлардан бири ташаббускор бўлиши лозимлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Бу ўринда интеграцион тузилмани ташкил этиш ташаббускори ёки ташаббускорлар гуруҳининг маҳаллий ҳокимият идоралари, илмий ҳамжамият ва олий таълим муассасаларининг вакиллари билан ўзаро яқиндан ҳамкорлиги талаб этилади. Ўз навбатида ҳамкорликдаги

фаолиятни амалга ошириш мақсадида қуйидаги вазифаларни босқичма-босқич амалга оширишни таклиф этамиз:

1. Интеграциялашган тузилмани ташкил этиш бўйича ишчи гуруҳ тузиш, ишларни амалга ошириш тартиби, муддатлари ва молиялаштириш манбаларини аниқлаштириб олиш. Ишчи гуруҳ қуйидаги вариантлардан бирини ифода этиши мумкин:

– экспертлар сифатида маҳаллий ҳокимият идоралари мутахассислари ва тармоқ корхоналари вакилларида иборат бўлган ишчи гуруҳ;

– маълум бир хизматлар кўрсатиш мақсадида тузилган шартномалар асосида фаолият кўрсатувчи консалтинг компаниялари, олий таълим муассасалари, илмий-тадқиқот муассасалари ва маҳаллий ҳокимият идоралари вакиллари;

– таъсисчиларидан бири маҳаллий ҳокимият идоралари бўлган ихтисослаштирилган ташкилот.

2. Мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш Стратегияси ва ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш Стратегиялари ва мазкур йўналишларда ишлаб чиқилган Дастурларда кўзда тутилган вазифалар ижросини эътиборга олган ҳолда интеграциялашган тузилмани ташкил этишнинг мақсад ва вазифаларини асослаш.

3. АСМ тармоқлари ва корхоналари ўртасида иқтисодий жиҳатдан асосланган, истиқболли технологик ва ишлаб чиқариш алоқаларини аниқлаштириш.

4. Интеграцион тузилманинг бошқарувчи органини ташкил этиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

5. Интеграциялашган тузилманинг эҳтимолий иштирокчилари таркиби ва уларнинг вазифаларини аниқлаштириш.

6. Бирлашманинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини танлаб олиш.

7. Интеграцион тузилманинг эҳтимолий иштирокчилари учун талабларни ишлаб чиқиш.

8. Интеграцион тузилма эҳтимолий иштирокчиларининг ишлаб чиқариш ва молиявий-хўжалик фаолиятини тафтишдан ўтказиш.

9. Интеграцион тузилманинг муваффақиятли фаолият кўрсатиши ва унга тўсқинлик қилувчи омиллар ва шарт-шароитларга ойдинлик киритиш, мавжуд тўсиқларни енгиб ўтиш йўллариини излаб топиш.

10. Интеграцион тузилмани ташкил этиш, шу жумладан синергетик самарага эришишнинг техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқиш.

11. Интеграцион тузилма фаолияти самарадорлигини баҳолаш услубиётини ишлаб чиқиш.

12. Корхона ва ташкилотларнинг интеграцион жараёнлари схемасини аниқлаштириш.

13. Интеграцион тузилма иштирокчиларининг ўзаро алоқаларининг тартиб-тамойилларини мустаҳкамловчи меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқиш.

14. Маҳаллий ҳокимият идоралари билан интеграцион тузилманинг ўзаро муносабатлари механизмини шакллантириш ва давлат томонидан кўллаб-қувватлаш имкониятларига аниқлик киритиш.

15. Монополияга қарши курашувчи ташкилотлар хулосасини олиш.

16. Интеграцион тузилмани ташкил этиш борасида шартномалар лойиҳасини ишлаб чиқиш, уни атрофлича муҳокама қилиш ва имзолаш.

Ҳар бир ҳудуд доирасида интеграцион тузилмаларни барпо этиш бўйича услубий ишланмаларни ишлаб чиқиш орқали юқорида келтириб ўтилган саволларга осонлик билан жавоб топишимиз мумкин бўлади. Юқорида баён этилганлардан хулоса қилган ҳолда, айтишимиз мумкинки агросаноат мажмуида ташкилий-иқтисодий фаолиятни йўлга қўйиш билан боғлиқ бўлган масалалар кўлами жуда ҳам кенгдир. Агросаноат мажмуи миллий иқтисодиётнинг асосий элементларидан бири ҳисобланади, чунончи у мамлакатимиз аҳолисининг турмуш фаровонлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув шароитида рақобатнинг тобора шиддатли тус олиши агросаноат мажмуи корхоналари ва ташкилотлари ўртасида ўзаро алоқаларнинг самарали усул ва воситаларини ишлаб чиқишни ва ҳаётга

изчил жорий этишни талаб этади. Агросаноат мажмуида интеграцион тузилмалар фаолиятини йўлга қўйиш унга кирувчи тармоқларнинг рақобатбардошлиги, самарадорлигини ошириш, пировардида эса мазкур тармоқ ва соҳаларнинг инвестицион жозибадорлигининг яхшиланишига хизмат қилади. АСМдаги интеграцион тузилмалар каторида кластер тузилмалари муҳим ўрин эгаллайди. Айнан кластерлар кичик ва йирик корхоналарнинг ўз имкониятларини бирлаштиришларига имконият яратиб беради. Бунда йирик корхоналар иқтисодий ўсишни таъминловчи локомотив сифатида майдонга чиқса, кичик корхоналар ўртасидаги рақобат уларни ўз фаолиятлари самарадорлигини оширишга ва ишлаб чиқараётган маҳсулотлари сифатини яхшилашга ундайди.

Мамлакатимиз иқтисодиёти учун бугунги кунда ҳудудларни комплекс ривожлантириш масалаларини атрофлича қамраб олган яхлит иқтисодий сиёсат тамойилларини амалга ошириш ҳар қачонгидан кўра муҳимроқдир.

Ҳудудлар иқтисодиётини барқарор ривожлантириш, уларнинг рақобатбардошлигини ошириш, ҳудудларга инвестицияларни фаол жалб этиш орқали инновацион иқтисодиётга ўтиш учун замин яратишда ҳудудларнинг табиий-иқлим ва географик жойлашув ўрнини, ҳудудда анъанавий тарзда ривожланиб келаётган хўжалик юритиш шаклларини, инфратузилма объектларининг ривожланганлик даражасини ҳисобга олиш аҳамиятлидир.

Мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Эътироф этиш жоизки, бугунги кунда вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш ҳисобидан ҳудудларни барқарор ривожлантиришга эришиш, аҳоли бандлигини устувор

таъминлашга эришиш, барча мавжуд ресурслар салоҳиятидан оқилона фойдаланишни таъминлаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мамлакатимиз таркибига кирган ҳар бир вилоят, туман маълум объектив қонуниятлар асосида ташкил этилган бўлиб, географик ва ҳудудий жойлашуви, иқтисодиётининг таркиби, саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланганлик даражаси, ҳудудларнинг демографик ҳолати ва аҳолининг жойлашуви, шунингдек, иқлими, сув ва табиий ресурслар салоҳиятига эгаллиги билан бир-биридан фарқ қилади. Фарғона, Андижон, Наманган, Сирдарё, Хоразм вилоятларида фойдали қазилма ва минерал хомашё ресурслари жуда кам, Навоий, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё ва Бухоро вилоятларида ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси фойдали қазилма ва минерал хомашё ресурсларга бой, Жиззах, Самарқанд вилоятлари ушбу ресурслар мавжуд ҳудудлар қаторига киради.

Мамлакатимиз ёқилғи - энергетик салоҳиятида эса Навоий, Бухоро, Қашқадарё, Тошкент вилоятларининг салоҳияти юқори. Юртимиз аҳолиси ҳам вилоятлар бўйича нотекис жойлашган. Масалан, Андижон вилоятида 1 квадрат километрга тўғри келадаган аҳоли сони 665 кишини, Навоий вилоятида эса 8,2 кишини ташкил этади. Вилоятлар ва туманларнинг ер-сув ресурслари, иқлим шароитлари ҳам кам бўлса-да, фарқланади. Ер-сув ресурсларининг сифатида ҳам жиддий тафовутлар мавжуд. Тошкент, Жиззах ва Самарқанд вилоятларида табиат билан боғлиқ экологик туризмни ривожлантириш учун жуда қулай имкониятлар мавжуд.

Юртимизда Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон каби жаҳонга машҳур туристик шаҳарлар мавжуд. Туризм соҳасида деярли барча вилоят ва туманларда имкониятлар етарли, аммо юқорида санаб ўтилган ҳудудларда мутлақ ва нисбий устунликлар кўпроқ саналади. Яна бир жиддий фарқ - ҳудудларда иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси ва инсонлар яшаши учун зарур неъматлар билан таъминлаш имкониятларида ўз аксини топади. Ана шундай мураккаб ҳолат шароитида барча вилоят ва туманларни барқарор ва жадал ривожлантириш, улар ўртасидаги тафовутларнинг жуда

катталашиб кетишига йўл қўймаслик мамлакатимиз раҳбариятининг жиддий эътибор бераётган масалалари қаторига киради. Олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар натижасига кўра, ҳудудларнинг ривожланишида, уларнинг иқтисодиётининг таркибида сезиларли фарқлар мавжуд.

Мамлакатимизнинг барча вилоят ва туманларидаги мавжуд имкониятларни чуқур ўрганиш, иқтисодиётини илмий, амалий таҳлил этиш асосида вилоят ва туманларда, чекка қишлоқларда ҳам саноат, қишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш соҳаларини кенг ривожлантириш кўзда тутилмоқда. Бу жараённинг асосий мақсадларидан бир юртимизнинг барча ҳудудларида истиқомат қилаётган инсонлар учун шарт-шароитлар яратиш ҳисобланади.

Ҳудудларнинг табиий-ресурс, ишлаб чиқариш ва кадрлар салоҳияти, ҳудуддаги экологик вазият, ҳудудда яшовчи аҳоли менталитети, ҳудуд ландшафтларининг маданий жиҳатдан ўзлаштирилганлик даражаси ва шу кабилар ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришнинг истиқболли дастурлари ва режаларини ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий-тарихий ёндашувга асосланган таҳлил ғарб мамлакатларида янги самарали кооперация шакллари ва кластер стратегиялари 1970-йилларда бошланган глобаллашув жараёнлари ва инфорацион-технологик инқилоб натижасида шаклланганлигини кўрсатади. Бир қатор мамлакатларда кластерга хос белгиларни ўзида мужассамлаштирган фирмалар гуруҳи бундан чамаси 100 йиллар олдин ҳам мавжуд бўлган бўлсада, бироқ айнан бугунги кунга келиб ахборот-коммуникация технологияларининг жадал тараққий этиши ҳисобига юқори рақобатбардошликка эга бўлган илмий-тадқиқот, таълим ва ишлаб чиқариш корхоналарининг кооперацияси ривож топа бошлади.

XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб кластерлар корхоналарнинг географик концентрацияси сифатида бутун дунёда ҳудудий ривожланиш

стратегияларини шакллантиришнинг асосий дастакларидан бири сифатида муҳим ўрин эгаллай бошлади.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнларни кластерли таҳлил қилиш ва кластер стратегиялари мамлакатимиз иқтисодий фанида ҳали кенг қулоч ёзмаган бўлсада, собиқ иттифок даврида ҳудудий-саноат комплекслари анчагина тараққий этганлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Корхоналар ва уларнинг ҳамкорлари ўртасида кооперациянинг кластер шаклининг ривожланиши уларнинг трансакцион харажатларини сезиларли даражада қисқартиради, иштирокчиларнинг ўзаро самарали алоқалари, кўлам самараси, маҳсулотларни стандартлаштириш, иштирокчилар ўртасида рақобат курашининг сақланиб қолиши, бошқарувда инновацион тавсифга эга бўлган усул ва воситалардан фойдаланилиши ҳисобига юқори синергетик самарага эришилади.

Кластерлар иқтисодий фаолиятнинг ўзаро боғлиқ бўлган ва энг самарали турларини бирлаштирган ҳолда, ҳудуднинг маҳаллий, миллий ва жаҳон бозорларидаги ўрнининг янада мустаҳкамланишига хизмат қилиши мумкин. Шу сабабли ҳам мамлакатимизнинг ҳар бир ҳудудини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш борасида кластерли ёндашувнинг ресурс имкониятларини чуқур таҳлил қилиш ва шу асосда ҳар бир ҳудуднинг табиий-иқлим шароитлари ва ихтисослашув даражасидан келиб чиққан ҳолда кластерлар фаолиятини ташкил этишга алоҳида аҳамият қаратиш талаб этилади.

Кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришда илмий ва технологик инфратузилманинг мавжудлиги ва шунингдек, салоҳиятли иштирокчиларнинг билимларни узатиш ва кооперацияга руҳий жиҳатдан тайёрлиги, улар ўртасидаги ишонч даражасининг мустаҳкамлиги муҳим аҳамият касб этади. Буларнинг барчаси иқтисодий фаолият иштирокчиларидан маълум бир билимларни ва маданиятни талаб қилишини ёддан чиқармаслик лозим.

Юқори самара билан ривожланиб бораётган кластерлар ва кластерларнинг эришган иқтисодий натижалари, уларнинг таълим, ишлаб чиқариш ва илмий ташкил этувчиларининг мавжудлиги «билимли инсон»нинг шаклланишига, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатгани ҳолда, ҳудудларга ўзларининг ишлаб чиқариш ва технологик салоҳиятини ошириш, самарали ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини шакллантириш, рақобат устунликларини янада мустаҳкамлаш имкониятини таъмин этади.

Айнан кластер механизми ёрдамида мамлакатимиз корхоналари ва ҳудудларини энг аввало ички алоқалар механизмини интенсивлаштириш ҳисобига ривожланишнинг инновацион йўлига буришимиз мумкин бўлади.

Бугунги кунда «кластер сиёсати» тушунчаси нинг мамлакатимиз иқтисодий ҳаётига мослашуви жараёни кечмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ва енгил саноатни истиқболда барқарор ривожлантиришнинг стратегик йўналиши бўлиб хом-ашёни етиштириш ва уни етказиш босқичидан бошлаб, бирламчи қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришгача бўлган барча босқичларни ўз ичига қамраб олган интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш ҳисобланади. Бу жараёнда ривожланишнинг кластерли моделини жорий этиш алоҳида аҳамиятга эга (2-расм).

Ҳудудларда кластерлаштириш жараёнини кенгайтириш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- саноат тармоқларида кластерли ривожланиш фаолиятини тартибга солувчи меъёрий-ҳуқуқий асосларни шакллантириш;
- кластерларни ташкил этиш учун зарурий шароитларни яратиш;
- янги рақобат афзалликларини шакллантириш ва иқтисодий ўсишни таъминлашга қобилиятли саноат кластерларини ташкил этиш;
- кластерлар фаолиятининг барча босқичларида инновацион муҳитни шакллантириш.

Хусусан, мазкур ислохотлар натижасида ташкил этилаётган пахтачилик – тўқимачилик кластерлари тизимида биринчидан давлатнинг ролини қисқартиради;

иккинчидан, тўғридан-тўғри инвестициялар жалб этилишини рағбатлантиради;

учинчидан пахта ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг самарали усуллари жорий этиш имкониятларини янада кенгайтиради;

тўртинчидан хом-ашёни чуқур қайта ишлашни ташкил қилишни тўлиқ камраб олади шунингдек, аграр секторда меҳнат унумдорлигини ва кафолатланган ҳақ тўлашни таъминлаб бериши билан изоҳласак бўлади.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлашни ташкил этиш асосида рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш, шунингдек мазкур соҳада унумдорликни оширишга қаратилган ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Бу борада, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 сентябрдаги «Сирдарё вилоятида замонавий пахтачилик-тўқимачилик кластерини ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида»ги ПҚ–3279-сонли Қарорининг қабул қилиниши муҳим ўрин тутди. Мазкур қарорга асосан пахта хом-ашёсини етиштириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бошқа турларини ишлаб чиқариш, уларни чуқур қайта ишлаш ва тижорат банклари инвестициялари ҳамда кредитларини, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш ҳисобига рақобатбардош тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бўйича замонавий кластер «Век cluster» маъсулияти чекланган жамият шаклидаги қўшма корхона ташкил этилди.

«Век cluster» МЧЖ ҚК таркибига қуйидаги ташкилотлар киритилди:

1. Пахта хомашёси ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш бўйича қишлоқ хўжалиги ташкилотлари.
2. Пахта хомашёсини қайта ишлаш бўйича ташкилот.
3. Ёғ-мой маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича ташкилот.

4. Тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича ташкилот.

5. Тухум, гўшт ва сут ишлаб чиқариш ҳамда қайта ишлаш бўйича ташкилот (чорвачилик ва паррандачилик мажмуаси).

6. Сабзавотлар етиштириш бўйича ташкилот (замонавий иссиқхона мажмуаси).

7. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш бўйича ташкилот.

Жаҳон тажрибаларида кластер тизими асосчиларидан бири сифатида Гарвард бизнес мактабининг профессори Майкл Портер фикрига кўра, ривожланган ва ривожланаётган соҳа ёки тармоқлар айнан кластерни татбиқ этиш ёки унинг баъзи бир элементларидан фойдаланиш орқали юқори натижаларга эришган. У томонидан жами 9 та мамлакатда 100 дан ортиқ тармоқларни таҳлил қилган ва шундай хулосага келадикки, юқори рақобатдошликка эга бўлган трансмиллий компанияларнинг ривожланиши бир нечта давлатларга бўлиниб кетган ташкилотларнинг мустақил ҳаракат қилиши орқали эмас, балки тизимли равишда битта давлат ёки битта минтақага концентрациялашуви орқали эришганлигини кўрсатмоқда.

Мазкур корхонага қарорга мувофиқ, 18 минг гектар суғориладиган ер ажратилди (Мирзаобод туманида - 13 минг гектар, Ховос туманида - 5 минг гектар). «Век cluster» МЧЖ ҚК ва унинг таркибига кирадиган ташкилотлар ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни эркин тасарруф этади, нархларни шакллантириш сиёсатини ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини мустақил белгилайди. Бироқ етиштирилган пахта хом ашёсидан фақат кейинчалик чуқур қайта ишлаш учун фойдаланиши ўз навбатида янги кафолатланган замонавий иш ўринларни яратиш орқали ҳудуда ижтимоий масалаларни ечимини топишга хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда қулай инвестицион муҳитни ривожлантиришга ушбу қарорда кўзда тутилган афзалликлар таҳлил қиладиган бўлсак, 2022 йилгача Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган, Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган рўйхатлар бўйича «Век cluster» МЧЖ ҚК томонидан

инвестиция лойиҳалари доирасида ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун олиб келинадиган асбоб-ускуналар, махсус транспорт ва техника, ҳайвонлар ва ўсимликлар, ветеринария препаратлари, бутловчи буюмлар, хом ашё ва материаллар, қурилиш материаллари, иссиқхона комплекслари божхона тўловларидан озод этилиши (бундан божхона йиғимлари мустасно) каби имтиёзлар тугалланган ишлаб чиқариш инфратузилмасини яратишда нечоғлик аҳамиятли эканлигини эътироф этиш мумкин.

Бундан ташқари, «Век cluster» МЧЖ ҚК молия-хўжалик фаолиятини амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ўзининг таркибига кирадиган ташкилотларнинг сўмдаги маблағларини жамлаши ва маблағни уларнинг ўртасида тақсимлайди, унинг ташкилотларига ва улар ўртасида олинадиган ва бериладиган ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш обороти билан боғлиқ бўлмаган пул маблағлари ва мол-мулк, шунингдек соф фойдани тақсимлаш солиқ солиш объекти ҳисобланмайди, мазкур корхона қишлоқ хўжалиги ташкилоти ягона ижтимоий тўловни кичик корхоналар учун белгиланган ставка бўйича тўлайди.

«TRONTEX LP» (Буюк Британия) ва «GRATUM TRADING LP» (Буюк Британия) хорижий компаниялари – муассислар билан биргаликда ўтказилган маркетинг таҳлили асосида маҳсулотларни сотиш бозорларида шаклланадиган нархларда юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулотларни экспорт қилади.

«Век cluster» МЧЖ қўшма корхонасининг мақсадли фаолиятини қуйидагиларда кўриш мумкин. Хусусан, кластерягона занжирда жамланган тараққиёт йўли сифатида баҳоласак, бу жараён тўрт босқичга бўлган ҳолда кўрсак бўлади.

Биринчи босқич аграр тармоқ юмушлари – саноатбоп хомашё етиштирувчи жабҳа бўлиб, ерни экинга тайёрлашдан, то ҳосилни йиғиштириб олгунча бўлган жараённи ўзи ичига олади.

Иккинчи босқич хом-ашёни бирламчи қайта ишлаш – ҳосилни тола, уруғ, чигит каби маҳсулотларга айлантиришни ўз ичига олади. Бунга қурилиш соҳаси учун ғўзапояни тайёрлашни ҳам қўшса бўлади.

Учинчи босқич чуқур қайта ишлаш жараёнини ҳисобланади. Бунда пахта хомашёсидан олинган бирламчи маҳсулотлар истеъмол учун тайёр маҳсулотга айланади. Жумладан, толадан ип-калава ва ундан мато, тайёр кийим-кечаклар, чигитдан ўсимлик мойи, хўжалик совуни, чорва учун озуқа, фармацевтика учун керакли маҳсулотлар олинади. Зарурият бўлса, ғўзапоя қайта ишланиб ундан иссиқхона учун биогаз тайёрланади ва ушбу жараёнларни яна давом эттириш мумкин.

Тўртинчи босқичда биринчиси билан ўзаро боғланади – ҳақиқий узилмас занжирни ҳосил қилади. Яъни олинган озуқа ҳисобига чорвачилик мажмуи ташкил этилиб, ундан олинган маҳсулотларни қайта ишлаш орқали озиқ-овқат саноати учун гўшт-сут етиштириш, уни қайта ишлаш натижасида эса бозорга 10 дан ортиқ қўшимча турдаги тайёр маҳсулот чиқариш орқали қўшимча қиймат яратади.

Хулоса ўрнида пахтачилик-тўқимачилик кластери тизимида қуйидаги афзалликларни ва ижобий жиҳатларни ажратиш мумкин:

Хусусан, кластер корхонаси пахта хом ашёсини етиштиради, ўзига қарашли бўлган пахта қабул қилиш пунктига йўналтиради, сақлайди, ташиш ва қайта ишлаш, экиладиган уруғлик чигитни тайёрлаш бўйича ишларнинг бутун комплексини мужассамлаштирган ҳолда ташкил этади ва амалга оширади, халқаро стандартлар талабларига жавоб берадиган юқори сифатли пахта маҳсулотини тайёрлаш бўйича замонавий ишлаб чиқаришни йўлга қўяди;

мазкур жараёнларни замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш орқали ҳисобга олиш ҳамда назорат қилиш ишларини ташкил этади;

модернизация жараёнларини амалга оширади, замонавий юқори унумли ускуналар ва илғор ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилади, ҳатто

ушбу технологияларни ўзининг таркибига кирувчи корхоналарида ишлаб чиқаради, тармоққа инвестициялар, энг аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларни кенг жалб этишни янада рағбатлантиради;

илмий-техник ва тажриба-экспериментал тадқиқотларни ривожлантириш, пахтачилик тармоғига инновацион ғоя, ишланма ва технологияларни жорий этиш учун илмий-тадқиқот муассасалар билан ҳамкорлик шартномаларини тузиш орқали узвий алоқаларни тиклайди ҳамда ўзининг таркибида илмий лабораторияларни ташкил этиш самараси бу борадаги ишларни амалга оширишни қўллаб-қувватлайди;

кластер тармоғи корхоналарининг кадрларини, шу жумладан хорижий таълим муассасаларини жалб этган ҳолда қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни тизимли асосда ташкил қилиш, шунингдек, пахтачилик тармоғини ривожлантириш соҳасида чет давлатларнинг етакчи ташкилотлари билан узвий ҳамкорликни амалга ошириш имкониятларини яратади.

Кластер тизимида иқтисодий салоҳиятидан фойдаланишда қўшимча тармоқларни ривожлантиради, пахта ҳосилдорлигини ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига пахтани фақат рентабеллиги бор жойларда экиш орқали қисқартирилган пахта майдонларида табиий иқлим шароитига мос ҳудуд учун янги, айна пайтда ўта даромадли ҳисобланган зироат турлари жойлаштирилади. Шу жумладан, рапс, кунгабоқар, кунжут, соя каби мойли экинлар, аччиқ қалампир, салат барги, барокко карами сингари сабзавотлар, нўхат, мош, ловия каби дуккакдилар, доривор ўсимликларни етиштириш анорзор, интенсив боғ ва токзор барпо этиш каби қатор янги имкониятларни яратади.

Бу эса аҳоли дастурхонини ноз-неъматлар билан тўлдириш баробарида, ҳудуд экспорт салоҳиятини оширишда айна муддаодир.

Аграр соҳада бошланган ислохотлар узвийлиги, изчиллиги таъминланиши ғоятда аҳамиятли. Негаки, самара ана шунда сезилади. Шу маънода, пахта майдонларини мақбуллаштириш ҳаракати давомийлиги билан деҳқону фермерлар даромадини оширишда мустаҳкам пойдевор яратмоқда.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки, мазкур пахтачилик-тўқимачилик кластерининг шакллантирилиши йирик интеграциялашган саноат тузилмасининг вужудга келишига ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш асосида аҳоли истеъмоли учун зарур бўлган юқори сифатли рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга, ҳудудий иқтисодий салоҳиятнинг янада юксалишига имкон яратади.

Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда эришилган ижобий силжишларга қарамасдан, уларни комплекс ва мувозанатли ривожлантириш, саноат ва хизматлар соҳасининг жадал ривожланишини таъминлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва шу асосда юқори сифатли рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, аҳолининг, айниқса ҳудудларда яшовчиларнинг ҳаёт даражаси ва сифатини изчил ошириб бориш билан боғлиқ тизимли муаммолар мавжуддир. Айнан шунинг учун, ҳудудларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш негизида тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ўз ичига технологик алоқадор корхоналарни қамраб олган интеграциялашган тузилмаларни шакллантириш ва улар фаолиятини ривожлантириш долзарб масалалардан биридир.

Юқорида таҳлилий маълумотларда ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан комплекс ривожлантириш, қишлоқ хўжалиги соҳасини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш, ер ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш борасидаги илғор технологияларни жорий этиш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш энг муҳим вазифа эканлигини тушуниб олиш муҳимдир.

Мавзуга оид қисқача хулосалар

1. Кластер модели мавҳум назарий ғоя эмас, у ўзлаштирилишига яхши мос келади ва бошқарув амалиётига аниқ «чиқиш» га эга. «Кластерларга бўлган қизиқиш кучайиб кетди, чунки улар иқтисодий ҳақиқатни тасвирлашнинг бир йўли эмас, балки амалий таъсир механизмидир.

2. Таъкидлаш жоизки, ташкилотнинг кластер шакли махсус инновация шаклини - «жами инновацион маҳсулот»ни яратишга олиб келади. Бу хусусият туфайли секторал характерга эга кластерлар турли хил илмий ва

технологик кашфиётларнинг ўз-ўзидан концентрациясига эмас, балки янги ахборот ва технологияларни тарқатиш учун барқарор тизим пайдо бўлишига олиб келади. Ушбу ихтирони инновацияларга айлантириш учун катализатор ва инновацияларни рақобатбардош афзалликларга айлантириш учун барча кластер аъзолари ўртасида барқарор алоқа тармоғи шаклланади.

3. Кластерларнинг минтақавий иқтисодиётга интеграциялашуви маҳаллий хом-ашёлар ва инсон ресурсларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини англатади ва бутун минтақанинг иқтисодиёти ва иқтисодиётини ривожлантиришга синержистик таъсир кўрсатади.

4. Минтақавий кластернинг инновацион ривожланишининг нафақат фирмаларнинг инновацион фаолиятидаги ҳамкорлиги, балки янги маълумотли авлод муҳитлари - университетлар, тадқиқот марказлари, шунингдек, технологиялар трансфери агентликлари, бизнес уюшмалари ва молиявий институтларнинг ҳамкорлиги асосида яратилган инновацион ривожланиш минтақавий инновацион тизимни ташкил этади.

5. Дастурларнинг мақсадли йўналиши бўйича кластерли ёндошувдан фойдаланиш минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг самарали воситаси бўлиб, бир томондан ички ва минтақалараро ҳамкорлик салоҳиятига эришишга имкон беради, иккинчидан, бу корхоналарнинг рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради.

6. Кластерларни шакллантириш босқичида унинг ривожланишида давлат бошқаруви органлари етакчи рол ўйнайди ва унинг вазифаси потенциал кластер аъзоларини: асосий, қўллаб-қувватловчи ва тегишли тармоқлар, илмий ва молиявий институтлар, ҳамкорлик ташкилотлари компанияларини сафарбар қилишдир.

Назорат саволлари

1. Кластер сўзига иқтисодий категория сифатида таъриф беринг?
2. Кластерлар инновацияларнинг ривожланишига қандай ҳисса қўшади?
3. Германия кластерини ривожлантириш моделини тушунтириб беринг?

4. Фин кластерларининг ривожланишидаги энг муҳим тенденциялар нималардан иборат?

5. Минтақавий даражада кластерли ёндошувнинг афзалликлари нималарда намоён бўлади?

6. Кластерлаштиришни заиф томонлари нималарда кўринади?

7. Мамлакатимизда кластер сиёсати қандай иқтисодий кўрсаткичлар билан изоҳланади?

8. Давлатнинг кластер сиёсатини юритишда роли қандай?

9. Агросаноат мажмуининг ташкилий-ишлаб чиқариш муаммолари нимларда деб ҳисоблайсиз?

**МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАНИДАН ТЕСТ
САВОЛЛАРИ**

- 1. Нечанчи йилдан бошлаб Ўзбекистонда давлат бюджети дефицит билан бажарилмоқ?**
  - a) 2016
  - b) 2004
  - c) 2000
  - d) 2010

- 2. Атмосферани ифлослантирувчи корхоналар асосан қайси вилоятларга тўғри келади ?**
  - a) Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Бухоро, Навоий
  - b) Тошкент, Хоразм, Фарғона, Бухоро, Навоий
  - c) Тошкент, Қашқадарё, Фарғона, Бухоро, Қорақалпоғистон Республикаси
  - d) Самарқанд, Жиззах, Фарғона, Бухоро, Сурхондарё

- 3. Истеъмол товарлари бозори–бу...**
  - a) бозорда кенг истемол буюмлари, маданий маиший ва коммунал хизматлари олди-сотдиси олиб борилади
  - b) бозорда барча фуқаро иштирок этади
  - c) магазинлар, савдоуйлари, фирмалар бозори
  - d) бозор олди-сотди обектини ташкил этади

- 4. Давлат даражасидаги макростратегия қандай йўл билан амалга оширилади ?**
  - a) Марказлашган ресурсларни аниқ, минтақадаги корхона ва ташкилотларга жойлаштириш
  - b) Макроиқтисодий сиёсатлар тўғри олиб борилиши орқали
  - c) Корхоналарга микроинновациялар киритиш орқали
  - d) Инвестицияларни жалб этиш орқали

5. Минтақавий стратегиянинг қўлланиш ва амалга ошириш зарурлиги жиҳатидан мувофиқлаштирувчи тўрт омилни кўрсатинг ?

- a) Барча жавоблар тўғри
- b) Минтақавий ривожлантиришнинг давлат сиёсати, корхоналарнинг микроинновация стратегияси
- c) Минтақалар ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий ва илмий мақсадлари
- d) Макроинновация минтақавий стратегияларининг нуқтайи назарлари

6. Мобилизация нима ?

- a) Ўзининг интеллектуал ишлаб чиқариши ва хом-ашё ресурсларини ишга солиш ҳисобига ривожланишни таъминлаш
- b) Бошқа минтақалардан товар келтириш билан боғлиқликни камайтириш
- c) Минтақалар даражаларини зарурий ресурсларини йўналтириш ҳисобига тенглаштириш
- d) Ресурсларни алоҳида минтақалар орасида мутаносиб ишланган параметрлар бўйича тақсимлаш

7. Концентрация бу ...

- a) Макроинновация стратегиясини юқори ривожланган минтақаларнинг чегараланган доирадаги потенциалидан фойдаланилган ҳолда амалга оширишга интилиш
- b) Айрим устувор минтақаларда азалдан юксак ривожланиш даражасига ега давлат ресурсларининг концентрацияланганлиги
- c) Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб етиш бўйича чора тадбирлар мажмуи
- d) Тўғри жавоб йўқ

8. Иқтисодиётни диверсификациялаш деганда нимани тушунасиш?

- a) товар турларини кўпайтириш
- b) товар турларини бирхиллаштириш
- c) ихтисослашиш
- d) меҳнат тақсимотини кучайтириш

9. Локализация деб нимага айтилади ?

- a) Макроинновация стратегиясининг имкон бўйича минтақаларнинг потенциалини жалб этиш ва ривожланиш ҳисобига амалга ошириш
- b) Корхоналар ва ташкилотлар хусусий жамғармалари ўсишига кўмаклашадиган иқтисодий усуллар
- c) Ривожланишни интеллектуал ҳамда бошқа тур ресурслар ёрдамида ва бошқа минтақалардаги ресурслар ҳисобига таъминлаш
- d) Хусусий тадбиркорлар инвестицион фаоллигини рағбатлантиришнинг иқтисодий механизми

10. Худудларга киритилган хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятида қайси маҳсулотларни ишлаб чиқариш муҳим ўрин тутади ?

- a) Алоҳида хизматлар, тўқимачилик маҳсулотлари, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари
- b) Фармацевтика воситалари, телекоммуникация, минерал ўғитлар
- c) Енгил автомобиллар, автобуслар, электротехника воситалари, мева-сабзавот маҳсулотлари
- d) а ва б жавоблар тўғри

11. Хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналар экспортининг ҳудудий таркибида қайси вилоятлар муҳим ўрин тутади?

- a) Қашқадарё, Навоий, Андижон, Тошкент, Фарғона, Тошкент шаҳри
- b) Жиззах, Сирдарё, Тошкент, Фарғона

- c) Навоий, Хоразм, Бухоро, Қашқадарё
- d) Самарқанд, Сурхондарё, Андижон, Наманган

12. 2018 йилда Ўзбекистонда давлат бюджети харажатларининг қанча қисми ижтимоий соҳага йўналтирилди?

- a) 59,2 %
- b) 50 %
- c) 60,7 %
- d) 55 %

13. ЯИМ ни 1 % га ўстириш учун ишлаб чиқаришга инвестициялар ҳажми неча фоизга ортиши лозим ?

- a) 3 %
- b) 4 %
- c) 5 %
- d) 2 %

14. Ҳудудий сиёсат нима ?

- a) Марказий ҳокимият органларининг ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ҳар томонлама таъсир ўтказиш мақсадидаги ҳатти-ҳаракатидир
- b) Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш
- c) Ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш
- d) Бандлик ва фаровонликнинг мувозанатлашган тақсимотини ўрнатиш билан шуғулланувчи сиёсат

15. Ҳудудий сиёсатнинг бош мақсади бу ...

- a) Ижтимоий зиддиятлар юзага келишига замин яратувчи, мамлакат ёки унинг ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилувчи тенгсизликларни камайтириш
- b) Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил етиш
- c) Давлатнинг минтақаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича мақсадли дастури

- d) Экологик ва фавқулодда ҳолатларда давлат томонидан иқтисодиётга ёрдам кўрсатиш

16. Давлат ҳудудий сиёсатининг вазифалари тўғри келтирилган жавобни топинг ?

- a) Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш жараёнидаги катта фарқларни камайтириш, уларда аҳоли фаровонлигини оширишнинг ўз иқтисодий базаларини мустаҳкамловчи шароитларни босқичма-босқич яратиш
- b) Ҳудудлараро инфратузилмавий тизимларни (транспорт, алоқа, ахборот ва бошқалар) ривожлантириш, ишсизлик даражаси юқори бўлган ҳудудларга ёрдам кўрсатиш
- c) Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни шакллантириш
- d) Барча жавоблар тўғри

17. Ҳудудий сиёсатни амалга ошириш воситалари қандай шаклларда бўлиши мумкин ?

- a) Давлат буюртмаларини жойлаштириш, еркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш
- b) Ҳудудлар иқтисодиёти ва ижтимоий соҳа объектларини ривожлантиришда давлатнинг тўғридан-тўғри иштироки
- c) Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни прогноз қилиш
- d) а, б ва с жавоблар тўғри

18. Меҳнат унумдорлиги - бу...

- a) инсоннинг вақт бирлигида малум миқдорда мақсулот ярата олиши
- b) сифатли мақсулот яратиш
- c) фаровон қаяётга интилиш
- d) тежаб-тергаб ишлатиш

19. Худудий ривожланишнинг макроиқтисодий воситалари давлатнинг қайси сиёсатлари орқали намоён бўлади?

- a) Солиқ, кредит, ижтимоий, инвестиция, нарх
- b) Нарх, кредит, протекционизм
- c) Солиқ, кредит, ижтимоий
- d) Монетар, демпинг, инвестиция

20. 2018- йилда мамлакатимизда қанча миқдорда пахта етиштирилди?

- a) 3 млн.т
- b) 3,35 млн.т
- c) 2,5 млн.т
- d) 4 млн.т

21. Бугунги кунда Ўзбекистонда Хитой сармояси иштирокида нечта корхона фаолият юритмоқда?

- a) 137 та
- b) 122 та
- c) 103 та
- d) 154 та

22. Бугунги кунда ўзбек пахта толасини сотиб оладиган йирик хамкорлари қайси мамлакатлар ҳисобланади?

- a) БАА, Германия, Россия, Жанубий Корея, Швеция, Туркия
- b) Бразилия, АҚШ, Хитой, Греция, Аргентина
- c) Озарбайжон, Қозоғистон, Италия, Англия
- d) Куба, Канада, Тожикистон, Ҳиндистон

23. Худудий молия нима ?

- a) Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнида миллий даромадни тақсимлайдиган ва қайта тақсимлайдиган иқтисодий муносабатлар тизимидир
- b) Минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштириш

- c) Давлат ижтимоий сиёсатини амалга ошириш
- d) Бюджет маблағларини муайян маъмурий-худудий бирликлар даромадларини шакллантириш учун сафарбар қилиш

24. Худудий молия воситалари қайси жавобда тўғри келтирилган ?

- a) Давлат бюджетидан бериладиган маблағлар ва давлатнинг макроиқтисодий сиёсати
- b) Корхона ва ташкилотларнинг ижтимоий-маданий ва уй-жой коммунал объектларини молиялаштириш учун йўналтирилган маблағлар, худудий нобюджет фондлари
- c) Маҳаллий бюджет, муниципал мулк ҳисобланувчи корхоналарнинг молиявий ресурслари
- d) а ва б жавоблар тўғри

25. Бюджет субвенсияси нима ?

- a) Қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда муайян мақсадларга сарфлаш шарти билан юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган маблағлар
- b) Юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтариб бериш шарти билан бериладиган маблағлар
- c) Худудлар бўйича товарлар қийматининг фарқланиши
- d) Соғлиқни сақлашга ажратиладиган маблағлар

26. Республикамизда субвенсияга эҳтиёжи мойиллиги кўпроқ вилоятлар келтирилган қаторни кўрсатинг ?

- a) Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Самарқанд, Сирдарё, Наманган
- b) Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Навоий
- c) Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё
- d) Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент вилояти

27. Минтақавий сиёсат деб нимага айтилади ?

- a) Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг давлат томонидан тартибга солиниши
- b) Минтақалардаги мавжуд табиий ресурслар ҳажми, сифати ва улардан фойдаланишни тартибга солиш
- c) Минтақанинг автономия даражаси, сиёсий шарт-шароитлари ривожланиши бўйича дастур ишлаб чиқиш
- d) Ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар

28. Минтақавий сиёсатнинг асосий вазифаси бу ...

- a) Аҳолининг турли қатламлари ўртасида моддий неъматлар тақсимоотидаги ҳудудий тафовутларни энг кам даражага келтириш
- b) Ҳукуматнинг бошқарув вазифаларини камайтириб, маҳаллий ҳокимият ва ў-ўзини бошқариш органлари ваколатини ошириш
- c) Мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига мамлакатдаги барча худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини имкон қадар бир-бирига яқинлаштириш
- d) Барча жавоблар тўғри

29. Дунёнинг қўплаб мамлакатларида минтақавий сиёсатнинг 2 хил усули қўлланилади. Бу усуллар қайсилар?

- a) Адолатли, самарали
- b) Самарали, оқилона
- c) Адолатли, техник
- d) Режалаштириш, маъмурий

30. Субвенция нима?

- a) давлат томонидан бериладиган молиявий ёрдам пули
- b) қимматли қоғоз тури
- c) халқаро шартнома
- d) нафақа тури

31. Ўзбекистонда ҳозирги замон транспортининг қайси асосий турлари яхши ривожланган ?

- a) Электр, қувур, темир йўл, автомобил, ҳаво
- b) Ҳаво йўллари, темир йўллар, автомобил йўллар
- c) Електр, ҳаво, темир йўллар,окен орқали
- d) Денгиз, ҳаво йўллари, темир йўл

32. Сув транспорти Ўзбекистонни қайси мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар олиб бориши учун хизмат қилади?

- a) Туркманистон, Тожикистон, Афғонистон
- b) Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон
- c) Туркманистон, Қозоғистон, Тожикистон
- d) Афғонистон, Хитой, Бангладеш

33. Суғорма деҳқончилик минтақаси республика ҳудудининг неча фоизини ташкил этади ?

- a) 20 %
- b) 40 %
- c) 30 %
- d) 25 %

34. Республикаимизнинг чўл-яйлов минтақаси асосан қайси ҳудудларга тўғри келади?

- a) Бухоро, Қашқадарё, Фарғона водийси, Қорақалпоғистон Республикаси
- b) Бухоро, Қашқадарё, Хоразм
- c) Жиззах, Сурхондарё, Сирдарё
- d) Навоий, Наманган, Самарқанд

35. Газ қазиб олиш бўйича асосий саноат корхоналари жойлашган вилоятлар бу...

- a) Қашқадарё, Бухоро
- b) Тошкент вилояти, Навоий, Андижон
- c) Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Бухоро

d) Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона

36. Республикамизда рангли, камёб ва қимматли металлардан қайсилари мавжуд ?

a) Олтин, мис, симоб, рух, кўрғошин

b) Волфрам, никел, қалай, пўлат

c) Симоб, литий, темир, фтор

d) Олтин, мис, кумуш, палладий

37. Ўзбекистонда қора металлургия соҳасида ягона фаолият кўрсатаётган корхона қаерда жойлашган?

a) Бекобод

b) Навоий

c) Ангрен

d) Олмалиқ

38. Ўзбекистондаги умумий фойдаланишдаги автомобил йўллари узунлиги қанчани ташкил этади ?

a) 42530 км

b) 61664 км

c) 79367 км

d) 67274 км

39. Ялпи минтақавий маҳсулот (ЯММ) нима ?

a) Мамлакат ҳудудларида йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва хизматларнинг бозор қиймати

b) Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар

c) Мамлакатда бир йил давомида ишлаб чиқарилган жами пировард товар ва хизматларнинг бозор қиймати

d) Ялпи ички маҳсулотда мамлакат ҳудудларининг улуши

40. Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонаси қачон ташкил етилган ?

a) 2008 йил 3 декабр

b) 2009 йил 3 сентябр

- c) 2006 йил 10 октабр
- d) 2007 йил 30 август

41. Модернизация бу...

- a) Объектни янги талаб ва меёрларга мослаштириш
- b) Объектни техник шарт-шароит ва сифат кўрсаткичларига эриштириш
- c) Объектни такомиллаштириш, яхшилаш, янгилаш
- d) Барча жавоблар тўғри

42. Макроиктисодий кўрсаткичлар тўғри келтирилган каторни кўрсатинг ?

- a) ЯИМ, миллий даромад, иктисодий ўсиш, ишсизлик, инфляция
- b) ЯИМ, ишсизлик, инвестиция, соф экспорт
- c) ЯИМ, ЯММ, миллий даромад, тўлов баланси
- d) ЯИМ, соф даромад, иктисодий ўсиш, даромад

43. Иктисодиётнинг реал секторига қайси тармоқлар киради?

- a) Қурилиш, қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт, алоқа
- b) Қурилиш, қишлоқ хўжалиги, маориф, саноат
- c) Саноат, таълим, соғлиқни сақлаш, алоқа
- d) Маданият, давлат бюджети, саноат

44. Стагнация нима?

- a) иктисодиётдаги танг ҳолат
- b) халқаро битим
- c) бозордаги кескин вазият
- d) нархларнинг ўсиши

45. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича назариялар орасидаги «Бозор минтақаси назарияси» қайси олимга тегишли ?

- a) Леш
- b) Тюнен
- c) Вебер

d) Перру

46. Ер остидаги хом ашё захиралари қандай ресурс ҳисобланади?

a) потенциал ресурс

b) иқтисодий ресурс

c) табиий ресурс

d) Қазилма бойликлари

47. Фойдали қазилма деб.....

a) Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг ҳозирги даражасида саноатда фойдаланиш учун яроқли бўлган йер қобиғидаги табиий минерал моддалар

b) Ер қобиғидаги минерал ресурслар захираси

c) Мамлакатда муайян муддатда қидирилаган, аниқланган минерал ресурслар

d) Ишлаб чиқариш учун керак бўлган барча ресурслар

48. Республикамизда умумий минерал ҳомашё салоҳияти қанчани ташкил қилмоқда?

a) 3.5трл \$

b) 2.3 трл \$

c) 1,8 млрд \$

d) 3.9трл \$

49. Ҳар йили республикамиз конларидан қанча миқдорда фойдали қазилмалар олинмоқда?

a) 5.5млрд \$

b) 6,4млрд \$

c) 4.7млрд \$

d) 4.2 млрд \$

50. Бугунги кунда Ўзбекистонда экспорт таркибида тайёр маҳсулотлар улуши неча фоизни ташкил қилмоқда?

a) 70 %

b) 55 %

c) 40 %

d) 50 %

1938-йилда Ўзбекистонда қайси вилоятлар мавжуд бўлган?

a) Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм

b) Бухоро, Самарқанд Хоразм ва Навоий

c) Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Сурхандарё ва Навоий

d) Бухоро, Хоразм, Наманган ва Сирдарё

51. Ҳозирги кунда республикамизда нечта шаҳар мавжуд?

a) 120та

b) 107та

c) 146та

d) 185та

52. Минтақада нечта ўхшаш жихатлар мавжуд?

a) 3

b) 5

c) 7

d) 9

53. Трансферт тўловлар, бу:

a) миллий даромадга қўшилмайдиган даромад тури;

b) ҳукумат томонидан алоҳида шахсларга тўланадиган тўловлар;

c) маҳсулот ва хизматларга уй хўжаликлари томонидан тўловлар;

d) ҳамма жавоблар нотўғри

54. Минтақа иқтисодиёти фани қайси фанлар билан узвий боғлиқ?

a) тармоқлараро баланс.

b) халқаро интеграция

c) инвестицион лойиха тахлили

d) Хорижий инвестиция

55. Минтақа иқтисодиётини тартибга солишда нечта тамойилга амал қилинади?

- a) 5
- b) 7
- c) 8
- d) 3

56. Минтақа иқтисодиётини тартибга солишнинг қандай усуллари мавжуд?

- a) б ва д жавоблар тўғри
- b) нормативли
- c) кўрғазмали дастурли
- d) мақсадли, дастурли

57. Минтақавий сиёсатни амалга оширишни мувофиқлаштириш жамғармаси нечанчи йилда ташкил этилди?

- a) 1975-йил
- b) 1915-йил
- c) 1965-йил
- d) 1955-йил

58. Минтақавий иқтисодиёт қандай талабларга жавоб бериш керак?

- a) Назорат комплекс тарзда бўлиши лозим
- b) иқтисодий математик
- c) кенг кўлам даража ҳисоб китоблари
- d) ташкилий – иқтисодий

59. Ишчи кучини ишлаб чиқаришга қандай омиллар тасир этади?

- a) илмий техника тараққиётининг ривожланиши
- b) минтақани ишчи кадрлар билан таъминлаш
- c) маҳаллий ҳокимият идоралари
- d) меҳнат ресурсларини прогноз қилиш

60. Даромадни қоллашни Кейнс назарияси неча қисмга бўлинган?

- a) 3
- b) 8
- c) 12
- d) 5

61. Минтақа қишлоқ хўжалигининг экин майдони қандай аниқланади?

- a) тўғри жавоб б,с
- b) уруғга эҳтиёж аниқланади
- c) ем хашак фонди аниқланади
- d) чорва маҳсулотига эҳтиёж аниқланади.

62. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш қандай назарияларга ажратилади?

- a) статик ва динамик
- b) мутлоқ ва нисбий
- c) лоунхард ва вебер
- d) статик ва нисбий

63. Стандартлар назариясига мувофиқ саноатни жойлаштиришга қандай омиллар орқали аниқланади?

- a) корхоналарни жойлаштиришда транспорт харажатлари, арзон ишчи кучи ва саноат раёнларини жойлаштиришни ҳисобга олган ҳолда
- b) корхоналарни жойлаштиришда малакали ишчилар ва аҳоли бандлиги орқали ҳисобга олган ҳолда
- c) корхоналарни жойлаштиришда техника ва технологияларни ҳисобга олган ҳолда
- d) корхоналарни жойлаштиришда ресурслар ва қазилма бойликларни ҳисобга олган ҳолда

64. Бозор шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий қонуниятлари қайсылардан иборат?

- a) ишлабчиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш
- b) минтақалардаги ресурсларни ҳисобга олиш
- c) малакали кадрларни йетиштириш
- d) минтақалар иқтисодий ривожланиш тенденциясини кучайтириш

65. Бозор шароитида ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантириш жараёнида минтақаларда қандай муаммо долзарб бўлмоқда?

- a) табиатдан фойдаланиш муоммоси
- b) экологияни бузилиши муоммоси
- c) чекланган ресурслар муоммоси
- d) ишчи кучи муоммоси

66. Транспорт ишини тартибга солишда қандай вазифалар бажарилади?

- a) юклар транспорт турларига тақсимланади
- b) юк ташиш койфисенти аниқланади
- c) транспортларни баланси тузилади
- d) транспорт фаолияти режалаштирилади

67. Аҳоли турмуш даражасини ошириш қандай сиёсат билан боғлиқ?

- a) даромад сиёсати
- b) ижтимоий соҳа
- c) ижтимоий сиёсат
- d) иқтисодий барқарорлик

68. Коммунал корхоналар ривожланиш дастури қандай бўлимлардан иборат?

- a) тўғри жавоб с; д
- b) тармоқда сувнинг йўқолиши
- c) меҳнат ва ижтимоий муҳофаза

d) ишлаб чиқариш бўлими

69. Ҳавони муҳофаза қилишдаги йўналишлар қайси?

a) иқлимга салбий таъсир кўрсатишни камайтириш

b) доривор ўсимликларни такрор ишлаб чиқариш

c) ўсимликлар қоплами сифатини таъминлаш

d) ёнғоқзорлар миқдорини ҳисобга олиш

70. Минтақавий барқарорлаштиришни тақсимловчи маблағлар қандай ифодаланadi?

a) дотациялар субсенсиялар

b) биржадаги олди сотди

c) савдо сотиқ қилиш ҳуқуқ йиғими

d) қимматли қоғозлар муомиласини ўтказиш

71. Меҳнат бозорига тегишли муҳим масалалардан бири...?

a) бандлик ҳажмини аниқлаш

b) меҳнатга бўлган талабни аниқлаш

c) сегментация ташқи бозорни аниқлаш

d) мулкчилик бўйича маълумотни аниқлаш

72. Ижтимоий сиёсатнинг объекти нима?

a) ижтимоий соҳа.

b) модернизация сиёсати

c) иқтисодий соҳа

d) хизматлар соҳаси

73. Истеъмол саватининг қиймат ифодаси нима дейилади?

a) енг кам истеъмол бюджети

b) енг кўп истеъмол бюджети

c) ўрта истеъмол бюджети

d) тўғри жавоб йўқ

74. Жахонда рўй бераётган 2008-2012 йиллардаги «Молиявий - Иқтисодий Инқироз» таъсирида ишсизлар сони қанчани ташкил этди?

- a) 56 млн киши
- b) 58 млн киши
- c) 40 млн киши
- d) 45 млн киши

75. Республикамизда қандай база барпо қилинган?

- a) ҳуқуқий база
- b) ижтимоий база
- c) сиёсий база
- d) демократик база

76. Республикамизда металлургия саноатининг етакчи тармоғи қайси?

- a) Рангли металлургия
- b) қора металлургия
- c) руда металлургия
- d) Олтин металлургия

77. Бозордаги сегментация қандай амалга оширилади?

- a) барча секторлар орқали
- b) иш ҳақининг юқори даражаси бўйича
- c) ёш жихатдан малака бўйича
- d) меҳнат бозори шаклланиши бўйича

78. Иш ҳақи тўловлар миқдори Ўзбекистонда нимага қараб фарқланади?

- a) тармоқлар ва лавозимга қараб.
- b) такомиллашган янги механизмга қараб
- c) йиллик таътил тўловларига қараб
- d) бандликни шаклланишига қараб

79. Транспорт алоқасини тامينлайдиган халқаро логистика маркази қайси шаҳарларда фойдаланишга топширилди?

- a) Ангрен – Фарғона
- b) Гулистон – Жиззах
- c) Наманган – Марғилон
- d) Андижон – Қўқон

80. Минтақавий иқтисодиёт фанининг предмети бу-?

- a) Барча жавоблар тўғри
- b) ҳудудий молия-кредит муносабатларни ва минтақалардаги қимматли қоғозлар бозорининг шаклланиш жараёнини ўрганади
- c) мамлакат ишлаб чиқаришкучларининг жойлашувини ҳудудлар ижтимоий-иқтисодийривожланишини, демографик ва экологик хусусиятларини ҳамда уларнинг ҳудуд ичидаги, удудлараро ва давлатлараро иқтисодий алоқаларни о`ғанади
- d) б ва с жавоблартўғри

81. Минтақа иқтисодиёти қандай фан -?

- a) Ижтимоий фан
- b) Сиёсий фан
- c) Табиий фан
- d) Табиий ресурсларни ўрганувчи фан

82. Ўзбекистон Республикасида нечта маъмурий ҳудуд бор?

- a) 14
- b) 12
- c) 16
- d) 13

83. Мамлакатимиздаги мавжуд маъмурий–ҳудуд бирликларни иерарҳия тизимига кўра 3 бўлимга ажратиш мумкин булар қайсилар?

- a) юқори, ўрта, қуйи
- b) юқори, қуйи, ташқи

c) юқори, ички, қуйи

d) ташқи, ички, қуйи

84. Ўрта бўғинга қайерлар киради -?

a) вилоятга бо`й сунувчи шаҳарлар қишлоқ ва шаҳар туманлари

b) Тошкент шаҳри, 12 та вилоят ва қорақолпоғистон Республикаси

c) туманга буесунувчи шаҳарлар қишлоқ фуқоролар кенгашлари ва маҳалла йиғинлари

d) вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар ва 12 вилоят

85. Меҳнат бозорининг шаклланишига бевосита таъсир кўрсатадиган омиллар?

a) иқтисодий, саноат, ижтимоий, табиий-иқтисодий

b) иқтисодий, ижтимоий, демографик, табиий-иқтисодий, ҳуқуқий шарт-шароитлар

c) қишлоқ хўжалиги, иқтисодий, саноат, демографик,

d) ижтимоий, демографик, қишлоқ хўжалиги

86. Ижтимоий сиёсат деганда...

a) ижтимоий масалаларни қамраб олувчи бозор иқтисодиётига ўтиш

b) аҳоли бандлигини ошириш

c) бандлигини ошириш давлат ҳокимиятининг ижтимоий соҳа бўйича ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларни амалга ошириш билан боғлиқ сиёсат

d) б жавоб тўғри

87. Даромад сиёсатини қайси сиёсат амалга оширади ?

a) ижтимоий сиёсат

b) фискал сиёсат

c) пул-кредит сиёсати

d) валюта сиёсати

88. «Ижтимоий ҳимоя йили» мамлакатимизда нечанчи йил эълон қилинган?

a) 2007 йил

- b) 2005 йил
- c) 2006 йил
- d) 2003 йил

89. Мамлакатимизда неча хил қазилма бойликлар бор ?

- a) 3000 га яқин
- b) 1500 дан ортиқ
- c) 2000
- d) 4000 га яқин

90. Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш қачон бошланган?

- a) 1930 йил
- b) 1945 йил
- c) 1960 йил
- d) 1938 йил

91. Ижтимоий инфраструктурага нималар киради?

- a) уй-жой, коммунал хўжалиги, савдо, умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш, маориф, маиший хизмат
- b) табиий демографик, ижтимоий-иқтисодий ва етник шароитлар
- c) уй-жой коммунал хўжалиги, табиий демографик
- d) Барча жавоблар тўғри

92. Ўзбекистонда биринчи электр узатгич линияси ГЕСи нечанчи йил ва қаерда қурилган?

- a) Навоийда 1930 йилда
- b) Бухорода 1931 йилда
- c) Тошкентда 1933 йилда
- d) Андижонда 1934 йилда

93. Агрофирма деб...

- a) муайян турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва уни саноат усулида қайта ишлашни кўшиб олиб борадиган корхона

- b) қўшимча иш кучи ишлаб чиқариш воситаси ва ресурсларни жалб қилиш ҳисобига ташкил етилган корхона
- c) а ва б жавоблар тўғри
- d) замонавий дастгоҳлар билан жиҳозланган корхона

94. Навоий сement комбинатлари қачондан ишга туширилган?

- a) 1977 йил
- b) 1980 йил
- c) 1978 йил
- d) 1975 йил

95. Ўзбекистон олтиннинг тасдиқланган захиралари бўйича дунёда нечанчи ўринда туради ?

- a) 4 ўринда, қазиб олиш бўйича 7 ўринда
- b) 5 ўринда, қазиб олиш бўйича 7 ўринда
- c) ўринда, қазиб олиш бўйича 8 ўринда
- d) ўринда, қазиб олиш бўйича 10 ўринда

96. Мамлакатимизда нефт ва газ мавжуд бўлган асосий минтақалар қайсилар ?

- a) Устюрт, Бухоро-Хива, Жанубий-Ғарбий Ҳисор, Сурхондарё, Фарғона
- b) Самарқанд, Навоий, Бухоро, Ҳисор, Устюрт
- c) Устюрт, Хива, Жиззах, Сурхондарё, Фарғона
- d) Тошкент, Бухоро, Андижон, Навоий

97. Ихтисослашув уч турга бўлинади ?

- a) Қисм (детал), технологик ёки ярим маҳсулот, предмет (Товар маҳсулот ишлаб чиқариш)
- b) хом-ашёни чуқур технологик қайта ишлаш, технологик ёки ярим маҳсулот
- c) қисм (детал), хом-ашёни чуқур технологик қайта ишлаш
- d) предмет (товар маҳсулот ишлаб чиқариш), моддий ишлаб чиқаришга тегишли эмас

98. Ҳудудий меҳнат тақсимоги нима?

- a) муайян мамлакат доирасида айрим ҳудудлар ёки минтақалардаги меҳнатнинг ихтисослашуви
- b) ижтимоӣ меҳнатнинг турли давлатлар ёки давлатлар гуруҳи ўртасида тақсимланиши
- c) ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хизматларни яратиш
- d) а ва б жавоблар тўғри.

99. Ҳудудлар нечага бўлинади ва қандай?

- a) давлат ҳудуди, халқаро ва аралаш тартибдаги ҳудудларга
- b) куруқлик шелфлари, давлат ҳудуди
- c) халқаро ва аралаш тартибдаги ҳудудларга
- d) кутбий сектор, халқаро

100. Аҳоли миграцияси бу...

- a) лотинчадан (миграцио) кўчиш, кўчириш маъносини англатади. Турар жойининг ўзгариши билан яқунланадиган аҳолининг ҳудудий ҳаракати
- b) бу инсонларнинг тарихан шаклланган ўхшаш, авлоддан-авлодга ўтувчи ташқи белгилари бўйича айрим гуруҳларидир
- c) ўзининг ҳаётий фаолиятини маълум ижтимоӣ ва ҳудудий жамоалар доирасида амалга ошираётган инсонлар гуруҳидир
- d) ҳаммаси тўғри.

101. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиб туриш нима ?

- a) бозор иқтисодиётида давлат ва жамият ташкилотлари томонидан ҳаракатдаги социал-иқтисодий тизимни ўзгариб турган шаритга мослаштириш мақсадида амалга ошириладиган қонуний, ижро назорат қилиш хусусиятига ега бўлган тадбирлар тизими
- b) ички ва ташқи фаолиятда бир йилда моддий ва номоддий соҳаларда қандай миллат томонидан ишлаб чиқарилган товар ва

хизматларнинг умумий қиймати бўлиб мамлакатнинг яхлит социал-иқтисодий кўрсаткичи ҳисобланади

- c) а жавоб тўғри
- d) йирик компаниялар буюртмалари ва давлат битимлари бўйича илмий текшириш соҳаларида муҳандисликда, инновацияда фаолият кўрсатувчи фирмадир

102. Табиий ресурслар деганда ...

- a) табиат, табиий муҳит билан бевосита боғлиқ бўлган, жамият ўзининг эҳтиёжларини қондириш мақсадида фойдаланаётган табиат компонентларидир
- b) жамиятни табиий ва инсон ресурслари билан таъминланганлик даражаси
- c) малакатдаги мавжуд қонлар захиралари ва уларни қазиб олиш
- d) Барча жавоблар тўғри

103. Республикамизда нечта уран қони мавжуд?

- a) 30 та
- b) 35 та
- c) 20 та
- d) 23 та

104. Миллий бойлик нима?

- a) инсоният жамияти тараққиётида аждодлар томонидан яратилган ва авлодлар томонидан жамқарилган моддий ва маънавий бойликлар қамда фойдаланишга жалб қилинган табиат бойликлари;
- b) ялпи ижтимоий мақсулотнинг янгидан қосил қилинган ва унинг қийматда ифодаланадиган қисмидир;
- c) фақат табиат ресурслари мажмуининг қиймат шакли;
- d) тўғри жавоб йўқ.

105. Бюджет-бу ..

- a) давлат, корхона, муассасанинг қонуний тартибда тасдиқланган давргамўлжалланган пул ифодасидаги даромад ва сарф-харажатлари;
- b) давлат, корхона, муассасанинг қонуний тартибда тасдиқланган давргамўлжалланган пул ифодасидаги сарф-харажатлари;
- c) давлат, корхона, муассасанинг қонуний тартибда тасдиқланган давргамўлжалланган пул ифодасидаги даромадлари;
- d) тўғри жавоб йўқ.

106. Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан махсус арзонлаштирилган баҳолар қандай ном билан аталади?

- a) дотацияланган баҳо
- b) демпинг баҳо;
- c) улгуржи баҳо;
- d) нуфузли баҳо;

107. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони қабул қилинган санани аниқланг.

- a) 2017 йил 7 феврал
- b) 2017 йил 17 январ
- c) 2016 йил 8 декабр
- d) 2016 йил 4 декабр

108. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёвнинг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да нечта устувор йўналиш белгиланган?

- a) 5та
- b) 7 та
- c) 4 та

d) 6 та

109. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари нечанчи устувор йўналиш сифатида белгиланган?

- a) биринчи устувор йўналиш
- b) учунчи устувор йўналиш
- c) иккичи устувор йўналиш
- d) бешинчи устувор йўналиш

110. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларига қуйидагилардан қайси бири киради?

- a) Давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш
- b) Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш
- c) Таълим ва фан соҳасини ривожлантириш
- d) Суд-ҳуқуқ тизимида қонунийликни янада мустаҳкамлаш

111. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни модернизация қилишда Олий Мажлис, сиёсий партияларнинг ролини янада кучайтириш қайси устувор йўналишда мустаҳкамланган?

- a) давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари
- b) Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари
- c) Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

d) Иқтисодий ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари

112. «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишларига неча банд киритилган?

- a) 3 та
- b) 4 та
- c) 5 та
- d) 6 та

113. Ривожланган мамлакатларнинг миллий бойлигида инсон капиталининг улуши неча фоизни ташкил этади?

- a) 80 фоизни
- b) 50 фоизни
- c) 40 фоизни
- d) 25 фоизни

114. Ижтимоий дастурларни амалга ошириш, аҳоли даромадлари ва ҳаёт даражасини ушлаб туриш, бандликни таъминлаш, ижтимоий соҳа тармоқларини қўллаб-қувватлаш, ижтимоий зиддиятларни юмшатиш ва олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тизими -

- a) ижтимоий сиёсат;
- b) ижтимоий соҳа;
- c) ижтимоий таъминот;
- d) ижтимоий ҳимоя.

115. Ногиронларга организмнинг издан чиққан ёки йўқолган функцияларини тиклашига ва уларни компенсация қилишига, турмуш фаолияти чекланганлигини бартараф етиши учун ёрдам беришга қаратилган тиббий, ижтимоий, психологик, педагогик, жисмоний, касбга, меҳнатга доир чора-тадбирлар тизими -

- a) ногиронларни реабилитация қилиш;
- b) ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш;
- c) ногиронлани иш билан таъминлаш;
- d) ногиронларга пенсия ва нафақалартайинлаш.

116. Давлат органларининг нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, шу жумладан тармоқ, ҳудудий дастурларни, шунингдек норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган бошқа қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасидаги ҳамкорлиги -

- a) ижтимоий шериклик.
- b) ижтимоий ҳимоя;
- c) ижтимоий таъминот.
- d) ижтимоий сиёсат;

117. Республикада иш билан банд аҳолининг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида бандлиги даражаси 2018 йилда:

- a) 79 фоиз;
- b) 42,6 фоиз;
- c) 75 фоиз;
- d) 56,7 фоиз.

118. 2014-2018 йилларда давлат бюджети харажатларида ижтимоий соҳаларни сақлаш ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларининг салмоғи –

- a) 58,9-59,2 фоиз;
- b) 23,6-24,7 фоиз;
- c) 13,1-9,2 фоиз;
- d) 8,8-5,4 фоиз.

**119. Маҳаллий иқтисодий ривожланиш деганда
.....маҳаллий одамларнинг биргаликда меҳнат**

қилиб иқтисодий ўсишига эришиши, иқтисодий манфат ва турмуш сифатининг бутун ҳудудда ошиши тушунилади. Жумлани тўлдилинг.

- a) Маҳаллий одамларнинг биргаликда меҳнат қилиб иқтисодий ўсишига эришиши, иқтисодий манфат ва турмуш сифатининг бутун ҳудудда ошиши тушунилади.
- b) Манфаатдор томонлар орасидакучли алоқалар ўрнатилиштишунилади.
- c) ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш, минтақа хўжалигининг комплекс ривожлантириш, ҳудудий меҳнат тақсимоти
- d) тўғри жавоб йўқ.

120. Республика ҳудудларида аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда қўшимча даромад манбаини яратиш мақсадида фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларида ажратилган банк кредитлари ҳажми:

- a) 400 000,0 млн.сўм;
- b) 60 000,0 млн. сўм;
- c) 8,5 млн. долл.;
- d) 4 300 000,0 млн. сўм.

121. Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастурида Жаҳон банкининг Халқаро тараққиёт уюшмаси, «Саломатлик-3» лойиҳаси ва бюджет маблағлари ҳисобидан оналар ва болаларга юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатиш учун туман ва шаҳар тиббиёт бирлашмаларининг 40 та туғруқ бўлимлари негизида туманлараро перинатал марказлар ташкил этиш мақсадларига қанча маблағ ажратиш кўзда тутилган?

- a) 5,8 млн. долл.
- b) 83,85 млн.долл.;
- c) 220 млн.сўм;

d) 1625,8 минг долл;

122. Меҳнат ресурсларининг эркаклар бўйича ёш чегарасини тўғри аниқлаб беринг

a) 16 - 63

b) 18 - 55

c) 16 - 65

d) 18 - 65

123. Меҳнат ресурсларининг аёллар бўйича ёш чегарасини тўғри аниқлаб беринг

a) 16 - 58

b) 16 - 65

c) 18 - 55

d) 16 - 70

124. Ишчи кучига бўлган талаб нималардан иборат?

a) иш берувчиларнинг муайян ишчи кучига бўлган эҳтиёжи;

b) маълум таркибга эга бўлган ишчи кучининг иш жойларига бўлган эҳтиёжи;

c) ишчи кучи билан таъминланмаган бўш иш жойлари миқдори;

d) ишчи кучи билан таъминланган иш жойлари миқдори.

125. Ишчи кучининг таклифи нималардан иборат?

a) иш жойлари билан таъминланмаган ишчи кучи миқдори;

b) иш жойлари билан таъминланган ишчи кучи миқдори;

c) маълум таркибга эга бўлган ишчи кучининг иш жойларига бўлган эҳтиёжи;

d) меҳнат биржаларига мурожаат қилган ишсизлар сони.

126. А. Оукен қонуни деганда нимани тушунаси?

a) мамлакат миқёсида табиий ишсизликнинг 1% ошиши ЯММ нинг 2.5% га камайишига олиб келади;

b) мамлакат миқёсида инфляция даражасининг ўртача кўрсаткичи камайиб борса, янги иш жойларининг барпо этиш 50% ортади;

- c) табиий ишсизликнинг ўсиши ҳеч қандай ўзгаришга олиб келмайди;
- d) аҳоли бандлиги билан ишсизлик ўртасида алоқадорликни аниқлаб беради.

127. Аҳолининг турмуш даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар қайсилар?

- a) саломатлик, овқатланиш, турур жой, уйлардаги мол-мулклар, пулли хизматлар, аҳолининг маданий даражаси, даромадлар ва харажатлар;
- b) пулли хизматлар, овқатланиш, даволаниш;
- c) саломатлик, турур жой, малака даражаси;
- d) овқатланиш, уйлардаги мол-мулклар, даромадлар.

128. Иш ҳақи нима?

- a) ишчи кучининг қиймат эквиваленти;
- b) товар ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлар мажмуаси;
- c) товар ишлаб чиқаришга кетган ишчи кучига харажатлар;
- d) тариф ставкаси бўйича тўланадиган ойлик маоши.

129. Иш ҳақининг асосий шакллари қайсилар?

- a) ишбай ва вақтбай;
- b) ишбай, ишбай-мукофот, аккорд;
- c) вақтбай, вақтбай-мукофот, жамоа;
- d) ягона тариф тизими бўйича ва тарифсиз.

130. Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи қандай усулда тартибга солинади?

- a) талаб ва таклиф механизми орқали, шунингдек давлат кафолатлари орқали;
- b) бозор механизми орқали;
- c) давлат орқали;
- d) ижтимоий ҳамкорлик йўли билан.

131. Жинни коэффиценти нимани ифода этади?

- a) даромадлар тақсимланишини;
- b) харажатлар тақсимланишини;
- c) мамлакатдаги ишсизлик даражасини;
- d) иш ҳақи белгилашнинг мезонларини.

132. Мамлакатимизда 2018 йилда туризм хизматлари экспорти ҳажми қанча бўлди?

- a) 1 041 миллион АҚШ доллари
- b) 1104 миллион АҚШ доллари
- c) 1401 миллион АҚШ доллари
- d) 1014 миллион АҚШ доллари

133. Мамлакатимизга 2025 йил якунига қадар қанча туристларни жалб қилиш белгилаб қуйилган?

- a) 9 миллиондан ортиқ
- b) 11 миллионга яқин
- c) 10 миллион
- d) 12 миллион

134. Мамлакатимизда туризм навигациясининг ягона қандай тизимини жорий этиш кўзда тутилган?

- a) унификациялаштирилган
- b) тизимлаштирилган
- c) соддалашган
- d) диверсификациялашган

135. Замонавий ва рақобатбардош хунармандчилик-сувенир маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳамда «..... — туризм»ни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш» жумлани тўлдириш?

- a) МИСЕ
- b) Вондерфул
- c) ЛИНЕ
- d) Спеед

136. Қуйидагиларнинг қайси бири электрон бўлмаган виза?

- a) барча жавоблар тўғри
- b) «Студент виза»
- c) «Медисал виза»
- d) «Ватандош»

137. Мамлакатимизда туризмни, авваламбор, қайси секторда ривожлантириш керак?

- a) хусусий
- b) жамғарма
- c) саноат
- d) давлат

138. Сўнгги йилларда мамлакатимизда урбанизация даражасининг .... кузатилмоқда?

- a) пасайгани
- b) барқарорлашгани
- c) стабиллашгани
- d) ўсгани

139. Мамлакатимизда шаҳар аҳоли пунктлари сони нечтани ташкил этмоқда?

- a) 1071
- b) 1067
- c) 1069
- d) 1065

140. Ниманинг ҳисобига йирик шаҳарлар аҳолисини тўлиқ ва самарали бандлигини таъминлашга кўмаклашиш мумкин?

- a) барча жавоблар тўғри
- b) иқтисодий ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш
- c) саноат ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш
- d) аҳолисининг фаровонлигини таъминлаш

141. Мамлақатимизда қайси соҳаларда аҳолининг даромадларини ошириш лозим деб ҳисоблайсиз?

- a) барча жавоблар тўғри
- b) хизмат
- c) сервис
- d) саноат

142. Мамлақатимизда урбанизацияни ривожлантириш Концепцияси нечанчи йилгача мўлжалланган?

- a) 2035
- b) 2025
- c) 2030
- d) 2021

143. Мамлақатимизда «Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирларитўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги ПФ-5623-сонли Фармонида асосан қайси вазирлик ҳузурида Урбанизация агентлиги ташкил этилди?

- a) Иқтисодиёт ва саноат
- b) Молия
- c) Адлия
- d) Туризм

144. «Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирларитўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги ПФ-5623-сонли Фармонида қайси орган ва Агентлик томонидан аҳолини рўйхатдан ўтказиш ишларини такомиллаштириш режалаштирилган?

- a) Давлат статистика қўмитаси
- b) Урбанизацияни ривожлантириш жамғармаси
- c) Иқтисодиёт вазирлиги
- d) Демография вазирлиги

145. Мамлакатимизда нима асосида урбанизация жараёнларини фаоллаштириш режалаштирилган?

- a) янги уй-жой сиёсатини амалга ошириш
- b) инвестицияларни қўллаб-қувватлаш
- c) бозор механизмларини жорий етиш
- d) ипотекани кредитлаш

146. Юридик шахслар — бу?

- a) Ўзбекистон Республикаси резидентлари
- b) Ўзбекистон Республикаси фуқаролари
- c) а ва б жавоблар
- d) ҳуқуқий ваколатли кишилар

147. 2018 йилда мамлакатимизда «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» давлат дастури доирасида қанча қийматга эга бўлган нечта лойиҳа амалга оширилган?

- a) 21 триллион сўм ва 1 миллиард долларга тенг 76 мингта лойиҳа
- b) 20 триллион сўм ва 1 миллиард долларга тенг 76 мингта лойиҳа
- c) 21 триллион сўм ва 2 миллиард долларга тенг 86 мингта лойиҳа
- d) 20 триллион сўм ва 2 миллиард долларга тенг 66 мингта лойиҳа

148. 2018 йилда мамлакатимизда «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили» давлат дастури доирасида «Хар бир оила – тадбиркор», «Ёшлар – келажагимиз» каби дастурлар доирасида қанча маблағ ажратилган ҳолда нечта бизнес лойиҳалар амалга оширилди?

- a) 2 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 2 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалари амалга оширилди
- b) 3 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 3 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалари амалга оширилди
- c) 4 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 4 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалари амалга оширилди

- d) 5 триллион сўмга яқин маблағ ажратилиб, жойларда 5 минг 600 дан ортиқ бизнес лойиҳалари амалга оширилди.

149. 2018 йилда мамлакатимизда солиқларнинг прогноздан ошириб бажарилган қисми ҳисобидан ҳудудларда неча триллион сўм қўшимча маблағ қолдирилди?

- a) 5,5
- b) 4,5
- c) 6,5
- d) 7,5

150. 2018 йилда мамлакатимизда «Обод қишлоқ» ва «Обод маҳалла» дастурлари доирасида амалга оширилган ишлар сарҳисобини аниқланган?

- a) қурилиш ва ободонлаштириш ишларига **3 триллион** сўм маблағ йўналтирилди. Натижада **416та** қишлоқ янгича қиёфага эга бўлди.
- b) қурилиш ва ободонлаштириш ишларига **3.5 триллион** сўм маблағ йўналтирилди. Натижада **426та** қишлоқ янгича қиёфага эга бўлди.
- c) қурилиш ва ободонлаштириш ишларига **3.5 триллион** сўм маблағ йўналтирилди. Натижада **406та** қишлоқ янгича қиёфага эга бўлди.
- d) қурилиш ва ободонлаштириш ишларига **3 триллион** сўм маблағ йўналтирилди. Натижада **436та** қишлоқ янгича қиёфага эга бўлди.

151. Мамлакатимизда «яширин» иқтисодиётга барҳам беришнинг ягона йўли сифатида .....жумлани тўлдилинг?

- a) Солиқ юкини камайтириш, бизнес юритиш учун янада қулай шароитлар яратиш
- b) Хорижий инвесторлар учун қулай шарт-шароитлар яратиш
- c) давлат бошқарув тизимини такомиллаштириш

d) барча жавоблар тўғри

152. «Муваффақиятни – саъй-ҳаракатда, муваффақияцизликни еса – лоқайдлик ва дангасаликда кўрдим», деб берилган таъриф қайси алломага тегишли?

- a) Нажмиддин Кубро
- b) Аҳмад Фарғоний
- c) А.Навоий
- d) Чигиз Айтматов

153. Жаҳон банкининг бизнес юритиш соҳасидаги рейтингида мамлакатимизда қайси соҳада жиддий мауммолар борлиги кўриниб қолди?

- a) Курилиш соҳасида
- b) Туризм соҳасида
- c) Хизмат кўрсатиш соҳасида
- d) барча жавоблар тўғри

154. 2018 йил якунлари бўйича мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот таркибида саноатнинг улуши неча фоизни ташкил қилди?

- a) 35 фоизни
- b) 37 фоизни
- c) 39 фоизни
- d) тўғри жавоб йўқ

154. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда «Марказий ўрин»назарияси асосчиси ким?

- a) В. Кристаллийер
- b) И.Тюнел
- c) А.Лёш
- d) У.Айзард

155. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича «қишлоқ хўжалик стандарти» назарияси ким томонидан илгари сурилган?

- a) И.Тюнен
- b) А.Вебер
- c) А.Лёш
- d) У.Айзард

156. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича sanoat «штандортлар» назарияси асосчисини аниқланган.

- a) А.Вебер
- b) У.Айзард
- c) А.Лёш
- d) И.Тюнен

157. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш қонуниятлари қуйидагилардан иборат:

- a) ишлаб чиқаришни оқилона жойлаштириш, минтақа хўжалигининг комплекс ривожлантириш, ҳудудий меҳнат тақсимоти.
- b) Ишлаб чиқариш кучларини мамлакатимизнинг турли ҳудудлари табиий ресурслар захираларининг миқдори, компонентлар таркиби, геологик салоҳиятларига кўра жойлаштириши
- c) Ишчи йўналиши, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини енг арзон ишчи кучи мавжуд аҳоли манзилгоҳларида қуришга интилиши
- d) Аҳолининг ҳудудий жойлашишига мос ишлаб чиқариш тизимини шакллантириш миграцион жараёнларнинг тартибга солиш ва бошқариш имконини бериши

158. Ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришда А.Лёшнинг концепцияси тўғри кўрсатилган таърифни аниқланг.

- a) янги корхоналарни жойлаштиришда юқори фойда олишни кўзлаган тадбиркорлар биланбутун иқтисодиёт манфаатлари ўртасида қураш кетади
- b) Ишлаб чиқариш кучларини мамлакатимизнинг турли ҳудудлари табиий ресурслар захираларининг миқдори, компонентлар

таркиби, геологик салоҳиятларига кўра жойлаштириш назарда тутилади.

- с) монополь фойда, демпинг, солиқ тизими, давлат чегараси, халқаро савдо, техника тараққиёти ва бошқа тушунчалар моҳиятини очиқ беради.

159. Иқтисодий раёнлар бир-биридан ишлаб чиқариш шароитлари билан фарқланади. Бундай шароитлар:

- а) барча жавоб тўғри
- б) ишлаб чиқариш тизимининг ихтисослашуви ва концентрацияси; транспорт турининг шаклланиши;
- с) ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари ҳамда табиий-тарихий хусусиятлари билан белгиланади.
- д) иқтисодий ривожланиш даражаси, меҳнат ресурсларининг шаклланиш хусусиятлари

160. Иқтисодий раёнлаштиришни асосланишини аниқланг.

- а) ҳудудий меҳнат тақсимотига асосланади
- б) ишлаб чиқариш тизимининг ихтисослашуви ва концентрацияси; транспорт турининг шаклланишига асосланади;
- с) ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари ҳамда табиий-тарихий хусусиятларига асосланади;
- д) иқтисодий ривожланиш даражаси, меҳнат ресурсларининг шаклланиш хусусиятларига асосланади;

161. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсир этувчи омилларни уларнинг таъсир даражасига кўра қандай гуруҳларга бўлиш мумкин.

- а) табиий омиллар; ижтимоий-иқтисодий омиллар; ижтимоий - демографик омиллар; ижтимоий-экологик омиллар.
- б) табиий омиллар; ижтимоий-иқтисодий омиллар; ижтимоий - демографик омиллар; ижтимоий-тарихий омиллар.

- c) ишлаб чиқаришнинг табиий омиллари; табиий-тарихий хусусиятлари; меҳнат ресурсларининг шаклланиш омиллари;
- d) иқтисодий ривожланиш даражаси, меҳнат ресурсларининг шаклланиш хусусиятлари;

162. Мамлакатимизда дастлабки эркин индустриал-иқтисодий зона қайси вилоятда ташкил этилган.

- a) Навоий вилоятида
- b) Тошкент вилоятида
- c) Андижон вилоятида
- d) Самарқанд вилоятида

163. Эркин иқтисодий зоналар ташкил этиш орқали ҳудудлар ижимоий иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда жаҳон ҳамжамиятидан томонидан кенг эътироф этиладиган тажриба қайси давлатга тегишли

- a) Хитой
- b) Туркия
- c) Сингапур
- d) Дания

164. Мамлакатимизда ижтимоий ва иқтисодий ривожланишда нисбатан орқада қолаётган туманларини аниқланг.

- a) Нурота, Каттақўрғон, Қўшрабат, Қизирик, Музработ, Боёвут, Сардоба
- b) Нукус, Шуманай, Учқўрғон, Паярик, Қушробод, Қизилтепа
- c) Қизирик, Музработ, Боёвут, Сардоба, Мингбулоқ, Поп
- d) Ёзёвон, Қува, Ромитон, Қорақўл, Олот, Фориш

165. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда агломерация тушунчасини таърифлаб беринг.

- a) мулкдорлар ўз корхоналарини бошқа саноат корхоналари тўпланган ҳудудларда кўришга ҳаракат қиладилар ва бу билан транспорт йўллари, энергетика хўжалиги, коммунал хўжалиги

(ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфратузилмаси тизими) барпо қилишга бўлган харажатларини қисқартиришга ҳаракат қилиши.

- b) Ишчи йўналиши, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини енг арзон ишчи кучи мавжуд аҳоли манзилгоҳларида қуришга интилиши
- c) Транспорт йўналиши, яъни мулкдорлар ўз корхоналарини транспорт харажатлари енг кам бўлган аҳоли манзилгоҳларида кўришга интилиши
- d) ишлаб чиқариш тизимини тобора транспорт-географик ўринга ва хомашёга боғлиқлигининг қисқариб бориши

166. Ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришнинг қуйидаги айрим асосий тамойиллари тўғри кўрсатилган жавобни аниқланг.

- a) барча жавоблар тўғри.
- b) юқори самарали бўлган табиий ресурсларни ўзлаштириш ва мажмуали фойдаланиш тизимини барпо қилиш;
- c) мамлакат ва минтақаларда экологик ҳолатни соғломлаштириш, атрофмуҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг самарали механизминини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш
- d) ишлаб чиқариш тизимларини хомашё манбалари, ёқилғи ва энергия ресурсларини истеъмол минтақаларига яқин жойлаштириш

167. Кичик саноат зонасидаги тадбиркорлик субъекти агар ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг экспорт улуши реализациянинг умумий ҳажмида камида .....ташкил қилса, солиқ имтиёзларнинг амал қилиш муддати яна икки йилга узайтирилади. Жумлани тўлдиринг?

- a) 30 фоизни
- b) 40 фоизни

- c) 50 фоизни
- d) 80 фоизни

168. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 майдаги ПҚ-2973-сонли қарорига асосан Кичик саноат зоналарида белгиланган имтиёзлардан фойдаланиш шартлари амал қилишига асос бўлган тўғри жавобни кўрсатинг.

- a) КСЗ иштирокчилари томонидан энг кам иш ҳақининг 3000 бараваридан кам бўлмаган миқдорда инвестиция киритилиши;
- b) КСЗ иштирокчилари томонидан энг кам иш ҳақининг 2000 бараваридан кам бўлмаган миқдорда инвестиция киритилиши;
- c) КСЗ иштирокчилари томонидан энг кам иш ҳақининг 1500 бараваридан кам бўлмаган миқдорда инвестиция киритилиши;
- d) тўғри жавоб йўқ.

169. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 майдаги ПҚ-2973-сонли қарорига асосан Кичик саноат зоналарида (КСЗ) белгиланган имтиёзлардан фойдаланиш шартлари амал қилинмаслигига асос бўлган тўғри жавобни кўрсатинг

- a) КСЗ иштирокчисининг йиллик соф тушуми энг кам иш ҳақининг 2000 бараваридан кам бўлса;
- b) КСЗ иштирокчисининг йиллик соф тушуми энг кам иш ҳақининг 3000 бараваридан кам бўлса;
- c) КСЗ иштирокчисининг йиллик соф тушуми энг кам иш ҳақининг 4000 бараваридан кам бўлса;
- d) тўғри жавоб йўқ.

170. Қонуннинг бирдан-бир манбаи ва муаллифи том маънода . . . бўлиши шарт. тушириб қолдирилган сўзларни топинг.

- a) Халқ
- b) Олий мажлис
- c) Президент
- d) Депутат

171. Давлатнинг инновацион янгиланиш дастурини шакллантириш, инновация ва инвестициялардан самарали фойдаланадиган янги авлод кадрларини, янги сармоядорлар синфини тайёрлаш учун Ўзбекистонни технологик ривожлантириш ва ички бозорни модернизация қилиш бўйича . . . керак. Тушириб қолдирилган сўзларни топинг.

- a) кучли рақобат муҳити
- b) ижтимоий сиёсат
- c) кучли тадбиркорлик
- d) б ва с жавоблар

172. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ қабулхоналари ва Виртуал қабулхонасига бугунги кунгача қанча фуқаро мурожаат қилди?

- a) 1,5 млн.дан зиёд
- b) 2 млн.дан зиёд
- c) 2,5 млн.дан зиёд
- d) 3 млн.дан зиёд

173. 2018 йилда мамлакатимизда барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари неча фоизни ташкил этди?

- a) 5,2 фоиз
- b) 5,1 фоиз
- c) 5,5фоиз
- d) 5,3 фоиз

ГЛОССАРИЙ

Аҳолини жойлаштириш тизими - мавжуд аҳоли пунктларини ривожлантириш ҳамда янги аҳоли пунктларини барпо этиш йўли билан аҳолини тегишли ҳудудга тартибга солиб бориладиган тарзда жойлаштиришнинг шаҳарсозлик ҳужжатлари билан белгиланадиган асосий йўналишлари.

Аҳоли пунктнинг бош режаси - яшаш ва фаолият муҳитини шакллантиришнинг комплекс шароитларини, аҳоли пунктлари ҳудудий ривожланишининг асосий йўналишларини белгилайдиган шаҳарсозлик ҳужжати.

Аҳоли пунктлариаро ҳудудлар - аҳоли пунктлари чегарасидан ташқаридаги икки ва ундан ортиқ аҳоли пункти ўртасидаги ҳудудлар.

Аҳоли пункти - Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги билан номи, мақоми ва чегаралари белгиланган Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишининг таркибий қисми бўлиб, асосан муқом ҳолатда яшайдиган аҳолига эга ҳудуд;

Агломерация - катта миқдордаги аҳоли истиқомат қилувчи йирик ҳудудларни комплекс равишда ўзлаштирилиши.

Агломерация - (лот. аггломераре-бирлаштирмоқ, тўпламоқ) - яқин ҳудуддаги шаҳарларнинг ўзаро “тортилиши”, ҳудуд аҳолисининг меҳнат ва турмуш жараёнларидаги алоқадорлигининг ортиши ҳисобидан вужудга келган ҳодисадир.

Агломерация - бу аҳоли манзилгоҳлари, асосан шаҳарлар, шунингдек қишлоқларнинг интенсив хўжалик, меҳнат ва маданий-маиший ҳамда рекреацион алоқалар билан боғланиб, ягона бирликни ташкил қилган компакт ҳудудли гуруҳидир.

Агломерация самарадорлиги - мужассамлашув (концентрация) самарадорлиги бўлиб, корхоналарнинг кооперация ва ихтисослашув («хилма-хиллик», ёки сифат иқтисоди) дир.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш - давлат томонидан яшаш учун барча шарт-шароитларни яратишга мақсадли юналтирилган кафолатлар тизимидир.

Ассоциация - Тижорат ташкилотлари ўртасида улар фаолиятини мувофиқлаштириш, шунингдек, умумий мулкӣ манфаатларни ифодалаш ва ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этиладиган бирлашма ташкил қилган жисмоний ёки ҳуқуқий шахслар бирлашмасидир.

Актив бандлик сиёсати - бу давлат томонидан ишсизлик даражасини пасайтириш мақсадида олиб бориладиган ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий чора-тадбирлар йиғиндисидир.

Бино - функционал мақсадига қараб одамлар яшаши ёки бўлишига ва ҳар хил турдаги ишлаб чиқариш жараёнларини бажаришга мўлжалланган, ёпиқ ҳажмни ташкил этувчи таянч, тўсма ёки ҳар иккала мақсадга хизмат қилувчи конструкциялардан иборат қурилиш тизими.

Бандлик - меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши; фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган ва қонунга зид келмайдиган, меҳнат даромади берадиган фаолияти.

Бошқарув тузилмаси - бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва функцияларни бажарувчи бир-бири билан боғланган турли бошқарув органлари ва боўғинларининг мажмуи.

Бренд стратегия-хўжалик юритувчи субъект обрўси (имижи)ни бозорда уни брендини илгари силжитиш асосида мажмуавий ишлаб чиқиш.

Бюджет чегараси-»умумий вақт-даромад» координаталарига эга булган тўқри чизиқ бўлиб, унинг ётиқлик бурчаги иш ҳақини ифодалайди.

Бюджет чизиғи - бюджетни тўлиқ сарфлаш шарти билан истеъмолчи сотиб оладиган товарлар комбинатсияларини ифодаловчи чизиқ.

Бандлик сиёсати - жамият ва унинг ҳар бир аъзосининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир этувчи чора тадбирлар йиғиндиси.

Глобаллашиш (фр. глобал-умумий, лот. Глоб-қадам) - бутун ер шарини камраб олувчи ва инновациялар томонидан пул сармояси алоқаларини мустаҳкамлаш мақсадида жаҳон бозорида фаол ҳаракат қилувчи янги ақлий-ахборот технологияларидан ташкил топган универсал жараёндир.

Геосиёсий мувозанат - маълум бир ҳудуддаги мавжуд сиёсий вазиятни барқарорлаштириш.

Гиперинфляция - товарлар баҳоси ва пул массасининг юқори суръатларда ошиб кетиши. Гиперинфляцияда баҳоларнинг ойлик ўсиш суръати 50фоизни ва ундан юқори бўлади.

Глобал молиявий-иқтисодий бозор - жаҳон мамлакатлари ўртасидаги молиявий-иқтисодий алоқаларни ягона хўжалик тарзида амал қилишга асосланган муносабатлар.

Диверсификация - ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш, маҳсулот ва хизматларни сотиш бозорларини кенгайтириш мақсадида тармоқ ва корхоналар фаолият соҳаларини кенгайтириш, маҳсулот ва хизматлар ассортиментларини кўпайтириш, уларнинг сифатини такомиллаштириш.

Дефицит - бюджет харажатларининг даромадлардан ошиб кетиши натижасида вужудга келган тақчиллик.

Давлат бюджети - давлат даромадлари ва сарфларининг молиявий режаси.

Демографик омиллар - ишчи кучининг табиий ҳаракати ва иш билан бандлик таркибидаги табиий ўзгаришлардир.

Давлат кредити - давлат қарз олувчи ёки кредитор сифатида майдонга тушадиган барча молиявий-иқтисодий муносабатлар йиғиндиси.

Денонсация - шартномадан воз кечиш. Агар суғурта муносабатларида томонлардан бири ёзма равишда шартномадан воз кечиши тўғрисида

иккинчи томонга маълум қилмаса, шартнома унда кўрсатилган муддатгача кучда бўлади.

Девальвация- миллий валютанинг хорижий валютага нисбатан кадрсизланиши.

Демаркация (фран. Чегараларни ўрнатиш) - у ёки бу мулоҳазанинг илмий ёки ноилмийлигини аниқлаш мезони.

Деноминация-янги пул бирлигини маълум нисбатда эски пул бирлигига алмаштирилиши. Ўзбекистонда миллий валюта 1994 йилнинг 1 июлидан бошлаб муомалага киритилганда янги валюта сўм эски валюта-сўм - купонга 1га 1000 нисбатда алмаштирилган эди.

Денонсация (фр. Denoucer-бекор қилмоқ)-халқаро шартноманинг бир томонлама бекор қилиниши. Денонсация шартноманинг ўзига мувофиқ ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа нормаларига кўра амалга оширилади. Денонсация шартноманинг бузилиши ҳисобланмайди, балки шартноманинг ҳуқуқий бекор қилиниши ҳисобланади.

Дефляция - товарлар ва хизматлар баҳосининг пасайиши.

Давлат-хусусий шериклик - давлат органларининг нодавлат ноижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари билан мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини, шу жумладан, тармоқ, ҳудудий дастурларни, шунингдек, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган бошқа қарорларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасидаги ҳамкорлиги.

Дисконт сиёсати - мамлакат тўлов баланси ва валюта курсига таъсир этиш мақсадида Марказий банкнинг дисконт ставкасини ўзгартириш сиёсати.

Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ЕТТБ) бош бўлими Лондонда жойлашган бўлиб,1990 йил 29 майдаги келишувга асосан Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларини бозор иқтисодиётига ўтиш бўйича ислохотларини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган халқаро молиявий ташкилот.

Ёлланиб ишлайдиганлар - булар корхона раҳбарияти билан меҳнат фаолияти шартлари тўғрисидаги тузилган ёзма контракт (шартнома) ёки оғзаки битим бўйича ишлайдиган шахслар бўлиб, улар ана шу фаолият учун ёлланиш вақтида келишиб олинган иш ҳақини оладилар.

Жаҳон банки гуруҳи - Бирлашган миллатлар ташкилотининг ихтисослашган молия институти ҳисобланиб, асосий мақсади ишлаб чиқариш капитал қўйилмалари учун қулай шароитлар яратиш, халқаро узок муддатли инвестициялар оқимини рағбатлантиришдан иборат.

Жамғарма сертификатлари-банк томонидан чиқариладиган ва унинг эгасига олдиндан шартлашилган вақтда белгиланган суммани олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз ҳисобланади.

Зоналаштириш - ҳудудни ривожлантиришнинг шаҳарсозлик жиҳатидан режалаштирилишида шаҳарсозликнинг фойдаланиш турларини ҳамда бу турлардан фойдаланишдаги чеклашларни белгилаб олган ҳолда унинг функционал мақсадга кўра бўлиниши.

Ихтисослашув - ишлаб чиқариш жараёнини ажратади, яқкалайди, кооперация эса уни умумийлаштиради, комбинатлашув бирлаштиради.

Иншоот - ҳар хил турдаги ишлаб чиқариш жараёнларини бажаришга, материаллар, буюмлар, асбоб-ускуналарни сақлашга, одамларнинг вақтинча бўлишига, одамлар, юклар ва бошқа нарсаларни олиб ўтишга мўлжалланган, таянч, тўсма ёки ҳар иккала мақсадга хизмат қилувчи конструкциялардан иборат ҳажмий, ясси ёки чизиқ тарзидаги қурилиш тизими;

Ишлаб чиқариш кучлари - ишлаб чиқариш воситалари (асбоб-ускуналар, хом-ашё ва ҳ.к.) саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда меҳнат ресурсларидир.

Ишлаб чиқаришнинг тўпланиши - ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг йирик корхоналарда тўпланиши.

Ишчи кучи талаби - муайян вақтда иш ҳақининг таркиб топган даражасида турли иш берувчилар томонидан ишчи кучи миқдори ва сифатига билдирилган талаб.

Иқтисодий ривожланиш - кўп қиррали жараён бўлиб, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий тараққиётида ўз ифодасини топади.

Иқтисодий ўсишнинг кўрсаткичлари - иқтисодий ўсишни аниқлашда фойдаланиладиган қиймат, ижтимоий нафлилик ва натурал (жисмоний) кўрсаткичлар тизимидан иборат.

Иқтисодий жамғариш - миллий даромаднинг бир қисмининг асосий ва айланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёт ва захираларни кўпайтириш учун сарфланиб бориши.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш - танглик ҳолатларига барҳам бериш асосида макроиқтисодий мувозанатликни сақлаш ва ишлаб чиқаришни юксалтириш учун шарт-шароитларни вужудга келтириш.

Иқтисодий ўсиш омиллари - иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатишда ўз ўрнига эга бўлган ва уни аниқлаб берувчи талаб, таклиф ва тақсимлаш омилларини билдиради.

Интенсив иқтисодий ўсиш - ишлаб чиқариш омилларини ривожлантириш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиб бориши.

Иқтисодиётни эркинлаштириш - бу хўжалик ҳаётининг барча соҳаларидаги тўсиқ ҳамда чекловларни, шунингдек, давлат назоратини кескин равишда қисқартириш ёки бекор қилишга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш - ишлаб чиқаришни замонавий технологиялар билан жиҳозлаш, уни маънавий жиҳатдан янгилаш, таркибий жиҳатдан техник ва технологик қайта тузиш каби чора-тадбирларни ўз ичига олувчи жараён.

Ишлаб чиқаришни концентрациялаштириш - бу маҳсулот тайёрлаш, иш бажариш ёки хизмат кўрсатишни энг йирик корхоналарда тўплаш жараёнидир.

Ижтимоий такрор ишлаб чиқариш - жамият миқёсида ишлаб чиқариш жараёнларининг мунтазам равишда янгиланиб ва такроран амалга оширилиб туриши.

Ислохотлар концепцияси - ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга оширишнинг вазифалари ва стратегик йўлларининг умумий ғояси.

Ижтимоий сиёсат - давлатнинг даромадлар тақсимоотидаги тенгсизликни, иқтисодиёт қатнашчилари ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилишга йўналтирилган сиёсат.

Ижтимоийлашув - шахснинг муомала ёрдамида мазкур жамоага, гуруҳга, жамиятга хос бўлган нормаларни, қадриятларни, йўл-йўриқларни ўзлаштириш асосида унинг шаклланиш жараёни.

Иқтисодий ўсиш мезони - иқтисодий ўсишни нисбатан тўлиқ даражада баҳолаш имконини берадиган кўрсаткични характерлайди.

Истеъмолга кейинги қўшилган мойиллик - даромад ҳажмининг ўзгариши натижасида истеъмол сарфлари ҳажмининг ўзгариши даражаси.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш - инсоннинг меҳнатга бўлган жисмоний кучлари ва ақлий қобилиятларини узлуксиз қайта тиклаш ва таъминлаб туриш, уларнинг меҳнат малакасини муттасил янгилаб ва ошириб бориш, умумий билим ва касбий даражаси ўсишини таъминлаш, қариган ишчилар ўрнини босадиган ёш ишчилар авлодини етиштириш жараёни.

Ишлаб чиқариш кучларини оқилона ва самарали жойлаштириш- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини минимал ҳолатга келтириш ва ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини муайян ҳудудга жойлаштиришдир.

Иқтисодий районлар - минтақавий иқтисодиёт ва минтақавий сиёсатнинг объекти ҳисобланади.

Иқтисодий район – бу табиий ресурслар, иқтисодий ривожланиш даражаси, аҳолининг меҳнат қобилиятига эга бўлган, ушбу таркибий қисмларни энг фойдали тарзда ҳудудий-ишлаб чиқариш комбинатлари шаклида бирлаштирган давлат ҳудудининг бир қисми.

Имитация -(лот. имитатио)-кимгадир, нимагадир тақлид қилмоқ, қайта ишлаб чиқариш.

Иммиграция - хорижий фуқароларнинг доимий яшаш учун мамлакатга кўчиб келиши.

Инсайдер - компания фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган компания ҳақида тижорат ахборотига эга бўлган компания ходими.

Институционал инвесторлар - турли хил молиявий, жамоавий, давлат ташкилотлари бўлиб, корпорация фаолиятини амалга оширишда ўз маблағларини сафарбар қилувчи шахслар.

Иқтисодий хавфсизлик - иқтисодий категория бўлиб, иқтисодиётнинг барқарор иқтисодий ўсиш таъминланган, ижтимоий эҳтиёжлар оптимал даражада қондирилган, рационал бошқариш амалга оширилган, миллий ва халқаро даражаларда иқтисодий манфаатларнинг ҳимоялангандаги ҳолатини ифодалайди.

Инновацион тармоқ - бу афзал қилинган шериклар билан танланган ва аниқ алоқалар асосида шаклланган, корхонанинг бозор муносабатлари ва унинг қўшимча манбаларини излаш истиқболига тўғри келадиган асосий мақсади ноаниқликни камайтиришдир.

Инновацион салоҳият – бу минтақанинг янги билимлар, ғоялар ишлаб чиқариш, янги технологияларни кашф этиш ва уларни амалга ошириш йўллари топиш қобилиятидир.

Ижтимоий инвестициялар - инсон салоҳиятини, кўникмаларини ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга, шунингдек номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар киради.

Кооперация - пировард натижада муайян бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлигидир.

Конгломерат - Турли структураларни биргаликда қоўшиб олиб борилишини англатади. Бундай структурани йирик корпоратсияларда, яъни чизикли, функционал, дастурли мақсадли структураларнинг биргаликда амал қилишида кўриш мумкин.

Конверсия - корхонанинг умуман бошқа турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши.

Консерн - турли тармоқлардаги мустақил корхоналарнинг иштирок этиш тизими, қўшма тадқиқотлар, патент-лицензия келишувлари, молиялаштириш, ишлаб чиқариш ҳамкорлиги воситасида бирлашуви.

Комбинация ёки комбинатлаш - кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан, аммо бу ерда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг худудий умумийлиги, технологик ва ташкилий бирлигидир.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш - ишлаб чиқариш миқёсларини мунтазам равишда ошириб боришга асосланган ҳолдаги такрорланиши.

Корхона ихтисослашуви - уларда мукамалроқ техника ва технология, меҳнатни ташкил этишнинг илғор усулларини қўллашни енгиллаштирувчи турдош маҳсулот ишлаб чиқаришни мужассамлаштириш жараёнидир.

Кооперативлаштириш - бу маълум маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизмат бажаришни биргаликда олиб бориш бўйича тармоқлар ва улар корхоналарининг давомли ишлаб чиқариш алоқалари шаклларида бири.

Коммуникация - кишилар ўртасидаги ўзаро ахборот алмашув жараёни.

Капиталнинг тўпланиши - қўшимча қийматнинг бир қисмини жамғариш (капиталлаштириш) натижасида капитал ҳажмининг ошиши.

Курно мувозанати - дуополик бозорда хар бир фирма мустақил равишда шундай оптимал ишлаб чиқариш ҳажмини танлайдики ушбу маҳсулот ҳажми иккинчи фирмани қаноатлантиради. Курно мувозанати

фирмаларнинг акс таъсир қилувчи функсиялари графикларининг кесишиш нуқтасида вужудга келади.

Картель - нархларни қатъийлаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини чеклаш йўли билан фойдани ҳамкорликда кўпайтирадиган ишлаб чиқарувчи гуруҳлар.

Консорциум- бир неча банклар ва компанияларнинг йирик молиявий операцияларини амалга ошириш учун тузилган монополистик бирлашма.

Корпоратив бошқарув - бу бизнеснинг ташкилий - ҳуқуқий расмийлаштирилишини, ташкилий структураларнинг оптималлашувини бошқариш, қабул қилинган мақсадларга мувофиқ компанияда ички ва ташқи фирма муносабатларини ташкил қилишдир.

Корпорация (лотинча сорпоратио – бирлашиш) – бу умумий мақсадларга эришиш, биргаликда фаолият кўрсатиш учун бирлашган ва ҳуқуқнинг мустақил субъектини – ҳуқуқий шахсни

Концерн - Манфаатлар умумийлиги, молиялаштириш, ишлаб чиқариш ҳамкорлиги билан боғланган, ягона мулкчилилик негизи ва назорат органига эга бўлган корхоналар бирлашмаси. Назорат низом капиталида иштирок этиш тизими орқали амалга оширилади.

Конъюнктура - бу бозорда маълум бир вақтда юзага келган иқтисодий ҳолатдир (асосан талаб ҳамда таклиф нисбати ва у билан боғлиқ бўлган нархлар даражаси орқали юзага келади).

Кооперация алоқалари - турли соҳа ишлаб чиқариш тармоқларида маълум маҳсулотни тайёрлаш бўйича узоқ муддатли алоқаларни ўрнатиш.

Корхоналарга преференция бериш - миллий иқтисодиётда фаолият кўрсатувчи корхоналарни молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида улар томонидан ишлаб чиқаришга чет элдан олиб кирадиган хом-ашё ва материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, шунингдек асбоб-ускуналарни олиб киришда бож тўловлари ва бошқа жараёнлар бўйича енгилликлар (имтиёзлар) берилиши.

Капитал инвестициялар - асосий фондларни вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқаришга, шу жумладан янги қурилишга, модернизациялашга, реконструкция қилишга, техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга, шунингдек моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга киритиладиган инвестициялар киради.

“Коррупция”- лотинча (corruptio) сўздан олинган бўлиб, бузилиш деган маънони англатади. коррупция - хавфсизликка таҳдид солувчи ҳодиса ва хуфёна иқтисодиётнинг кўринишидир.

Коррупцияга қарши курашиш - коррупцияга оид ҳолатларни аниқлаш, уларга барҳам бериш, шунингдек коррупцион жиноятларнинг содир этилиши сабабларини ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш, бартараф этиш мақсадида чора-тадбирлар амалга ошириш.

Минтақавий иқтисодиёт - фан сифатида-ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий инфратузилма элементларини, қонуниятлари ва тамойилларини ҳудудий жиҳатдан тадқиқ этади; мамлакат умумий ривожланиш стратегияси ва экологик ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш йўналишларини белгилайди; ҳудудлар иқтисодиётини ва ҳудудлараро иқтисодий алоқаларни ўрганади.

Минтақа - мамлакат ягона ҳалқ хўжалиги мажмуасининг ҳудудий кичик тизими ҳисобланади. У демографик, табиий-экологик, ижтимоий-иқтисодий ва техник-иқтисодий жараёнларнинг ички алоқаси ва ўзаро муносабати туфайли ҳосил бўлган яхлит бирликдир.

Минтақа - алоҳида чегараланган ҳудудлардан фарқ қилувчи алоҳида жисмоний ва маданий хусусиятларга эга бўлган бир ҳил ҳудуддир; миллий ҳудуднинг ажралмас қисми бўлиб, у билан чамбарчас боғлиқдир; ўз урф-одатлари ва қадриятлари тизимидан, шунингдек, шахсий хусусиятларидан хабардор.

Минтақа – бу минтақа ҳудудида яшайдиган ва ўзига хос характери ва турмуш тарзи билан маълум тарихий ва маданий жамоани шакллантирадиган одамлардир. Улар қандайдир муаммоларни қандай ҳал қилиш кераклиги

тўғрисида ўз фикрларига эга, улар ҳар куни бир даража ёки бошқа консерватизм билан ҳал қилишади. Минтақа бошқа ҳудудлардан қайсидир маънода фарқ қиладиган ва унинг таркибий элементларининг яхлитлигига, ўзаро боғлиқлигига эга бўлган ҳудуддир.

Минтақавий (ҳудудий) кластер – бу ўхшаш товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарадиган ва битта ҳудудда жойлашган (бир-бирига жуғрофий / ҳудудий яқинликда жойлашган) компаниялар гуруҳига тегишли кластер.

Минтақавий иқтисодиётнинг вазифаси - миллий иқтисодиётнинг ҳудудий муаммоларини ўрганиш ва ушбу муаммоларни ҳал қилиш йўллари ва механизмларини аниқлашдир.

Минтақавий иқтисодиётнинг объекти - мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тизимининг ҳудудий жиҳатлари, минтақавий иқтисодиётнинг ҳудудий қўйи тизимларининг фаолияти ҳисобланади.

Моддий-буюмлашган бойлик - миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган ашёвий – буюм кўринишга эга бўлган қисми.

Минерал хомашё - ер қаридан қазиб олинган, ҳалқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган фойдали қазилмалар.

Минерал ресурслар - муайян муддатда қидирилган, аниқланган, баҳоланган ҳамда прогноз қилинган фойдали қазилмалар.

Мартаба - бу, ҳақиқатдан эгалланадиган босқичлар (лавозимлар, иш ўринлари ва жамоадаги мавқелар) изчиллигидир.

Меҳнат редукцияси - бу мураккаб меҳнатни оддий меҳнатга айлантириш демакдир.

Меҳнат кооперацияси - бу меҳнат фаолияти жараёнидаги алоҳида ихтисослаштирилган ижрочилар ўртасидаги алоқаларнинг ўрнатилиши ва меҳнат фаолиятининг ташкил этилишидаги энг муҳим элементлардан биридир.

Меҳнат бозори - бозор иқтисодиётининг умумий кичик тизими, унда, бир томондан-иш берувчилар, иккинчи томондан-ёлланма ишчилар ўзаро алоқада бўлади.

Меҳнат ресурслари мобиллиги - меҳнат ресурсларининг бир минтақа ёки худуддан бошқасига ўтиши, бир меҳнат фаолияти турини бошқасига алмаштиришга тайёрлиги даражаси.

Мультипликатор самараси - бу соф миллий маҳсулотдаги ўзгаришнинг ялпи сарфлардаги ўзгаришга нисбати.

Молиявий бозорлар - молиявий активларни савдоси тушунилиб, унда савдонинг аниқ қоидалари, бозор иштирокчиларининг маҳорати ва ривожланган бозор инфратартиби, камчиқим ва битишувларни амалга оширишни мустаҳкамлиги мавжуд бўлади.

Маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда - сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарихи ўртасидаги тафовут.

Молия саноат гуруҳлари (МГС) - МГС ташкил этиш ҳақида шартнома имзолаган, юридик шахс ҳуқуқига эга хўжалик субъектлари мажмуи.

Мужассамлашув ва ихтисослашув - ишлаб чиқаришни ижтимоий (худудий) ташкил қилишнинг нисбатан оддийроқ шакллари ҳисобланади.

Минтақанинг рақобатбардошлигини таъминлашда ташқи иқтисодий шарт-шароитлар – бу мавжуд потенциалдан самарали фойдаланиш орқали минтақанинг ташқи бозорларда рақобатдошлигини таъминлаш учун минтақавий ҳокимият органлари томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар мажмуи.

Минтақанинг ташқи рақобатбардошлилиги – бу минтақанинг ташқи бозорларда рақобатдошлигини намойиш қилувчи рақобатбардошлик.

Минтақанинг ички рақобатбардошлилиги – бу минтақанинг маълум бир мамлакат минтақалари билан рақобат жараёнида рақобатдошлигидир.

Минтақанинг рақобатбардошлик шартлари - ташқи ва ички муҳитнинг яхшиланиши минтақавий иқтисодий сиёсатга йўналтирилиши керак бўлган омилларнинг йиғиндисидир.

Минтақавий рақобатбардошлик омиллари - минтақа ривожланишининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб, потенциал

имкониятларни минтақанинг рақобатдошлик манбаига айлантириш орқали минтақадаги мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлайди.

Минтақанинг ахборот потенциали – бу маълум бир ҳудудда мавжуд бўлган илмий ва техникавий маълумотлар, яъни минтақанинг рақобатдошлигини ошириш учун ишлатилиши мумкин бўлган тўпланган билим, кўникмалар.

Минтақанинг рақобатбардош устунликларини таъминлаш манбалари – бу рақобатдош устунликларни таъминлаш учун фойдаланиладиган минтақанинг реал салоҳияти.

Минтақанинг рақобат позицияси - бу бошқа минтақалар билан рақобат жараёнида у эгаллаб олган минтақанинг мавқеи.

Минтақанинг рақобатбардош устунликлари - бу минтақа учун рақобатда муваффақият қозонишни таъминлайдиган минтақавий рақобатбардошлик омиллари таъсири остида амалга ошириладиган минтақанинг потенциалидир.

Минтақанинг рақобатдош устунликлари - бу минтақага хос бўлган (минтақада мавжуд бўлган ресурслар асосида яратилган) бошқа ҳудудлардан ажратиб турадиган ва муваффақиятли рақобатлашишига имкон берадиган муайян қиймат.

Минтақанинг рақобатбардош устунликлари - бу минтақага эга бўлган ва унга рақобатчилардан устунлик берадиган эксклюзив қадриятлар.

Минтақанинг рақобатбардош потенциали - бошқа минтақаларга нисбатан минтақа томонидан тақдим етиладиган афзалликларнинг миқдор жиҳатдан аниқланган ўлчовидир.

Минтақанинг рақобатбардош муваффақияти - бу мақсадлар бозори манбаи ва истеъмолчиларини жалб қилишда ва шу асосда бандликни таъминлаш ва турмуш даражасини оширишда намоён бўладиган минтақанинг муваффақияти.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу давлат ва унинг динамикасини етарли даражада тавсифловчи кўрсаткичлар (кўрсаткичлар)

орқали акс еттирилган, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа омиллар билан белгиланадиган ички ва ташқи бозорда минтақа ва унинг ишлаб чиқарувчиларининг позицияси.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақанинг юқори турмуш даражасига еришиш учун мавжуд потенциалдан самарали фойдаланиш орқали ишлаб чиқариш омиллари учун рақобатдош бўлиб, маълум бир мамлакатнинг минтақалари билан ва бошқа давлатлар минтақалари билан рақобатлашиши.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақавий ривожланиш омилларини ўзлаштириш ва рақобатдош устунлик манбаларини шакллантириш учун имкониятдир, бу минтақанинг иқтисодий ўсишини ва аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини оширади.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақанинг рақобатдош минтақалар орасида ўз ўрнини сақлаб қолиш ёки яхшилаш учун рақобатдош устунликларни аниқлаш, яратиш, улардан фойдаланиш қобилияти. Рақобатбардош минтақалар орасида ўз мавқеини сақлаб қолиш ёки яхшилаш нуқтаи назаридан ҳудудларнинг ўзгарувчан шароитларга мослашиш қобилияти.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақанинг аҳолининг юқори турмуш даражасини ва капитал эгалари даромадларини таъминлаш, шунингдек, товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда минтақанинг иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш қобилияти.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу минтақавий иқтисодиётнинг ушбу корхоналарда банд бўлган аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлайдиган фаолиятда барқарор ёки ўсиб бораётган бозор улушига эга бўлган фирмаларни жалб қилиш ва ушлаб туриш қобилиятидир.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу ҳудуд аҳолисининг юқори турмуш даражасини таъминлайдиган иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш қобилиятидир.

Минтақанинг рақобатбардошлилиги - бу ҳудуднинг ташқи бозор талабларига жавоб берадиган маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш, шу билан бирга ўз аҳолисининг юқори ва барқарор даромад даражасини ушлаб туриш қобилиятидир. Халқаро рақобат шароитида ҳудудларнинг юқори даромад ва иш билан таъминланиш имкониятлари.

Минтақавий даражадаги махсус иқтисодий зона - бу тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун қулай шарт-шароитлар яратилган ҳудудий ажратилган мажмуа. Агросаноат типигаги минтақавий даражадаги махсус иқтисодий зоналар асосан юқори рентабелли, рақобатбардош қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга қаратилган ҳудудлардир.

Миллий валюта тизими - бир мамлакатда валюта муносабатларини ташкил қилишнинг давлат-ҳуқуқий шаклидир.

Минтақавий хавфсизлик - маълум бир минтақага оид хавфсизлик. Масалан, марказий осиеда хавфсизлик, яқин шарқ хавфсизлиги.

Оддий такрор ишлаб чиқариш- ишлаб чиқариш миқёсларининг ўзгармаган ҳолда такрорланиши.

Оралик маҳсулот- ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.

Омиллари - бу, меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига таъсир кўрсатадиган ҳаракатлантирувчи кучлар ёки сабабларидир.

Оператор меҳнати - асосан техник ижрочиларнинг ишлаб чиқариш ва бошқарув жараёнларини ахборотли таъминлаш учун зарур бўлган стереотипли (бир хилдаги), такрорланувчи оператсияларни бажариш бўйича меҳнати дир.

Орқага чекиниш стратегияси - бу стратегия корхонанинг ўз рақобатдошларидан кўрсаткичлар жиҳатидан орқада қолаётганини сезса, бу ҳолда бозорда ҳаракатни тўхтатиши маъқул ҳисобланади, собиқ шериклар билан алоқани узмаслик мақсадга мувофиқдир.

Осиё тараққиёт банки (ОТБ)-1966 йилда Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатларини ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришга ёрдам бериш мақсадида ташкил этилган.

Озиқ-овқат хавфсизлиги- давлатнинг мамлакат ва унинг минтақаларини озиқ-овқат билан таъминлаш тизимида турли табиий офатлар ва фавқулотда ҳолатлар натижасида юзага келадиган бузилишларни олдини олишга бўлган қодирлигини кўзда тутди. “Хуфёна иқтисодиёт”- бу жамият томонидан назорат қилинмайдиган товар моддий бойликлар ва хизматларнинг ҳаражати. Алоҳида фуқаролар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги давлат бошқарув органларидан яширинадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ҳам ифодалайди.

Парадигма (грек. парадигма-мисол, намуна)-фаразлар, концепциялар, гипотезалар, моделлар, назарияларнинг соддалаштирилган мажмуаси.

Прагматик-иш, ҳаракат, фаоллик хусусияти.

Превентив қўллаб-қувватлаш ва ликвидлик линияси - иқтисодий сиёсати асосланган ва ишончли иқтисодий детерминатларга эга бўлган мамлакатлар учун инструмент бўлиб, бозор, шу жумладан молия секторини барқарорлиги, мустаҳкам асосдаги ташқи иқтисодий позиция ва иқтисодий сиёсатга кредит бериш шартидир.

Пакетдаги лизинг. Мавжуд ишлаб чиқариш иншоатлари ва бинолар кредитга берилиб, зарур бўлган машина ва ускуналар эса ижарачига ижара шартномаси асосида берилади.

Пенсия фондлари. Пенсия фондларига инвестиция фондларининг махсус турлари сифатида қараш мумкин.

Ресурс - сўзи француз тилидан олинган булиб, “яшаш воситаси” деган маънони англатади. Ресурс деганда табиий жисмлар ва фойдаланиладиган энергия турлари тушунилади.

Рецессион фарқ - ялпи сарфларнинг соф миллий маҳсулот ҳажмидан кам бўлган миқдори.

Резпорт - бирор бир мамлакат бошқа мамлакатда ишлаб чиқарилган товарларни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун харид қилиши.

Рентинг - мулкни бир кундан то бир йилгача бўлган қисқа муддатга ижарага беришни назарда тутди.

Ратификация - Ўзбекистон конституциясига мувофиқ ўзбекистоннинг халқаро шартномалари олий мажлис томонидан ратификация қилинади. Ўзбекистоннинг халқаро шартномасини ратификация қилиш тўғрисидаги олий мажлиснинг тўхтами-қарор шаклида қабул қилинади.

Реинвестициялар – инвесторлар томонидан корхоналар фаолиятдан олинган фойдани ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида уни шу корхонага қайта киритиш.

Реновация – эскирган кўп қаватли уйларни (таркибий тузилмани) янгилаш, қайта тиклаш ёки бузмасдан таъмирлаш жараёни.

Расмий иқтисодиёт - бу давлат томонидан кузатиладиган ва назорат қилиниши мумкин бўлган иқтисодиёт.

Саноат кластери – бу маълум бир жуғрофий ҳудудда иш олиб борадиган, маълум бир соҳада фаолият кўрсатадиган ва турли хил ташқи алоқалар билан боғлиқ бўлган товарлар ва хизматларни етказиб берувчилар ва тегишли ташкилотлар. Кластер бир вилоят ёки шаҳаричида, шунингдек, бир қатор қўшни мамлакатларда жойлашган бўлиши мумкин.

Саноат ишлаб чиқариш туридаги минтақавий даражадаги махсус иқтисодий зоналар – бу асосан товарларни (маҳсулотларни) ишлаб чиқариш ва (ёки) қайта ишлаш, сотиш, шу жумладан, импорт ўрнини босувчи, истеъмолчиёкисаноаттоварларини жаҳон ва ички бозор дарақобатбардош бўлган ҳудудлардир.

Сертификат- масъул идоралар томонидан маҳсулотни экспертиза қилиш асосида берилувчи, маҳсулот сифатини белгиловчи ҳужжат.

Синергетика - фаннинг ҳар хил шохлари ички соҳаларини бирлаштирувчи фанлараро йўналиш. Бошқача номи-нотўғри чизиқли динамика.

Сўнгги қўшилган маҳсулоти - энг сўнгги қўшилган омил эвазига ўсган маҳсулот ҳажми.

Ссуда капитали бозори-пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти билан қарзга бериш бўйича олди-сотди муносабати.

Синдикат-бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш корхоналарининг ўз маҳсулотларини ягона савдо тармоғи орқали сотишни ташкил этиш мақсадида тузилган корпоратив бирлашма.

Сальдо-муайян вақт давомида молиявий тушумлар ва сарфлар, экспорт ва импорт қиймати (савдо баланси сальдоси), хорижий тўловлар ва тушумлар (тўлов баланси сальдоси) ўртасидаги фарқ.

Самарали иқтисодий сиёсат - давлатнинг иқтисодиётни барқарор ривожлантиришга қаратилган, ҳар томонлама асосланган, изчил ва ўзаро уйғунлаштирилган чора-тадбирлари мажмуи.

Сиёсий барқарорлик - маълум бир давлат ёки минтақада тинчликни таъминлашга қаратилган изчил сиёсат.

Транспорт инфратузилмаси – аҳолига хизмат кўрсатувчи автомобил тўхташ ва ёнилғи қуйиш шаҳобчалари, автостанциялар, кичик меҳмонхоналар, маиший хизмат кўрсатиш ҳамда умумий овқатланиш ва шу каби бошқа объектлар.

Технологик инновацияларнинг минтақавий даражасидаги махсус иқтисодий зоналар фаолиятининг асосий йўналиши - илмий-техник маҳсулотларни яратиш ва сотиш, уларни саноат мақсадларида фойдаланиш, шу жумладан синов партияларини ишлаб чиқариш, синовдан ўтказиш ва амалга ошириш, шунингдек дастурий маҳсулотларни яратишга қаратилган ҳудудлардир.

Туристик-рекреацион типдаги минтақавий даражадаги махсус иқтисодий зоналар – фаолияти маданий-тарихий мерос объектларини

сақлаш, янгилаш ва улардан фойдаланиш, туризм индустрияси объектларини куриш, реконструкция қилиш, эксплуатация қилиш, санатория-курорт даволаш, тиббий реабилитация қилиш ва ободонлаштириш объектлари. Фукарларнинг дам олиши, шунингдек, табиий шифобахш ресурсларни казиб олиш ва улардан фойдаланиш.

Тариф сеткаси- бу, разрядлар шкаласидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўз тариф коэффициенти берилган ва ҳар қандай разряднинг тариф сеткасида ишнинг мураккаблигига қараб биринчи разрядга нисбатан ишнинг неча марта мураккаблигини кўрсатиб туради.

Тадқиқот муаммоси- бу, ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш ва уларни тартибга солиш учун турмушнинг бирон бир жабҳасини ўрганишга бўлган эҳтиёждир.

Тузилма- лотинча сўз бўлиб, нарсалар таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқ, равишда жойлашиши, тузилишини билдиради.

Табиий монополия-корхонанинг технологик хусусиятлари сабабли маҳсулотга бўлган талабни қондириш рақобат мавжуд бўлмаган шароитда самаралироқ амалга оширилувчи товар бозорининг ҳолати.

Табиий бойлик - миллий бойликнинг табиатда мавжуд бўлиб, инсоният томонидан фойдаланишга жалб қилинган табиат ашёлари ва кучлари (ер, қазилма бойликлар, ўрмонлар, сув ва бошқалар).

Тўлов баланси - мамлакат резидентлари (уй хўжаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет элликлар ўртасида маълум вақт оралиғида (одатда бир йилда) амалга оширилган барча иқтисодий битимлар натижасининг тартиблаштирилган ёзуви.

Таркибий инқирозлар - иқтисодиётнинг айрим тармоқлари ва соҳалари ривожланиши ўртасидаги чуқур номутаносибликларни ифодаловчи иқтисодий ҳолат.

Технологик кооперативлаштириш - бу бир ва бир неча корхоналар ўртасида алоҳида жараёнларларни бажариш бўйича ҳамкорликдир.

Трест - турли ташкилотлар умумий ишлаб чиқариш мажмуига бирлашадиган ташкилий жиҳатдан расмийлаштирилган бирлашма. Бунда улар акциялар назорат пакетини ёки ишонч асосидаги шартномани ишонч асосидаги кенгашга бериб, юридик, ишлаб чиқариш ва тижорат мустақиллигини йўқотади.

Технопарк - материалшунослик, электрон асбоб ва контроллерлар, озуқа ва биологик фаол қўшимчалар, дори воситалари соҳасида тадқиқотлар ўтказиш ва кичик инновацион ишлаб чиқаришлар ташкил этиш мақсадида барпо этилади. Технопарк фаолиятиметалларни қайта ишлаш технологияси, энергия тежамкорлиги, муқобил энергия манбалари ва электрон ўлчов асбоблари, робототехника, машинасозлик ва электроникани ривожлантиришга хизмат қилади.

Унумли истеъмол - ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучидан фойдаланиш.

Умумий мувозанатлик - иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг, энг аввало ялпи талаб ва ялпи таклифнинг бир-бирига тенг келган ҳолати.

Услубият - илмий билишнинг тамойиллари тизими, йўллари, қонун-қоидалари ва аниқ ҳадислари.

Фойдали қазилма - ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришнинг ҳозирги даражасида саноатда фойдаланиш учун яроқли бўлган ер қобиғидаги табиий минерал моддалардир.

Филтрлаш- қабул қилувчига янада қулайлик яратиш мақсадида ахборотни маслаҳатлашган ҳолда ўзгартириш.

Франчайзер - франчайзи билан франчайзинг шартномаси имзоловчи йирик корхона (корпорасия, фирма ва ҳоказо).

Фонд сиғими- фонд қайтимига тескари бўлган нисбат. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ўртача қийматининг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади.

Факторинг- бошқа иқтисодий субъектларнинг қарздорлик буйича мажбуриятларини сотиб олиш ёки қайта сотиш муносабатлари.

Форфейтинг - узок муддатли факторинг муносабатлари.

Фоиз нормаси (ставкаси)-фоиз ёки фоизли даромаднинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиши.

Фьючерс (футурес)-қимматбаҳо қоғозларни, валюта ёки товарларни белгиланган нарх ва келажакдаги белгиланган муддатда сотиш ёки сотиб олиш борасидаги бажарилиши мажбур бўлган қисқа муддатли стандарт шартномалардир.

Худудни режалаштириш тарихи - худуднинг зоналаштирилишини, аҳолини жойлаштириш тизимлари такомиллаштирилишининг, тегишли худуднинг аҳоли пунктларини, саноати, қишлоқ хўжалигини, минтақалараро, минтақавий ҳамда аҳоли пунктлариаро аҳамиятга молик муҳандислик, транспортга оид ва ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилайдиган шаҳарсозлик ҳужжатлари;

Худудни ривожлантиришнинг тармоқ тарихи - тегишли худудда муҳандислик, транспортга оид ва ижтимоий инфратузилмаларни, иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилайдиган шаҳарсозлик ҳужжатлари.

Худудий-ишлаб чиқариш комплекси – бу ихчам худудларда табиий ресурсларни ўзлаштириш учун технологик жараёнларнинг режа асосида ўзаро таъсири.

Худудий-ишлаб чиқариш мажмуи – бу чекланган худудда (маҳаллий комплексларда) ёки иқтисодий район (туман комплекслари) худудида жойлашган ишлаб чиқариш корхоналари ва аҳоли пунктларининг (аҳоли пунктларининг) ўзаро боғлиқ (бўйсунадиган) бирикмаси. Шу билан бирга, гуруҳлаш деб аталадиган корхоналарнинг оддий бирга яшаши мураккаб деб номланмаслиги керак.

Ҳолдинг компанияси - ўз капиталидан бошқа компанияларни бошқариш, уларга раҳбарлик қилиш ва дивиденд олиш мақсадида уларнинг аксияларини сотиб олишда фойдаланувчи аксиядорлик компанияси.

Халқаро кредит - ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракати.

Халқаро валюта тизими - халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган шакли.

Халқаро валюта фонди (ХВФ) - бирлашган миллатлар ташкилотининг ихтисослашган муассасаси бўлиб, аъзо-давлатлар валюта-кредит муносабатларини тартибга солиш ва тўлов балансидаги дефицит туфайли юзага келадиган валюта қийинчиликларини хорижий валютада қисқа ва ўрта муддатли кредитлар бериш орқали уларга молиявий ёрдам кўрсатади.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) - қарзлар беради, корхоналар акционерлик капитали ва ривожланаётган малакатлар хусусий сектори корхоналарига инвестицияларни рағбатлантириш мақсадларида маслаҳат хизматлари кўрсатади.

Халқаро резерв валюталар - дунёнинг барча мамлакатларида халқаро тўлов воситаси сифатида қабул қилинадиган етакчи валюталар.

Халқаро тараққиёт ассоциацияси (ХТА) - камбағал мамлакатлар ҳуқуматларига фоизсиз қарзлар (кредитлар) ва грантлар беради.

Хўжаликлараро кредит - бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилиб, уларнинг капитал курилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатларига, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўғинлари билан муносабатларига хизмат қилувчи қарз маблағлари.

Халқаро шартнома - халқаро ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув бўлиб, улар иштирок этувчи субъектларнинг сонига қараб икки томонлама ва кўп томонлама шартномаларга бўлинади.

Ҳаракат стратегияси - давлатнинг маълум муддатга ёки узоқ йилларга мўлжалланган ривожланиш дастури.

Қизил чизик - аҳоли пунктлар таркибидаги мавжуд, ўзгартириладиган ва янги белгиланаётган умумий фойдаланишдаги ҳудудларни ҳамда муҳандислик ва транспорт коммуникацияларининг химоя зоналарини белгилаб берадиган даҳалар, мавзелар ва режалаштириш тузилмаси бошқа қисмларининг ҳудудларини аҳоли пунктларининг кўчалари, тор кўчалари ва майдонларидан ажратиб турувчи, шаҳарсозлик ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган чегаралар;

Қуришни тартибга солиш чизиклари - бинолар ва иншоотларни жойлаштиришда шаҳарсозлик ҳужжатларида қизил чизиклардан ёки ер участкаси чегараларидан маълум оралик жой ташлаган ҳолда белгилаб қўйиладиган қуриш чегаралари;

Қурилишга рухсат бериш - шаҳарсозлик ва тадбиркорлик фаолият учун ер участкаларини танлаш ва ажратишга, бино ва иншоотларнинг ташқи кўринишини ўзгартиришга, объектларни қайта ихтисослаштириш ва реконструкция қилишга, архитектура-режалаштириш топшириғини ишлаб чиқишга, қурилиш-монтаж ишларини амалга оширишга, яқка тартибда уй-жой қуришга (реконструкция қилишга) рухсатномаларни бериш ҳамда лойиҳа-смета ҳужжатларини келишиб бериш, қурилиши (реконструкцияси) тугалланган бино ва иншоотларни фойдаланишга қабул қилиш жараёнлари;

Қишлоқ (овул) - Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги билан номи, мақоми ва чегаралари белгиланган Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишининг таркибий қисми бўлиб, асосан уй-жой, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш бинолари жойлашган, аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги ва унинг билан боғлиқ бўлган соҳаларда банд ва сони икки юз кишидан ортиқ бўлган ҳудуд.

Қадриятлар - бу, субъект, жамият, синф, ижтимоий гуруҳнинг ҳаёт ва ишнинг асосий ва муҳим мақсадлари тўғрисидаги, шунингдек, ана шу мақсадларга эришишнинг асосий воситалари ҳақидаги тасаввурларидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида аҳолини жойлаштириш бош тарихи (схемаси) - аҳолини жойлаштириш тизимларини ривожлантириш, табиатдан фойдаланиш, ҳудудларни, умумдавлат аҳамиятига молик муҳандислик, транспортга оид ва ижтимоий инфратузилмаларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий мақсадлари ва йўлларини белгилайдиган шаҳарсозлик ҳужжатлари.

Ўртача маҳсулот - жалб қилинган барча ишлаб чиқариш омилларининг бир бирлигига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми.

Шаҳар ва посёлка чизиғи - аҳоли пункти ерларининг уларни ер фондининг бошқа тоифаларидан ажратиб турадиган, шаҳарсозлик ҳужжатларида белгилаб қўйилган ташқи чегараси;

Шаҳарсозлик - аҳоли пунктларини, аҳоли пунктлараро ҳудудларни режалаштириш ҳамда қуришнинг ижтимоий-иқтисодий, қурилиш-техника, архитектура-бадий ва санитария-гигиена ва бошқа соҳаларга оид ечимларининг йиғиндисини таъминловчи назарияси ва амалиёти;

Шаҳарсозлик регламенти - шаҳарсозлик фаолиятини амалга оширишда аҳоли пунктлари ва аҳоли пунктлараро ҳудудларнинг ер участкалари ва ўзга қўчмас мулк объектларидан фойдаланишнинг аҳоли пунктлари ва ҳудудларни қуриш қоидалари билан белгиланган кўрсаткичлари ва турлари йиғиндиси;

Шаҳарсозлик фаолияти - давлат органлари ва юридик шахслар томонидан ҳудудларни, аҳоли пунктларини ривожлантиришни шаҳарсозлик жиҳатидан режалаштириш, ер участкаларидан фойдаланиш турларини белгилаш ҳамда юридик ва жисмоний шахслар томонидан бинолар, иншоотлар ҳамда бошқа объектларни лойиҳалаштириш, қуриш ва реконструкциясини амалга ошириш, бинокорлик материаллари ва буюмларини ишлаб чиқариш фаолияти;

Шаҳарсозлик ҳужжатлари - ҳудудларни, аҳоли пунктларини ривожлантиришни шаҳарсозлик жиҳатидан режалаштириш тўғрисидаги

хамда уларни қуриш ҳақидаги, белгиланган тартибда тасдиқланган ҳужжатлар;

Шаҳар - Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги билан номи, мақоми ва чегаралари белгиланган Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишининг таркибий қисми бўлиб, уй-жой бинолари, ижтимоий, ишлаб чиқариш, транспорт, муҳандислик ва бошқа мақсадлардаги бино ва иншоотлар зич жойлашган, шунингдек ўзига хос иқтисодий, тарихий, илмий ва маданий аҳамиятга эга бўлган, аҳолисининг асосий қисми саноат корхоналарида, давлат бошқаруви тузилмаларида, умумий ўрта ва олий таълим, фан ва маданият, молия-банк тизими муассасаларида банд бўлган ва сони ўн минг кишидан ортиқ бўлган ҳудуд;

Шаҳар посёлқаси - Ўзбекистон Республикасининг қонунчилиги билан номи, мақоми ва чегаралари белгиланган Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишининг таркибий қисми бўлиб, уй-жой бинолари, ижтимоий, ишлаб чиқариш, транспорт, таълим, муҳандислик ва бошқа мақсадлардаги бино ва иншоотлар жойлашган, шунингдек ўзига хос саноат ёки илмийаҳамиятга эга бўлган, аҳолисининг асосий қисми саноат корхоналарида, илмий ва давлат бошқаруви муассасаларида банд бўлган ва сони икки минг кишидан ортиқ бўлган ҳудуд (туманларнинг маъмурий маркази вазифасини бажарувчи ёки аҳолининг асосий қисми банд бўлган соҳага мутаносиб равишда саноат, курорт, илмий, темир йўл хўжалиги, балиқчилик, тоғ-кончилик, дала ҳовлилари посёлқалари);

Шахсий тажриба йиғилиши - ишчи бир ҳил жараённи кўп такрорлаши натижасида олинадиган устачилик ва ўз ишлаб чиқарувчанлиги ошиши.

Шахсий истеъмол - истеъмолчилик тавсифидаги неъматлар ва хизматлардан бевосита фойдаланишни, яъни уларнинг индивидуал тарзда истеъмол қилиниши.

Эмиграция - фуқароларнинг ўз мамлакатларидан бошқа мамлакатларга доимий яшаш учун кўчиб ўтиши.

Экстраверсия - (ехтра-ташқари) шахснинг шундай психологик хусусиятларини кўрсатиб берадики, бунда шахс ўзининг қизиқишларини ташқи омилга, ташқи объектларга қаратади, баъзан буни ўзининг қизиқишлари, шахсий аҳамиятини пасайтириш ҳисобига амалга оширади.

Эркин иқтисодий ҳудуд - бу маълум ҳудудда чет эл инвестициялари эркин кириб келиши ва уларга нисбатан қатор имтиёзлар белгиланган ҳудуддир;

Эркин ишлатиладиган валюта - тўлов балансининг жорий операциялар бўлимида валютавий чеклашлар бўлмаган мамлакатларнинг миллий валюталари.

Экспорт - товарлар, хизматлар, инвестиция, қимматли қоғозлар, технологиялар ва бошқаларни ташқи бозорга чиқариш.

Экспорт салоҳияти - миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозорларида рақобатдош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳамда уларни жаҳон нархлари бўйича етарли ҳажмларда экспорт қилиш қобилияти.

Экологик хавфсиз муҳит - инсон ҳаёти ва саломатлигига салбий таъсир этувчи зарарликлардан холи бўлган ҳудуд (кенглик).

Эвристик меҳнат - ҳаммадан аввал раҳбарлар ва мутахасисларнинг меҳнатидир, у ижодий ақлий фаолиятининг табиати, уларнинг психофизиологик моҳиятини тўлиқ даражада акс эттиради.

Эвристика (грек. ҳеврископ-топаман)-назарий тадқиқот ва ҳақиқатни излашнинг услубий қоидалари ҳақидаги мантиқий усулларнинг йиғиндиси.

Эркин индустриал-иқтисодий зонаси – жаҳон стандартларига жавоб берадиган ва жаҳон бозорларида талаб қилинадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган, замонавий юқори технологияли ишлаб чиқаришларни ташкил этиш учун хорижий инвестицияларни, биринчи галда тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб этиш бўйича қулай шарт-шароитлар яратиш

Энергетика - энергиянинг ҳар хил турларини ҳосил қилиш, уларни бир турдан иккинчи турга ўзгартириш, муайян масофага узатиш ва етказиб

бериш, улардан барча соҳаларда фойдаланишни ҳамда шулар билан боғлиқ назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишни ўз ичига олган фан ва техника соҳаси.

Юксалиш - иқтисодий циклнинг иқтисодиётда тўлиқ бандликка эришилиши, ишлаб чиқаришнинг инқироздан олдинги даражадан ҳам ортиб кетиши ва тўловга лаёқатли талабнинг кенгайиб боришини тавсифловчи фазаси.

Юмшоқ валюта- халқаро миқёсда тўлов воситаси вазифасини бажара олмайдиган, яъни ташқи конвертирликка эга бўлмаган валюталар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. «Ўзбекистон» НМИУ. 2017 й.
2. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, А-ҳарфи. Т.:Давлат илмий нашриёти, 2009. Б.149.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент 2017 йил 22 декабрь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент 2018 йил 28 декабрь.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 488 б.
6. Мирзиёев Ш.М.Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 104 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 56 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-Фармонининг 1-илоvasи «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси». Lex.uz.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиёт реал сектори корхоналарининг молиявий барқарорлигини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-4053-сон Фармони, 2008 йил 18 ноябрь.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги «Худудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича секторлар фаолиятини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-4102-сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги «Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5614-сонли Фармони.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон республикаси давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

14. «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Қонуни.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 июндаги «Республика бўйсунувидаги шаҳарларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 4 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги фаолиятини такомиллаштиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги «Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 майдаги «Саноат кооперациясини янада ривожлантириш ва талаб юқори бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 июлдаги «Аҳоли бандлигини таъминлаш борасидаги ишларни такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 декабрдаги «2017-2019 йилларда тайёр маҳсулот турлари, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришнинг истиқболли лойиҳаларини амалга оширишни давом эттириш чора тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2698 сонли қарори.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 1 февралдаги «Транспорт соҳасида давлат бошқаруви тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони.

22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 февралдаги «Йўл хўжалигини бошқариш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ги 2017 йил 25 октябрдаги ПҚ-3356-сон Қарори.

24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 декабрдаги «Экспортга кўмаклашиш ва уни рағбатлантиришни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4069-сонли Қарори.

25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маҳаллий экспорт қилувчи ташкилотларни янада қўллаб-қувватлаш ва ташқи иқтисодий фаолиятни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

26. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеяси 72-сессиясидаги нутқи. Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг расмий веб-сайти. 2017 йил 20 сентябр.

27. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 17 октябрдаги «Мева-сабзавот маҳсулотларини ташқи бозорларга чиқариш самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3978-сонли Қарори.

28. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноатини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш ва унинг экспорт салоҳиятини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

29. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 декабрдаги «Ишга жойлаштиришга муҳтож аҳоли сонини аниқлаш, шу жумладан, уй хўжаликларини меҳнат билан бандлик масалалари бўйича ўрганишлар ўтказиш, шунингдек, меҳнат ресурслари, бандлик ва аҳолини ишга жойлаштириш балансини шакллантириш методикасини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори.

30. Региональная экономика/ Под ред. Г. Поляка. – М.: Юнити-Дана, 2013. – 464 с.

31. Фетисов Г.Г. Региональная экономика и управление: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2012. — 416 с.

32. Самаруха В.И. Региональная экономика: учебное пособия. – Иркутск Издательство БГУ 2018.

33. Углинская В.В. Региональная экономика Учебно-методическое пособие для студентов направления подготовки «Менеджмент» / Рубцовский индустриальный институт. – Рубцовск, 2014. – 82 с.

34. Крутиков В.К., Аракелян С.А., Дорожкина Т.В., Костина О.И., Федорова О.В. К84 Региональная экономика. Учебно-методическое пособие. Калуга: Изд-во «Эйдос», 2015. – 202с.

35. А.Солиев. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий географияси). Т.: «Университет», 2014. Б.26.

36. Лола А.М. Основы градovedения и теории города. М.: Изд-во:»КомКнига», 2005. Стр.202.

37. Лаппо Г., Полян П., Селиванова Т. Административно-территориальные преобразования и развитие агломераций. М.: Издво:»КомКнига», 2011. Стр.123.

38. В. В.Томилов, Л.Н. Семеркова . Маркетинг рабочей силы. М. 2004.С. 243.

39. С.Рахмонова. Бандлик сиёсати ва унинг асосий йўналишлари. Иқтисод ва молия / экономика и финансы 2017, 7
40. Шодиев, З.Юлдошев. Аҳоли турмуш даражасини оширишда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари. stat.uz.
41. Н.Зокирова. Миллий иқтисодиётда меҳнат ресурслари мобиллиги. biznes-daily.uz . 30.11.2018 | Номер: №11(131)-2018
42. Ж. Шарипов Дунё мамлакатлари ва Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланишида саноатнинг ўрни stat.uz.
43. Д. Рахимова, О. Хусанов. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулиятини қайта кўриб чиқиш ҳамда мустақиллигини янада ошириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган Илмий-оммабоп қўлланма. Тошкент «Маънавият» 2019 й.
44. Расулов Т.С., Шарипов Қ.Б., “XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журнали. №3, 2018 йил.
45. Особенности развития региональной политики в Узбекистане. 25.05.2017 | Номер: №5(117)-2017
46. www.grandars.ru Особенности региональной политики.
47. www.biznes-daily.uz Региональная экономическая политика Узбекистана в годы независимости.
48. www.gazeta.uz Семь фармацевтических СЭЗ создаются в Узбекистане.
49. Доклад по целям развития тысячелетия Узбекистана 2015 год.
50. www.cer.uz Упор на малые города.
51. www.un.org Международная миграция и денежные переводы.
52. www.lex.uz- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами
53. www.stat.uz.-Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитасининг расмий сайти
54. www.uzreport.com – biznes axborotlari portali.

55. www.eurasianews.com – EvroOsiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti.
56. www.vip.lenta.ru – Internet nashriyoti.
57. www.InternetNews.com– yangiliklar serveri.
58. www.xabar.uz/tehnologiya/endi-qishloq-xojaligi-tizimi-ham-aqlli-boladi
59. www.uzexport.com – Uzbekiston Respublikasining mamakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.
60. www.ceep.uz – Uzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huзуридаги Samarali iqtisodiy siёsat markazi rasmiy sayti

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1-мавзу. Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида шаклланиши, предмети, объекти ва методлари.....	7
1.1. Минтақавий иқтисодиёт фан сифатида шаклланиши, предмети ва объекти.....	7
1.2. Минтақавий иқтисодиёт фанининг вазифалари.....	12
1.3. Минтақавий иқтисодиёт методлари.....	15
2-мавзу. Ишлаб чиқариш кучларни жойлаштириш қонуниятлари ва тамойиллари.....	23
2.1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш.....	23
2.2. Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этиш шакллари.....	31
2.3. Ҳудудий меҳнат тақсимооти ва иқтисодий районлаштириш.....	45
2.4. Ишлаб чиқаришни жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар.....	53
2.5. Ишлаб чиқаришни кучларини жойлаштиришнинг классик ғоялари	64
2.6. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	71
3-мавзу. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши ва уларнинг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.....	80
3.1. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий ҳудудий тузилиши.....	80
3.2. Давлат шакли тушунчаси, унинг таркибий қисмлари.....	83
3.3. Давлат тузилиши ва унинг шакллари.....	90
3.4. Мамлакатда маъмурий ҳудудий бўлиниш масалаларини ҳуқуқий асослари.....	98
3.5. Аҳоли пунктларига шаҳар мақомини беришнинг қонуний масалалари ва шаҳар агломерацияси.....	102
4-мавзу. Минтақалар табиий ресурс салоҳияти ва уларнинг ҳудудий тараққиётда тутган ўрни.....	113

4.1. Минтақа табиий шароити ва табиий бойликлари.....	113
4.2. Минтақада минерал хом-ашё ресурслари тушунчаси, унинг иқтисодий аҳамияти ва унда оқилона фойдаланиш муаммолари.....	123
4.3. Минтақа минерал ресурслари ва улардан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати.....	127
5-мавзу. Минтақалар аҳолиси ва меҳнат ресурслари.....	136
5.1. Аҳолининг табиий ўсишнинг асосий омиллари. Аҳолининг ўсиш динамикаси ва демографик тенденциялар.....	136
5.2. Минтақада меҳнат бозори. Меҳнат бозорини тартибга солишнинг ҳудудий асослари, аҳоли бандлиги ва уни такомиллаштириш йўллари...	145
5.3. Минтақада меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари...	157
5.4. Халқаро меҳнат ресурсларининг ўзига хос хусусиятлари	169
5.5. Минтақа иқтисодиётида меҳнат ресурслари мобиллиги.....	176
6-мавзу. Минтақада саноат тармоғини ривожлантиришнинг ҳудудий жиҳатлари.....	189
6.1. Минтақа иқтисодиёти ривожланишида саноатнинг ўрни.....	189
6.2. Минтақада саноат ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ихтисослашуви....	195
6.3. Стратегик аҳамиятга саноат тармоқларини минтақа иқтисодиётдаги роли ва саноат ишлаб чиқаришини ривожлантириш	209
7-мавзу. Минтақада қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ихтисослашуви	228
7.1. Қишлоқ жойларнинг табиий-иқлим шароити ва рельефи.....	228
7.2. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг ҳудудий хусусиятлари ва ихтисослашуви	233
7.3. АСК тушунчаси, таркиби ва уни бошқариш. Агросаноат мажмуаси сиёсатдаги устуворликлар.....	238
7.4. Минтақа қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш жараёни.....	251
7.5. Агросаноат мажмуини ривожлантириш муаммолари.....	255
8-мавзу. Транспорт, ахборот коммуникация инфратузилмасининг минтақавий ривожланиш хусусиятлари.....	273

8.1. Минтақада транспорт тизимининг аҳамияти.....	273
8.2. Минтақада транспорт тизимини ислоҳ қилиш муаммолари ва вазифалари.....	279
8.3. Транспорт корхоналарини ривожлантириш истиқболлари.....	294
8.4. Ахборот коммуникация инфратузилмасининг ривожланиши.....	301
9-мавзу. Ўзбекистоннинг Республика, минтақа, ва маҳаллий бошқарув органлари ўртасидаги ваколатларни тақсимлаш механизми.....	306
9.1. Давлат ҳокимиятининг турли поғоналари ўртасида ваколатларни тақсимлашнинг вазифалари ва тамойиллари ва заруриятлари.....	306
9.2. Маҳаллий ҳокимият органларининг ваколат ва масъулияти ҳамда мустақиллигини янада ошириш.....	312
9.3. Ижро ҳокимияти тизимини оптималлаштириш, маъмурий ислоҳотларни давом эттириш ва давлат бошқарувида замонавий менежмент усуллари кенг қўллаш.....	320
10-мавзу. Минтақавий иқтисодий сиёсат.....	326
10.1. Минтақавий сиёсат: концепцияси, турлари, объектлари, субъектлари, амалга ошириш механизмлари.....	326
10.2. Хорижий мамлакатларда минтақавий сиёсатнинг хусусиятлари.....	329
10.3. Ўзбекистонда минтақавий сиёсатни ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	332
11-мавзу. Минтақалар тараққиётини прогнозлаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегияси.....	353
11.1. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини прогнозлаш.....	353
11.2. Минтақавий ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш воситалари.....	357
11.3. Минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини стратегик режалаштириш.....	361
11.4. Худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг таҳлили....	364
12-мавзу: Минтақалар рақобатбардошлиги ва рақобат устунлиги....	371

12.1. Минтақавий иқтисодиётда рақобатбардошликни оширишнинг назарий асослари ва уни такомиллаштириш йўллари.....	371
12.2. Рақобат муҳити ва рақобатбардошликни аниқлаш кўрсаткичлари...	374
12.3. Худудлар рақобат устунлигини белгиловчи омиллар.....	387
12.4. Минтақавий даражадаги ижтимоий-иқтисодий сиёсат чоралари билан минтақанинг рақобатдошлигини ошириш.....	393
13-мавзу. Минтақаларнинг ташқи иқтисодий алоқалари ва экспортни кўпайтириш йўллари.....	402
13.1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг моҳияти ва унинг назарий жиҳатлари.....	402
13.2. Минтақа экспорт ҳажмини кўпайтиришни ҳуқуқий асослари.....	417
13.3. Минтақа иқтисодий интеграцияни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш омиллари.....	427
13.4. Минтақада ташқи савдо ва унинг иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти ва ҳозирги ҳолати.....	433
13.5. Минтақада хорижий инвестицияларни жалб этиш борасида амалга оширилган ишлар.....	444
13.6. Тўқимачилик саноати - экспорти ҳажмини кўпайтиришнинг муҳим омилларидан бири сифатида.....	455
13.7. Қишлоқ хўжалигида экспорт ҳажмини кўпайтириш истиқболлари..	462
14-мавзу. Кластер сиёсати минтақавий ривожланишнинг воситаси сифатида.....	468
14.1. Минтақавий иқтисодиётда кластернинг иқтисодий мазмуни.....	468
14.2. Кластер сиёсати минтақавий ривожланишнинг воситаси сифатида..	482
14.3. Ўзбекистонда кластерлар фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатлари.....	502
Минтақавий иқтисодиёт фанидан тест саволлари.....	534
Глоссарий.....	577
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	605